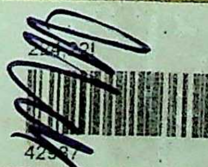

1914.

HOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

ЭLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 196.

वीरमित्रोदयः ।

लक्षणप्रकाशः ।

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

साहित्योपाध्यायविष्णुप्रसादशर्मणा संशोधितः ।

4208-6

VÎRAMITRODAYA,

LAKSHANA PRAKÂSA,

BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PANDITA MITRA MISRA.

EDITED BY

Pandita Vishnu Prasâd.

VOL. XX.

FASCICULUS I–२

BLISHED & SOLD BY THE SECRETARY;
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.
BENARES.
...OTTO HARRASSOWITZ. LEIPZIG

...मतिव्यामिगमारदुन्दुभि...
कुम्भोद्भ्रान्तमधुव्रतावलिवलज्झङ्कारकोलाहलैः
शुण्डास्फालनविह्वलैः स्तुत इव व्यालैर्वियत्प्लाविभिः ।
मज्जत्कुम्भमहावगाहनकृतारम्भो महा...

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—१९६

१ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमपत्त्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
४ भारतवर्षीयैः,ब्रह्मदेशीयैः,सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्-मुद्राः ७आनकाः ८
५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... ... " " १ " ०
६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति । ... ...

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

(१) संस्कारररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया-व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाष्य-

सूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुव्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्त) ६
(९) स्याद्वादमञ्जरीमल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री६ मुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम् वे
(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः । आचार्य मुनिविरचितव्याख्योपेतः (वे
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानसा

श्रीगणेशाय नमः।

श्रीसरस्वत्यै नमः।

वीरमित्रोदयस्य लक्षणप्रकाशः।

कोपाटोपनटत्सटोद्भटमटद्भ्रूभीषणभ्रूकुटि
भ्राम्यद्भैरवदृष्टि निर्भरनमद्दर्वीकरोर्वीधरम् ।
गीर्वाणारिवपुर्विपाटविकटाभोगत्रुटद्धाटक-
ब्रह्माण्डोरुकटाहकोटि नृहरेव्यादपूर्वं वपुः ॥ १ ॥

सटाग्रव्यग्रेन्दुस्रवदमृतबिन्दुप्रतिवलन्-
महादैत्यारम्भस्फुरितगुरुसंरम्भरभसः ।
लिहन्नाशाचक्रं हुतवहशिखावद्रसनया
नृसिंहो रंहोभिर्दमयतु मदंहो मदकलम् ॥ २ ॥

संसारध्वंसिकंसप्रमुखसुरारिपुप्रांशुवंशावतंस-
भ्रंशी वंशीधरो वः प्रचुरयतु चिरं शं स राधारिरंसी ।
यच्चूडा रूढगूढस्मितमधुरमुखाम्भोजशोभां दिदृक्षु-
र्गुञ्जाभिः सानुरागाऽलिकानिकटनटच्चन्द्रकव्यक्तचक्षुः ॥३॥

लीलाभ्रान्तिविसर्पदम्बरतया व्यग्रार्द्धकान्तं पद-
न्यासन्यञ्चदुदञ्चदद्रिवसुधाभोगीन्द्रकूर्माधिपम् ।
फूत्कारस्फुरदुत्पतत्फणिकुलं रिङ्खज्जटाताडन-
ध्मातव्योमगभीरदुन्दुभि नटन्नव्यात्स वो धूर्ज्जटिः ॥ ४ ॥

कुम्भोद्भ्रान्तमधुव्रतावलिवलज्झङ्कारकोलाहलैः
शुण्डास्फालनविह्वलैः स्तुत इव व्यालैर्वियत्प्लाविभिः ।
मज्जत्कुम्भमहावगाहनकृतारम्भो महा

हेरम्बः कुरुतां कृताम्बरकरालम्बाश्चिरं वः शिवम् ॥ ५ ॥
समन्तात्पश्यन्ती समसमयमेव त्रिभुवनं
त्रिभिर्नेत्रैर्दोर्भिर्दशभिरपि यान्ती दश दिशः ।
दधाना पारीन्द्रोपरि चरणमेकं परपदा
हतारिर्वा हन्यान्महिषमथनी मोहमहिषम् ॥ ६ ॥
वामान् भिन्दन्नवामान् भुवमनु सुखयन् पूरयन्नर्थिकामान्
श्रीमान् भीमानुकारी बहलबलभरैर्मेदिनीमल्लनामा ।
आसीदाशीविषेन्द्रद्युतिधवलयशा भूपचक्रावतंसः
श्रीकाशीराजवंशे विधुरिव जलधौ सर्वभूसार्वभौमः ॥ ७ ॥
सङ्ग्रामग्रामकामो निरुपममहिमा सत्त्वविश्रामधाम
क्रामन्नेवारिचक्रं मिहिर इव तमो विक्रमोरुक्रमेण ।
सारैर्मेरोरुदारैरपर इव गिरिर्मेदिनीमल्लनेन
प्रख्यातः क्षोणिचक्रे समजनि नृपतिर्मेदिनीमल्लनामा ॥८॥
निर्य्यद्भिस्तर्ज्जयद्भिर्विधुमिव जगतीमर्ज्जुनाभैर्यशोभिः
सम्पूर्यावार्यवीर्यो विशिखवितरणैरर्ज्जुनो दुर्ज्जनानाम् ।
साम्राज्योपार्ज्जनश्रीरगणितगुणभूरर्जुनप्रांशुबाहु-
र्नाम्नाऽभूदर्ज्जुनोऽस्मान्नरपतिरतुलो मेदिनीमल्लभूपात् ॥९॥
बुद्धिः शुद्धिमती क्षमा निरुपमा विद्याऽनवद्या मनो
गाम्भीर्यैकनिकेतनं वितरणं दीनार्तिनिर्दारणम् ।
आसीदर्ज्जुनभूपतेर्विदधतो विद्रावणं विद्विषां
भूमीनामवनं च कारणगुणात्कार्यं यशोऽप्यर्ज्जुनम् ॥१०॥
तस्मादाविरभूत्प्रभूतमहिमा भूमीपतेरर्ज्जुनात्
सौजन्यैकनिधिर्गुणैरनवधिर्लावण्यवारांनिधिः ।
भिन्दन् दुर्ज्जनमर्ज्जयन्बहु यशः प्रौढप्रतापोदयै-
र्दुर्जेयो मलखाननामनिखिलक्ष्मामण्डलाखण्डलः ॥ ११ ॥

यस्मिन् शासति नीतिभिः क्षितिमिमां निर्वैरमासीज्जगत्
पारीन्द्रेण समं करीन्द्ररभसारम्भोऽपि सम्भावितः ।
श्येनः क्रीडति कौतुकी स्म विहगैश्चिक्रीड नक्रैर्झषः
क्विश्वान्यद्गहनेऽभवत्सह मृगैः शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १२ ॥
हिमविशदयशोऽभिशोभिताशो
महिमतिरोहितवारिधिस्वभावः ।
समजनि मलखानतः प्रतापै-
स्त्रिजगति रुद्र इव प्रतापरुद्रः ॥ १३ ॥
शुचि धनमर्थिनि सहसा यशसा सममानने गुणो जगतः ।
पुत्रे भूरभिदध्रे चेतो रुद्रे प्रतापरुद्रेण ॥ १४ ॥
जातः प्रतापरुद्रात्ससमुद्रां पालयन्नवनीम् ।
कृतरिपुकाननदाहो मधुकरसाहो महीपतिः शुशुभे ॥ १५ ॥
पृथुः पुण्याभोगैर्विहितहितयोगैरनुदय-
त्खलायोगैर्योगैः कृतसुकृतियोगैरपि गुरुः ।
भुजस्तम्भालम्बालसशयितविश्वम्भरतया
बभौ प्रौढोत्साहः स मधुकरसाहः क्षितिपतिः ॥ १६ ॥
प्रजागणरुजाऽपहो द्युतिमहोदयाविष्कृतः
सुधांशुरिव मांसलो रसभरैः सभारञ्जनः ।
प्रदीप्तकुमुदावलिर्द्विजपतिश्च नक्षत्रपो नृपो
जयति सत्कृपो मधुकरः कृतारित्रपः ॥ १७ ॥
विन्यस्य वीरसिंहे भूपतिसिंहे महीभारम् ।
ज्ञानानलमलदाहो मधुकरसाहो दिवं भेजे ॥ १८ ॥
अन्तर्गम्भीरताऽन्धूकृतसलिलनिधिर्लालिताशेषबन्धुः
बुन्देलानन्दसिन्धुः सुलालितललनालोचनेन्दीवरेन्दुः ।
भ्रूभङ्गीलेशभङ्गीकृतरिपुनिवहो नृत्यसङ्गीतरङ्गी

सन्मातङ्गी तुरङ्गी धरणिपतिरभूद्वीरसिंहो नृसिंहः ॥ १९ ॥
अमुष्य प्रस्थाने सति सपदि नानेभानिवहै-
रिहैकोऽपि द्वेषी न खलु रणरोषी समजनि ।
परं तस्थौ दुःस्थो गहनकुहरस्थोऽपि भयतः
क्षिपन्नुच्चैर्दिक्षु भ्रमितचकितं चक्षुरभितः ॥ २० ॥
दानं कल्पमहीरुहोपरि यशः क्षीरोदनीरोपरि
प्रज्ञा शक्रपुरोहितोपरि महासारोऽपि मेरूपरि ।
दावाग्नेरुपरि प्रतापगरिमा कामोपरि श्रीरभू-
त्सिंहातिक्रमवीरसिंहनृपतेः किंकिं न कस्योपरि ॥ २१ ॥
दानैरर्थिनमर्थनाविरहिणं प्रत्यर्थिनं च क्षणा-
त्कुर्वाणे सति वीरसिंहनिखिलक्ष्मामण्डलाखण्डले ।
कामं चेतसि कामधेनुरतनोत्कल्पद्रुमः कल्पितं
मोघीभूतजनिः समाश्रितखनिश्चिन्तां च चिन्तामणिः ॥२२॥
भ्रामंभ्राममसम्भ्रमं त्रिजगतीचक्राणि चक्रे चिरा-
च्चारं शीलितविष्णुपादपदवी ब्रह्माण्डभाण्डोपरि ।
ब्रह्माण्डं निजमण्डमण्डलमिवाच्छाद्यैव सैवाधुना
विश्वेषामपि यस्व भास्वरयशोहंसी वतंसीयति ॥ २३ ॥
जलकणिकामिव जलधिं कणमिव कनकाचलं मनुते ।
नृपसिंहवीरसिंहो वितरणरंहो यदा तनुते ॥ २४ ॥
यदा भवति कुण्डलीकृतमहाधनुर्मण्डल-
स्तदा नयनताण्डवत्त्रुटितखाण्डवः पाण्डवः ।
मनो वितरणोत्सुकं वहति वीरसिंहो यदा
तदा पुनरुदारधीरयमवर्णि कर्णो जनैः ॥ २५ ॥
शौर्यौदार्यगभीरताधृतिदयादानादिनानागुणा-
नुर्वीदुर्वहभारवत्यहिपतिस्पर्द्धालदोः शालिनि ।

संयोऽप्यैव जुहारसिंहधरणीधौरेयचूडामणौ
मज्जन् ब्रह्मणि वीरसिंहसुकृती तस्थौ स्वयं निर्गुणः ॥२६॥
नद्यः स्वादुजला द्रुमाश्च सुफला भूरुर्वरा भूसुरा
वेदध्वानविधूयमानदुरिता लोका विशोका बभुः ।
राजन्नीतिनिरीतिरीति पितरीवोर्वीमिमां शासति
श्रीमद्वीरजुहारसिंहनृपतौ भ्रूभङ्गभग्नद्विषि ॥ २७ ॥
सङ्ग्रामोत्कटताण्डवोद्भटभटैरारब्धहेलाहठै-
श्चण्डाडम्बरपूरिताम्बरतटक्षीराब्धिगोत्राऽवटैः ।
भूभृत्सिंहजुहारसिंहधरणीजानेः प्रयाणे रणे
शौर्यौदार्यधनोऽपि को नु धरणीचक्रे न चक्रे भयम् ॥२८॥
तावद्वीरगभीरहुङ्कृतिरवस्तावद्गजाडम्बर-
स्तावत्तुङ्गतुरङ्गरिङ्गणचमत्कारश्चमूनामपि ।
तावत्तोयमहामहीभृदटवीदुर्गग्रहो विद्विषां
यावन्नैव जुहारसिंहनृपतिर्युद्धाय बद्धोत्सवः ॥ २९ ॥
अयं यदि महामना वितरणाय धत्ते धियं
भियं कनकभूधरोऽश्नाति ह्रियं च कर्णोऽटति ।
दधीचिरपचीयते बलिरलीकरूपायते
तदाऽतिमलिनायते स किल कल्पभूमीरुहः ॥ ३० ॥
प्रासादाऽगतडागनागमणिभूदानादिनानातपः-
प्रागल्भ्येन महेन्द्रचन्द्रवरुणब्रह्मेशविष्णुस्थली ।
प्राचण्ड्येन जिता मिता वसुमती कोदण्डदोर्दण्डयो-
र्जागर्तीति जुहारसिंहनृपतेः कुत्र प्रतापो न वा ॥ ३१ ॥
ब्रह्माऽभूच्चतुराननः स्मरहरः पञ्चाननः षण्मुखः
स्कन्दो भूपजुहारसिंहयशसो गानोत्सवेऽत्युत्सुकः ।
तस्याभोगमुदीक्ष्य भूधरनभोनद्यास्त्रिलोकी दिशः

सप्तद्वीपमयी मही च विधिना विज्ञेन निर्वाहिता: ॥ ३२ ॥
तुङ्गत्वादनवाप्य दैवततरोः पुष्पाणि सर्वाः समं
श्रीमद्वीरजुहारसिंहनृपतेर्दानं समानं जगुः ।
व्रीडादुर्वहभारनिर्भरनमद्ग्रीवे तु देवद्रुमे
श्लाघन्ते सुलभायमानकुसुमास्तं भूरि देवस्त्रियः ॥ ३३ ॥
भीमो यः सहदेव एव पृतनादुर्द्धर्षपार्श्वो लस-
च्छ्रीभूमीनकुलः सदाऽर्जुनमहाख्यातिः क्षमामण्डले ।
कर्णश्रीकृतवर्मभीष्मघटनाशौटीर्यदुर्योधनो
रोषादेष युधिष्ठिरो यदि भवेत्कः स्यादमुष्याग्रतः ॥ ३४ ॥
सत्कीर्त्तिग्रामदामाभरणभृतजगद्विक्रमादित्यनामा
धाम्नो भूम्ना महिम्ना विघटितरिपुणा विक्रमोपक्रमेण ।
सुप्रांशुः पीवरांसः पृथुभुजपरिघस्तस्य वंशावतंसो
विश्वोदञ्चत्प्रशंसो गुणिगणहृदयाऽऽनन्दनो नन्दनोऽभूत् ३५
आशापूर्तिं प्रकुर्वन् करवितरणतः पद्मिनीप्राणबन्धुः
प्रोद्यद्दिव्याम्बरश्रीः स्फुटमहिमरुचिः सर्वदा ध्वस्तदोषः ।
जम्भारातेरिहोच्चैरचलसमुदयात्सुप्रभातप्रकाशी
पुत्रो राज्ञः पवित्रो रचयति सुदिनं विक्रमादित्य एव ॥३६॥
सार्थीकुर्वन्निरर्थीकृतसुरविटपी चार्थिसार्थं निजार्थैः
व्यर्थीभूतारिपृथ्वीपतिरमरगुरुस्पर्द्धिवर्द्धिष्णुबुद्धिः ।
मानैर्यानादिदानैर्बहुविधगुणिभिर्गीयते यः सभायां
प्रातर्जातः स भूपः सुकविकुलमुदे विक्रमादित्य एव ॥३७॥
दानं दीनमनोरथावधि रणारम्भोऽरिनाशावधि
क्रोधो वागवधि प्रतापयशसोः पन्था दिगन्तावधि ।
दाक्षिण्यं क्षितिरक्षणावधि हरौ भक्तिश्च जीवावधि
व्यालुप्तावधि वीरविक्रमरवेः श्रेयः परं वर्द्धते ॥ ३८ ॥

हेमाद्रेः श्रियमन्यथैव कुरुते चक्रे च गौरीं तनुं
कैलाशोपरि शोभते पटयति स्पष्टं च दिङ्मण्डलम् ।
भोगीन्द्रं न दधे श्रुतौ वत जटागूढां च गङ्गां व्यधा-
ल्लोकानामयमीश्वरोऽस्य यशसस्त्वैश्वर्यमुज्जृम्भते ॥ ३९ ॥

श्रीगोपाचलमौलिमण्डलमणिः श्रीदूरवारान्वये
श्रीहंसोदयहंसपण्डित इति ख्यातो द्विजाधीश्वरः ।
यं लक्ष्मीश्च सरस्वती च विगतद्वन्द्वं चिरं भेजतु-
र्भोक्तारं रभसात्समानमुभयोः साम्नाऽपमायं गुणैः ॥४०॥

षट्सु दिक्षु विदिक्षु कुर्वतीनां
नटलीलां स्फुटकीर्त्तिनर्तकीनाम् ।
स्फुरदध्वरधूमधोरणीह
च्युतवेणीति जनैरमानि यस्य ॥ ४१ ॥

ततोऽनल इवारणेरतुलधामभूर्भूभुजां
शिरोमणिरुरोमणिर्धरणिनामवामभ्रुवः ।
रणी बहुगुणी धनी भुवि वनीपकश्रीखनी
रमारमणमिश्रणी परशुराममिश्रोऽजनि ॥ ४२ ॥

येनागत्य पुरा पुरारिनगरे विद्याऽनवद्याऽर्जिता
श्रीचण्डीश्वरमग्निहोत्रितिलकं लब्ध्वा गरीयोगुरुम् ।
शुद्धा सैव महोद्यमेन बहुधा भान्ती भवन्ती स्थिरा
तद्वंश्येषु कियन्न कल्पलतिकेवाद्यापि सूते फलम् ॥ ४३ ॥

आस्यारविन्दमनुपास्य गुरोरपास्य
लास्यं चतुर्मुखमुखेषु सरस्वतीह ।
सालङ्कृतिश्च सरसा च गुणान्विता च
यस्यातनोति रसनोपरि ताण्डवानि ॥ ४४ ॥

अङ्के लोमलतेव सीमनि दृशोरेकेव रेखाऽञ्जनी

कस्तूरीमकरीव भालफलके धारेव मूर्ध्न्यालकी ।
ऊर्ध्वं भृङ्गपरम्परेव कबरीसौरभ्यलोभाकुला
यस्यैवाध्वरधूमधोरणिरभूदाशाकुरङ्गीदृशः ॥ ४५ ॥
सुभासुरयशोनिधेः सुनिरवद्यविद्यानिधेः
सुचारुकवितानिधेः स्मृतिनिधेः श्रुतिश्रीनिधेः ।
अयं सुकृतगौरवात्परशुरामामिश्राद्गुणै-
रनूनगरिमा पितुर्जगति मित्रमिश्रोऽजनि ॥ ४६ ॥
धर्मार्थैकनिकेतनं विधिमयं कर्मावलीदर्शनं
स्मृत्यम्भोजमहोदयं श्रुतिमयं श्रीवीरमित्रोदयम् ।
द्राक्सिद्धीकृतशुद्धसिद्धिशतया श्रीवीरसिंहाज्ञया
तेने विश्वमुदे पुरे पुरभिदः श्रीमित्रमिश्रः कृती ॥ ४७ ॥
क्षितितिलकसुधीरवीरसिंह-
प्रणयकृताऽऽग्रहधीरमित्रमिश्रः ।
गुणिगणहृदयानुरागहेतुं
कलयति लक्षितलक्षणप्रकाशम् ॥ ४८ ॥
लक्षणस्य प्रकाशेऽस्मिन् परीक्षा चायुषः पुरः ।
उन्मानलक्षणं चाथो मानलक्षणमेव च ॥ १ ॥
गतिसंहतिसाराणां लक्षणानि ततः परम् ।
वर्णस्नेहस्वराणां च ततः प्रकृतिसत्त्वयोः ॥ २ ॥
अनूकक्षेत्रयोश्चैव मृजागन्धासृजां तथा ।
पादपादतलाङ्गुष्ठाङ्गुलीनां लक्षणं ततः ॥ ३ ॥
नखस्य पादपृष्ठस्य गुल्फस्याप्यथ लक्षणम् ।
पार्ष्णिलक्षणमुक्त्वा तु जङ्घालक्षणजल्पनम् ॥ ४ ॥
अथोक्तं रोमजानूरुकटिस्फिग्गुदलक्षणम् ।
लक्षणं वृषणस्याथ प्रोक्तं लिङ्गस्य लक्षणम् ॥ ५ ॥

राज्ञः पट्टमहिष्याश्च मन्त्रिणोऽथ पुरोधसः ॥ १८ ॥
ज्योतिर्विदश्च वैद्यस्य सहायानां ततः परम् ।
मित्रस्य शत्रोः सभ्यानां लक्षणं च क्रमोदितम् ॥ १९ ॥
परिच्छदः पार्श्ववर्त्ती रक्षकस्तदनन्तरम् ।
ताम्बूलधारी कोशस्याध्यक्षः खड्गधरस्ततः ॥ २० ॥
ततश्चान्तःपुराध्यक्षस्ततः पुरगतश्चरः
तदध्यक्षश्च सूदश्च क्रमेणैतेऽत्र लक्षिताः ॥ २१ ॥
धर्माध्यक्षो लेखकश्च लोकाह्वानकरस्तथा ।
दौवारिकः प्रतीहारः शस्त्रगेहस्य रक्षकः ॥ २२ ॥
शस्त्राध्यक्षः स्थपतिश्च सारथिर्दूत एव च ।
चारो नियोज्यस्तदनु सेवकोऽप्यथ लक्षितः ॥ २३ ॥
सन्धिविग्रहिको युद्धकर्ता सेनापतिस्तथा ।
व्यूहं वासस्थलं दुर्गं तदध्यक्षश्च लक्षितः ॥ २४ ॥
ग्रामस्य राजगेहस्य गवां च वृषभस्य च ।
छागकुक्कुरयोश्चैव लक्षणं समुदाहृतम् ॥ २५ ॥
कुक्कुटस्य च कूर्मस्य मार्ज्जनीशूर्प्पयोस्तथा ।
उलूखलस्य मुसलस्याथ लक्षणमीरितम् ॥ २६ ॥
जलद्रोणीजलाधारशय्यासननिरूपणम् ।
चामरच्छत्रपट्टानां रत्नानां लक्षणं ततः ॥ २७ ॥
कस्तूरिकालक्षणतः पश्चादायुधलक्षणम् ।
तत्र चापि धनुर्बाणफलानां लक्षणं पुरः ॥ २८ ॥
फलस्य पायनं स्थानगुणमुष्टिरथोदिता ।
चापमुष्टिव्यापलक्ष्यौ परतश्च श्रमक्रिया ॥ २९ ॥
विधिश्च लक्ष्यास्खलने शीघ्रसन्धानलक्षणम् ।
अथोक्तं दूरपातित्वं दृढभेदित्वमेव च ॥ ३० ॥

शराणां गतयः प्रोक्तास्तथा दृढघतुष्टयम् ।
अत्र चित्रविधीनुक्त्वा धावल्लक्ष्यमुदीरितम् ॥ ३१ ॥
शब्दवेधित्वमुक्त्वा च प्रशंसा धन्विनां स्मृता ।
निरूपणं च खड्गस्य विस्तरेण ततः परम् ॥ ३२ ॥
चक्रस्य परशोश्चैव तोमरस्याथ लक्षणम् ।
कुणपस्य च शक्तेश्च चोत्थकस्य च लक्षणम् ॥ ३३ ॥
गदाकुन्तपताकानां भेर्य्याश्चाप्यथ लक्षणम् ।
सविशेषस्ततः प्रोक्तो गजलक्षणविस्तरः ॥ ३४ ॥
गजायुर्लक्षणं दन्तिदोषनाशकलक्षणम् ।
गजस्य मानं क्षेत्राणि छाया वर्णश्च लक्षितः ॥ ३५ ॥
गन्धनिश्वासदृष्टीनां तदीयानां च लक्षणम् ।
गन्धहृद्गतिवेगानां बृंहितावर्त्तयोस्तथा ॥ ३६ ॥
पुष्पस्य च बलस्याथ सत्त्वानूकद्वयस्य च ।
वेदितक्रोधयोस्तद्वद्गुणस्थित्योस्तदीययोः ॥ ३७ ॥
प्रशस्तदुष्टगजयोरथ लक्षणमीरितम् ।
समरार्थं नृपारोहयोग्यो हस्ती निरूपितः ॥ ३८ ॥
युद्धकाले जयादीनां सूचकं दन्तिचेष्टितम् ।
करिण्या लक्षणं प्रोच्य गजरक्षाधिकारिणः ॥ ३९ ॥
गजवैद्यगजामात्यौ गजाध्यक्षो निरूपितः ।
अन्ते चेह महामात्रलक्षणं परिकीर्त्तितम् ॥ ४० ॥
अथाश्वलक्षणं तस्योत्पत्तिदेशाश्च कीर्तिताः ।
ततोऽश्वकुलभेदास्तु ततस्तस्याङ्गसंस्थितिः ॥ ४१ ॥
आयुर्वर्णौ च गतयस्तदीयाः परिकीर्तिताः ।
तुरङ्गवाहने प्रोक्तः प्रकारस्तदनन्तरम् ॥ ४२ ॥
स्वरच्छायाङ्गगन्धानां सत्त्वानूकद्वयस्य च ।

सारप्रकृत्योरश्वाङ्गमानस्यावयवस्य च ॥ ४३ ॥
पुष्पपुण्ड्रललाटानामावर्त्तस्य च लक्षणम् ।
महादोषास्तुरङ्गस्य लक्षितास्तदनन्तरम् ॥ ४४ ॥
राजयोग्यस्य चाश्वस्य परतो लक्षणं स्मृतम् ।
सङ्ग्रामावसरेऽश्वस्य शकुनानां निरूपणम् ॥ ४५ ॥
दशालक्षणमुक्त्वा च वयसो ज्ञापकं स्मृतम् ।
दन्तसङ्ख्या वाजिशाला तदध्यक्षाश्च लक्षिताः ॥ ४६ ॥
शालग्रामशिलाचक्रमूर्त्तीनां लक्षणान्यथ ।
अथ द्वारवतीजातशिलामूर्त्तिनिरूपणम् ॥ ४७ ॥
विस्तराच्छिवलिङ्गानां लक्षणानि ततः परम् ।
शिवलिङ्गार्च्चनफलं विशेषेण निरूपितम् ॥ ४८ ॥
शिवलिङ्गस्य नैवेद्ये भक्ष्याभक्ष्यविवेचनम् ।
अथ प्रकीर्णके प्रोक्तं लक्षणं गुरुशिष्ययोः ॥ ४९ ॥
लक्षणं योगपट्टस्य कौपीनकटिसूत्रयोः ।
उपवीतोत्तरीये च लक्षिते तदनन्तरम् ॥ ५० ॥
रुद्राक्षलक्षणं प्रोक्तं तन्माहात्म्यसमन्वितम् ।
आसनादिवितानान्तपूजोपकरणान्यथ ॥ ५१ ॥
एवं क्रमेण दुर्लक्ष्यलक्षणानां विचक्षणैः ।
मित्रामिश्रैः प्रकाशेऽस्मिन् कृतं सम्यक् परीक्षणम् ॥ ५२ ॥

ननु किमर्थं लक्षणप्रकाशाऽऽरम्भः लक्षणानामनुपयोगादिति । उच्यते । अस्ति हि महानुपयोगः । तथाहि—

अथ विवाहः । सलक्षणो वरो लक्षणवतीं कन्यामुपयच्छेतेति ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ॥

इत्यादिवचनैः स्त्रीपुंससामुद्रिकलक्षणानां विवाहोपयोगात् ।

लाञ्छनैर्विविधाकारैर्लाञ्छितं यच्च दृश्यते ।
चक्राङ्कितं हरेश्चापि शालग्रामस्य लक्षणम् ॥
यथायोग्यं विचार्यैव ग्रहीतव्यं प्रयत्नतः ।

इत्यादिवचनैः शालग्राममूर्त्तिलक्षणानां तत्पूजादावुपयोगात् ।

लिङ्गं सलक्षणं पूज्यं त्यजेल्लिङ्गमलक्षणम् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्यात्सलक्षणम् ॥

इत्यादिवचनैर्लिङ्गलक्षणानां तत्पूजादावुपयोगात् ।

आराधनोपकरणं तस्य लक्षणमेव च ।
उच्यते सम्प्रति ब्रह्मन् श्रूयतां तदशेषतः ॥

इत्युपक्रम्य सर्वपूजोपयुक्तघण्टाभिषेकादिपात्रलक्षणान्यभिधाय—

चतुष्कं हेमदण्डांश्च पूजार्थं परिकल्पयेत् ।

इत्युपसंहारवचनेन घण्टाधूपदीपाभिषेकादिपूजोपकरणपात्रलक्षणानां देवपूजोपयोगात् ।

सूत्रखण्डैश्च पुष्पैश्च भूषितं दोषवर्ज्जितम् ।
यथालाभोपपन्नं वा यः प्रयच्छति दन्तिनम् ॥
यो जगन्निधये दानं प्रयच्छति महामतिः ।
भद्रजातिसमुद्भूतं पद्मनाभाय भक्तितः ॥
गजं तु लक्षणोपेतं दद्याद्विप्राय भक्तितः ॥ इति ।
अश्वं यस्तु प्रयच्छेद्वै हेमचित्रं सुलक्षणम् ।
स तेन कर्मणा चैव गान्धर्वं लोकमश्नुते ॥
सर्वोपकरणोपेतं युवानं दोषवर्ज्जितम् ।
योऽश्वं ददाति विप्राय स्वर्गलोके महीयते ॥

इत्यादिवचनैर्गजाश्वादिलक्षणानां तत्तद्दानोपयोगात् ।

सर्वलक्षणसम्पूर्णो यो भवेद् गज उत्तमः ।
सङ्ग्रामादिषु कार्येषु पार्थिवस्तं समारुहेत् ॥
सर्वलक्षणसम्पूर्णमारुहेद्वाजिनं नृपः ।

इत्यादिवचनैश्च गजाश्वादिलक्षणानां राजकार्येऽप्युपयोगात् । एवमन्येषामपि लक्षणानां यथासम्भवमुपयोगाद्युक्त एव लक्षणप्रकाशारम्भ इति । उपयोगश्च तत्तल्लक्षणप्रस्तावे वक्ष्यते । तत्र वक्ष्यमाणगजादिशुभाशुभलक्षणफलस्वामित्वात्पुरुषस्य प्राधान्यात्पुरुषलक्षणमेवादावुच्यते । ननु ब्रह्मचर्याद्याश्रमेषु

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
तथा गृहस्थमाश्रित्य जीवन्त्याश्रमिणः परे ॥
इत्यादिवचनैर्गृहस्थाश्रमप्राधान्योक्तेर्गृहस्थस्य च
गृहिणी गृहमुच्यते ।

इत्यादिवचनोक्तगृहशब्दार्थभूतगृहिणीयोगे सत्येवोपपन्नत्वात् । अस्य स्त्र्यधीनत्वेन तत्प्राधान्यावगमात्पुरुषलक्षणप्राथम्ये विनिगमनाविरहाच्च स्त्रीलक्षणमेवादौ कुतो नोच्यत इति । अत्र ब्रूमः । यद्यपि सर्वेष्वाश्रमेषु गृहस्थस्य ब्रह्मचार्याद्युपजीव्यत्वेन गृहस्थाश्रमस्य प्राधान्यम् । तस्य च स्त्रीमूलत्वेन स्त्रियाः प्राधान्यम् । तथापि पुरुषप्राधान्यात्स्त्रियस्तत्पारतन्त्र्यमेव । तथाहि—

सुलक्षणा सदाचारा पत्युरायुर्विवर्द्धयेत् ।

तथा,

वर्ज्जयेत्सर्वथा भूष्णुरशुभा लक्षणैश्च याः ।
भर्तुरायुर्हरन्त्येता आलस्यादपरीक्षिताः ॥

इत्यादिवचनैः स्त्रीलक्षणशुभाशुभफलस्य भर्त्रर्थत्वेन ।

तथा,

लक्षणानि परीक्ष्यादौ ततः कन्यां समुद्वहेत्।
अतः सुलक्षणा योषा परिणेया विचक्षणैः॥

इत्यादिवचनोक्तसुलक्षणान्वितकन्योद्वाहस्य, वर्जयेत्सर्वथा भूष्णुरित्यादिवचनोक्तदुर्लक्षणान्वितस्त्रीवर्जनस्य च पुरुषाधीनत्वेन तत्प्राधान्यमेव। नन्वेवं सति षाष्ठन्यायविरोधः स्यात्। तथाहि—षष्ठे दर्शपूर्णमासादिषु स्त्रीणामधिकारोऽस्ति न वेति संशय्य स्त्रीणामद्रव्यत्वात् कर्मणां च द्रव्यसाध्यत्वात् न तेषु स्त्रीणामधिकार इति पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्तितम्। फलार्थित्वात्तु स्वामित्वेनापि सम्बन्ध इति। तस्यायं भावः। स्त्रीपुंसयोरुभयोरपि फलार्थित्वसाम्यात् कामश्रुतिवशादस्त्येव स्त्रीणामप्यधिकारः। न च द्रव्याभावादनधिकार इति वाच्यम्। धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्येत्यादिवचनैः पत्युपार्जितस्यापि द्रव्यस्योभयसाधारण्यावगमात्। तस्मादर्थित्वसाम्यात् द्रव्यवत्त्वसाम्याच्च स्त्रीणामप्यस्त्येवाधिकार इति। तदनेन न्यायेन उभयोः साम्यावगमात् कथमत्र पुरुषः प्राधान्येन व्यपादिश्यते। अत्रोच्यते। न वयमनेन स्त्रीणामधिकारं कर्मफलस्वामित्वं वा वारयामः। किन्तु स्त्रीणामस्वातन्त्र्यं ब्रूमः। स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्याभ्यां च प्रधानाप्रधानत्वव्यपदेशो नाङ्गाङ्गिभावेन। दृष्टश्च लोके स्वतन्त्रे प्रधानशब्दव्यपदेशः। यथा इतरकारकेषु समानव्यापारेषु आगतेष्वपि प्रधानभूतः पङ्क्तौ देवदत्तो नागत इति। तथा च तस्मिन्नेवाधिकरणे—

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः।

इतीयं स्मृतिरितरस्मृतिविरोधादस्वातन्त्र्यपरतया व्याख्येयेति वदन् पार्थसारथिमिश्रः स्त्रीणामस्वातन्त्र्यं स्पष्टमेवाचष्ट। यत्तु स्त्रीणां प्राधान्ये लिङ्गमुक्तम्—गृहिणी गृहमुच्यते इति।

तदितरापेक्षया स्त्रीणां प्राधान्यं गमयति न भर्त्रपेक्षयेति सर्वमनवद्यम् । तस्मात्स्वातन्त्र्यात्,

आदावेव प्रवक्ष्यामि पुरुषाणां तु लक्षणम् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनाच्च पुरुषलक्षणमेवादावुच्यत इति। तत्र तावल्लक्षणपरीक्षाकाल उक्तः—

भविष्यपुराणे,

शुभेऽहनि शुभे क्षेत्रे गृहे सौम्ये शुभे रवौ ।
पूर्वाह्ने मङ्गलैर्युक्तः परीक्षेत विचक्षणः ।। इति ।

जगन्मोहनसमुद्रेऽपि,

शोभने हस्तनक्षत्रे ग्रहे सौम्ये शुभे रवौ ।
पूर्वाह्ने ब्राह्मणैर्युक्तः परीक्षेत विचक्षणः ।। इति ।

अत्र दक्षिणभागे पुंसां वामभागे स्त्रीणां लक्षणान्यवलोकनीयानि । तदुक्तम्—

प्रयोगपारिजाते,

वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य तु ।
निर्दिष्टं लक्षणं तज्ज्ञैः समुद्रवचनं यथा ।। इति ।

लक्षणं शुभाशुभसूचकं चिह्नम् । स्कान्दे काशीखण्डेऽप्याह—
नारदः,

वैश्वानर समभ्येहि ममोत्सङ्गे निषीद भोः ।
लक्षणानि परीक्ष्येऽहं पाणिं दर्शय दक्षिणम् ।। इति ।

विवेकविलासेऽपि,

अकर्मकठिनः पाणिर्दक्षिणो वीक्ष्यते नृणाम् ।
वामभ्रुवां पुनर्वामो वीक्ष्यते चातिकोमलः ।। इति ।

अथायुःपरीक्षा ।

तत्र यद्यपि वक्ष्यमाणावयवादिलक्षणैः किञ्चिदायुःपरि-

माणं ज्ञास्यत एवेति तत्प्रसङ्गात्तत्रैव सकलायुर्लक्षणकथनं युक्तमिति आदौ तत्कथनानुपयोगः । तथापि—

प्रमाणसंहतिच्छायागतिसर्वाङ्गलक्षणैः ।
दन्तकेशनखश्मश्रुगन्धवर्णस्वरादिभिः ॥
पूर्वमायुः परीक्षेत पश्चाल्लक्षणमादिशेत् ।
क्षीणे त्वायुषि मर्त्यानां लक्षणैः किं प्रयोजनम् ॥

इति भविष्यपुराणादिवचनैर्वक्ष्यमाणसर्वसामुद्रलक्षणकथनस्यायुष्मतामेवोपयोगात्तज्ज्ञानस्य चायुर्ज्ञानाधीनत्वात्तदर्थमादौ सङ्क्षेपादायुःपरीक्षा प्रस्तूयते । प्रमाणादीनां लक्षणमग्रेऽभिधास्यते । तत्रायुर्लेखा करभोत्थिता कनिष्ठाङ्गुलिमूलसमीपस्था ज्ञेया । तथा च—

गरुडपुराणे,

कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयूरेखां समादिशेत् । इति ।

सा च यदि कनिष्ठिकामूलोत्था तर्जनीप्रान्तं गच्छति तदा शताब्दमायुर्ज्ञेयम् । तथा च—

भविष्यपुराणे,

यस्य पाणितले रेखा कनिष्ठामूलसम्भवा ।
गता प्रान्तं प्रदेशिन्याः स जीवेच्छरदां शतम् ॥ इति ।

गरुडपुराणे विशेषः ।

प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठामूलसम्भवा ।
शतायुषं च कुरुते छिन्नया तु ततो भयम् ॥ इति ।

प्रदेशिनीगता प्रदेशिनीं व्याप्य स्थिता । सैव चेत्कनिष्ठापृष्ठोत्था तर्जनीपृष्ठमविच्छिन्ना गच्छति तदा परमायुर्ज्ञेयम् । तथा च स्कान्दे—

काशीखण्डे,

अच्छिन्ना तर्ज्जनीं व्याप्य तथा रेखाऽस्य दृश्यते ।
कनिष्ठापृष्ठनिर्याता दीर्घायुष्यं यथाऽऽप्नुयात् ॥ इति ।

दीर्घायुः परमायुः । तच्च विंशत्यधिकमब्दशतम् ।

तथा च समुद्रः,

I कनिष्ठातर्ज्जनीं यावत् रेखा भवति चाक्षता ।
विंशत्यब्दाधिकशतं नरो जीवत्यनामयम् ॥ इति ।

ननु शतायुर्वै पुरुष इतिश्रुत्या शतायुरेवोक्तम्, कथमत्राधिकायुःकथनमिति । उच्यते । शताधिकस्यापि श्रवणात् ।

तथा च श्रुतिः, साग्रं वर्षशतं जीवेति ।

साग्रं सपादशतम् । पुराणादिष्वपि जीवेद्वर्षशतं साग्रमित्यादि । मध्यमाप्रान्तगतजीवितरेखया अशीत्यायुर्ज्ञेयम् । तथा च प्रयोगपारिजाते—

समुद्रः,

II कनिष्ठाङ्गुलिदेशात्तु रेखा गच्छति मध्यमाम् ।
अविच्छिन्ना तु रेखा स्यादशीत्यायुर्विनिर्दिशेत् ॥ इति ।

आयुर्लेखायाः अनामिकाप्रान्ताधिक्ये षष्ट्यायुर्ज्ञेयम् ।

तथा च गरुडपुराणे,

III कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायां ह्यनागता ।
षष्टिवर्षायुषं कुर्यादायुर्लेखा तु मानवम् ॥ इति ।

वराहसंहितायाम्,

रेखाः प्रदेशिनीगाः शतायुषां कल्पनीयाः । न्यूनाभिश्छिन्नाभिर्द्रुमपतनमिति ।

रेखाः कनिष्ठामूलोत्थाः । प्रदेशिनीगाः प्रदेशिनीप्रान्तगताः शतायुषां ज्ञेयाः । इतो न्यूनगाभिर्लेखाभिर्न्यूनमायुःकल्पनीयम् । तद्यथा, तर्ज्जनीप्रान्तात्किञ्चिन्न्यूनत्वे नवत्यायुः, ततोऽपि कि-

श्चिन्न्यूनत्वे अशीत्यायुः, मध्यमाप्रान्ते पञ्चसप्तत्यायुः, ततोऽपि किञ्चिन्न्यूनत्वे सप्तत्यायुरित्यादि कल्पनीयम् ।

तथा च विवेकविलासे,

उल्लङ्घयन्ते च यावन्त्योऽङ्गुल्यो जीवितरेखया ।
पञ्चविंशतयो ज्ञेयास्तावन्त्यः शरदां बुधैः ॥ इति ।

पुराणाद्यविसंवाद्यतिविश्वसनीयम् । दुर्लभराजविरचित-सामुद्रतिलके,

पुंसामायुर्भागं प्रत्येकं पञ्चविंशतिः शरदाम् ।
कल्प्या कनिष्ठिकाङ्गुलिमूलादिह तर्जनीपरतः ॥ इति ।

यस्य चायुर्लेखा अनामिकाङ्गुलिमूलादूर्ध्वा याति स धर्मरतो ज्ञेयः । तथा च—

सामुद्रतिलके,

आयुर्लेखानामङ्गुलिमूलान्तर्गता भवेदूर्ध्वा ।
यस्य व्यक्ता रेखा स धर्मनिरतः सततम् ॥ इति ।

स्त्रीणां तु—

भविष्यपुराणे,

यस्याः कनिष्ठिकामूलाद्रेखा प्राप्ता प्रदेशिनीम् ।
शतमायुर्भवेत्तस्या हीनाया हीनता क्रमात् ॥ इति ।

प्रदेशिनीं प्राप्ता प्रदेशिनीमूलसमीपगता । हीनताक्रमस्तु पूर्ववदत्रापि कल्पनीयः ।

वराहसंहितायाम्,

कनिष्ठिकामूलभवा गता या प्रदेशिनीमध्यमिकान्तरालम् ।
करोति रेखा परमायुरेषा प्रमाणहीना तु तदूनमायुः ॥ इति ।

परमायुर्व्याख्यातम् ।

उत्पले समुद्रः,

कनिष्ठामूलसम्भूता गता मध्यमिकान्तरम् ।
प्रदेशिन्याश्च सा रेखा यस्याः सा दीर्घजीविनी ॥ इति ।

अत्रायुर्लेखायां यावन्तः छेदास्तावन्तोऽपमृत्यवो ज्ञेयाः ।

तदुक्तम् —

सामुद्रतिलके,

यावन्मात्राश्छेदा जीवितरेखास्थिता भवन्ति नृणाम् ।
अपमृत्यवोऽपि तावन्मात्रा नियतं परिज्ञेयाः ॥

पल्लावितायां क्लेशः छिन्नायां जीवितस्य सन्देहः ।
विषमायां धननाशः परुषायां कर्शनं तस्याम् ॥ इति ।

विषमा वक्रा । परुषा रूक्षा । अत्रोपर्युपरिच्छेदे रोगः । अधश्छेदे शस्त्रभीतिः । तत्तच्छेदानुगुणो दशारिष्टवदपमृत्युस्तरुपातः शस्त्रभीतिरूनां गता वा निर्देश्येति सम्प्रदायः । दशारिष्टं नाम ज्ञातायुष आयुर्लेखायाश्च दश भागाः कल्पनीयाः । तत्र यस्मिन् रेखाभागे रेखाच्छेदस्तदायुर्दशाभागे दुष्टं फलमिति कल्पनीयम् ।

अथायुर्ज्ञानोपायान्तरमुक्तम्—

नारदीयसंहितायाम्,

अनामिकापर्व यदा विलङ्घ्यते
कनिष्ठिकाग्रेण शतं स जीवति ।
समे त्वशीतिं विषमे तु सप्ततिं
पर्वार्धहीने खलु षष्टिमादिशेत् ॥ इति ।

अनामिकापर्व मध्यमम् । तथा च—

गर्गसंहितायाम्,

अनामिकान्तिमं पर्व समानीता कनिष्ठिका ।
आयामशुद्धपर्वाणि येषां ते चिरजीविनः ॥ इति ।

कनिष्ठिका अनामिकान्तिमं पर्व समानीता आन्तिमपर्वस्पृष्टा ।

आयामो दैर्घ्यम्। अथान्योऽप्यायुर्ज्ञानोपाय उक्तः—

भविष्यपुराणे,

रेखाः पञ्च ललाटे तु स्त्रिया वा पुरुषस्य वा।
शतं जीवति वर्षाणामैश्वर्यं चाधिगच्छति॥
रेखाचतुष्टयेऽशीतिस्तिसृभिः सप्ततिस्तथा।
द्वाभ्यां षष्टिस्तु रेखाभ्यां चत्वारिंशत्तथैकया॥
अरेखेण ललाटेन विज्ञेया पञ्चविंशतिः।
रेखाच्छेदैस्तु विज्ञेयाः पापकर्मरता नराः॥
अल्पायुषस्तथाल्पाभिर्व्याधिभिः परिपीडिताः। इति।

वर्षाणां शतमशीतिरित्येवं प्रत्येकं सम्बन्धः।

वराहसंहितायाम्,

तिस्रो रेखाः शतजीविनां ललाटायताः स्थिता यदि ताः।
चतसृभिरवनीशत्वं नवतिश्चायुः सपञ्चाब्दा॥

सपञ्चाब्दा नवतिरायुः पञ्चनवत्यायुरित्यर्थः।

विच्छिन्नाभिश्चागम्यागामिनो नवतिरप्यरेखेण।
केशान्तोपगताभिर्लेखाभिरशीतिवर्षायुः॥

केशान्तोपगताभिः केशान्तः केशोत्पत्तिस्थानम् तत्र गताभिः केशमध्यगताभिरित्यर्थः।

पञ्चभिरायुः सप्ततिरेकाग्रावस्थिताभिरपि षष्टिः।

एकाग्रावस्थिताभिः एकस्याः अग्रेणावस्थिताभिः विद्धाभिः विच्छिन्नाभिरित्यर्थः। अथ वा स्वप्रान्तमिलिताभिः।

बहुरेखेण शतार्धं चत्वारिंशत्तु वक्राभिः।
त्रिंशद् भ्रूलग्नाभिर्विंशतिरपि वामवक्राभिः॥
क्षुद्राभिः स्वल्पायुर्न्यूनाभिस्त्वन्तरे कल्प्यम्। इति।

बहुरेखेणेत्यादि। रेखाबहुत्वे पञ्चाशदायुः। बहुत्वमुक्तरेखापे-

क्षया। तिर्य्यगायताभिश्चत्वारिंशदायुः। भ्रूसन्निहिताभिस्त्रिंशदायुः। वामभागकुटिलाभिर्विंशतिरायुः। तनुभिरल्पायुः। लेखाभिरिति प्रत्येकं सम्बन्धः। विज्ञेयमिति शेषः। न्यूनाभिः उक्तन्यूनाभिर्लेखाभिर्द्वाभ्यामेकया च। तुशब्दात् स्वल्पायुरेव। अन्तरे मध्ये कल्पनीयम्। यथा रेखात्रये शतमायुः, रेखाचतुष्टये पञ्चनवत्यायुरित्युक्तं। तत्र सार्द्धरेखात्रये सार्द्धसप्तनवतिवर्षाण्यायुरित्यादि कल्पनीयम्। अत्रोदाहृतभाविष्यपुराणवराहसंहितावचनेषु ललाटे एकत्र रेखापञ्चके शतमायुरपरत्र रेखात्रये, एकत्र तिसृभिः सप्तत्यायुरन्यत्र पञ्चभिर्लेखाभिः, एकत्र अरेखेण ललाटेन नवत्यायुरन्यत्र पञ्चविंशतिरित्येवं मिथोविरोधस्तत्परिहाराय वराहवचनानि व्याख्यायन्ते। तिस्रो रेखा इति। ललाटे आकर्णान्तास्तिस्रो रेखाः शतायुषां ज्ञेयाः। तथाचोक्तम्-

गरुडपुराणे,

आकर्णान्तगता रेखास्तिस्रः स्युश्च शतायुषः।
ललाटोपसृतास्तिस्रो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम्॥ इति।

चतसृभिरिति। अत्राऽऽयतपदानुषङ्गः। चतसृभिर्लेखाभिः पञ्चनवत्यायुरवनीशत्वं च। तदुक्तम्—

गरुडपुराणे,

नृपत्वं स्याच्चतसृभिरायुः पञ्चनवत्यथ। इति।

विच्छिन्नाभिरिति। छेदयुक्ताभिर्लेखाभिर्नवत्यायुरगम्यागामित्वं च। अत्राप्यायतपदानुषङ्गः। अप्यरेखेणेत्यत्रापिशब्दश्चार्थे। दीर्घाभिर्लेखाभिर्वर्जितेन ललाटेन नवतिवर्षाण्यायुरगम्यागामित्वं च। ह्रस्वरेखायुक्तेन ललाटेनेत्यर्थः। तथा चोक्तम्—

गरुडपुराणे,

ह्रस्वरेखाञ्चिते भाले नवत्यायुश्च पुंश्चलः । इति ।

पुंश्चलो व्यभिचारी । अथ वा पुमांसं चलतीति व्युत्पत्त्या धात्वर्थानुसारेण पुंश्चलो व्यभिचारी पुरुषः प्रतीयते। केशान्तोपगताभिरिति । दीर्घाभिः केशान्तोपगताभिर्लेखाभिरशीत्यब्दमायुः । तदुक्तम्–

सामुद्रतिलके,

जीवति वर्षाशीतिः केशान्तोपगतदीर्घरेखेण । इति ।

पञ्चभिरिति । एकाग्रावस्थिताभिर्लेखाभिः सप्तत्यायुः षष्ट्यायुश्च ।

रेखाः सप्ततिमायुः पञ्चैकाग्रस्थिताः पुनः षष्टिम् ।

इति सामुद्रतिलके उक्तत्वात् । अथ वा दीर्घाभिः पञ्चभिर्लेखाभिः सप्तत्यायुः । एकाग्रावस्थिताभिश्च लेखाभिः षष्ट्यायुः । एकाग्रावस्थिताभिरपि षष्टिरित्यत्रापिशब्दश्चार्थे । बहुरेखेणेत्यादिवचनानां तु पूर्वोक्त एवार्थो ग्राह्यः अविरुद्धत्वादिति ।

इत्यायुःपरीक्षाप्रकरणं समाप्तम् ।

अत्रादौ सर्वसामुद्रलक्षणोपयोगितया आयुःपरीक्षामभिधायाधुना परीक्षाकर्त्तुः प्रथमकृत्यं प्रस्तूयते ।

वराहसंहितायाम्,

उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्ण-
स्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वमनूकमादौ ।
क्षेत्रं मृजां च विधिवत्कुशलोऽवलोक्य
सामुद्रविद्वदति यातमनागतं च ॥

उन्मानं दैर्घ्यादि ।मानं तुलामेयं गुरुत्वादि । गतिर्गमनम् । संहतिरङ्गसंश्लेषः । सारो रक्तादिधात्वाधिक्यम् । वर्णः कृष्णादिः । स्नेहः स्निग्धता । स्वरः कण्ठोत्थो ध्वनिः । प्रकृतिः

स्वभावः । सत्त्वं चित्तधर्मो धैर्यादिः । अथ वा प्रकृतिरूपं सत्त्वम् । अनूकम् अतीतजन्मसूचिका आकृतिः । क्षेत्रं शरीरम् मृजा शरीरस्योज्ज्वलता । देहकान्तिरितियावत् । यातमतीतम् अनागतं भावि ।

अथैतेषां लक्षणानि विस्तरतो निरूप्यन्ते । तत्रोर्ध्वं मानमुन्मानम् । तथाचोत्पले–

कात्यायनः,

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं मानं तु तुलया धृतम् । इति ।

तिष्ठन्तं पुरुषमापादतलमस्तकं सूत्रेण मापयेत् । ततस्तदङ्गुलिभिरेव तत्सूत्रमानं कार्यम् । तत्राष्टोत्तरशताङ्गुलपरिमाण उत्तमः शताङ्गुलो मध्यमो नवत्यङ्गुलो निकृष्ट इति । तथा च स्कान्दे-

काशीखण्डे,

आनीय कुङ्कुमारक्तं सूत्रं च त्रिगुणीकृतम् ।
स्मृत्वा शिवौ गणाध्यक्षमूर्ध्वभूतमुदङ्मुखम् ॥
मुनिः परिममौ बालमापादतलमस्तकम् ।
तिर्यगूर्ध्वं समो माने योऽष्टोत्तरशताङ्गुलः ॥
स भवेत्पृथिवीपालो बालोऽयं ते तथा द्विज । इति ।

तिर्यङ्मानं तु प्रसारितभुजमध्यमाग्रद्वयान्तरं ज्ञेयम् । अङ्गुलिमानं तु स्वमध्यमाङ्गुलिमध्यपर्वमितं ग्राह्यम् ।

निजाङ्गुलिपर्वसङ्ख्या नियतं तेषां विबोद्धव्या ।

इति सामुद्रतिलकोक्तेः । स्वाङ्गुष्ठोदरविस्तारपरिमितं ग्राह्यमिति हेमाद्रिः ।

भविष्ये,

जघन्यो नवतिः प्रोक्तो मध्यमस्तु शताङ्गुलः ।
अष्टोत्तरशतं यस्य उत्तमं तस्य लक्षणम् ॥

प्रमाणलक्षणं प्रोक्तं समुद्रेण शुभाशुभम् । इति ।
वराहसंहितायां तु विशेषः ।
अष्टशतं षण्णवतिः परिमाणं चतुरशीति वा पुंसाम् ।
उत्तमसमहीनानामङ्गुलिसङ्ख्या स्वमानेन ॥ इति
अत्रोत्तमध्यमहीनपुरुषेपूत्तममध्यमहीनं फलं कल्पनीयम् ।

इत्युन्मानलक्षणम् ।

अथ मानलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,
भारार्द्धतनुः सुखभाक् तुलितो दुःखभाग्भवत्यूनः ।
भारोऽतीवाढ्यानामध्यर्धः सर्वधरणीशः ॥ इति
भारलक्षणमुक्तं हेमाद्रौ—
निघण्टौ,
ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ।
तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुला ॥ इति

ते पूर्वकृताः पञ्चगुञ्जाभिर्माषास्तैः षोडशमाषैः कर्षः चतुर्भिः कर्षैः पलम् पलानां शतेन तुला विंशतितौलिको भारः। पलसहस्रद्वयमित्यर्थः । यः पुरुषस्तुलायां तुलितो भारार्धतनुः सहस्रपलपरिमितशरीरः स सुखी । ऊनः अस्मान्न्यूनपरिमाणतनुर्दुःखितः । भारप्रमाणतनुरतिधनी । अधिकमर्धं यस्य सः सार्द्धो भारः पलसहस्रत्रयमिति यावत् । तत्परिमितवपुः सार्वभौमो राजा । विज्ञेय इति सर्वत्र सम्बध्यते ।

इति मानलक्षणम् ।
अत्रोन्मानमानपरीक्षाकाल उक्तः—
वराहसंहितायाम्,
विंशतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्चविंशत्या ।

अर्हति मानोन्माने जीवितभागे चतुर्थे वा ।। इति ।

जीवितचतुर्थभाग इति चायुर्बहुत्वाभिप्रायेण । यत्तु उत्पलेन अल्पायुषां जीवितचतुर्थभागे मानोन्माने कर्त्तव्ये इत्युक्तम्। तन्न युक्तम् । पञ्चविंशतित्रिंशदाद्यल्पायुषश्चतुर्थभागे अवयवपरमवृद्ध्यानिष्पत्तेर्गुरुत्वाभावेन मानासम्भवात् ।

अथ गतिलक्षणम् ।

भविष्ये,

हंसभासशुकानां च तुल्या यस्य गतिर्भवेत् ।
स भवेत्पार्थिवश्रेष्ठः समुद्रवचनं यथा ।।

भासो गृध्रः ।

अन्येषामपि शस्तानां पक्षिणां च शुभा गतिः ।
वृषसिंहगजेन्द्राणां गतिर्भाग्यविवर्द्धिनी ।।
जलोर्मिसदृशी या च काकोलूकसमा च या ।
गतिर्द्रव्यविहीनानां दुःखशोकभयङ्करी ।।
श्वानोष्ट्रमहिषाणां च खरशूकरयोस्तथा ।
गतिर्मेषसमा येषां ते नरा भाग्यवर्जिताः ।। इति ।

वराहसंहितायाम्,

शार्दूलसिंहसमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।
येषां च शब्दरहितं स्तिमितं च यानं
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ।। इति ।

शार्दूलो व्याघ्रः । गोपतिर्वृषः । शिखिनामिति बहुवचनं प्रशस्तपक्ष्यभिप्रायम् । अत एव

अन्येषामपि शस्तानां पक्षिणां च शुभा गतिः ।

इत्युक्तं प्राक् । परिप्लुतं व्याकुलं मण्डूकवत् ।

गर्गसंहितायाम्,

हंसस्य भासस्य शुकस्य चैव
येषां समाना गतयः समानाः ।
ते धार्मिकाः सर्वगुणोपपन्ना
नराधिपत्यं चिरमाप्नुवन्ति ॥

समानाः नातिमन्दद्रुतगतयः । समाना इति पुरुषविशेषणं वा ।

सामुद्रतिलके,

गतिभिर्भवन्ति तुल्या ये समदद्विरदनकुलहंसानाम् ।
वृषभस्यापि नरास्ते सततं धर्मार्थकामपराः ॥
गोमायुकरभरासभसैरिभकृकलासशशकभेकमृगैः ।
येषां गतिः समाना ते गतसुखराजसंमानाः ॥

गोमायुः शृगालः । सैरिभो महिषः । कृकलाशः शरटः ।

इति गतिलक्षणम् ।

अथ संहतिलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

संहततनुसुश्लिष्टसुसन्धयः सुखभुजो ज्ञेयाः । इति ।

सामुद्रतिलके,

मांसास्थिसन्धिबन्धः शिथिलो न कदापि लक्ष्यते यस्य ।
स च संहतिमान् धन्यो दीर्घायुर्जायते नियतम् ॥ इति ।

इति संहतिलक्षणम् ।

अथ सारलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

सप्त भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगस्थिशुक्राणि ।
रुधिरं मांसं चेति प्राणभृतां तत्समासफलम् ॥

मेदः अस्थिमांसान्तर्गतः स्निग्धो मांसविशेषः । मज्जा अस्थ्यन्तर्गतः स्नेहभागः । तानाह—

स एव,

मज्जामेदःसाराः सुशरीराः पुत्रवित्तयुताः ।
स्निग्धत्वग्भिर्धनिनो मृदुभिः सुभगा विचक्षणास्तनुभिः ॥
स्थूलास्थिसारो बलवान् विद्यान्तगः सुरूपश्च ।
बहुगुरुशुक्राः सुभगा विद्वांसो रूपवन्तश्च ॥
ताल्वोष्ठदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणैः ।
रक्तैस्तु रक्तसारा बहुसुखवनितार्थपुत्रयुताः ॥

दन्तपाली दन्तत्वक् ।

उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांससारो यः । इति ।

एतेषां विशेषतः फलं तु हेमाद्रौ स्मर्यते ।

श्रीमान् स्थिरमतिर्वैद्यो मेदःसारो नरोत्तमः ।
नित्यं प्रहृष्टः सुभगो मन्दकोपो महाधनः ॥
संहता यस्य दन्तेभ्यो निपतन्ति मरीचयः ।
शुक्रं च गुणवद्यस्य मज्जासारः स तादृशः ॥
अयत्नार्जितवित्तेशो वस्त्रभूषणभाक् सुखी ।
अलङ्करिष्णुर्मेधावी त्वक्सारः शीलकीर्तिमान् ॥
अवगुह्य परानेष वर्त्तते नावगृह्यते ।
अस्थिसारो नरः सौख्यं दीर्घमायुश्च विन्दति ॥
धनवान् पुत्रवान् शौण्डः प्राज्ञः साहसिकः सुखी ।
यौवनात्ययमृत्युः स्याद्रक्तसारो नरः शठः ॥ इति ।

शौण्डश्चतुरः । साहसिकः साहसं मरणाङ्गीकारेण सम्भावितमरणहेतुकर्मकरणं तद्वान् ।

सम्पूर्णस्पर्शसुखभाक् संविभागी बहुप्रजः ।

शतायुः स्वप्नशीलश्च मांससारोऽर्थभागृजुः ॥
षट्सु सारेषु ये प्रोक्ताः सारतत्त्वार्थदर्शिभिः ।
गुणास्ते शुक्रसारस्य नरस्य समुदाहृताः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

प्रायेण सत्त्वसारः सर्वोत्कर्षास्पदं पुरुषः । इति ।

हेमाद्रिणा तु सत्त्वसंज्ञः सारोऽधिक उक्तः ।

स यथा,

कृतज्ञो धर्मज्ञः शूरः शुचिरवस्थितमर्यादोऽविषादी विद्वानहङ्कारी ख्यातिमान् व्यवसायी सततमनिर्वेदी स्वल्पादपि दाता सप्रत्याशश्च कल्याणेषु ।

सत्त्वेन परिपूर्णेन युक्तो भवति भूमिपः ।
अन्यैरपि गुणैर्हीनः सत्त्वेन स महागुणः ॥ इति ।

इति सारलक्षणम् ।

अथ वर्णलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

द्युतिमान् वर्णः स्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्थवताम् ।
रूक्षो धनहीनानां शुद्धः शुभदो न सङ्कीर्णः ॥ इति ।

वर्णो गौरश्यामकृष्णभेदेन त्रिविधः । स स्निग्धादिभेदेनोत्तममध्यमहीनो ज्ञेयः । तेषु यो दीप्तिमान् स्निग्ध उत्तमो राज्ञाम् । मध्यमः प्रकृतिस्थोऽस्निग्धरूक्षः पुत्रार्थिनाम् । रूक्षो दरिद्राणाम् । सङ्कीर्णो व्यामिश्रवर्णः क्वचित्स्निग्धः क्वचिद्रूक्षो न प्रशस्त इति । तथा च—

सामुद्रतिलके,

गौरः श्यामः कृष्णो वर्णः सम्भवति देहिनां त्रेधा ।
आद्यौ द्वावपि शस्तौ शुभोऽपि शस्तो न सङ्कीर्णः ॥

पङ्कजकिञ्जल्कनिभो गौरः श्यामः प्रियङ्गुकुसुमसमः।
कृष्णस्तु कज्जलाभः स्निग्धः शुद्धोऽपि नो शस्तः॥ इति

इति वर्णलक्षणम्।

अथ स्नेहलक्षणम्।

वराहसंहितायाम्,

स्नेहः पञ्चसु लक्ष्यस्त्वग्जिह्वादन्तनेत्रनखसंस्थः।
सुतधनसौभाग्ययुताः स्निग्धैस्तैर्निर्धना रूक्षैः॥ इति।

गर्गसंहितायाम्,

चक्षुःस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम्।
त्वक्स्नेहेन परं सौख्यं नखस्नेहेऽधिकं धनम्॥
त्वग्रोमनखकेशेषु दन्तोष्ठनयेनषु च।
स्नेहो येषां तु दृश्येत कार्यं तेषामकारणम्॥ इति।

अकारणम् अयत्नसिद्धं कार्यं भवतीत्याशयः। प्रयोगपारिजाते तु विशेषः।

त्वचः स्नेहेन शय्या स्यात्पादस्नेहेन वाहनम्। इति।

सामुद्रतिलके,

प्रियभाषित्वं रसनास्निग्धश्च सुभोजनं रदास्निग्धः।
अतिसौख्यं त्वक्स्निग्धो नियतं भजते भुजिष्योऽपि॥

भुजिष्यो दासः।

जनसौभाग्यं नयनस्निग्धः समधिकं धनं नखस्निग्धः।
केशस्निग्धो बहुविधसुगन्धमाल्यं नरो लभते॥ इति

इति स्नेहलक्षणम्।

अथ स्वरलक्षणम्।

भविष्ये,

हंसस्वरा नरा धन्या मेघगम्भीरनिस्वनाः।

क्रौञ्चस्वराश्च राजानो भाग्यवन्तो महाधनाः ॥
चक्रवाकस्वरा धन्या राजानो धर्मवत्सलाः ।
कुम्भस्वरो नरपतिर्दुन्दुभिस्वर एव च ॥
खरदीर्घस्वराः क्रूराः शिशूनां सदृशेन तु ।
पशूनामिति पाठान्तरम् ।
कुररस्वरसंयुक्ताः पुरुषाः क्लेशभागिनः ॥
कुरर उत्क्रोशकः ।
चाषस्वराः काकरुता भिन्नकांस्यस्वराश्च ये ।
भासरुता इति पाठान्तरम् ।
क्षीणभिन्नस्वरा ये तु अधमास्ते प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

वराहसंहितायाम्,

करिवृषरथौघभेरीमृदङ्गसिंहाब्दनिस्वना भूपाः ।
गर्दभजर्ज्जररूक्षस्वरास्तु धनसौख्यसन्त्यक्ताः ॥ इति ।

भेरी दुन्दुभिः । मृदङ्गो मुरजः । अब्दो जलदः । स चायं स्वरः पञ्चविधः प्रशस्तः । तद्यथा, गम्भीरो दुन्दुभिः स्निग्धो महाननुनादीति । तथा चोक्तम्—

गर्गसंहितायाम्,

गम्भीरो दुन्दुभिः स्निग्धो महांश्चैवानुनादवान् ।
इति स्वरगुणाः पञ्च समुद्रः प्राह तत्त्ववित् ॥ इति ।

तत्रोदीरित एवादिमध्यावसानतुल्यो यः स गम्भीरः। सर्वजनमनोऽभिप्रेतो यः स दुन्दुभिः । हर्षदैन्यभयव्याधिक्रोधादिषु अविकृतः श्रोत्रसुखो यः स स्निग्धः । युगपद्बहूनां जल्पतामुपेत्य योऽधिकं श्रूयते स महान् । दूरादपि शनैरुच्चार्यमाणो यः श्रोत्रपथमायाति सोऽनुनादीति । एतेषां फलमप्युक्तम्—

तत्रैव,

एभिरायुर्यशो विद्या मानं सौख्यं धनागमः ।
वाहनानि सुता नार्यो राज्यं भोगागमो महान् ॥
ऐश्वर्यं व्यवसायश्च त्रिभिर्मेधा सरस्वती ।
भोगानां चैव भोक्तृत्वं दानं यज्ञागमस्तथा ॥ इति ।

अप्रशस्ता अपि स्वरास्तत्रैवोक्ताः ।

ते च यथा,

विस्वरोऽतिस्वरो भग्नः क्षारो रूक्षस्तु भैरवः ।
अतिवृत्तस्तु परुषो विशीर्णः स्वल्प एव च ॥
निम्नो जर्ज्जरितश्चैवानिर्मलो गद्गदः स्वरः ।

विस्वरो घर्घरः । अतिस्वरश्चण्डः । भग्नः खण्डितः । क्षारः स्खलितः । रूक्षः आस्निग्धः । भैरवोऽतिभयानकः । अतिवृत्तः स्तब्धः । परुषो निष्ठुरः । विशीर्णो गालिताक्षरः । स्वल्पः सूक्ष्मः । निम्नः कण्ठान्तर्गतः । जर्ज्जरितो भिन्नकांस्यस्वरसदृशः । अनिर्मलः सनिष्ठीवः ।

स्वरैरेतैः कलिः क्रोधो लोभमोहमनोरुजः ।
नैर्घृण्यमवमानश्च पारुष्यं शाठ्यमेव च ॥ इति ।

कलिः कलहः । शाठ्यं शठभावः । शठः स्वकार्यतत्परः परकार्यविमुखः । तथा चोक्तम्—

वचसा मनसा यस्तु दृश्यते कार्यतत्परः ।
कर्मणा विपरीतश्च स शठः सद्भिरिष्यते ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

वृकबककाकोलूकप्लवगोष्ट्रक्रोष्टुरासभवराहैः ।
तुल्यः स्वरो न शस्तो विशेषतो विस्वरो दुष्टः ॥ इति ।

वृक ईहामृगः । मध्यदेशभाषायां हुंडार इति प्रसिद्धः क्रोष्टा जम्बुकः ।

इति स्वरलक्षणम्।

अथ प्रकृतिसत्त्वयोर्लक्षणम्।

उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्णस्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वमनूकमादौ।

इति वचने प्रकृतिः स्वभावः।

महीस्वभावः शुभपुष्पगन्धः।

इत्यादिवक्ष्यमाणः। सत्त्वं गुणः। सत्त्वपदं सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां गुणानामुपलक्षणार्थमित्येवं प्रकृतिसत्त्वभेदो यः प्रतिपादितः। तस्य तु—

तद्धातुमहाभूतप्रकृतिद्युतिवर्णसत्त्वरूपाद्यैः।

इत्यादिना वराहाचार्येण गुणरूपसत्त्वस्य प्रकृतिभिन्नत्वेन पञ्चमहापुरुषलक्षणे प्रतिपादितत्वात्तद्विषयत्वमेव। केचित्त्वन्यथैवं पठन्ति।

स्नेहस्वरप्रकृतयश्च ततो ह्यनूकम्। इति।

वस्तुतस्तु प्रकृतिरेव सत्त्वम्। अस्मिन्नेव प्रकरणे—

एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा यल्लक्षणज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्वम्।

इति वराहोक्तेः। प्रकृतिसत्त्वमित्यत्र प्रकृतिरूपं सत्त्वमिति कर्मधारयेनैकपद्यं सम्पाद्य ततश्चोन्मानादिसत्त्वान्तानां द्वन्द्वैकवद्भावः। तत्र भूजलाग्न्यनिलाम्बरसुरनररक्षःपिशाचतिरश्चां प्रकृत्या युक्तो दशविधः पुरुषो भवति। तथा च—

वराहसंहितायाम्,

महीस्वभावः शुभपुष्पगन्धः सम्भोगवान् सुश्वसनः स्थिरश्च।

शुभपुष्पगन्धः पद्माद्युत्तमपुष्पशरीरगन्धः। सुश्वसनः सुखसुगन्धवायुः।

तोयस्वभावो बहुतोयपायी प्रियाभिभाषी रसभाजनश्च॥

रसभाजनो मधुरादिरसप्रियः।

अग्निप्रकृत्या चपलोऽतितीक्ष्णश्चण्डः क्षुधालुर्बहुभोजनश्च।
चण्डः कोपनः।
वायुस्वभावेन चलः कृशश्च क्षिप्रं च कोपस्य वशं प्रयाति।
खप्रकृतिर्विगुणो विवृतास्यः शब्दगतौ कुशलः सुखिताङ्गः
विवृतास्यः ज्ञापनविवृतमुखः। शब्दगतौ गानविषये कुशलः। सुखिताङ्गः सुकुमाराङ्गः।

त्यागयुतः पुरुषो मृदुकोपः स्नेहयुतश्च भवेत्सुरसत्त्वः॥
मर्त्यसत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः।
संविभागशीलवान्नित्यमेव मानुषः॥
तीक्ष्णप्रकोपः खलचेष्टितश्च पापश्च सत्त्वेन निशाचराणाम्।
पिशाचसत्त्वश्चपलो मलाक्तो बहुप्रलापी च समुल्बणाङ्गः॥
समुल्बणाङ्गः स्थूलाङ्गः। अधिकाङ्ग इति वा।
भीरुः क्षुधालुर्बहुभुक्च यः स्यात्
ज्ञेयः स सत्त्वेन नरास्तिरश्चाम्।
एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा
यल्लक्षणज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्वम्॥ इति।
गर्गसंहितायां तु अन्यदेवोक्तम्।
ननु तत्सत्त्वमित्याहुर्यन्मौख्याच्च[1] फलं भवेत्।
गतं न धैर्यमापत्सु यस्य तत्सत्त्वमुच्यते॥ इति।
तत्प्रशंसा च तत्रैवोक्ता।
गतेर्धन्यतरो वर्णो वर्णाद्धन्यतरः स्वरः।
स्वराद्धन्यतरं सत्त्वं सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम्॥
अस्थिष्वर्थाः सुखं मांसे त्वचि भोगाः स्त्रियोऽक्षिषु।
गतौ यानं स्वरे चाज्ञा सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम्॥ इति।

१ मुख्यस्य भावो मौख्यं तस्मात्। प्राधान्यादित्यर्थः।

विवेकविलासेऽपि,
गतेः प्रशस्यते वर्णस्ततः स्नेहस्ततः स्वरः।
ततस्तेजस्ततः सत्त्वमिदं द्वात्रिंशतोऽधिकम्॥ इति।
सामुद्रतिलकेऽपि,
एकमपि सत्त्वमेतैः सर्वैः शंसन्ति लक्षणैस्तुल्यम्।
यस्मिन् सति मनुजानां न कदाचन दुर्लभा लक्ष्मीः॥
सौभाग्यमिव स्त्रीणां पुरुषाणां भवति भूषणं सत्त्वम्।
तेन विहीना भुवने भजन्ति परिभवपदं प्रायः॥
वक्त्रानुगतं रूपं रूपानुगतं नृणां भवति चित्तम्।
चित्तानुगतं सत्त्वं सत्त्वानुगता गुणाः प्रायः॥
इह सत्त्वमेव मुख्यं निखिलेष्वपि लक्षणेषु मनुजानाम्।
तदभावे तेऽपि पुनश्चिन्तास्वाम्यं समुपयान्ति॥
ननु येषां न मनागपि मनो विकारं कथञ्चनाभ्येति।
आपद्यपि सम्पद्यपि ते सत्त्वविभूषिताः पुरुषाः॥
शुभलक्षणमप्येकं बाह्यं न विलोक्यते स्फुटं यस्य।
अथ दृश्यते पुनः श्रीस्तस्य तदस्ति ध्रुवं सत्त्वम्॥ इति।

इति प्रकृतिसत्त्वलक्षणम्।

अथानूकलक्षणम्।

सामुद्रतिलके,
पूर्वं भवे ह्यनवरतं सत्त्वस्वररूपगतिभिरभ्यस्तम्।
पुनरिह यदनुक्रियते तदनूकं कथ्यते सद्भिः॥
अनूकमनुकारः। स च वक्त्रादिसादृश्यात्कल्पनीयः। तथाच—
वराहसंहितायाम्,
साध्यमनूकं वक्त्राद्गोवृषशार्दूलसिंहगरुडमुखाः।
अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो मानवेन्द्राश्च॥

वानरमहिषवराहाजतुल्यवदनाः सुतार्थसुखभाजः ।
गर्दभकरभप्रतिमैर्मुखैः शरीरैश्च निःस्वसुखाः ॥ इति ।
देवदैत्यगन्धर्वयक्षराक्षसोरगविद्याधरपिशाचनरमृगतिर्यक्-
सत्त्वास्तत्तुल्यचेष्टाभिर्ज्ञेयाः । तथाचोक्तम्—
गर्गसंहितायाम्,
पूर्वयोनिर्यथाकामो मानुषाणां प्रवर्त्तते ।
यथा पूर्वजन्म तथैव तदनुरूपोऽभिलाषो मानुषाणां भवति।
देवदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः ॥
विद्याधरपिशाचैश्च मानुषैर्मृगपक्षिभिः ।
च्युतिर्जन्मोपपत्तिश्च मानुषेषु प्रकीर्तिता ॥
तानहं सम्प्रवक्ष्यामि सामुद्रवचनं यथा ।
येषां देवदैत्यगन्धर्वादिशरीरच्युतिपूर्वकं मानुषजन्मप्राप्ति-
स्तानहं सम्प्रवक्ष्यामीति सम्बन्धः ।
स्रग्वी सुवेषः सुयशाः प्रियस्नानानुलेपनः ।
धनी जयपरो दाता सत्यव्रतपरायणः ॥
शीलवान् क्षमया युक्तो घृणी मनसि लज्जितः ।
घृणी दयालुः ।
देवसत्त्वो नरो ज्ञेयो गोब्राह्मणहिते रतः ॥
वृथाभिमानस्त्वधिकक्रोधो लोभसमन्वितः ।
उद्युक्तो मृगयायुक्तस्त्वासुरो नर उच्यते ॥
सुशरीरो महाभागो दाता मानी प्रियंवदः ।
स्त्रीसङ्गतत्परो नूनं स्नानलास्यरतिर्नरः ॥
लास्यं नृत्यम् ।
गन्धगान्धर्वमाल्यानां शयनासनयोषिताम् ।

१ निःस्वा निःसुखाश्चेत्यर्थः ।

विविधानां चोपभोक्ता रतिमान् मित्रवत्सलः ॥
गान्धर्वं गानम् ।
तन्त्रीद्विमुखवादित्रयानोद्यानवनप्रियः ।
गन्धर्वसत्त्वो विज्ञेयो गजाश्वरथतत्परः ॥
तन्त्री वीणा । द्विमुखवादित्रं मुरजादि ।
उग्रकर्मा दुराधर्षो बली माल्यानुलेपनः ॥
दक्षधीर्वेणुवीणाभिः शङ्खैः पणवडिण्डिमैः ॥
वादित्रैर्हृष्यते भोक्ता भक्ष्यमांसासवप्रियः ।
तेजस्वी निर्घृणः शूरो यक्षसत्त्वो नरः स्मृतः ॥
निर्घृणो विकृतः शूरस्तेजस्वी शर्वरीप्रियः ।
उद्वसे वसते मांसभोक्ता पानपरायणः ॥
देवगोब्राह्मणद्वेषी वधबन्धननिश्चयः ।
निर्घृणश्च तथा स्त्रीषु राक्षसो नर उच्यते ॥
जलपांशुरतिः शूरः क्रोधनः शङ्कितः शठः ।
रतश्च रथमाल्येषु गतिज्ञो भूषणप्रियः ॥
द्रव्यार्जनपरः स्रग्वी देवतानां च पूजकः ।
भुजङ्गसत्त्वो विज्ञेयो जिह्मगो युवतिप्रियः ॥
दान्तो महाधनः स्रग्वी देवायतनपूजकः ।
माल्यभोजनगन्धानां विद्यानां चाभिसाधकः ॥
रूपवान् सुभगः श्रीमान्नेता विद्याधरान्वयः[1] ।
क्रूरोऽपि विकृतो रूक्षो निर्घृणः पापतत्परः ॥
मलिनोऽप्यशुचिर्भीतो गोब्राह्मणजुगुप्सकः ।
निषादसौनिकस्त्रीषु नीचप्रव्रजितासु च ॥
रज्यते विकृताहारो नरः पैशाच उच्यते ।

१ विद्याधरसत्त्वः ।

सौनिको हिंसाकर्त्ता ।

अक्षोभ्यः सुभगो दाता मानी मधुरभाषणः ।
आचारयुक्तो मधुरः स्वकर्मनिरतः शुचिः ॥

अक्षोभ्यो गम्भीरः ।

आस्तिकः श्रद्दधानश्च सन्तुष्टोऽमृत्युवत्सलः ।

अमृत्युवत्सलो मरणभीरुः ।

मनुष्यसत्त्वो विज्ञेयो गन्धमाल्यरतिप्रियः ॥
पर्वतारामवादित्रनदीतीराश्रमेषु च ।
राजितैर्विविधैर्गीतैर्भीरुराक्रम्य उद्यतः ॥

आक्रम्यः आक्रमितुं योग्यः । उद्यतः उद्योगी ।

न रतिं लभते जन्तुर्दुर्गन्धो मृगसत्त्वजः ।
चञ्चलोऽसुमना भीरुः सर्वसञ्चयनिश्चितः ॥
स्त्रीविजेयो दुराचार इच्छावानन्नवत्सलः ।
तिर्यक्सत्त्वो नरो ज्ञेयः कृपणोऽवरयोनिजः ॥ इति ।

अवरयोनिजो नीचयोनिजः । एतेषु देवदैत्यनरगन्धर्वोरगरक्षःसत्त्वा नराः श्रेष्ठाः पिशाचादिसत्त्वाः कनिष्ठा इति तथा च हेमाद्रौ स्मर्यते ।

देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
तुल्यचेष्टा नराः श्रेष्ठाः पिशाचानां नराधमाः ॥ इति

पिशाचानामिति बहुवचनं तिर्यक्सत्त्वाद्यभिप्रायमिति ।

विवेकविलासे,

सद्धर्म्मः सुभगो नीरुक् सुस्वप्नः सुनयः कविः ।
स्तवयत्यात्मनः श्रीमान् नरः स्वर्गगमागमौ ॥
निर्दम्भस्सदयो दाता दान्तो दक्षः सदा ऋजुः ।
मर्त्ययोनेः समुद्भूतो भावी चात्र नरः पुनः ॥

मायालोभक्षुधालस्यबह्वाहारादिचेष्टितैः ।
तिर्यग्योनिसमुत्पत्तिं ख्यापयत्यात्मनः पुमान् ॥
सरोगः स्वजनद्वेषी कुटुम्बी मूर्खसङ्गकृत् ।
शास्ति स्वयं गतायातं नरो नरकवर्त्मनि ॥ इति ।

इत्यनूकलक्षणम् ।

अथ क्षेत्रलक्षणम् ।

अत्र शरीरे दश क्षेत्राणि । तथा च—

वराहसंहितायाम्,

पादौ सगुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टं जङ्घे द्वितीयं च सजानुचक्रे ।
मेढ्रोरुमुष्काश्च ततस्तृतीयं नाभिः कटिश्चैव चतुर्थमाहुः ॥
उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमतः स्तनान्वितम् ।
अथ सप्तममंसजत्रुणी कथयन्त्यष्टममोष्ठकन्धरे ॥
जत्रुणी स्कधसन्धी ।
नवमं नयने च सभ्रुणी सललाटे दशमं शिरस्तथा । इति ।

एतेषु दशसु क्षेत्रेषु ज्ञातायुर्दशभागकल्पनया शुभाशुभफलं कल्पनीयमिति । एतदुक्तं भवति । उक्तायुःपरीक्षया ज्ञाताऽऽयुषो दश भागाः कल्पनीयाः । तत्र—

यद्यद्गात्रं रूक्षं मांसविहीतं शिरावनद्धं च ।
तत्तदनिष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम् ॥

इत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण यदङ्गमशुभलक्षणोपेतं यत्क्षेत्रान्तर्गतं तत्क्षेत्रसङ्ख्यया तदायुर्भागोऽशुभफलदः, यदङ्गं शुभं तदायुर्भागः शुभः, यन्मध्यमं तद्भागो मध्यम इति । तथाच—

सामुद्रतिलके,

क्षेत्रवशाज्जायन्ते मनुजानां जगति दश दशाः क्रमशः ।
क्षेत्रेष्वशुभेष्वशुभा दशा शुभेषु च शुभा प्रायः ॥

इति क्षेत्रलक्षणम् ।

अथ मृजालक्षणम् ।

शरीरकान्तिर्मृजा छायेतियावत् । तथा च—
वराहसंहितायाम्,

छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती
लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः ।
तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती
दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटास्थितेव ॥
स्निग्धद्विजत्वङ्नखरोमकेशा छाया सुगन्धा च महीसमुत्था
पुष्ट्यर्थलाभाभ्युदयान् करोति धर्मस्य वाऽहन्यहानि प्रह्लादि
स्निग्धा सिता च हरिता नयनाभिरामा
सौभाग्यमार्दवसुखाऽभ्युदयान् करोति ।
सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाढ्या
छाया फलं तनुभृतां शुभमादधाति ॥
चण्डाऽधृष्या पद्महेमाग्निवर्णा
युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः ।
आग्नेयीति प्राणिनां स्याज्जयाय
क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते ॥
अधृष्या अनाभिभवनीयप्रभावा ।
मलिनपरुषकृष्णा[1] पापगन्धाऽनिलोत्था
जनयाति वधशोकौ पुत्रनाशार्थनाशौ ।
स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्ताप्युदारा
निधिरिव गगनोत्था श्रेयसां स्वच्छवर्णा ॥
छायाः क्रमेण कुजलाग्न्यनिलाम्बरोत्थाः

१ पुरुषेत्यपि पाठः ।

केचिद्वदन्ति दश ताश्च यथानुपूर्व्या ।
सूर्याञ्जनाभपुरुहूतयमोडुपानां
तुल्यास्तु लक्षणफलैरिति तत्समासः ॥ इति ।

कुः पृथिवी । अञ्जनाभो विष्णुः । उडुपश्चन्द्रः । एवं पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतच्छायाः । उक्ता इति शेषः । केचित्तु सूर्यविष्णवीन्द्रयमचन्द्रसम्बन्धिन्योऽन्याः पञ्च पूर्वोक्ताः पञ्च एवं दशविधा छायेत्याहुः । तत्र सूर्यादिपञ्चच्छाया नोक्ता रूपसाम्यात् । साम्यं तु सौरी चाग्नेयी, वैष्णवी नाभसी, ऐन्द्री पार्थिवी, याम्या वायवी, चान्द्री चाप्येति । फलं तु पूर्वोक्तानामेव । अतस्तत्समासः । तासां सङ्क्षेपेण कथनमित्यर्थः ।

गर्गसंहितायाम्,
सूर्येन्दुमणिसङ्काशा विविधस्नेहसंयुता ।
कान्ता दीप्ता प्रसन्ना च प्रभा नृणां प्रशस्यते ॥
विवर्णा परुषा रूक्षा भस्मवर्णा तथाऽऽकुला ।
श्यामा दग्धोल्मुकाभासा प्रभा नृणां न शस्यते ॥
भूम्यग्न्यम्बरवाय्वम्भःसम्भूताः पञ्च कीर्तिताः ।
छाया विष्णिवन्द्रचन्द्रार्कयमानां च तथा परा ॥ इति ।

हेमाद्रावपि स्मर्यते ।
रक्ता तेजोभवा छाया नभोनीला तु नाभसी ।
वैडूर्याभाम्भसी श्वेता छाया श्यामा च पार्थिवी ॥
भस्माभा बहुरूक्षा च वायवी सा न पूजिता ।
असमग्रैरसकलं समग्रैः सकलं फलम् ॥
पूर्वोक्तैर्लक्षणैस्तेषां नृणां छायाः सुनिर्दिशेत् । इति ।

इति छायालक्षणम् ।

अथ गन्धलक्षणम् ।

गर्गसंहितायाम्,

आम्लो वा कटुको ह्यन्यः पलाण्डुलशुनोपमः ।
मेदोरक्तवसामज्जाविण्मूत्राणां तथा खलु ॥
स्याद्गन्धः सदृशो येषां न च शस्ताः कदाचन ।
नरा भयङ्करा नित्यं समुद्रेणातिनिन्दिताः ॥

वसा मांसस्नेहभागाविशेषः ।

शुद्धमांसभवः स्नेहो वसा सङ्कीर्त्यते बुधैः ।

इति वाग्भटेऽभिधानात् ।

कषायो मधुरो हृद्यः सुरभिः कुसुमाश्रयः ।
स्याद्गन्धः सदृशो येषां ते सौम्याः शुचयो नराः ॥
सत्यधर्मतपोयुक्ता दानव्रतपरायणाः । इति ।

सामुद्रतिलके,

गन्धो वपुषि नराणां प्रजायते नासिकेन्द्रियग्राह्यः ।
श्वासस्वेदादिभवो ज्ञेयः स शुभाशुभो द्विविधः ॥
कर्पूरागरुमलयजमृगमदजातीतमालदलगन्धाः ।
द्विजमदनभूमिगन्धाः पुरुषाः स्युर्भोगिनः प्रायः ॥
मत्स्याण्डपूयशोणितनिम्बवसाकाकनीडबकगन्धाः ।
दुर्गन्धाश्च नरास्ते दुर्भगतानिःस्वताभाजः ॥ इति ।

इति गन्धलक्षणम् ।

अथ रुधिरलक्षणम् ।

भविष्ये,

पद्मवर्णं भवेद्रक्तं स नरो धनवान् भवेत् ।

पद्मवर्णं रक्तोत्पलनिभम् ।

किञ्चिद्रक्तं तथा कृष्णं भवेद्यस्य तु शोणितम् ।
अधमः स तु विज्ञेयः पापकर्मरतः सदा ॥

किञ्चिद्रक्तं तथा पीतं भवेद्यस्य तु शोणितम् ।
मध्यमः स तु विज्ञेयः सुखदुःखस्य भाजनम् ॥
प्रवालसदृशं स्निग्धं भवेद्यस्य च शोणितम् ।
राजानं तं विजानीयात्सप्तद्वीपाधिपं गुह ॥ इति

उत्पले समुद्रः,

अलक्तसदृशं रक्तं जायते यस्य शोणितम् ।
धनवान् भोगवांश्चैव स नरः परिकीर्तितः ॥
पद्मपत्रनिभं यस्य देहे भवति शोणितम् ।
जनयेत् बहुधा कन्या दुःखितश्च सदा भवेत् ॥ इति ।

पद्मं सितोत्पलं नीलोत्पलं वा ।

इति रुधिरलक्षणम् ।

इह पुरुषसामान्यलक्षणान्यभिधाय अधुना प्रत्यङ्गविशेषलक्षणानि पादादिक्रमेण वक्ष्यन्ते । ननु

सर्वेषु गात्रेषु शिरः प्रधानम् ।

इत्यादिना सर्वावयवेषु शिरसः प्राधान्यावगमात्तस्यैवादौ लक्षणं वक्तुं युक्तमिति कथं पादलक्षणस्य प्राथम्यमिति । उच्यते ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि देहावयवलक्षणम् ।

इत्युपक्रम्य,

पादौ समांसलौ स्निग्धौ रक्तौ सौम्यौ सुशोभनौ ।

इति भविष्ये पादलक्षणस्यैवादावुक्तत्वात्तत्पूर्वकमेव लक्षणकथनमिति । तत्र तावत् पादलक्षणमुक्तम्—

भविष्यगरुडपुराणयोः,

पादौ समांसलौ स्निग्धौ रक्तौ सौम्यौ सुशोभनौ ।
अस्वेदनौ मृदुतलौ कमलोदरसन्निभौ ॥
श्लिष्टाङ्गुली च सुनखौ सुपार्ष्णी व्योमकेशज ।

पार्ष्णिः पादमूलम् । पादपश्चाद्भाग इति यावत् ।
उष्णौ शिराविरहितौ गूढगुल्फौ च भीमज ॥
गूढगुल्फौ समपादग्रन्थी ।
कूर्मोन्नतौ च चरणौ प्रख्यातौ पार्थिवस्य तु ।
यस्य पादतले रेखा साङ्कुशेव प्रकाशते ॥
सततं हि सुखं तस्य पुरुषस्य न संशयः ।
शूर्पाकृती महाबाहो श्वेतरूक्षनखौ तथा ॥
वक्रौ शिरासन्ततौ च संशुष्कौ विरलाङ्गुली ।
दारिद्र्यदुःखदौ ज्ञेयौ चरणौ भीमनन्दन ॥
ब्रह्मघ्नौ देवशार्दूल पक्वमृत्सदृशौ च तौ ।
पीतावगम्यानिरतौ कृष्णौ यानरतौ सदा ॥
यानं गमनम् ।
अभक्ष्यभक्षणौ श्वेतौ ज्ञेयौ सेनाधिपोत्तम । इति ।
अभक्ष्यं लशुनपलाण्ड्वादि ।
स्कान्दे काशीखण्डे,
पादौ समांसलौ रक्तौ समौ सूक्ष्मौ सुशोभनौ ।
समगुल्फौ स्वेदहीनौ स्निग्धावैश्वर्यसूचकौ ॥ इति

इति पादलक्षणम् ।

अथ पादतललक्षणम् ।

गर्गसंहितायाम्,
पद्मरक्तोत्पलनिभैस्तथा क्षतजसन्निभैः ।
नृपाः पादतलैर्ज्ञेया ये चान्ये सुखभागिनः ॥ इति ।
सामुद्रतिलके,
रेखाहीनं कठिनं रूक्षं दुःखाय विस्फुटितम् ।
तलमन्तःसंक्षिप्तं स्त्रीकार्ये मृत्युमादिशति पुंसाम् ॥

रोगाय विगतमांसं मार्गाय ज्ञेयमुत्कटकम्।
उत्कटकमसकलभूमिस्पृक्।
रेखाः शङ्खच्छत्राङ्कुशकुलिशासिध्वजादिसंस्थानाः।
अच्छिन्ना गम्भीराः स्फुटास्तले भागधेयवताम्॥

ध्वजादीत्यत्रादिपदेन पद्मधनुःशरपताकादीनां ग्रहणम्। नन्द्यावर्तेन्दुपद्मशङ्खवज्राङ्कुशशरशक्तिध्वजपताकोरगव्यजनचामरशूर्पव्यक्तोर्द्धरेखोपाचितौ चरणौ च राज्ञां धनधान्यवतां महात्मनां च ज्ञेयाविति हेमाद्रिणा उक्तत्वात्।

ताः शङ्खाद्याकृतयः परिपूर्णा मध्यभेदिता येषाम्।
स्त्रीभोगभाजनं ते जायन्ते पश्चिमे वयसि॥
सेधासैरिभजम्बुकमूषकशुककाककङ्कसमाः।
रेखाः स्युर्यस्य तले तस्य न दूरेऽस्ति दारिद्र्यम्॥ इति।

सेधा श्वावित्। मध्यदेशभाषया साहीति प्रसिद्धा। जम्बुकः शृगालः। कङ्को लोहपृष्ठः। मध्यदेशभाषायां कुरकुंचि इति प्रसिद्धः।

इति पादतललक्षणम्।

अथाङ्गुष्ठलक्षणम्।

इह यद्यप्यङ्गुलीनखादीनामवयवावयविनोरभेदोपचारेणान्तःपातित्वात्तल्लक्षणेनैव गतार्थता। तथापि विशेषतः शुभाशुभफलज्ञानार्थं तत्तल्लक्षणानि पृथक् निरूप्यन्ते। तत्राङ्गुष्ठलक्षणमुक्तम्—

भविष्ये,

वृत्तैस्ताम्रनखै रक्तैरङ्गुष्ठै राज्यभागिनः।
अङ्गुष्ठाः पृथुला येषां ते नरा भाग्यवर्जिताः॥
क्लिश्यन्ते विकृताङ्गुष्ठास्ते नरा वनगामिनः।

चिपिटैर्विक्षतैर्भग्नैरङ्गुष्ठैरतिनिन्दिताः ॥
वक्रै रूक्षैस्तथा ह्रस्वैरङ्गुष्ठैः क्लेशभागिनः । इति ।
सामुद्रतिलके,
वृत्तो भुजगफणाकृतिरुत्तुङ्गो मांसलः शुभोऽङ्गुष्ठः ।
सशिरो ह्रस्वश्चिपिटो वक्रो विपुलः स पुनरशुभः ॥ इति।

इत्यङ्गुष्ठलक्षणम् ।

अथाङ्गुलिलक्षणम् ।

भविष्ये,
मृदुवृत्तघनास्निग्धास्तून्नताङ्गुलयः समाः ।
येषां प्रदक्षिणावर्त्ता पार्थिवास्ते न संशयः ॥
यस्य प्रदेशिनी दीर्घा अङ्गुष्ठं समतिक्रमेत् ।
स्त्रीभोगं लभते नित्यं पुरुषो नात्र संशयः ॥
कनिष्ठायां तु दीर्घायां सुवर्णस्य तु भागिनः ।
चिपिटा विरलाः शुष्का यस्याङ्गुल्यो भवन्ति वै ॥
स भवेत् दुःखितो नित्यं धनहीनश्च जायते । इति ।
जगन्मोहने समुद्रः,
यस्य प्रदेशिनी दीर्घा अङ्गुष्ठश्च व्यतिक्रमेत् ।
स्त्रीभोगं लभते सोऽपि पुरुषो नात्र संशयः ॥
भार्या च म्रियते तस्य पुत्रो वा प्रथमोऽपि वा ।
सा च ह्रस्वा भवेद्यस्य तं विद्यात्कलहप्रियम् ॥
मध्यमायां तु दीर्घायां विद्याभोगी भवेन्नरः ।
सा च ह्रस्वा भवेद्यस्य भार्याहानिमवाप्नुयात् ॥
अङ्गुली मध्यमा यस्य समा श्लिष्टा च शोभना ।
पुत्रांश्च जनयेत्सोऽपि अल्पायुश्चैव जायते ॥
अत्र दीर्घत्वं प्रदेशिन्यपेक्षया । ह्रस्वत्वमनामिक्यपेक्षया

समत्वं प्रदेशिन्या सह । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।

अनामिकायां दीर्घायां स्वर्णभागी भवेन्नरः ।
सा च ह्रस्वा भवेद्यस्य तं विद्यात्परदारगम् ॥
यस्य प्रदेशिनी स्थूला तथा चैव कनिष्ठका ।
बाल्ये च म्रियते माता समुद्रवचनं यथा ॥
असङ्गताभिर्ह्रस्वाभिरङ्गुलीभिस्तु मानवः ।
दासो वा दासकर्मा वा भवेन्मर्त्यो न संशयः ॥

इत्यङ्गुलिलक्षणम् ।

अथ नखलक्षणम् ।

भविष्ये,

इन्द्रगोपकसङ्काशैर्नखैर्नृपतयः स्मृताः ।
शङ्खावर्त्तप्रतीकाशैर्नखैर्भवति पार्थिवः ॥
ताम्रैर्नखैस्तथैश्वर्यं वन्द्याः पद्मनखा नराः ।
श्लक्ष्णैर्नखैस्तथैश्वर्यं पुष्पितैः सुभगो भवेत् ॥

पुष्पितैः पुष्पकुड्मलाकारैरिति केचित् । शुभ्रबिन्दुयुतैरित्यन्ये ।

सूक्ष्मैः कूर्मोन्नतैः स्निग्धैर्विमलैः सौख्यभाग् भवेत् ।
श्वेतैर्नखैर्विरूक्षैश्च पुरुषा दुःखजीविनः ॥
कुशीलाः कुनखैर्ज्ञेयाः कामभोगविवर्जिताः ।
विकृतैः स्फुटितैः स्थूलैर्नखैर्दारिद्र्यभागिनः ॥
ब्रह्महत्यां च कुर्वन्ति पुरुषा हरितैर्नखैः ।
बन्धुभिर्विप्रयुज्यन्ते कुलक्षयकराश्च ते ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

स्थूलैर्नखैर्विदीर्णैः शूर्पाकारैः खराश्वनखदीर्घैः ।
असितैः सितैर्दरिद्रा भवन्ति तेजोमृजारहितैः ॥ इति ।

इति नखलक्षणम् ।

अथ पादपृष्ठलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

मांसोपचितं स्निग्धं गूढशिरं कोमलं चरणपृष्ठम् ।
रोमस्वेदविरहितं पृथुलं कमठोन्नतं शस्तम् ॥ इति ।

कमठः कच्छपः ।

इति पादपृष्ठलक्षणम् ।

अथ गुल्फलक्षणम् ।

जगन्मोहने समुद्रः,

नराः शूकरगुल्फास्तु नित्यं बन्धनभागिनः ।
समैर्भवन्ति गुल्फैस्तु पुरुषाः सुखभागिनः ॥
गुल्फैस्तु महिषाकारैर्वधबन्धनभागिनः ।
वक्रैस्तु दुःखिता नित्यं रोमशैर्निरपत्यता ॥ इति ।

इति गुल्फलक्षणम् ।

अथ पार्ष्णिलक्षणम् ।

जगन्मोहने समुद्रः,

महापार्ष्णिस्तु दीर्घायुः समैर्दुःखसुखानि च ।
अल्पपार्ष्णिर्दारिद्रश्च प्रोन्नतैश्चैव दुर्जयः ॥ इति ।

भवतीति शेषः ।

इति पार्ष्णिलक्षणम् ।

अथ जङ्घालक्षणम् ।

जङ्घा तु गुल्फजान्वोर्मध्यदेशः ।

भविष्ये,

वर्द्धनं वाश्वजङ्घानामैश्वर्यं चैव निर्दिशेत् ।
मृगजङ्घाश्च राजानो जायन्ते नात्र संशयः ॥

मीनजङ्घास्तथैश्वर्यं प्राप्नुवन्ति न संशयः ।
सिंहव्याघ्रसमा जङ्घा धनिनः परिकीर्तिताः ॥
रोमशैश्च तथा जङ्घैर्दुःखदारिद्र्यभागिनः ।
शृगालजङ्घाः पुरुषा नित्यं भाग्यविवर्जिताः ॥
काकजङ्घा नरा ये तु ते वै दुःखस्य भागिनः ।
दीर्घजङ्घाः स्थूलजङ्घा नित्यं भाग्यविवर्जिताः ॥ इति ।

गारुडे,

जङ्घा विरलरोमिका ।
मृदुरोमा समा जङ्घा तथा करिकरप्रभा ॥ इति ।
प्रशस्तेति शेषः ।

उत्पले समुद्रः,

जङ्घाभिरतिवृत्ताभिरैश्वर्यमभिनिर्दिशेत् ।
शृगालजङ्घा दुःखार्त्ताः श्वजङ्घा नित्यमध्वगाः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

जङ्घा ऋक्षसदृक्षा वधबन्धौ निःस्वतां प्रायः ।
स्थूला दीर्घा मार्गं वितरत्युद्वृद्धपिण्डिका जङ्घा ॥
ऋक्षो भल्लूकः ।
श्वशृगालकरभरासभवायसजङ्घोपमा त्वशुभा । इति ।

इति जङ्घालक्षणम् ।

अथ जङ्घालक्षणावसरे “ जङ्घा विरलरोमिका ” “ मृदुरोमा समा जङ्घा ” इत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गात् रोमलक्षणमुच्यते । तथा च—

भविष्यगरुडपुराणयोः,

पार्थिवानां भवेद्रोममेकैकं रोमकूपके ।
पण्डितश्रोत्रियाणां च द्वे द्वे ज्ञेये महामते ॥

त्रिभिस्त्रिभिस्तथा निःस्वा मानवा दुःखभागिनः ।
केशाश्चैवं महाबाहो निन्दिताः पूजितास्तथा ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

ललितानि स्निग्धानि भ्रमरश्यामानि देहरोमाणि ।
जायन्ते भूमिभुजां मृदूनि बिसतन्तुसूक्ष्माणि ॥
सुभगो रोमयुतः स्याद्विद्वान् घनरोमसंयुतो मनुजः ।
रोमैकैकं नृपतेर्द्वे द्वे श्रोत्रियधनाढ्यबुद्धिमताम् ॥
आदीन्येतानि पुनर्निर्विन्द्यात् मूर्द्धजेष्वेवम् ।
रोमरहितः परिव्राट् स्यादधमः स्थूलरूक्षखररोमा ॥
पापः पिङ्गलरोमा निस्वः स्फुटिताग्ररोमापि । इति ।

इति रोमलक्षणम् ।

अथ जानुलक्षणम् ।

जानुर्जङ्घोरुमध्यग्रन्थिः ।

भविष्ये,

निम्नैः सजानुर्म्रियते प्रवासे भीमनन्दन ।
सौभाग्यमल्पैः कथितं दारिद्र्यं विकटैस्तथा ॥
निम्नैस्तु स्त्रीजिता ज्ञेयाः समांसै राज्यभागिनः । इति ।
विकटैः विकरालैः ।

उत्पले समुद्रः,

अतिस्थूलैश्चिरं कालं जीवेदैश्वर्यसंयुतः । इति
जानुभिरित्यनुषङ्गः ।

सामुद्रतिलके,

कुञ्जरजानुर्मनुजो भोगयुतः पीनजानुरवनीशः ।
संश्लिष्टसन्धिजानुर्वर्षशतायुर्भवेत्प्रायः ॥
कुम्भनिभं दुर्गततां तालफलाभं तु बहुदुःखम् ।

जानुद्वितयं हीनं यस्य सदा सेवते स वधबन्धौ ॥
इदमेव यस्य विषमं स पुनः प्राप्नोति दारिद्र्यम् । इति ।
विषमम् एकत्र मांसलं महत् अन्यत्र कृशं स्वल्पमिति ।

इति जानुलक्षणम् ।

अथोरुलक्षणम् ।

जगन्मोहने समुद्रः,

वृत्तोरुर्हंसितोरुश्च नरः सर्वगुणान्वितः ।
ऊरुभ्यां विकटाभ्यां च स भवेत् स्त्रीषु वल्लभः ॥
स्थूलाग्रमध्यनिम्नेन ते नरो[1]ऽध्वनि गामिनः । इति ।

सामुद्रतिलके,

ऊरू यस्य समांसे रम्भास्तम्भभ्रमं वितन्वाते ।
कोमलतनुरोमचिते स जायते भूपतिः प्रायः ॥
स्निग्धावूरू मृदुलौ क्रमेण पीनौ प्रयच्छतो लक्ष्मीम् ।
विकटौ स्त्रीवल्लभतां गुणवत्तां संहतौ वृत्तौ ॥
स्थूलाग्रे मध्यनते स्यातां मार्गानुसन्धिनी पुंसाम् ।
कठिने चिपिटे विपुले निर्मांसे दुर्भगत्वाय ॥ इति ।

इत्यूरुलक्षणम् ।

अथ कटिलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

सिंहकटिर्मनुजेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परित्यक्तः । इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

सिंहव्याघ्रसमा येषां कटिस्ते दण्डनायकाः ।
ऋक्षवानरतुल्याभा कटिर्येषां न ते शुभाः ॥ इति ।

उत्पले समुद्रः,

---

१ नृशब्दस्य बहुवचनम् ।

सिंहतुल्या कटिर्यस्य स नरेन्द्रो न संशयः ।
श्वशृगालगजेन्द्राणां तुल्या यस्य स निर्धनः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

यस्य कटिः स्यात् दीर्घा पीना पृथुला भवेत्स वित्ताढ्यः
रोमशकटिर्दरिद्रो ह्रस्वकटिर्दुर्भगो मनुजः ॥ इति ॥

इति कटिलक्षणम् ।

अथ स्फिग्लक्षणम् ।

स्फिचौ कट्यधस्तनमांसपिण्डौ ।

भविष्यपुराणे,

स्थूलस्फिङ्मण्डलो यश्च निःस्वो भवति मानवः ।
व्याघ्रस्फिङ्मण्डलो राजा मण्डूकस्फिक् नराधिपः ॥
भूमण्डले महाबाहो सिंहस्फिक् सार्वभौमताम् ।
उष्ट्रवानरयोर्यस्य सदृशौ भवतः स्फिचौ
धनधान्यविहीनोऽसौ विज्ञेयो भीमनन्दन ॥ इति ।

स्कान्दे,

विस्तीर्णौ मांसलौ स्निग्धौ स्फिचावस्य सुखोचितौ । इति ।

उत्पले समुद्रः,

अर्द्धस्फिङ्मनुजो यस्तु व्याघ्रान्तः स तु कीर्तितः । इति
व्याघ्रादन्तो मृत्युर्यस्येति ।

इति स्फिग्लक्षणम् ।

अथ गुदलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

यतमांसो गम्भीरः सुकुमारः संवृतः समः शोणः ।
पायुः शुभो नराणां पुनरशुभो भवति विपरीतः ॥ इति ।

इति गुदलक्षणम् ।

अथ वृषणलक्षणम् ।

भविष्ये,

यस्त्वेकवृषणस्तात जले प्राणान् स मुञ्चति ।
स्त्रीचञ्चलस्तु विषमैः समै राजा प्रशस्यते ॥
स्त्रीचञ्चलः परदारलम्पटः ।
उद्वृत्तैश्चापि ह्रस्वायुः शतजीवी प्रलम्बकैः ।
मणिभिश्चापि रक्तैस्तु धनवन्तो भवन्ति वै ॥
उद्वृत्तैरलम्बैः । मणिभिर्वर्तुलैः ।

सामुद्रतिलके,

शुष्काः स्वयं वा सततं जायन्ते सुप्रतिष्ठिता यस्य ।
स भवति भर्ता नूनं भूमेः सप्ताब्धिवलयायाः ॥
जलमरणमद्वितीयैर्मनुजानां कुलविनाशोऽपि ।
स्त्रीलोलत्वं विषमैः प्राक् पुत्रो दक्षिणोन्नतैर्वृषणैः ॥
वामोन्नतैश्च तैरपि दुःखेन समं भवति दुहिता ।
निस्वाः शुष्कस्थूलैरगम्यरमणीरतास्तुरङ्गसमैः ॥
पुनरर्द्धार्द्धैर्वृषणैर्भवन्ति न चिरायुषः पुरुषाः । इति ।
गुरुडपुराणे विशेषः ।
प्रलम्बाभ्यां च धीमत्ता ।
उद्वृद्धाभ्यां बहुस्वामी । इति ।
वृषणाभ्यां भवतीति, शेषः ।

इति वृषणलक्षणम् ।

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

भविष्ये,

दक्षिणावर्त्तलिङ्गस्तु नरो वै पुत्रवान् भवेत् ।
वामावर्त्ते तथा लिङ्गे नरः कन्यां प्रसूयते ॥

सिंहव्याघ्रसमो यस्य ह्रस्वो भवति मेहनः ।
मेहनो लिङ्गम् ।
भोगवान् स तु विज्ञेयो नरो यो ह्रस्वमेहनः ॥
भूमौ पादोपविष्टस्य गुल्फौ स्पृशति मेहनः ।
ईश्वरं तं विजानीयात्प्रमदानां च वल्लभम् ॥
ऋजुभिर्वर्त्तुलाकारैः पुरुषाः पुत्रभागिनः ।
स्थूलैः शिरालैर्विषमैर्लिङ्गैर्दारिद्र्यमादिशेत् ॥
निम्नपादोपविष्टस्य भूमिं स्पृशति मेहनः ।
दुःखितं तं विजानीयात्पुरुषं नात्र संशयः ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

लिङ्गेन कृशह्रस्वेन राजराजो भविष्यति । इति ।

वराहसंहितायाम्,

लिङ्गेऽल्पे धनवानपत्यरहितः स्थूले विहीनो धनै-
र्मेढ्रे वामनते सुतार्थरहितो वक्रेऽन्यथा पुत्रवान् ।
दारिद्र्यं विनते त्वधोऽल्पतनयो लिङ्गे शिरासन्तते
स्थूलग्रन्थियुते सुखी मृदु करोत्यन्तं प्रमेहादिभिः ॥

अस्यार्थः । अल्पे लिङ्गे धनी सन्ततिहीनश्च । स्थूले धन-हीनः । वामभागविनते लिङ्गे पुत्रद्रव्यरहितः । अन्यथावक्रे दक्षिणभागविनते पुत्रवान् । अधोविनते दरिद्रः । शिराव्याप्ते स्वल्पपुत्रः । स्थूलग्रन्थियुक्ते सुखी । लिङ्गे इति सर्वत्र सम्बन्धः भवतीति, शेषः । मृदु कोमलं लिङ्गं प्रमेहादिरोगैर्मृत्युं करोति । प्रमेहाः धातुविकाराः ते च विंशतिः श्लेष्मोद्भूताः दश पित्तोद्भूताः षट् वातोद्भूताश्चत्वार इति । तथाच-

गरुडपुराणे,

धन्वन्तरिरुवाच ।

प्रमेहाणां निदानं ते वक्ष्येऽहं शृणु सुश्रुत ।
प्रमेहा विंशतिस्तत्र श्लेष्मणो दश पित्ततः ॥
षट् चत्वारोऽनिलात्तेषां क्रमाद्वक्ष्यामि लक्षणम् ।
अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ॥
मेहत्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छिलम् ।
आविलं कलुषम् ।
इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुरोहतः ॥
सान्द्रीभवेत्पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ।
सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधोघ्नतम् ॥
संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद् बहलं सितम् ।
पिष्टेन पिष्टमेहेन ।
शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥
मूत्रयेत्सिकतामेही सिकतारूपिणोत्पलम् ।
शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ॥
शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ।
लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥
गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ।
नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मषीनिभम् ॥
हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ।
विश्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ॥
विश्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।
वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयन्मुहुः ॥
मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।
कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ॥
हस्तिमस्तद्रवाजस्रंमूत्रं वेगविवर्जितम् ।

सलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति । इति ।
प्रमेहादिभिरित्यत्रादिपदेन मूत्रकृच्छ्रादिगुह्यरोगग्रहणम्।
कोशनिगूढैर्भूपा दीर्घैर्भग्नैश्च वित्तपरिहीनाः ।
ऋजुवृत्तशेफा लोलशिरालशिश्नाश्च धनवन्तः ॥ इति।
कोशो लिङ्गाच्छादनकर्त्री त्वक् । शेफो लिङ्गम् ।

सामुद्रतिलके,

स्थूलशिरेण विशालच्छिद्रवता प्रजननेन दारिद्र्यम् । इति।

इति लिङ्गलक्षणम् ।

अथ लिङ्गाग्रलक्षणम् ।

भविष्ये,

सुवर्णरजतप्रख्यैर्मणिमुक्तासमप्रभैः ।
प्रवालसदृशैः श्लक्ष्णैर्मणिभिः पार्थिवो भवेत् ॥
अत्रोत्तरो मणिशब्दो लिङ्गाग्रवाचकः । पार्थिव इति जात्य-
भिप्रायेणैकवचनम् ।
रत्नाकृतिर्मणिर्यस्य समः स्निग्धो विराजते ।
पार्थिवः स तु विज्ञेयः समुद्रवचनं यथा ॥
समैस्तथोन्नतैश्चापि सुस्निग्धैर्मणिभिर्गुह ।
धनवन्तस्तथा स्त्रीणां भोक्तारस्ते भवन्ति वै ॥
सोल्बणैश्चापि धनिनो नरा वीरा भवन्ति ते ।
कर्कशैर्मलिनै रूक्षैर्दीर्घैः श्यामैर्दिशो व्रजेत् ॥ इति ।

वराहसंहितायाम्,

रक्तैराढ्या मणिभिर्निर्द्रव्याः पाण्डुरैर्मलिनैश्च ।
बहुपशुभाजो मध्योन्नतैश्च नात्युल्बणैर्धनिनः ॥ इति ।

गारुडे,

समैः स्त्रीरत्नैर्धनिनो मध्यनिम्नैश्च कन्यका । इति ।
भवतीति, शेषः ।
सामुद्रतिलके,
विद्रुमहेमोपमया महामणौ रेखया नरो धनवान् ।
दौर्भाग्यवान् शवलया धूसरया जायते निःस्वः ॥ इति ।

इति लिङ्गाग्रलक्षणम् ।

अथ मूत्रलक्षणम् ।

भविष्ये,
मूत्रधारा पतेदेका वलिता दक्षिणा यदि ।
स भवेत्पार्थिवः पृथ्व्यां समुद्रवचनं यथा ॥
द्वे धारे च तथा स्निग्धे स नरो भोगवान् स्मृतः ।
बहुधारास्तथा रूक्षाः सशब्दाः पुरुषाधमाः ॥ इति ।

इदमशुभं फलं सशब्दरूक्षमूत्रधाराबहुत्वे ज्ञेयम् । सशब्दमूत्रधाराल्पत्वे तु शुभं फलं वेदितव्यम् । तथा चोक्तम्—

वराहेण,
सुखिनः सशब्दमूत्रा निःस्वा निःशब्दधाराश्च । इति ।
विशेषान्तरमप्युक्तं तेनैव ।
द्वित्रिचतुर्धाराभिः प्रदक्षिणावर्तवलितमूत्राभिः ।
पृथिवीपतयो ज्ञेया विकीर्णमूत्रा धनविहीनाः ॥ इति ।
यत्तु वराहसंहितावचनम्—
एकैव मूत्रधारा वलिता दुःखप्रदा न सुतदात्री । इति ।

तदप्रादक्षिण्यवलितमूत्रैकधाराविषयम् । प्रादक्षिण्ये तु पूर्वोदाहृतं भविष्यपुराणोक्तं शुभं फलं वेदितव्यमित्यविरोधः ।
अत्रान्यो विशेष उक्तः—

---

१ लिङ्गाग्रैः ।

उत्पले समुद्रेण,

द्विधारं पतते मूत्रं स्निग्धं शब्दविवर्जितम् ।
भोगवान् स तु विज्ञेयो गवाढ्यो नात्र संशयः ॥ इति ।

इति मूत्रलक्षणम् ।

अथ शुक्रलक्षणम्

भविष्ये,

मीनगन्धं भवेद्रेतो धनवान् पुत्रवान् भवेत् ।
हविर्गन्धं भवेद्यस्य सर्वाद्यः श्रोत्रियः स्मृतः ॥
मद्यगन्धिर्भवेद्यज्वा पद्मगन्धिर्नृपः स्मृतः ।
लाक्षागन्धिर्भवेन्निःस्वो बहुकन्यः प्रजायते ॥
मधुगन्धिर्भवेदाढ्यो क्षारगन्धे दरिद्रता ।

मधु क्षौद्रं न मद्यम् । तत्फलस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् ।

तनुशुक्रः स्त्रीजनको मांसगन्धे च भोगवान् ॥
शीघ्रमैथुनगामी यः स दीर्घायुरतोऽन्यथा ।
अल्पायुर्देवशार्दूल विज्ञेयो नात्र संसयः ॥ इति ।

शीघ्रमैथुनगामी मैथुने यस्य शीघ्रं रेतश्च्यवते, रेतोबहुत्वात् । तथा च—

सामुद्रतिलके,

यस्य च्यवते रेतो लघु मैथुनगामिनो बहु स्निग्धम् ।
दीर्घायुः सम्पत्तिं पुत्रानपि विन्दते स पुमान् ॥
निपतति शुक्रं स्तोकं चिरमैथुनसङ्गतस्थायि ।
दारिद्र्यं सोऽल्पायुर्बहुकन्याजनकतां भजते ॥ इति ।

शीघ्रमैथुनेच्छावानिति केचित् ।

वराहसंहितायाम्,

कुसुमसमगन्धशुक्रा विज्ञातव्या महीपालाः । इति ।

सामुद्रतिलके,
सुरभिद्रव्यसुगन्धे श्रियोऽन्यगन्धे तु दारिद्र्यम् ।
जम्बूवर्णेन सुखी दुग्धसवर्णेन रेतसा नृपतिः ॥
धूम्रेण दुःखसहितः स्यात् दुःस्थः श्यामवर्णेन । इति ।
जगन्मोहने समुद्रः,
मीनगन्धेन शुक्रेण धनवान् श्रोत्रियो भवेत् ।
हविर्गन्धेन शुक्रेण गवाढ्यो जायते नरः ॥
मधुगन्धेन शुक्रेण नरः स्त्रीजनवल्लभः ।
लाक्षागन्धो भवेन्निःस्वो मांसगन्धेन तस्करः ॥
व्यसनी च वसागन्धे मेदोगन्धेन दुःखितः ।
श्यामवर्णेन शुक्रेण देशभागी भवेन्नरः ॥ इति ।

इति शुक्रलक्षणम् ।

अथ प्रसङ्गात्पुंस्त्वपरीक्षा उच्यते ।
तत्राह मिताक्षरायाम्—
नारदः,
यस्याप्सु प्लवते वीर्यं ह्रादि मूत्रं च फेनिलम् ।
पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तु षण्ढकः ॥ इति ।
एतदावश्यकत्वमप्याह—
प्रयोगपारिजाते नारदः,
अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।
क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजः क्षेत्रमर्हति ॥ इति ।

अथ वस्तिलक्षणम् ।

वसत्यस्मिन् मूत्रादिकमिति वस्तिर्लिङ्गोपरितनो नाभेरधोभागः ।
भविष्ये,

विस्तीर्णा मांसला स्निग्धा वस्तिः पुंसां प्रशस्यते ।
निर्मांसा विकटा रूक्षा वस्तिर्येषां न ते शुभाः ॥
गोमायोः सदृशा यस्य श्वानोष्ट्रमहिषस्य च ।
स भवेत् दुःखितो नित्यं पुरुषो नात्र संशयः ॥ इति ।
वराहसंहितायाम्,
परिशुष्कवस्तिशीर्षा धनरहिता दुर्भगाश्च विज्ञेयाः ॥ इति
उत्पले समुद्रः,
गोमायोः सदृशा यस्य खरोष्ट्रमहिषस्य च ।
स भवेद् दुःखितो नित्यं धनहीनश्च मानवः ॥ इति ।
सामुद्रतिलके,
श्वशृगालकरभसैरिभतुल्या वस्तिर्नता भवति येषाम् ।
सङ्कीर्णा क्लिन्नास्ते धनहीनाः स्युर्नराः प्रायः ॥ इति ।

इति वस्तिलक्षणम् ।

अथ नाभिलक्षणम् ।

भविष्यगरुडपुराणयोः,
विस्तीर्णमण्डलाभिश्च प्रोन्नताभिश्च नाभिभिः ।
भवन्ति सुखिनो वीर नरा राज्यसमन्विताः ॥
धनधान्यसमन्विता इति पाठान्तरम् ।
निम्नाभिरथ चाल्पाभिः क्लेशभाजो भवन्ति वै ॥
बलिमध्यगता वीर विषमा च विशेषतः ।
धनहानिं तथा शूलं नित्यं जनयते विभो ॥
वामावर्त्ता सदा शाठ्यं करोतीति विदुर्बुधाः ।
करोति सा दक्षिणतः सम्प्रवृत्ता मनीषिणम् ॥
मनीषा बुद्धिः। सा चाष्टाङ्गगुणयुक्ता विवक्षिता। तथा चोक्तं
शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।

ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥ इति ।
श्रोतुमिच्छा शुश्रूषा ।
पार्श्वायता दीर्घमायुरैश्वर्यं चोर्ध्वमायता ।
गवाढ्यं तमधस्तात्तु करोतीति विदुर्बुधाः ॥
शतपत्रकर्णिकाभा नाभिर्यस्य महामते ।
भूपतिं कुरुते सा तु पुरुषं नात्र संशयः
वर्तुला यदि गम्भीरा नाभिः पुंसां प्रशस्यते ।
उत्ताना विरला नाभिः सर्वदा दुःखितो भवेत् ॥ इति ।
यस्येति, शेषः ।

इति नाभिलक्षणम् ।

अथ कुक्षिलक्षणम् ।

उदरपार्श्वभागौ कुक्षी ।
भविष्ये,
समकुक्षिर्भवेद्भोगी निम्नकुक्षिर्धनापहः ।
मायावीभसमा कुक्षिस्तथा कुहककृत्सदा ॥
कुहकं कपटम् ।
राजा चोन्नतकुक्षिस्तु सार्वभौमो महाबलः ॥ इति ।
सामुद्रतिलके,
कुक्षिर्यस्य गभीरा विनिपातं स लभते नरः प्रायः ।
उत्ताना यस्य पुनर्नारीवृत्तेन जीवते सोऽपि ॥ इति ।

इति कुक्षिलक्षणम् ।

अथ पार्श्वलक्षणम् ।

पार्श्वौ कक्षाधोभागौ ।
भविष्ये,
मांसलैर्मृदुभिः पार्श्वै राजा स्यान्नात्र संशयः ।

गारुडे,

धनिनो विपुलैः पार्श्वैः निःस्वा वक्रैश्च निम्नगैः ।
नृपः पार्श्वैः समांसलैः ॥
मृदुभिः सुसमैश्चैव दक्षिणावर्त्तरोमभिः ।
विपरीतैः परप्रेष्या निर्द्रव्याः सुखवर्जिताः ॥ इति ।

इति पार्श्वलक्षणम् ।

अथोदरलक्षणम् ।

भविष्ये,

मृगोदरो नरो धन्यो मयूरोदर एव च ।
व्याघ्रोदरो नरपती राजा सिंहोदरो भवेत् ॥
मण्डूकसदृशो यस्य पुरुषस्योदरो भवेत् ।
स भवेत्पार्थिवः पृथ्व्यां समुद्रवचनं यथा ॥
समोदरो भवेद्भोगी निःस्वः स्याद्वै घटोदरः । इति ।

वराहसंहितायाम्,

समजठरा भोगयुता घटपिठरनिभोदरा निःस्वाः ।
सर्पोदरा दरिद्रा भवन्ति बह्वाशिनश्चैव ॥ इति ।

जठरमुदरम् । घटः प्रसिद्धः । पिठरः उषा, मृन्मयपात्रम् मध्यदेशभाषायां हण्डीति प्रसिद्धा ।

सामुद्रतिलके,

जठरं यस्य समं स्यादाभितः स पुमान्महार्थाढ्यः ।
भेकोदरो नरपतिर्वृषभमयूरोदरो भोगी ॥
वृत्तोदरः सुखी स्यान्मीनव्याघ्रोदरः सुभगः ।
भुजगजठरो भुजिष्यो बहुभोजी जायते मनुजः ।
श्ववृकोदरो दरिद्रः शृगालतुल्योदरोपेतः ॥
पापः कृशोदरः स्यान्मृगशिशुसदृशोदरश्चौरः । इति ।

इत्युदरलक्षणम् ।

अथ मध्यलक्षम् ।

सामुद्रतिलके,

जायते यस्य मध्यं मुशलोदरसोदरं तनुत्वेन ।
स पुमान्नृपतिर्ज्ञेयो विपर्यये भवति विपरीतः ॥ इति ।

इति मध्यलक्षणम् ।

अथ बलिलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

शस्त्रान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथासङ्ख्यम् ।
एकद्वित्रिचतुर्भिर्बलिभिर्विद्यान्नृपत्वमबलीभिः ॥
विषमबलयो मनुष्या भवन्त्यगम्याभिगामिनः पापाः ।
ऋजुबलयः सुखभाजः परदारद्वेषिणश्चैव ॥ इति ।

उत्पले समुद्रः,

अबलिस्तु नृपः प्रोक्तो यज्वा दानैकतत्परः । इति ।

इति बलिलक्षणम् ।

अथ हृदयलक्षणम् ।

भविष्ये,

समोन्नतं तु हृदयमकम्पं पृथुरेव हि ।
अरोमशं मांसलं च पार्थिवानां न संशयः ॥
विस्तीर्णं हृदयं येषां मांसलोपचितं भृशम् ।
शतायुषो विजानीयाद्भाग्यवतो महीपतीन् ॥
खररोमाचितं वीर शिरालं च विशेषतः ।
अधमानां भवेदेवं हृदयं च षडानन ॥ इति ।

इति हृदयलक्षणम् ।

अथ वक्षोलक्षणम् ।

भविष्ये,

समवक्षसोऽर्थयुताः पीनैः शूराः स्मृता बुधैः ।
तनुभिर्द्रव्यहीनाः स्युरसमैश्चाप्यकिञ्चनाः ॥
वध्यन्ते चापि शस्त्रेण नात्र कार्या विचारणा । इति ।

गारुडे,

सुपुत्राः समवक्षोभिः पीनैर्वक्षोभिरूर्जिताः । इति ।

सामुद्रतिलके,

पृथुलं भवत्युरःस्थलमचलशिलाकठिनमुन्नतं नृपतेः ।
मृगनाभिपत्रलतासमानमुरो रोमराजिचितम् ॥
उरसा समेन धनवान् पीनेन भटस्तथोर्द्धरोम्णा स्यात् । इ

इति वक्षोलक्षणम् ।

अथ स्तनलक्षणम्

जगन्मोहने समुद्रः,

उन्नतोपचिता येषां घनाः स्निग्धाः पयोधराः ।
पुरुषा धनिनः शूरा भोगवन्तश्च कर्मभिः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

वृत्ताः स्तनाः प्रशस्ताः सुस्निग्धाः कोमलाः समाः पुंसा
विषमाः परुषा विकटाः प्रायो दुःखाय जायन्ते ॥ इति

इति स्तनलक्षणम् ।

अथ चूचुकलक्षणम् ।

चूचुकं स्तनाग्रम् ।

भविष्ये,

उद्बद्धचूचुका ये तु सुभगास्ते प्रकीर्तिताः ।
निर्द्धना विषमैर्दीर्घैर्भवन्तीह सुवीरज ॥
पीनैरुपचितैर्निम्नैश्चूचुकैर्देवसत्तम ।

राजानः सुखिनश्चापि भवन्तीह न संशयः ॥ इति ।

गारुडे,

अनुद्धतैश्चूचुकैश्च भवन्ति सुभगा नराः । इति ।

इति चूचुकलक्षणम् ।

अथजत्रुलक्षणम् ।

जत्रुणी स्कन्धसन्धी ।

भविष्ये,

जत्रुभिर्विषमैर्वीर जातिहीनो भवेन्नरः ।
यस्योन्नतं भवेदङ्ग स भोगी नात्र संशयः ॥
निर्मांसैर्विषमैर्वीर निःस्वो निम्नैः प्रचक्ष्यते ।
धनवांश्च भवेत् हीनैः सुखभोगसमन्वितः ॥ इति ।

गारुडे,

विषमैर्जत्रुभिर्निःस्वा आस्थिबद्धैश्च मानवाः । इति ।

इति जत्रुलक्षणम् ।

अथ स्कन्धलक्षणम् ।

भविष्ये,

अव्युच्छिन्नौ तथा श्लिष्टौ विपुलौ च सुराधिप ।
शूराणमीदृशावंसौ नगजानन्दवर्द्धन ॥
निर्मांसौ रोमशौ भग्नावल्पौ वापि विशेषतः ।
निर्द्धनस्येदृशावंसौ प्रख्यातौ व्योमकेशज ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

वृषस्कन्धा गजस्कन्धाः कोलस्कन्धाश्च ये नराः ।
सर्वे ते पार्थिवा ज्ञेया महाभोगा महाधनाः ॥ इति ।

उत्पले समुद्रः

कदलीस्तम्भसङ्काशा अजस्कन्धाश्च ये नराः ।

राजानस्ते हि विज्ञेया महाकोशा महाबलाः ॥ इति ।

इति स्कन्धलक्षणम् ।

अथ कक्षालक्षणम् ।

बाहुमूले कक्षे ।

भविष्ये,

अस्वेदनोन्नते वत्स तथा पीने षडानन ।
समरोमसुगन्धे च कक्षे नित्यं क्षमाभृताम् ॥ इति ।

गारुडे,

कक्षाऽश्वत्थदला श्रेष्ठा सुगन्धमृदुरोमिका ।
अन्यथा त्वर्थहीनानाम् । इति ।
समकक्षाश्च भोगाढ्या निम्नकक्षा धनोज्झिताः ।
नृपाश्चोन्नतकक्षाः स्युर्जिह्मा विषमकक्षकाः ॥ इति ।

इति कक्षालक्षणम् ।

अथ बाहुलक्षणम् ।

भविष्ये,

उद्बद्धबाहुर्यस्तु स्याद्वधबन्धमवाप्नुयात् ।
दीर्घबाहुर्भवेद्राजा स[illegible] ॥
प्रलम्बबाहुर्विज्ञेयो म[illegible]गुणान्वितः ।
ह्रस्वबाहुर्भवेद्दासः परप्रेष्यकरोऽपि वा ॥
समवृत्तभुजो यस्तु दीर्घपीनभुजाश्रयः ।
सम्पूर्णबाहू राजा स्यादित्याह स पयोनिधिः ॥
इभाङ्गसदृशौ वृत्तौ समौ पीनौ च सुव्रत ।
आजानुलम्बिनौ बाहू पार्थिवानां न संशयः ॥
इभाङ्गं गजकरः ।
दरिद्राणां रोमशौ ह्रस्वौ बाहू ज्ञेयौ सुरोत्तम ।

तस्कराणां च विषमौ स्थूलौ सूक्ष्मौ च सुव्रत ॥ इति ।

स्कान्दे,

वामावर्त्तौ सुप्रलम्बौ दोषौ दिग्रक्षणोचितौ । इति ।

दोषौ हस्तौ ।

सामुद्रतिलके,

गोपुच्छाकृति पीनं हीनं खररोमभिर्दीर्घम् ।
निर्मग्नशिरासन्धि प्रशस्यते भुजयुगं पुंसाम् ॥ इति ।

इति बाहुलक्षणम् ।

अथ मणिबन्धलक्षणम् ।

मणिबन्धः पाणिमूलम् ।

गारुडे,

मणिबन्धैर्निगूढैश्च सुश्लिष्टैश्च सुसन्धिभिः ।
नृपा हीनैः करच्छेदः सशब्दैर्धनवार्जिताः ॥ इति ।

वराहसंहितायाम्,

मणिबन्धनैर्निगूढैः सुश्लिष्टसुसन्धिभिर्नृपाः ।
हीनैर्हस्तच्छेदः श्लथैः सशब्दैश्च निर्द्रव्याः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

रेखाभिः पूर्णाभिस्तिसृभिः [illegible]लमङ्कितं यस्य ।
धनकाञ्चनरत्नयुतं श्रीः पतिमिव भजति लुब्धं च ॥
त्रिपरिक्षेपा व्यक्ता यवमाला भवति यस्य मणिबन्धे ।
नियतं महार्थसहितः स सार्वभौमो नराधिपतिः ॥
करमूले यवमाला द्विपरिक्षेपा मनोहारा यस्य ।
मनुजः स राजमन्त्री विपुलमतिर्जायते मतिमान् ॥
सुभगैकपरिक्षेपा यवमाला यस्य पाणिमूले स्यात् ।
भवति धनधान्ययुतः श्रेष्ठो जनपूजितो मनुजः ॥

यदि तिस्रो यवमाला मणिबन्धादुभयतो विनिःसृत्य ।
परिवेष्टयन्ति पृष्ठं तदधिकमपीह फलं ज्ञेयम् ॥ इति ।
विवेकविलासेऽपि,
मणिबन्धे यवश्रेण्यः तिस्रश्चेत्स नृपो भवेत् ।
यदि ताः पाणिपृष्ठेऽपि ततोऽधिकतरं फलम् ॥
द्वाभ्यां तु यवमालाभ्यां राजमन्त्री धनी बुधः ।
एकया यवपङ्क्त्या तु श्रेष्ठो बहुधनोचितः ॥ इति ।

इति मणिबन्धलक्षणम् ।

अथ करलक्षणम् ।

गारुडे,
कपितुल्यकरा भूपा व्याघ्रतुल्यकरा मलाः ॥ इति ।
मलाः पापिनः । स्कान्दे—
काशीखण्डे,
कमठीपृष्ठकठिनावकर्मकरणौ करौ ।
राज्यहेतू शिशोरस्य पादौ चाध्वनि कोमलौ ॥ इति ।
कमठः कच्छपः ।
सामुद्रतिलके,
पाणी नृपतेः श्लक्ष्णौ निःस्वेदौ मांसलावपाच्छिद्रौ ।
अरुणावकर्मकठिनावुष्णौ दीर्घाङ्गुली स्निग्धौ ॥
विस्तीर्णौ ताम्रनखौ स्यातां कपिवत्करौ धनाढ्यस्य ।
शार्दूलवद्विरूक्षौ विकृतौ निःस्वस्य निर्मांसौ ॥ इति ।

इति करलक्षणम् ।

अथ करपृष्ठलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,
अथ शस्तं करपृष्ठं विस्तीर्णं पीनमुन्नतं स्निग्धम् ।

निर्गूढशिरं परितः क्षोणिपतेः फणिफणाकारम् ॥
मणिवन्धसमं निम्नं निर्मांसं रोमसञ्चितं सशिरम् ।
करपृष्ठं निःस्वानां रूक्षं परुषं विवर्णं स्यात् ॥ इति ।

विवेकविलासेऽपि,

करपृष्ठं तु विस्तीर्णं पीनं स्निग्धं समुन्नतम् ।
श्लाघ्यं गूढशिरं नृणां फणभृत्फणसन्निभम् ॥
विवर्णं परुषं रूक्षं रोमशं मांसवर्जितम् ।
मणिवन्धसमं निम्नं न श्रेष्ठं करपृष्ठकम् ॥ इति ।

इति करपृष्ठलक्षणम् ।

अथ करतललक्षणम् ।

भविष्ये,

निम्नं करतलं यस्य पितृवित्तं च तस्य वै ।
स भवेद्देवशार्दूल तथा हीनश्च मानवः ॥
अतिवृत्तेन निम्नेन धनी करतलेन वै ।
उत्तानकतलो दाता भवतीह न संशयः ॥
विषमा भवन्ति विषमैर्निःस्वाश्चापि विशेषतः ।
विषमाः क्रूराः ।
करतलैर्देवशार्दूल लाक्षाभैरीश्वराः स्मृताः ॥
अगम्यागामिनः पीतै रूक्षैर्निर्द्धनता स्मृता ।
अपेपयानं कुर्वन्ति नीलकृष्णैस्तथैव च ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

बहुरेखापरिकलितं पाणितलं भवति यस्य मनुजस्य ।
यदि वा रेखाहीनं सोऽल्पायुर्दुःखितो निःस्वः ॥ इति ।

विवेकविलासेऽपि,

पाणेस्तलेन शोणेन धनी नीलेन मद्यपः ।

पीतेनागम्यनारीगः कल्माषेणावरेप्सितः ॥
दातोन्नते तले पाणेर्निम्ने पितृधनेप्सितः ।
धनी संवृतनिम्ने स्याद्विषमे निर्धनः पुनः ॥ इति ।

इति करतललक्षणम् ।

अथ रेखालक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

निम्नास्निग्धा भवेन्नृणां रेखा करतले गुह ।
धनिनां न दरिद्राणामित्याह स पयोनिधिः ॥
यस्य मीनसमा रेखा कर्मसिद्धिस्तु दृश्यते ।
धनवान् स तु विज्ञेयो बहुपुत्रश्च मानवः ॥
तुला यस्य तु वै दीर्घा करमध्ये हि दृश्यते ।
वाणिज्यं सिध्यते तस्य पुरुषस्य न संशयः ॥
सूर्यः पाणितले यस्य द्विजस्य तु विशेषतः ।
सोमः पाणितले यस्येति पाठान्तरम् ।
यज्ञयाजी भवेन्नित्यं बहुवित्तश्च मानवः ॥
शैलो वाप्यथवा वृक्षः करमध्ये हि दृश्यते ।
अचलां श्रियमाप्नोति बहुभृत्यसमन्वितः ॥
शक्तितोमरबाणासिरेखा चापोपमा भवेत् ।
यस्य हस्ते महाबाहो स जयेद्विग्रहे रिपून् ॥
ध्वजो वाप्यथ वा शङ्खः करमध्ये तु दृश्यते ।
समुद्रयायी स भवेद्धली च सततं गुह ॥
श्रीवत्समथ वा पद्मं वज्रं वा चक्रमेव वा ।
रथो वाप्यथ वा कुम्भो यस्य हस्ते प्रकाशते ॥

श्रीवत्सं चक्राकारो रेखाविशेषः । मृदुरोमावर्त्तविशे श्रीवत्समिति तु रायमुकुटे ।

राजानं तं विजानीयात्परसैन्यविमर्द्दनम् ।
दक्षिणे तु कराङ्गुष्ठे यवो यस्य तु दृश्यते ॥
सर्वविद्याप्रवक्ताऽसौ भवेद्वै नात्र संशयः । इति ।

वराहसंहितायाम्,

अङ्गुष्ठयवैराढ्याः सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलजैश्च यवैः ।
तिस्रो रेखा मणिबन्धनोत्थिताः करतलोपगा नृपतेः ॥
मीनयुगाङ्कितपाणिर्नित्यं सत्रप्रदो भवति ।
वज्राकारा धनिनां विद्याभाजां तु मीनपुच्छनिभा ॥
शङ्खातपत्रशिबिकागजाश्वपद्मोपमा नृपतेः ।
कलशमृणालपताकाङ्कुशोपमाभिर्भवन्ति भूपालाः ॥
दामनिभैश्च गवाढ्याः स्वस्तिकरूपाभिरैश्वर्यम् ।

स्वस्तिकश्चतुष्कः ।

चक्रासिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुन्तसन्निभा रेखाः ।
कुर्वन्ति चमूनाथं यज्वानमुलूखलाकाराः ॥
मकरध्वजकोष्ठागारसन्निभाभिर्महाधनोपेताः ।

कोष्ठागारं कोशगृहम् ।

वेदीनिभेन चैवाग्निहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थेन ॥

अङ्गुष्ठमूले ब्रह्मतीर्थम् । तच्चेत् यज्ञवेदीसदृशं तदाऽग्निहोत्रिणो भवन्ति ।

वापीदेवकुलाद्यैर्धर्मं कुर्वन्ति च त्रिकोणाभिः ।

देवकुलं देवप्रासादः । आदिपदेन सिंहासनरथहयादीनां ग्रहणम् । त्रिकोणाः शृङ्गाटकाभा इति यावत् ।

अङ्गुष्ठमूलरेखाः पुत्राः स्युर्दारिकाः सूक्ष्माः ॥ इति ।

गरुडपुराणे,

कुलरेखा तु प्रथमा अङ्गुष्ठादनुवर्त्तते ।

मध्यमा धनरेखा तु आयूरेखा ततः परम् ॥
यः सुमीनाङ्कितकरो भवेत्सत्रप्रदो नरः ।
वज्राकारश्च धनिनां मत्स्यपुच्छोऽणिमा बुधः ॥

वज्राकारः वज्रसदृशरेखाङ्कितः । अणिमा ऐश्वर्यम् । बुधः विद्वान् । भवतीति, शेषः । स्कान्दे—

काशीखण्डेऽपि,

श्रीवत्सवज्रचक्राब्जमत्स्यकोदण्डदण्डवान् ।
तथाऽस्य करगा रेखा यथा स्युस्त्रिदिवस्पतेः ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

कनिष्ठामूलसम्बद्धा आयूरेखा च कीर्तिता ।
द्वितीया धनरेखा च तृतीया कुलवर्द्धिनी ॥
यदि पूर्णाश्च रेखाः स्युः पूर्णं तस्य सुलक्षणम् ।
त्यक्त्वाऽधो मणिबन्धं या रेखा स्यात्करगामिनी ॥
सुवर्णरत्नराज्यश्रीदायिका सा न संशयः ।
अङ्गुष्ठस्यापि मध्येऽपि ब्रूते नृपतिमुत्तमम् ॥

मध्ये तर्जन्यङ्गुष्ठान्तराले ।

सैव तर्जनिकां प्राप्य दत्ते साम्राज्यमग्रिमम् ।
सेनापतिर्धनेशो वा मध्यमागतरेखया ॥
अनामिकां पुनः श्रेष्ठधनवान् सर्वदा नरः ।
सुखिनं सुभगं वापि सम्प्राप्ता सा कनिष्ठिकाम् ॥
करोति सत्यमेवैषा यद्यच्छिन्ना सुवर्णभाक् ।

भवतीति, शेषः ।

यावन्त्यो मणिबन्धायुर्लेखयोरन्तरे स्थिताः ॥

रेखा इति, शेषः ।

सहोदरगणस्तावान् विज्ञेयः पाणिपल्लवे ।

स्थिताश्चान्ते च या रेखाः कनिष्ठाजीवरेखयोः ॥
तावन्त्यो महिलास्तस्य स्त्रियास्तावन्मिता धवाः । इति ।
महिलाः स्त्रियः ।

उत्पले समुद्रः,

रक्ते पाणितले यस्य द्विजस्य तु विशेषतः ।
यज्ञयाजी भवेन्नित्यं वहुवित्तश्च मानवः ॥
श्रीवत्समथ वा पद्मं वज्रं चामरमेव वा ।
यस्य हस्ते तु दृश्येत स भवेत्पृथिवीपतिः ॥ इति ।

हेमाद्रौ—

नारदीयसंहितायाम्,

पद्ममष्टदलाकारमच्छिन्नं पाणिपल्लवे ।
अपि हीनकुले जातः क्षितिपालो भवेन्नरः ॥
अभ्यन्तरमुखं मत्स्यं यस्य पाणितले भवेत् ।
स तु लक्ष्मीमवाप्नोति समुद्रस्य वचो यथा ॥
अमत्स्यस्य कुतो विद्या अयवस्य कुतो धनम् । इति ।

प्रयोगपारिजाते,

अङ्गुष्ठोदरमध्यस्थो यवो यस्य विराजते ।
उत्पन्नभक्ष्यभोजी तु स नरः सुखमेधते ॥
रेखाभिर्वहुभिः क्लेशं स्वल्पाभिर्धनहीनता ।
रक्ताभिः सुखमाप्नोति कृष्णाभिर्दुःखितो भवेत् ॥
अङ्कुशं कुण्डलं चक्रं यस्य पाणितले भवेत् ।
तस्य राज्यं विनिर्दिष्टं समुद्रवचनं यथा ॥
मत्स्ये शतं विजानीयान्मकरे तु सहस्रकम् ।
पद्मे कोटिं विजानीयाच्छङ्खे कोटिसहस्रकम् ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

अधुना पीनाद्याकृतिरेखाणां लक्षणं स्फुटं वक्ष्ये ।
वामकरे नारीणां दक्षिणपाणौ नराणां तु ॥
[illegible]णं ला[illegible]पं सुखदुःखमिह जगत्यखिलम् ।
कररेखाभिः [illegible] प्राप्नोति नरोऽथ नारी वा ॥
अन्तर्मुखेन मीनयुगेन पूर्णेन पाणितलमध्यम् ।
यस्याङ्कितं भवेदिह स धनी सत्रप्रदो मनुजः ॥
अच्छिन्ना गम्भीरा पूर्णा रक्ता जदलनिभा मृदुला ।
अन्तर्वृत्ता स्निग्धा कररेखा शस्यते पुंसाम् ॥
मधुपिङ्गाभिः सुखिनः शोणाभिस्त्यागिनो गभीराः सु
सूक्ष्माभिर्धीमन्तः समाप्तमूलाभिरथ सुभगाः ॥
पल्लविता विच्छिन्ना विषमाः परुषाः समाः स्फुटितरूक्षाः
विक्षिप्ताश्च विवर्णा हरिताः कृष्णाश्च पुनरशुभाः ॥
आ पाणिमूलकरभान्निःसृत्याङ्गुष्ठतर्जनीमध्ये ।
नूनं भवन्ति तिस्रो गोत्रद्रव्यायुषां रेखाः ॥
भिन्नाभिश्छिन्नाभिः स्वल्पाभिर्भवन्ति कुलधनायूंषि ।
रेखाभिर्दीर्घाभिर्विपरीताभिस्तु विपरीतम् ॥
मणिबन्धान्निर्गच्छति रेखा यस्य प्रदेशिनीमूलम् ।
बहुबन्धुजनाकीर्णस्तस्य पुनर्जायतेऽभिजनः ॥
लघ्व्या पुनर्नराणां लघुरिह दीर्घो दीर्घया वंशः ।
परिभिन्नो विज्ञेयः प्रभिन्नया छिन्नया छिन्नः ॥
न च्छिन्ना न स्फुटिता दीर्घतरा न पल्लवा पूर्णा ।
ऊर्ध्वा रेखा कुरुते सहस्रजनयोषमेकाऽपि ॥
सा ब्राह्मणस्य रेखा वेदकरी क्षत्रियस्य राज्यकरी ।
वैश्यस्य महार्थकरी सौख्यकरी भवति शूद्रस्य ॥
आलिखितं काकपदं धनरेखायां तु दृश्यते यस्य ।

अर्जयति धनानि पुनस्तल्लक्षमपि स व्ययं कुरुते ॥
इह ताभिः पूर्णाभिः पूर्णां प्राप्नोति सम्पदं सदसि ।
मध्याभिर्वा मध्यां ह्रस्वाभिर्वा पुमान् ह्रस्वाम् ॥
यदि रेखा सर्वाङ्गुलिसमस्तपर्वान्तरे स्थिता व्यक्ता ।
स्पष्टो यवोऽपि पुंसां महीयसां तन्महीशत्वम् ॥
रेखाः कनिष्ठिकायुर्लेखामध्ये नरस्य यावत्यः ।
तावत्यो महिलाः स्युर्महिलायाः पुनरपि मनुष्याः ॥
रेखाभिर्विषमाभिर्विषमास्समाभिरथ समशीलाः ।
हीनतरा हीनाभिर्ध्रुवमधिकतराः समधिकाभिः ॥
पुष्टाभिर्हि पुनर्भूः कन्या रेखाभिरथ सुदीर्घाभिः ।
सुभगा सूक्ष्माभिः स्यात्स्फुटिताभिर्दुर्भगा नारी ॥
मूलेऽङ्गुष्ठस्य नृणां स्थूला रेखा भवन्ति यावत्यः ।
तावन्तः पुत्राः स्युः सूक्ष्माभिः पुत्रिकास्ताभिः ॥
यावत्यो मणिबन्धायुर्लेखान्तःप्रतिष्ठिताः स्थूलाः ।
तावत्सङ्ख्याकान् भ्रातॄन् वदन्ति सूक्ष्माः पुनर्भगिनीः ॥
रेखाभिश्छिन्नाभिः सम्भावितमृत्यवो ज्ञेयाः ।
यावत्यस्ताः पूर्णा नियतं जीवन्ति तत्सङ्ख्याः ॥
मीनो मकरः शङ्खः पद्मो वाऽन्तर्मुखः सदा फलदः ।
पाणौ बहिर्मुखो यदि तस्य फलं पश्चिमे वयसि ॥
छिन्नैर्भिन्नैः स्फुटितैरव्यक्तैः किमपि नास्ति फलमेतैः ।
जायन्ते पाणितले प्रायोऽमी सार्वभौमानाम् ॥
उडुपं वा नौका वा पोतो वा यस्य करतले पूर्णः ।
धनकाञ्चनरत्नानां पात्रं सांयात्रिकः [illegible] स्यात् ॥
सांयात्रिकः पोतवणिक् ।
जायन्ते गोमन्तः प्रासादैर्दामभिः स्फुटं मनुजाः ।

निधिनायकाः कमण्डलुकलशस्वस्तिकपताकाभिः ॥
यस्य सदण्डं छत्रं चामरयुग्मं प्रतिष्ठितं पाणौ ।
सोऽम्बुधिरसनावासां भुनक्ति भूमिं भुजिष्योऽपि ॥
विप्रस्य यस्य यूपो वेदिनिभं ब्रह्मतीर्थमपि हस्ते ।
विश्वाधिपतिर्नियतं स भवेदथ वाऽग्निहोत्रीशः ॥
भाग्येन भवन्ति यवाः पुंसामङ्गुष्ठपर्वसु स्पष्टाः ।
योषाविशेषनिमितं कर्म कृशं यशस्तुरङ्गस्य ॥
सुतवन्तः श्रुतवन्तो जायन्तेऽङ्गुष्ठमूलजैस्तु यवैः ।
मध्यगतैर्धनकाञ्चनरत्नाढ्या भोगिनः सततम् ॥
त्रिपरिक्षेपा मूलेऽङ्गुष्ठगता भवति यस्य यवमाला ।
द्विपसुसमिद्धः स पुमान् राजा वा राजसचिवो वा ॥
यस्य द्विपरिक्षेपा सैव नरो राजपूजितः स स्यात् ।
यस्यैकपरिक्षेपा यवमाला सोऽपि वित्ताढ्यः ॥
अङ्गुष्ठस्याधस्तात्काकपदं भवति यस्य विस्पष्टम् ।
स नरः पश्चिमकाले शूलेन विपद्यते सद्यः ॥
अव्यक्ताः स्युस्तनवः खण्डा रेखाः करे स्थिता यस्य ।
तिग्मांशोरिव रजनी श्रीस्तस्य पलायते सततम् ॥ इति ।

विवेकविलासेऽपि,

सूक्ष्माः स्निग्धाश्च गम्भीराः प्रलम्बा मधुपिङ्गलाः ।
अव्यावृत्तगतिच्छेदाः करे रेखाः शुभा नृणाम् ॥
त्यागाय शोणगम्भीराः सुखाय मधुपिङ्गलाः ।
सूक्ष्माः श्रियै भवेयुस्ताः सौभाग्याय समूलकाः ॥
छिन्नाः सपल्लवा रूक्षा विषमाः स्थानकच्युताः ।
विवर्णाः स्फुटिताः कृष्णा नीलास्तन्व्यश्च नोत्तमाः ॥
क्लेशं सपल्लवा रेखा छिन्ना जीवितसंशयम् ।

कदन्नं परुषा द्रव्यविनाशं विषमार्पयेत् ॥
मणिबन्धात् पितुर्लेखा करभात् विभवायुषोः ।
द्वे लेखे यान्ति तिस्रोऽपि तर्जन्यङ्गुष्ठकान्तरम् ॥
येषां रेखा इमास्तिस्रः सम्पूर्णा दोषवर्जिताः ।
तेषां गोत्रधनायूंषि सम्पूर्णान्यन्यथा न तु ॥
मणिबन्धोन्मुखा आयुर्लेखायां ये तु पल्लवाः ।
सम्पदे ते बहिर्ये ते विपदेऽङ्गुलिसम्मुखाः ॥
गत्वा मिलितयोः प्रान्ते द्रव्यपित्रोश्च रेखयोः ।
गृहबन्धो विनिर्देश्यो गृहभङ्गोऽन्यथा पुनः ॥
आयुर्लेखावसानाभिर्लेखाभिर्मणिबन्धतः ।
स्पष्टाभिर्भ्रातरोऽस्पष्टतराभिर्जामयः पुनः ॥
जामयो भगिन्यः ।
अस्पष्टाभिरदीर्घाभिर्भ्रातृजाम्यायुषस्त्रुटिः ।
यवैरङ्गुष्ठमूलोत्थैस्तत्सङ्ख्याः सूनवो नृणाम् ॥
यवैरङ्गुष्ठमध्यस्थैर्विद्याख्यातिविभूतयः ॥
शुक्लपक्षे तदा जन्म दक्षिणाङ्गुष्ठजैश्च तैः ।
कृष्णपक्षे नृणां जन्म वामाङ्गुष्ठगतैर्यवैः ।
एकोऽप्यभिमुखस्तस्यावश्यं श्रीवृद्धिकारणम् ॥
सम्पूर्णौ किं पुनस्तौ द्वौ पाणिमूले स्थितौ नृणाम् ।
सिंहासनदिनेशाभ्यां नन्द्यावर्त्तेन्दुतोरणैः ॥
पाणिरेखास्थितैर्मर्त्याः सार्वभौमा न संशयः ।
आतपत्रं करे यस्य दण्डेन सहितं पुनः ॥
चामरद्वितयं चापि चक्रवर्त्ती स जायते ।
त्रिकोणरेखया सीरमुसलोलूखलादिना ॥
वस्तुना हस्तजातेन पुरुषः स्यात्कृषीबलः ।

गोमन्तः स्युर्नराः सौधैर्दामभिः पाणिसंस्थितैः ॥
कमण्डलुध्वजौ कुम्भस्वस्तिकौ श्रीप्रदौ नृणाम् ।
अनामिकान्त्यपर्वस्था प्रतिरेखा प्रभुत्वकृत् ॥
ऊर्ध्वा पुनस्तले तस्या धर्मरेखेयमुच्यते ।
रेखाभ्यां मध्यमास्थाभ्यामाभ्यां प्रोक्ताविपर्ययः ॥
तर्जनीगृहबन्धान्तर्लेखा स्यात्सुखमृत्युदा ।
अङ्गुष्ठपितृरेखान्तास्तिर्यग्रेखाः पद्मप्रदाः ॥
अङ्गुष्ठस्य तले यस्य रेखा काकपदाकृतिः ।
तस्य स्यात्पश्चिमे काले विपत्तिः शूलरोगतः ॥

अत्र हेमाद्रिणा आयूरेखामणिबन्धमध्ये प्रदेशिनीं प्रा-णीभिस्तिसृभिर्लेखाभिः शतमायुरित्युक्तम् । तच्चोदहृतबहुवचन-विरुद्धत्वान्मूलानुपलम्भाच्चोपेक्षणीयम् ।

इति कररेखालक्षणम् ।

अथाङ्गुष्ठलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

ऋजुरङ्गुष्ठः स्निग्धस्तुङ्गो वृत्तः प्रदक्षिणावर्तः ।
अङ्गुष्ठेऽपि धनवतां सुघनानि समानि पर्वाणि ॥ इति ।

इत्यङ्गुष्ठलक्षणम् ।

अथाङ्गुलीलक्षणम् ।

भविष्ये,

विरलाङ्गुलयो ये तु तान् दरिद्रान् प्रचक्षते ।
धनिनस्तु महाबाहो ये घनाङ्गुलयो नराः ॥
विरलाश्च तथा रूक्षा दृश्यन्तेऽङ्गुलयः करे ।
स भवेत् दुःखितो नित्यं नरो दारिद्र्यभाजनम् ॥ इति ।

गारुडे,

हस्ताङ्गुलय एव स्युरायुर्दावलिताः शुभाः ।
मेधाविनां च सूक्ष्माः स्युर्भृत्यानां चिपिटाः स्मृताः ॥

अवलिताः अवक्राः । आर्षत्वात्सन्धिः । मेधा अतीतानुस्मृतिः । तथा चोक्तम्—

अतीतानुस्मृतिर्मेधा तत्कालग्राहिणी मतिः ।
शुभाशुभविचारज्ञा प्रज्ञा धीरैरुदाहृता ॥ इति ।

स्थूलाङ्गुलीभिर्निःस्वाः स्युर्नताभिः शस्त्रमृत्यवः ।

नताभिः बहिः, करपश्चाद्भागे इत्यर्थः । बहिर्नम्राभिरङ्गुलीभिः शस्त्रघातेन मृत्युर्जायत इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—

विवेकविलासे,

यच्छन्ति विरलाः शुष्काः स्थूला वक्रा दरिद्रताम् ।
शस्त्रघातं बहिर्नम्राश्चेटत्वं चिपिटाश्च ताः ॥ इति ।
अङ्गुष्ठमूलजैः पुत्री स्याद्दीर्घाङ्गुलिपर्वकः ।
दीर्घायुः सधनश्चैव निर्धनो विरलाङ्गुलिः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

नियतं कनिष्ठिकाङ्गुलिरनामिकापर्वयुगलमुल्लङ्घ्य ।
यद्यधिकतरा पुंसां धनमधिकं जायते प्रायः ॥
दीर्घाभिरङ्गुलीभिः सौभाग्ययुतः सदीर्घपर्वाभिः ।
विरलाभिः कुटिलाभिः शुष्काभिर्भवति धनहीनः ॥
छिद्रं मिथः कनिष्ठाऽनामामध्याप्रदेशिनीनां स्यात् ।
वृद्धत्वे तारुण्ये बाल्ये क्रमशो नरस्य सुखम् ॥ इति ।

विवेकविलासे,

अनामिकान्त्यरेखायाः कनिष्ठेह यदाऽधिका ।
धनवृद्धिस्तदा पुंसां मातृपक्षो बहुस्तथा ॥
मध्यमाप्रान्तरेखाया अधिका यदि तर्जनी ।

प्रचुरस्तात्पितुः पक्षः श्रीश्च व्यत्ययतोऽन्यथा ॥
अङ्गुष्ठस्याङ्गुलीनां च यद्यूनाधिकता भवेत् ।
धनैर्धान्यैस्तथा हीनो नरः स्यादायुषाऽपि च ॥
तर्जनीमध्यमारन्ध्रे मध्यमानामिकान्तरे ।
अनामिकाकनिष्ठान्तश्छिद्रे सति यथाक्रमम् ॥
जन्मतः प्रथमे त्वंशे द्वितीयेऽथ तृतीयके ।
भोजनावसरे दुःखं केऽप्याहुः श्रीमतामपि ॥
आवर्त्ता दक्षिणाः शस्ताः साङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वसु । इति ।

इत्यङ्गुलीलक्षणम् ।

अथ नखलक्षणम् ।

गरुडपुराणे,

तुषतुल्यनखाः क्लीबाः कुटिलैः स्फुटितैर्नराः ।
निःस्वाश्च कुनखैस्तद्वद्विवर्णैः परतर्ककाः ॥
ताम्रैर्भूपा धनाढ्याश्च । इति ।

परतर्ककाः परोपजीविनः, अस्वतन्त्रा इति यावत् ।

गर्गसंहितायाम्,

शूर्पशुक्तीतुषनखा नैकवर्णा महाबलाः ।
स्फुटिताधनखाश्चैव स्मृता द्रव्यविवर्जिताः ॥
निर्मलैर्लोहिताभैश्च नखैर्भवति पार्थिवः । इति ।

सामुद्रतिलके,

विद्रुमरुचयः श्लक्ष्णाः पाणिनखाः कच्छपोन्नताः स्निग्धाः
साशिखाः क्रमेण विपुलाः पर्वार्धमिता महेशानाम् ॥
सशिखाः साग्राः ।

दीर्घाः कुटिला रूक्षा शुक्तिनिभा यस्य करनखा विशिखाः
तेजोमृजाविहीनाः स हीयते धान्यधनभोगैः ॥

पुष्पयुतैर्दुःशीलाः श्वेतैः श्रवणास्तुषोपमैः क्लीवाः।
पुष्पयुतैः श्वेतबिन्दुयुक्तैः। श्रवणाः परवार्त्ताकर्णनतत्पराः, सूचका इत्यर्थः।
अपसव्यसव्यकरयोर्नखेषु सितबिन्दवश्चरणयोर्वा।
आगन्तवः प्रशस्ताः पुरुषाणां भोजराजमतम्॥ इति।
विवेकविलासेऽपि,
ताम्रास्निग्धोच्छिखोत्तुङ्गपर्वार्धोत्था नखाः शुभाः।
श्वेतैर्यतित्वमस्थानैर्नखैः पीतैः सरोगता॥
पुष्पितैर्दुष्टशीलत्वं क्रौर्यं व्याघ्रोपमैर्नखैः।
शुक्त्याभैः श्यामलैः स्थूलैः स्फुटिताग्रैश्च नीलकैः॥
अधोतरूक्षवक्रैश्च नखैः पातकिनोऽधमाः।
तर्जन्यादिनखैर्भग्नैर्जातमात्रस्य तु क्रमात्॥
अर्द्धत्र्यंशचतुर्थांशाष्टांशाः स्युः सहजायुषः।
अङ्गुष्ठस्य नखे भग्ने धर्मतीर्थरतो नरः॥
कूर्म्मोन्नतेऽङ्गुष्ठनखे नरः स्याद्भाग्यवर्जितः। इति।

इति नखलक्षणम्।

अथ पृष्ठलक्षणम्।

भविष्ये,
व्याघ्रपृष्ठो नरो यस्तु सेनायाश्चैव नायकः।
सिंहपृष्ठो नरो यस्तु बन्धनं तस्य निर्दिशेत्॥
कूर्मपृष्ठास्तु राजानो धनसौभाग्यभोगिनः।
भवेदरोमशं पृष्ठं धनिनां रोमसंहतम्॥ इति।
रोमसंहतं रोमशम् दारिद्राणामिति शेषः।
जगन्मोहने समुद्रः,
अश्वव्याघ्रसमः पृष्ठः स नरोऽवनिनायकः। इति।

उत्पले समुद्रः,

सुस्निग्धं मांसलं पृष्ठमभग्नं च अलोमशम् ।
सधनानां विपर्यस्तं निर्धनानां प्रकीर्तितम् ॥ इति ।

विपर्यस्तमुक्तलक्षणविपरीतम् ।

इति पृष्ठलक्षणम् ।

अथ कृकाटिकालक्षणम् ।

कृकाटिका अवटुः ।

सामुद्रतिलके,

नियतं कृकाटिका रोमशिरासंयता नृणां सापि ।
कुरुते कुटिला विकटा विसङ्कटा रोगदारिद्र्यम् ॥ इति ।

इतिकृकाटिकालक्षणम् ।

अथ ग्रीवालक्षणम् ।

भविष्ये,

चिपिटग्रीवो हि कृशो मतो लोकस्य वै गुह ।

चिपिटग्रीवको निःस्वः शिरालग्रीव एव च—इति पाठान्तरम् ।

शूरः स्यान्माहिषग्रीवो मृगग्रीवो भयातुरः ।
ह्रस्वग्रीवस्तु धनवान् स सुखी भोगवांस्तथा ॥
ग्रीवायां विरला यस्य कम्बुरेखाः समाहिताः ।
स भवेत्पार्थिवो भूमौ सर्वदुष्टनिबर्हणः ॥
दीर्घग्रीवाः वकग्रीवाः शशग्रीवाश्च ये नराः ।
शुष्कग्रीवा कृशग्रीवाः सर्वे ते निर्द्धनाः स्मृताः ॥ इति ।

कम्बुग्रीवलक्षणं स्पष्टमेवाह—

उत्पले समुद्रः,

वलित्रयाचितग्रीवः कम्बुग्रीवो हि कथ्यते । इति ।

गरुडपुराणे,

निम्नाश्चिपिटकण्ठः स्यात् शिराशुष्कगलः सुखी ।

निम्नो नीचः निकृष्ट इति यावत् । शिराशुष्कगलः शिराशुष्कः शिरारहितः गलः कण्ठो यस्येति सः ।

शूरः स्यान्महिषग्रीवः शस्त्रान्तो मृगकण्ठकः ।

कम्बुग्रीवोऽथ नृपतिर्लम्बकण्ठोऽतिभक्षणः ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

ग्रीवा स्याद्वर्त्तुला यस्य पूर्णकुम्भसमा भवेत् ।

सुधनं तं विजानीयादायुष्मन्तं च मानवम् ॥ इति ।

उत्पले समुद्रः,

शूरस्तु महिषग्रीवः शस्त्रान्तो वृषकन्धरः । इति ।

सामुद्रतिलके,

पिशुनो बक्रग्रीवः शस्त्रविनाशो मृगग्रीवः ।

रासभकरभग्रीवो दुःखी स्याद्दाम्भिको वक्रग्रीवः ॥

शुष्कशिरालग्रीवश्चिपिटग्रीवश्च धनविहीनः । इति ।

इति ग्रीवालक्षणम् ।

अथ चिबुकलक्षणम् ।

अधरादधः कण्ठोपरि चिबुकम् । तल्लक्षणमुक्तम्—

उत्पले समुद्रेण,

निर्मांसैश्चिबुकैर्दीर्घैर्निर्द्रव्याश्चाध्ववासिनः ।

समांसलैर्धनोपेता बहुपुत्रसमन्विताः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

पुण्यवतामिह चिबुकं वृत्तं मांसलमदीर्घलघुमृदुलम् ।

अतिकृशदीर्घस्थूलं द्विधाग्रभागं दरिद्राणाम् ॥ इति ।

इति चिबुकलक्षणम् ।

अथ हनुलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

हनुयुगलं सुश्लिष्टं चिबुकोभयपार्श्वसंस्थितं पुंसाम् ।
दीर्घं वक्रं शस्तं पुनरशुभं भवति विपरीतम् ॥ इति ।

इति हनुलक्षणम् ।

अथ कूर्चलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

कूर्चं प्रलम्बमुज्ज्वलमस्फुटिताग्रं निरन्तरं मृदुलम् ।
स्निग्धं पूर्णं सूक्ष्मं सुमेचकं विशिष्यते पुंसाम् ॥ इति ।

इति कूर्चलक्षणम् ।

अथ कपोललक्षणम् ।

भविष्ये,

यस्य गण्डौ च सम्पूर्णौ पद्मपत्रसमप्रभौ ।
कृषिभोगी भवेन्नित्यं बहुवित्तश्च मानवः ॥
सिंहव्याघ्रगजेन्द्राणां कपोलः सदृशो यदि ।
महाभोगी स विज्ञेयः सेनायाश्चैव नायकः ॥ इति ।

गारुडे,

भोगी त्वनिम्नगण्डः स्यान्मन्त्री सम्पूर्णगण्डकः । इति ।
अनिम्नगण्ड उन्नतगण्डः ।

सामुद्रतिलके,

सुखिनः समुन्नतैः स्युः परिपूर्णभोगिनश्च मांसयुतैः ।
सिंहद्विपेन्द्रतुल्यैर्गण्डैर्देशाधिपा धन्याः ॥
निम्नौ यस्य कपोलौ निर्मांसौ स्वल्पकूर्चरोमाणौ ।
पापास्ते दुःखजुषो भाग्यविहीनाः परप्रेष्याः ॥ इति ।

इति कपोललक्षणम् ।

अथ मुखलक्षणम् ।

तत्प्रशंसा च हेमाद्रौ स्मर्यते,
अथ लक्षणसम्पन्नं शरीरं यस्य देहिनः ।
मुखं चेल्लक्षणोपेतं स सुखी मुखजैर्गुणैः ॥ इति ।
गर्गसंहितायां मुखमधिकृत्य–
परमेतत् शरीरस्य प्राणायतनमुच्यते ।
मुखमालपनं श्रेष्ठं मुखं च पुरुषः स्मृतम् ॥
यन्मुखं मांसलं स्निग्धं सुप्रभं प्रियदर्शनम् ।
वर्णाढ्यं सन्धिविश्लिष्टमजस्रं सुखभोगिनाम् ॥ इति ।
भविष्ये,
वदनं मण्डलं यस्य धर्म्मशीलं तमादिशेत् ।
मण्डलं वर्त्तुलम् ।
महावक्त्रा नरा ये तु दुर्भगास्ते न संशयः ॥
हरिवक्त्रा जिह्मवक्त्रा विकृतास्यास्तथा नराः ।
हरिरश्वः ।
भग्नवक्त्राः करालास्याः सर्वे ते तस्कराः स्मृताः ।
सम्पूर्णवक्त्रा राजानो गजसिंहाननास्तथा ॥
छागवानरवक्त्राश्च निर्द्धनाः परिकीर्त्तिताः ।
वदनं तु समं श्लक्ष्णं सौम्यं संवृत्तमेव हि ॥
पार्थिवानां महाबाहो विपरीतं च दुःखिनाम् ।
स्त्रीमुखं पुत्रनाशाय मण्डलं सौम्यतां व्रजेत् ॥
द्रव्यनाशाय वै दीर्घं पापदं भयदं तथा ।
धूर्त्तानां चतुरस्रं स्यात्पुत्रदारहरं शृणु ॥
निम्नं वक्त्रं तु देवेश पुत्रदारहरं भवेत् ।
ह्रस्वं भवति नाशाय पूर्णं कान्तं च भोगिनाम् ॥ इति ।

गरुडपुराणे,

महामुखं दुर्भगानां स्त्रीमुखं पुत्रमाप्नुयात् ।
भीरुवक्त्रं पापिनां स्याद् धूर्त्तानां चतुरस्रकम् ॥
निम्नं वक्त्रमपुत्राणां कृपणानां च ह्रस्वकम् । इति ।

स्त्रीमुखं मातृमुखसदृशमुखं ज्ञेयम् । तस्य तु—

जननीमुखानुरूपं मुखकमलं भवति यस्य मनुजस्य ।
प्रायो धन्यः स पुमानित्युक्तमिदं समुद्रेण ॥

इति सामुद्रतिलके प्राशस्त्याभिधानात् । यत्तु पूर्वोदा[हृतं]
भविष्यवचनम्—

स्त्रीमुखं पुत्रनाशाय—

इति, यदपि वराहवचनम्—

स्त्रीमुखमनपत्यानां शाठ्यवतां मण्डलं परिज्ञेयम् ।

इति, तदुभयमपि मातृव्यतिरिक्तस्त्रीसदृशमुखविषयमि[त्य]
विरोधः ।

जगन्मोहने समुद्रः,

मृगमूषकवक्त्राश्च ते नरा दुःखभागिनः । इति ।

उत्पले समुद्रः,

कृपणानां तथा ह्रस्वं चिपिटं परजीविनाम् । इति ।

सामुद्रतिलके,

रासभकरभप्लवगव्याघ्रमुखा दुःखभागिनः पुरुषाः ।
जिह्ममुखा विकृतमुखाः शुष्कमुखा हयमुखा निःस्वाः॥इ[ति]

इति मुखलक्षणम् ।

अथाधरलक्षणम् ।

भविष्ये,

रक्ताधरो नरपतिर्धनवान् कमलाधरः । इति ।

गारुडे,

सुस्निग्धैरधरैर्नृपाः ।

विम्बोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठै रूक्षैश्च खण्डितैः ॥

विवर्णैर्धनहीनाश्च । इति ।

वराहोऽप्याह—

बिम्बोपमैरवक्रैरधरैर्भूपास्तनुभिरस्वाः । इति ।

सामुद्रतिलके,

विम्बाधरो धनाढ्यः प्रज्ञावान् पटलाधरो भवति ।

प्राज्यं राज्यं लभते प्रवालवर्णाधरस्तु नरः ॥

यस्याधरोत्तरोष्ठौ द्व्यङ्गुलमानौ सुकोमलौ मसृणौ ।

मृदुलसममसृणकोणौ स जायते प्रायशो धनवान् ॥ इति ।

इत्यधरलक्षणम् ।

अथोत्तरोष्ठलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

ओष्ठैः स्फुटिताविखण्डितविवर्णरूक्षैश्च धनपरित्यक्ताः । इति ।

उत्पले समुद्रः,

उत्तरोष्ठैर्लोहितैश्च धनिनः सौख्यसंयुताः । इति ।

सामुद्रतिलके,

पीनोष्ठः सुभगः स्याल्लघ्वोष्ठो भोगभाजनं मनुजः ।

अतिविषमोष्ठो भीरुर्लघ्वोष्ठो दुःखितो भवति ॥ इति ।

इत्युत्तरोष्ठलक्षणम् ।

अथ श्मश्रुलक्षणम् ।

भविष्ये,

अस्फुटिताग्रं स्निग्धं श्लक्ष्णं तथा गुह ।

सम्पूर्णं च तथा कृष्णं श्मश्रु भूमिपतेर्गुह ॥

रक्तैः स्वल्पैस्तथा रूक्षैः श्मश्रुभिर्भीमनन्दन ।
नराश्चौरा भवन्तीह परदाररतास्तथा ॥ इति ।

इति श्मश्रुलक्षणम् ।

अथ दन्तलक्षणम् ।

भविष्ये,

कुन्दकुड्मलसङ्काशैः प्रकाशैर्दशनैर्नृपाः ।
ऋक्षवानरदन्ताश्च नित्यं क्षुत्परिपीडिताः ॥
हस्तिदन्ताः खरदन्ताः स्निग्धदन्ता गुणान्विताः ।
सर्वे ते धनिनो ज्ञेयाः समुद्रवचनं यथा ॥
करालैर्विरलै रूक्षैर्दशनैर्दुःखभागिनः ।
द्वात्रिंशद्दन्ता राजानः सैकत्रिंशश्च भोगवान् ॥
त्रिंशद्दन्ता नरा नित्यं सुखदुःखस्य भागिनः ।
ऊनत्रिंशैश्च दशनैः पुरुषा दुःखभागिनः ॥

गारुडे,

दन्ताः स्निग्धा घनाः शुभाः ।
तीक्ष्णदंष्ट्राः समाः श्रेष्ठाः । इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

दक्षिणोन्नतदन्ताश्च महाभोगा महाबलाः ।
स्तोकदन्ता अदन्ताश्च ये नराः श्यामदन्तकाः ॥
मूषिकोपमदन्ताश्च ते पापाः परिकीर्त्तिताः । इति ।
मूषिका अल्पमूषकाः ।

सामुद्रतिलके,

द्वात्रिंशता नरपतिर्दशनैस्तैरेकविरहितैर्भोगी ।
स्यात्त्रिंशता तनुधनोऽष्टाविंशत्या सुखी पुरुषः ॥
दारिद्र्यदुःखभाजनमेकोनत्रिंशता सदा दशनैः ।

ऊर्ध्वमधः शस्तैरपि विहीनसङ्ख्यैर्नरो दुःखी ॥
स्यातां द्विजावधः प्राक् द्वादशके मासि राजदन्ताख्यौ ।
शस्तावूर्ध्वं न शुभौ जन्मन्येवोद्गतौ तद्वत् ॥
सर्वे भवन्ति दशनाः पूर्णे वर्षद्वये जनिप्रभृति ।
आसप्तमदशमान्तं निपत्य पुनरुद्गमं यान्ति ॥ इति ।

इति दन्तलक्षणम् ।

अथ जिह्वालक्षणम् ।

भविष्ये,

कृष्णजिह्वो भवेत्प्रेष्यः शबलया तु जिह्वया ।
भवेत्पापस्य कर्त्ता वै स्थूलजिह्वश्च रूक्षकः ॥
प्रेष्यो दासः । रूक्षको रूक्षवक्ता ।
पद्मपत्रसमा जिह्वा श्लक्ष्णा दीर्घा सुशोभना ।
न स्थूला न च विस्तीर्णा येषां ते मनुजाधिपाः ॥
निम्ना स्निग्धा च ह्रस्वा च रक्ताग्रा रसना यदि ।
सर्वविद्याप्रवक्तारो भवेयुर्नात्र संशयः ॥ इति ।

गारुडे,

जिह्वा रक्ता समा शुभा । इति ।

उत्पले समुद्रः,

श्वेताजिह्वा नरा ज्ञेयाः शौचाचारविवर्जिताः । इति ।

सामुद्रतिलके,

जिह्वा पीता स पुमान् मूर्खो दुःखाकुलः सततम् । इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

कृष्णजिह्वो भवेच्छ्रेष्ठो रक्तजिह्वस्तु नायकः ।
श्वेताजिह्वो नरो ज्ञेयः शौचाचारसमन्वितः ॥
अत्र कृष्णजिह्व ईषत्कृष्णजिह्वः, श्वेतजिह्व ईषत् श्वेतजिह्व

इति व्याख्येयम् ।
ईषत्कृष्णा तथा दीर्घा जिह्वा यस्य नृपो भवेत् ।
अतिश्वेतातिकृष्णा च गर्हिता रसना बुधैः ॥
इति समुद्रोक्तेः ।
पद्मपत्रसमा जिह्वा अतिसूक्ष्मा च शोभना ।
सर्वविद्याप्रवक्तारस्ते भवन्ति नरोत्तमाः ॥ इति ।

इति जिह्वालक्षणम् ।

अथ घण्टिकालक्षणम् ।

घण्टिका गलच्छिद्रमध्यगता प्रसिद्धा ।
सामुद्रतिलके,
अरुणतला गुणयुक्ता तीक्ष्णाग्रा घण्टिका शुभा स्थूला ।
लम्बा कृष्णा कठिना सूक्ष्मा चिपिटा नृणां न शुभा ॥ इति ।

इति घण्टिकालक्षणम् ।

अथ तालुलक्षणम् ।

भविष्ये,
कृष्णतालुर्नरो यस्तु स भवेत्कुलनाशकः ।
दुःखभागी च सततं धनक्षयकरस्तथा ॥
सुखभागी च विज्ञेयः पीततालुर्नराधिपः ।
आरक्तं चैव पृथुलं शोभनं गुह तालुकम् ॥
विकृतं स्फुटितं रूक्षं तालुकं न प्रशस्यते ।
सिंहतालुर्नरपतिर्गजतालुस्तथैव च ॥
पद्मतालुर्भवेद्राजा श्वेततालुर्धनेश्वरः । इति ।
पद्मं रक्तोत्पलम् ।
सामुद्रतिलके,
रक्ताम्बुजतालुदलो भूमिपतिर्विक्रमी भवति मनुजः ।

वित्ताढ्यः सिततालुर्गजतालुर्मण्डलाधीशः ॥
रूक्षं शबलं परुषं मलान्वितं न प्रशस्यते तालु ।
कृष्णं कुलनाशकरं नीलं दुःखावहं पुंसाम् ॥ इति ।

इति तालुलक्षणम् ।

अथ हसितलक्षणम् ।

भविष्ये,
अकम्पं शुभदं ज्ञेयं नराणां हसितं गुह ।
निमीलिताक्षं पापस्य हसितं हि सुरोत्तम ॥ इति ।
वराहसंहितायाम्,
हसितं शुभदमकम्पं सम्मीलितलोचनं तु पापस्य ।
दुष्टस्य हसितमसकृत्सोन्मादस्यासकृत्प्रोक्तम् ॥ इति ।
सामुद्रतिलके,
हसितमलक्षितदशनं किञ्चिद्विकसितकपोलमतिमधुरम् ।
पुंसां धीरमकम्पं प्रायेण स्यात्प्रधानानाम् ॥ इति ।

इति हसितलक्षणम् ।

अथ नासिकालक्षणम् ।

भविष्ये,
पार्थिवाः शुकनासाः स्युर्दीर्घनासास्तु भोगिनः ।
ऋजुनासा नरा ये तु धर्मशीलास्तु ते मताः ॥
हस्त्यश्वसिंहनासाश्च सूचीनासास्तु ये नराः ।
वाणिज्यं सिध्यते तेषां हयानां चैव विक्रयः ॥
विकृता नासिका यस्य स्थूलाग्रा रूपवर्जिता ।
पापकर्मा स विज्ञेयः समुद्रवचनं यथा ॥ इति ।
वराहसंहितायाम्,
सुखभाक् शुकसमनासश्चिरजीवी शुष्कनासश्च ।

छिन्नानुरूपयाऽगम्यगामिनो दीर्घया तु सौभाग्यम् ॥
आकुञ्चितया चौराः स्त्रीमृत्युः स्याच्चिपिटनासः ।
धनिनोऽग्रवक्रनासा दक्षिणवक्राः प्रभक्षणाः क्रूराः ॥

अग्रवक्रनासाः प्रान्तकुटिलनासाः । प्रभक्षणाः बह्वाशिनः अथ वा द्रव्याद्यसञ्चयशीलाः ।

ऋज्वी स्वल्पच्छिद्रा सुपुटा नासा सुभाग्यानाम् । इति।

सामुद्रतिलके,

तिलपुष्पतुल्यनासः शुकनासो भवति भूपतिर्मनुजः ।
क्रमविस्तीर्णसमुद्भूतवंशनासा महेशितुर्भवति ॥
द्वेधास्थिताग्रभागाऽतिदीर्घह्रस्वा च निःस्वस्य । इति ।

इति नासालक्षणम् ।

अथ क्षुल्लक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

धनिनां क्षुतं सकृत् द्वित्रिपिण्डितं ह्रादि सानुनादं च ।
दीर्घायुषां प्रयुक्तं विज्ञेयं संहतं चैव ॥ इति ।

अस्यार्थः । धनिनामाढ्यानां क्षुतं सकृदेकवारमेव विज्ञेयम् दीर्घायुषां तु द्वित्रिपिण्डितं ह्रादि सानुनादं प्रयुक्तं संहतं च विज्ञेयम् । पिण्डितं गुणितं, द्विपिण्डितं द्विगुणितं द्विवारमित्यर्थः । त्रिपिण्डितं त्रिगुणितं त्रिवारमित्यर्थः । तथा ह्रादि शब्दान्तरयुक्तम् । तथा सानुनादम् अनुनादिशब्दयुक्तम् । दूरादपि शनैरुच्चार्यमाणो यः श्रोत्रपथमायाति सोऽनुनादीति स्वरलक्षणे प्रागभिहितमस्माभिः । तथा प्रयुक्तमतिदीर्घम् । तथा संहतं संहतशब्दयुक्तम् । तत्र उदीरित एवादिमध्यावसानतुल्यो यः स संहतः

उत्पले पराशरोऽपि,

सकृत्क्षुतं भोगवतां द्वित्रि ह्रादि चिरायुषाम् ।

चतुः स्याद्भोगनाशाय परमस्मान्न शोभनम् ॥ इति ।

सामुद्रतिलकेऽपि,

निर्ह्रादि सानुनादं सकृत्क्षुतं भोगवतां धनवतां द्वि ।
दीर्घायुषां प्रयुक्तं सुसंहतं त्रिर्भवेत्पुंसाम् ॥
स्खलितं लघु च नराणां क्षुतं चतुर्भवति भोगनाशाय ।
दोषदमतः परं स्यान्निन्दितमनुनादसहितमपि ॥ इति ।

इति क्षुल्लक्षणम् ।

अथ नेत्रलक्षणम् ।

भविष्ये,

दाडिमीपुष्पसङ्काशे भवेतां यस्य लोचने ।
भूपतिः स च विज्ञेयः सप्तद्वीपाधिपो गुह ॥
व्याघ्राक्षाः कोपना ज्ञेयाः कुक्कुटाक्षाः कलिप्रियाः ।
विडालनेत्रा हिंस्राश्च भवन्ति पुरुषाधमाः ॥
मयूरनकुलाक्षाश्च नरास्ते मध्यमाः स्मृताः ।
न श्रीस्त्यजति सर्वत्र पुरुषं मधुपिङ्गलम् ॥
आपिङ्गलाक्षा राजानः सर्वभोगसमन्विताः ।
रोचनाहरितालाक्षा गजपिङ्गा धनेश्वराः ॥
रोचना गोरोचना ।
बलसर्वगुणोपेताः पृथिवीचक्रवर्त्तिनः । इति ।

गर्गसंहितायाम्—

मुखप्रशंसामुक्त्वा,

तत्र भ्रूनासिके श्रेष्ठे प्रोक्ते तत्रापि चक्षुषी ।
समे गोक्षीरवर्णाभे सुवृत्ते कृष्णतारिके ॥
प्रसन्ने च विशाले च स्निग्धे चैवायते शुभे ।
व्याघ्राक्षाः कुक्कुटाक्षाश्च शशाक्षाश्चैव ये नराः ॥

निर्घृणाः पापिनः क्रूरा दुरन्ताः कलहप्रियाः ।
शस्त्रवध्याश्च नयनैर्गार्दभैर्माहिषोरगैः ॥
येषां चार्च्चिष्मती नेत्रे श्वेतशङ्खसमप्रभे ।
विद्युत्सूर्यसुवर्णाग्निमुक्तावैडूर्यवत्तथा ॥
मल्लिकाक्षौद्रवच्चापि लाजास्फाटिकसन्निभे ।
पाटलाक्षाश्च ये मर्त्यास्ते धन्याः पुरुषाधमाः ॥
महाद्भिर्नयनैर्वामैः स्त्रीजिताः पुरुषाः स्मृताः ।
वामैः वक्रैः ।
उष्ट्राभैर्नयनैर्नूनं निर्घृणाः पापकारिणः ।
एतदेव तु श्रेष्ठं च नेत्रे स्याल्लक्षणं नृणाम् ॥
कर्णात्प्रभृति या रेखा नेत्रे नृणां प्रशस्यते ।
तया विरहितं रूक्षं म्लानं निम्नं कृशं च यत् ॥
परुषं निष्प्रकाशं च सन्दिग्धं पुत्तिकानिभम् ।
चक्षुर्न शस्यते नृणां द्रव्यक्षयभयावहम् ॥
सन्दिग्धं झटिति विषयाग्राहकम् । पुत्तिका मधुमक्षिका विशेषः ।
पिङ्गैरेतैः प्रशस्यन्ति नृणां नेत्रान्तरैस्तथा ।
अर्कमर्कटपिङ्गं च तारावद्यस्य पिङ्गलम् ॥
कृष्णं पर्यन्तरक्तं च मङ्गल्यं ब्रह्मवर्चसम् ।
श्वेतं नीलं च मङ्गल्यं शितिनीलं च यद्भवेत् ॥
रक्तैः सुनयनैर्धर्मः कृष्णतारैः सुखैधिता ।
भोगवानथ मत्स्याक्षश्चकोराक्षो नराधिपः ॥
वृषदर्दुरक्रौञ्चाक्षाः कुरराक्षा नरेश्वराः ।
दर्दुरो मण्डूकः ।
स्निग्धै रक्तैश्च पिङ्गैश्च पक्ष्मवद्भिः समैः स्थिरैः ॥

आयतैः पृथुभिस्तुङ्गैः कृष्णशुक्लैः समङ्गलैः ।
रक्तहंसकरीराश्वनयनैः पार्थिवाः स्मृताः ॥
करीरः पक्षिविशेषः ।
प्रजापालनदक्षैश्च सौख्यप्रीतिकरैः शुभैः । इति ।
गरुडपुराणे,
क्रूराः केकरनेत्राश्च हरिणाक्षास्तु कल्मषाः ।
जिह्मैश्च लोचनैश्चौराः सेनान्यो गजलोचनाः ॥
केकरस्तिर्यग्दृष्टिः ।
गम्भीराक्षा ईश्वराः स्युर्मन्त्रिणः स्थूलचक्षुषः ।
नीलोत्पलाक्षा विद्वांसः सौभाग्यं श्यामचक्षुषाम् ॥ इति ।
वराहसंहितायाम्,
पद्मदलाभैर्धनिनो रक्तान्तविलोचनाः श्रियोभाजः ।
अतिकृष्णतारकाणामक्ष्णामुत्पाटनं भवति ॥
मन्त्रित्वं स्थूलदृशां श्यामाक्षाणां भवति सौभाग्यम् । इति ।
महाभारते,
वरमन्धो न काणः स्यात्काणः स्यान्न तु केकरः ।
वरमन्धश्च काणश्च केकरो न तु पिङ्गलः ॥
एष दुर्योधनो राजा कर्कशो मधुपिङ्गलः ।
न केवलं कुलस्यान्तं क्षत्रस्यान्तं करिष्यति ॥ इति ।
जगन्मोहने समुद्रः,
कुक्कुटाक्षः सदा द्वेषी मातृपुत्रैर्न संशयः ।
न श्रीस्त्यजति रक्ताक्षं पुरुषं मधुपिङ्गलम् ॥ इति ।
सामुद्रतिलके,
अधमा मण्डूकाक्षाः काकाक्षा धूसराक्षाश्च ।
बहुवयसो धूम्राक्षाः समुन्नताक्षा भवन्ति तनुवयसः ॥ इति ।

अत्र पुरुषाणामनेकदुर्लक्षणसद्भावे यदि नेत्रे उक्तलक्ष भवतस्तदा सर्वदुर्लक्षणनिरासो भवति। तदुक्तम्—गर्गेण,

एकतो दुर्लक्षणशतं सौम्यं चक्षुस्तथैकतः।
दुर्लक्षणशतं हन्यान्नरः सौम्येन चक्षुषा॥
तस्मान्नेत्रे प्रयत्नेन लक्ष्यं पश्येत कालवित्। इति।

इति नेत्रलक्षणम्।

अथ दृष्टिलक्षणम्।

गर्गसंहितायाम्,

दृष्टिः पीता सिता धन्या दीना वै निःस्वकारिका।
गूढा महत्त्वतां कुर्यादाढ्याः स्युः स्निग्धदृष्टयः॥
सर्पदृष्टिर्नरः क्रूरो दुःशीलः स्यात्तथैव च।
अधोदृष्टिर्नरः क्रूरो विद्वान्नासाग्रमीक्षते॥
कदम्बदृष्टिः सुभगो लक्षणैः परिकीर्त्तितः। इति।

कदम्बदृष्टिः स्थूलदृष्टिः।

सामुद्रतिलके विशेषः।

श्यावदृशां सुभगत्वं स्निग्धदृशां भवति भूरिभोगित्वम्।
स्थूलदृशां धीमत्त्वं दीनदृशां धनविहीनत्वम्॥
ऋजु पश्यति सरलमनाः पश्यत्यूर्ध्वं सदैव पुण्याढ्यः।
पश्यत्यधः स पापस्तिर्यक् पश्यति नरः क्रोधी॥
दुष्टो दारुणदृष्टिः कुक्कुटदृष्टिः कलिप्रियो भवति।
अहिदृष्टिर्द्रोगी विडालदृष्टिः सदा पापः॥ इति।

इति दृष्टिलक्षणम्।

अथ पक्ष्मलक्षणम्।

सामुद्रतिलके,

सुदृढैः कृष्णैर्नयनच्छदस्थितैः पक्ष्मभिर्घनैः सूक्ष्मैः ।
सौभाग्यं चिरमायुर्लभते मनुजो धनेशत्वम् ॥
पक्ष्मभिरधमा विरहिताः पुनरगम्यनारीरताः पापाः ।

इति पक्ष्मलक्षणम् ।

अथ निमेषलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,
अनिमेषो धनरहितः पुरुषः स्यादेकमात्रनिमेषोऽपि ।
नियतं द्विमात्रनिमेषः परजनमाश्रित्य जीवति सः ॥
धनिनस्त्रिमात्रनिमेषास्तथा चतुर्मात्रनिमेषवन्तोऽपि ।
ननु पञ्चमात्रनिमेषाश्चिरायुषो भोगिनो धनिनः ॥ इति ।
अत्र मात्राशब्देन अल्पः कालविशेष उपलक्ष्यते । तत्परिमाणं च सामुद्रतिलके उक्तम्—
जानुं प्रदक्षिणीकृत्य यत् छोटिकां करो दत्ते ।
तदिदमिह समयमानं मात्राशब्देन निर्गदितम् ॥ इति ।
हस्तेन जानुप्रादक्षिण्येन यच्छोटिकादानं तत्परिमितः कालो मात्रेत्यर्थः ।
भविष्ये,
द्विमात्रोन्मेषिणो नित्यं जीवन्ति परमाश्रिताः ।
त्रिमात्रास्पन्दना ज्ञेयाः पुरुषाः सुखभागिनः ॥
चतुर्मात्रावशेषैश्च निमेषैरीश्वराः स्मृताः ।
दीर्घायुषो धर्मरताः पञ्चमात्रानिमेषिणः ॥ इति ।

इति निमेषलक्षणम् ।

अथ रुदितलक्षणम् ।

भविष्ये,
शुभावहं मनुष्याणां रोदनं स्यात्तथा शृणु ।

अदीनमश्रुस्निग्धं च सस्मितं च विशेषतः ॥
साश्रु दीनं तथा रूक्षमस्निग्धं च तथा गुह ।
अशुभावहं विज्ञेयं नराणां वारिधारणम् ॥ इति ।

इति रुदितलक्षणम् ।

अथ भ्रूलक्षणम् ।

भविष्ये,
भ्रुवौ बालेन्दुसदृशे धनिनामृषभोत्तम ।
दीर्घाभिर्धनिनो ज्ञेयाः संसक्ताभिश्च सुव्रत ॥
खण्डाभ्यां त्वर्थहीनाः स्युर्नरा भ्रूभ्यां सुरोत्तम ।
मध्ये नते भ्रुवौ येषां परदाररतास्तु ते ॥ इति ।
वराहसंहितायाम्,
विषमभ्रुवो दरिद्रा बालेन्दुसमभ्रुवः सधनाः । इति ।
सामुद्रतिलके,
बालेन्दुनते वृत्ते दीर्घे पृथुलोन्नते सुखं श्यामे ।
नासावंशविनिर्गतदले इव भ्रूदले दिशतः ॥
नृणामयुते स्निग्धे मृदुनतरोमान्विते भ्रुवौ शस्ते ।
हीने स्थूले सूक्ष्मे खरपिङ्गलरोमके न शुभे ॥ इति ।

इति भ्रूलक्षणम् ।

अथ कर्णलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,
निर्मांसैः कर्णैः पापमृत्यवश्चिपिटैः सुबहुभोगाः ।
कृपणाश्च ह्रस्वकर्णाः शङ्कुश्रवणाश्च भूपतयः ॥
रोमशकर्णा दीर्घायुषोऽथ धनभोगिनो विपुलकर्णाः ।
क्रूराः शिरावनद्धैर्व्यालम्बैर्मांसलैः सुखिनः ॥ इति ।
भविष्ये,

दीर्घायुषो दीर्घकर्णा लम्बकर्णास्तपस्विनः । इति ।
सामुद्रतिलके,
परिपूर्णकर्णपालीपिप्पलिकाद्यवयवाः सुसंस्थानाः ।
लघुविवरा विस्तीर्णाः कर्णाः प्रायेण भूमिभुजाम् ॥
आढ्यः प्रलम्बकर्णः सुखी शुभावर्त्तपीनमृदुकर्णः ।
मतिमान्मूषककर्णश्चमूपतिः शङ्कुकर्णः स्यात् ॥
येषां पृथुलाच्छिद्राः कर्णाः स्युः कर्णशष्कुलीलीनाः ।
स्वल्पायुषो दरिद्रा विलोक्यमाना विरूपास्ते ॥ इति ।

इति कर्णलक्षणम् ।

अथ ललाटलक्षणम् ।

भविष्ये,
ललाटेनार्धचन्द्रेण भवन्ति पृथिवीश्वराः ।
विपुलेन ललाटेन महानरपतिः स्मृतः ॥
श्लक्ष्णेन तु ललाटेन नरो धर्मरतस्तथा ।
श्लक्ष्णं स्निग्धम् ।
त्रिशूलं पट्टिशं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
ईश्वरं तं विजानीयाद्भोगिनं कीर्तिमाश्रितम् ॥
विपुलैरुन्नतैः शङ्खैर्धन्याः स्युर्नात्र संशयः ।
शङ्खो ललाटास्थि ।
निम्नैः सुतार्थसन्त्यक्ता उन्नतैश्च नराधिपाः ।
विषमललाटा निःस्वाः सदा स्युर्देवसत्तम ॥
आचार्याः शुक्तिसदृशैर्नराः स्युर्नात्र संशयः । इति ।
वराहसंहितायाम्,
शुक्तिविशालैराचार्याः शिरासन्नतैरधर्मरताः ।
शुक्तिविशालैः शुक्तिवद्विस्तीर्णैः ।

उन्नताशिराभिराढ्याः स्वस्तिकवत्संस्थिताभिश्च ॥

ललाटगताभिः शिराभिः स्वस्तिकाकाराभिः चशब्दाद्धनिनो ज्ञेयाः ।

निम्नललाटा वधबन्धभागिनः क्रूरकर्मनिरताश्च ।

अभ्युन्नतैश्च भूपाः कृपणाः स्युः सङ्कटललाटाः ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

निःस्वा विषमभालेन दुःखिता ज्वरजर्ज्जराः ।

परकर्मकरा नित्यं प्राप्यन्ते वधबन्धनम् ॥

ज्वरजर्जराः ज्वरपीडिताः ।

अल्पेन तु ललाटेन अल्पायुस्तु भवेन्नरः । इति ।

सामुद्रतिलके विशेषः ।

श्रीवत्सकार्मुकाद्या यस्य शिरारोमभिः कृता भाले ।

रेखाभिर्वा नृपतिर्भोगी वा जायते सपदि ॥ इति ।

इति ललाटलक्षणम् ।

अथ शिरोलक्षणम् ।

भविष्ये,

उच्चैरनिम्नं तु शिरः श्लक्ष्णं संहतमेव च ।

छत्राकारं नरेन्द्राणां गवाढ्यं मण्डलं स्मृतम् ॥

संहतं दृढम् ।

विषमं तु दरिद्राणां शिरोदैर्घ्ये तु दुःखिताः ।

गजकुम्भनिभं सक्तं समं सर्वत्र भोगिनः ॥

चिपिटं तु शिरो यस्य हन्याद्धि पितरौ नरः ।

घटाकृति शिरोऽध्वानमसकृत्सेवते नरः ॥

निम्नं शिरोऽनर्थदं स्यान्नराणामृषभोत्तम । इति ।

वराहोऽपि,

घटमूर्द्धा चाध्वरुचिर्द्विमस्तकः पापकृद्धनपरित्यक्तः। इति।
सामुद्रतिलके,
धनविरहितो द्विमौलिः पापरतो मीनमौलिरतिदुःखी।
अध्वरुचिर्घटमौलिर्घननतमौलिः सदा निन्द्यः॥ इति।

इति शिरोलक्षणम्।

अथ केशलक्षणम्।

भविष्ये,
कपिलैः स्फुटितै रूक्षैः स्थूलैश्च चिकुरैः खरैः।
दुःखिताः पुरुषा ज्ञेया रोमश्मश्रुभिरेव च॥
विरला मृदवः स्निग्धा भ्रमराञ्जनसुप्रभाः।
केशा यस्य तु दृश्यन्ते स भवेत्पृथिवीपतिः॥ इति।
वराहसंहितायाम्,
एकैकभवैः स्निग्धैः कृष्णैराकुञ्चितैरभिन्नाग्रैः।
मृदुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभाक् नरेन्द्रो वा॥
बहुमूलविषमकपिलाः स्थूलस्फुटिताग्रपरुषह्रस्वाश्च।
अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च मूर्द्धजा वित्तहीनानाम्॥ इति।

इति केशलक्षणम्।

अथ सर्वगात्रलक्षणम्।

विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणयोः,
रूक्षं शिराततं गात्रं तथा मांसविवर्जितम्।
दुर्गन्धि चाशुभं सर्वं विपरीतं प्रशस्यते॥ इति।
गारुडे,
यद्यद्गात्रं महारूक्षं शिरालं मांसवर्जितम्।
तत्तत्स्यादशुभं सर्वं शुभं सर्वं ततोऽन्यथा॥ इति।

इति सर्वगात्रलक्षणम्।

अथ पादाद्यङ्गप्रमाणम् ।

सामुद्रतिलके,

अङ्गोपाङ्गानामिह विस्तारायामपरिधिभेदेन ।
मानं यथानुरूपं सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्यामि ॥
आपार्ष्णिज्येष्ठान्तं तलमत्र चतुर्दशाङ्गुलायामम् ।
विस्तारेण षडङ्गुलमङ्गुष्ठो द्व्यङ्गुलायामः ॥
पञ्चाङ्गुलपरिणाहः पादोनं तन्नखोऽङ्गुलं दैर्घ्यात् ।
अङ्गुष्ठसमा ज्येष्ठा मध्या तत्षोडशांशोना ॥
अष्टांशोनाऽनामा कनिष्ठिका षष्ठभागपरिहीना ।
सर्वासामप्यासां नखाः स्वपर्वत्रिभागमिताः ॥
सत्र्यङ्गुलपरिणाहा प्रथमाऽङ्गुलीविस्तृताऽङ्गुली भवति।
अष्टाष्टभागहीनाः शेषाः क्रमशः परिज्ञेयाः ॥
जङ्घान्तःपरिणाहो ध्रुवमष्टाधिकदशाङ्गुलानि स्यात् ।
विंशतिरेखोपगतो जानु द्वात्रिंशदूरुरपि ॥
अष्टादशाङ्गुलमिता विस्तारा जायते कटिः पुंसाम् ।
नाभेरन्तःपरिधिः षट्चत्वारिंशदङ्गुलकः ॥
पुंसां द्वादश कुचयोरभ्यन्तरं च दैर्घ्येण ।
उरसि युगोपरिष्टात्षडङ्गुलो भवति कक्षान्तः ॥
विंशतिरुरःस्थलं स्याद्विस्तारादङ्गुलानि चतुरधिकः ।
षष्ट्या सह परिणाहे षडधिकपञ्चाशदङ्गुलिकम् ॥
पर्व प्रथमं बाहोरष्टादश चाङ्गुलानि दैर्घ्येण ।
षोडश पुनर्द्वितीयं सप्त तलं पञ्च मध्यमाङ्गुलिकाः ॥
इति समुदायेन भुजः षट्चत्वारिंशदङ्गुलानि स्यात् ।
पञ्चाङ्गुलविस्तारं पाणितलं शस्तरेखान्तम् ॥
मध्याऽङ्गुली विहीना प्रदेशिनी भवति पर्वणार्द्धेन ।

तत्सममानाऽनामा कनिष्ठिका पर्वपरिहीना ॥
अङ्गुष्ठस्यायामोऽङ्गुलानि चत्वारि जायते पुंसाम् ।
निजपर्वार्द्धपरिमिता भवन्ति सर्वेऽपि पाणिनखाः ॥
ग्रीवायाः परिणाहोऽङ्गुलानि चतुरधिकविंशतिः शस्तः ।
नासापुटद्वयान्तर्विस्तारे त्र्यङ्गुलं मानम् ॥
आचिबुकपश्चिमकचप्रान्तं द्वात्रिंशदङ्गुलो मूर्धा ।
कर्णद्वयस्य मध्ये पुनरष्टाधिकदशाङ्गुलिकः ॥
पुंसामङ्गुलमानं स्पष्टं शिष्टैः पुरा विनिर्दिष्टम् ।
इह पुनरुपयोगाद्वै दिङ्मात्रमिदं मयाप्युक्तम् ॥ इति ।

इति पादाद्यङ्गप्रमाणम् ।

अथावर्त्तलक्षणम् ।

विवेकविलासे,

आवर्त्तो दक्षिणे भागे दक्षिणः शुभकृन्नृणाम् ।
वामे वामोऽतिनिन्द्यश्च दिगन्यत्वे तु मध्यमः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

रोमत्वग्वालभवः स्यादावर्त्तः शुभस्त्रेधा ।
शस्तो दक्षिणवलितः स्निग्धो व्यक्तः परो न शुभः ॥
करतलपदश्रुतियुगे नाभौ वा त्वग्भवो नृणां सः स्यात् ।
अपरौ द्वावपि लक्षणविद्भिर्ज्ञेयौ यथास्थानम् ॥
सव्यापसव्यभागे शिरसि स्याद्यस्य दक्षिणावर्त्तः ।
श्वेतातपत्रलक्ष्या लक्ष्मीः करवर्त्तिनी तस्य ॥
रोमावर्त्तः स्निग्धो भ्रूयुगमध्ये प्रदक्षिणो व्यक्तः ।
यस्योर्णाख्यः पूर्णः सोऽम्बुधिकाञ्चेर्भुवो भर्त्ता ॥
भुजयुग्मे यस्य स्यादावर्तद्वितयमङ्गदप्रतिमम् ।
नियतं सोऽखिलभूमिं पुरुषो निजबाहुना वहते ॥

यस्य कराम्भोजतले दक्षिणवलितो भवेदसिर्व्यक्तः।
परिचितशौचाचारो धर्मपरः स्यात्स वित्ताढ्यः॥
भाग्यवतां पञ्चाङ्गुलि शिरः सुसौख्याय दक्षिणावर्त्तः।
प्रायः पुंसां वामावर्त्ता दुःखाय पुनरेते॥
श्रुतियुगनाभ्यावर्ताः प्रदाक्षिणाः श्रेयसे भवन्ति नृणाम्
चूडावर्त्तोऽप्येकः श्रेष्ठतरो दक्षिणः शिरसि॥
शीर्षे वामे भागे वामावर्त्तो भवेत् स्फुटो यस्य।
स क्षुत्क्षामो भिक्षां रूक्षां निर्लक्षणो लभते॥
वामो दक्षिणपार्श्वे प्रदक्षिणो वामपार्श्वके यस्य।
ननु तस्य चरमकाले भोगो नास्त्यत्र सन्देहः॥
अन्तर्ललाटपट्टे व्यक्तावर्त्तो ललामवद्यस्य।
वामोऽथ दाक्षिणो वा सोऽल्पायुर्दुःखितो वा स्यात्॥
यस्यावर्तद्वितयं सुव्यक्तं भवति पादतलमध्ये।
नक्तन्दिनमतिदीनो भूमिं स भ्रमति मतिहीनः॥ इति।

इत्यावर्त्तलक्षणम्।

अथ पिटकलक्षणम्।

पराशरसंहितायाम्, पिटकाः सितरक्तकृष्णवर्णा द्विजादीनां क्रमात् स्थानवर्णविशेषेणोक्तसकलफलदा भवन्ति। तत्र मूर्ध्नि सुव्यक्तः स्निग्धः सुवर्णोऽभिषेकागमं कुर्यात्। शिरसि धनागमं केशान्ते सौभाग्यं ललाटे धनसञ्चयं भ्रुवोर्दौर्भाग्यं सङ्गमे दौःशील्यम्।

सङ्गमे भ्रुवोरेव। भ्रूमध्यभाग इत्यर्थः।

इष्टसङ्गमं च नेत्रपुटयोः।

नेत्रयोरिष्टदर्शनमित्यर्थः।

शङ्खदेशे प्रव्रज्यां चिन्तामश्रुपाते गल्लयोः सुतनाशं नासावंशे

वस्त्रलाभमग्रे सुरभिसङ्गमम् ।

अग्रे नासाग्र इत्यर्थः ।

चिबुकोत्तरोष्ठयो रत्नलाभं हन्वोर्धनागमं गलेऽन्नपानमाभूषणं च । शिरः सन्धौ ग्रीवायां चोपघातं शस्त्रेण । कर्णयोस्तद्भूषणमानन्दश्रवणं च । पार्श्वयोः शोकमुरसीष्टसङ्गमं स्कन्धयोर्भैक्ष्यचर्यां कुक्षयोरर्थक्षयं स्तनयोः पुत्रलाभं पृष्ठदेशे दुःखशयनम् । अरिविनाशं बाह्वोः प्रबाह्वोराभरणं मणिबन्धयोर्नियमनम् ।

नियमनं बन्धनमित्यर्थः ।

पाणौ धनागमं सौभाग्यं चाङ्गुलीषु शोकमुदरे अन्नपानावाप्तिं नाभ्यां चौरैरर्थहरणमधः । अधः नाभेरधः ।

धनधान्यावाप्तिर्वस्तिशिरसि सौभाग्यमर्थलाभं च वृषणयोः पुत्रजन्म स्त्रीलाभं मेहने गुदे सौभाग्यं यानाङ्गनालाभमूर्वोः । जानुनोरासिभिरुपघातं शस्त्रेण जङ्घयोः गुल्फयोरध्वबन्धपरिक्लेशागमं स्फिचोरर्थहरणं पार्ष्णितलयोरगम्यागमनं प्रपदतलेऽध्वगमनं नियमनमङ्गुलीषु अङ्गुष्ठे ज्ञातिपूजां दद्युः ।

दद्युरिति प्रत्येकं सम्बन्धः ।

वराहसंहितायामप्येवमेव निरूपितम् ।

उत्पातगण्डपिटका दक्षिणतो वामतस्त्वमी घाताः ।
धन्या भवन्ति पुंसां तद्विपरीताश्च नारीणाम् ॥
इति पिटकाविभागः प्रोक्त आमूर्धतोऽयं
व्रणतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्यः ।
भवति मशकलक्ष्माऽऽवर्त्तजन्मापि तद्व-
न्निगदितफलकारि प्राणिनां देहसंस्थम् ॥ इति ।

विवेकविलासे,

उत्पाटपिटकौ लक्ष्म तिलको मशको व्रणः ।
स्पर्शनं स्फुरणं पुंसः शुभायाङ्गे प्रदक्षिणे ॥ इति ॥

इति पिटकलक्षणम् ।

अथ पादाद्यङ्गलक्षणानां विशेषफलं हेमाद्रौ स्मर्यते ।

यानवाहनभृत्येशो बाल्ये चातिसुखान्वितः ।
निकटारामभोगी स्यात्पादजङ्घागुणान्वितः ॥
धैर्यमायुः सुखावाप्तिर्गाम्भीर्यं स्थिरवृत्तता ।
आज्ञाप्रदानं भृत्येभ्यो गुणाः स्युर्जानुसम्पदि ॥

जानुसम्पत् जानुशुभलक्षणम् ।

नराद्विपहयैर्यानं समरे ह्यपराजयः ।
प्रधानप्रमदेशत्वं फलमूर्वोः प्रचक्षते ॥
राजा स्याद्राजपुत्रो वा बहुभार्यो बहुप्रजः ।
कान्तो मनोहरोऽर्थेशः श्रेष्ठो वृषणलक्षणैः ॥
शयनासनयानानि वस्त्रस्त्रीमित्रसम्पदः ।
आसादयत्ययत्नेन स्फिक्कटी यस्य शोभने ॥
भोगव्ययोऽर्थसम्पत्तिरापच्छान्तिररोगता ।
गुणवज्जठरं यस्य तस्यैतत्फलमादिशेत् ॥
आयुः शौर्यं श्रुतं मेधा शोकत्यागो दमः शमः ।
अविषादश्च कृच्छ्रेषु शस्तो हृदयजैर्गुणैः ॥

कृच्छ्रं दुःखम् ।

सुखमैश्वर्यविज्ञाने लभते स्तनसम्पदा ।
अंसपीठोरुजत्रूणां सम्पदा स्तनवत्फलम् ॥
पृष्ठपञ्जरपार्श्वानां सम्पदा कक्षयोरपि ।
आयुर्भोगान्महत्त्वं च हारहेमादिभूषणम् ॥
अन्नपानार्थसौख्यानि सुग्रीवो लभते नरः ।

प्रजेशत्वं धनेशत्वं विविधं पानभोजनम् ॥
नरः प्राप्नोति सम्पन्नैर्जिह्वादन्तोष्ठतालुभिः ।
येषां च सम्पदस्त्वेताः कर्णश्मश्रुहनुभ्रुवाम् ॥
सुखमायुर्धनं तेषां प्रियश्रवणमेव च ॥
अथ लक्षणसम्पन्नं शरीरं यस्य देहिनः ।
चक्षुषः सम्पदश्चैव ऐश्वर्यं सोऽश्नुते महत् ॥
क्षुतशङ्खललाटानां सम्पदा मूर्द्धजैः सह ।
आयुर्दीर्घं समासाद्य सततं सुखमेधते ॥
आज्ञा गतौ यशो गन्धे सुखं वर्णे स्वरे धनम् ।
भाग्यागमस्तथाऽनूके नित्यं नृणां प्रतिष्ठितम् ॥ इति ।
अत्रान्योऽपि विशेष उक्तो—
गर्गसंहितायाम्,
तेजसा तेज आदत्ते परेषां वपुषा वपुः ।
प्रभया च प्रभां हन्यात्सरस्वत्या सरस्वतीम् ॥
गत्या गतिं धनैर्वित्तं परेषां नात्र संशयः ।
रक्ताक्षो न जहात्यर्थान्न श्रीः कनकपीतकान् ॥
न दीर्घबाहुरैश्वर्यं न मांसोपचितः सुखम् ।
न सुनासो वहेद्भारं न सुगन्धी तु सौख्यताम् ॥
स्वरवान् प्रेरयत्यर्थान् सात्त्विके नास्ति दुर्गतिः ।
कुनखी नास्ति धनवानुद्धतो नास्ति भोगवान् ॥
स्नेहवान् दुःखितो नास्ति गतिमान्नास्त्यनीश्वरः ।
शनैर्गात्राणि शीर्यन्ते दन्तरोमनखास्तथा ॥
इन्द्रियाणि च बुद्धिश्च सर्वेषां चिरजीविनाम् ।
महाकर्णा महानासा महाचरणपाणयः ॥
सुबद्धदृढगात्राश्च विज्ञेयास्ते चिरायुषः ।

सौभाग्यं विदन्तेऽक्षिभ्यां विद्यामैश्वर्यमेव च ॥
दन्तैर्भोजनमाप्नोति स्नेहेन च परं सुखम् ।
चलन्मांसोऽतिमांसश्च स्थूलमांसः शिराततः ॥
स वै दुरन्तको नाम समुद्रमपि शोषयेत् ।
येन केन चिदन्नेन शरीरं यस्य वर्द्धते ॥
स वै दुन्दुभको नाम सर्वकल्याणवर्जितः ।
अपत्यं व्यञ्जनं विद्या विज्ञानं धर्मसञ्चयः ॥
पूर्वे वयसि वर्त्तन्ते सर्वेषामल्पजीविनाम् ।
व्यञ्जनं श्मश्रुप्रभृति ।
अतिमेधातिकीर्तिश्च विक्रमोऽतिसुखानि च ।
तथा जरा प्रसूतिश्च लक्षणानि गतायुषः ॥
यथा सुखं तथा शीलं यथा वर्णस्तथा धनम् ।
यथा गन्धस्तथा सत्त्वं विनयश्च तथा ध्रुवम् ॥
यथाऽऽचारस्तथा शौचं कीर्तिर्भवति कर्मणाम् ।
यथा मांसं तथा सौख्यं विनयश्च तथा ध्रुवम् ॥
निर्घृणो द्वेष्यसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।
परभाग्योपतापी च षडेते नित्यदुःखिताः ॥
अतिदीर्घातिह्रस्वेषु अतिस्थूलकृशेषु च ।
अतिकृष्णातिगौरेषु सदा सत्यं न विद्यते ॥ इति ।

वराहसंहितायाम्,

श्रान्तस्य यानमशनं च बुभुक्षितस्य
पानं च तृट्परिगतस्य भयेषु रक्षा ।
एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले
धन्यं वदन्ति खलु तं नरलक्षणज्ञाः ॥ इति ।

प्रयोगपारिजाते,

उरोविशालो धनधान्यभोगी
शिरोविशालो नृपपुङ्गवः स्यात् ।
कटीविशालो बहुपुत्रभोगी
विशालपादस्तु धनी सुखी स्यात् ॥
अतिमेधोऽतिकीर्त्तिश्च विक्रमी च सुखी तथा ।
अतिस्निग्धा च दृष्टिः स्यात् स नरोऽल्पायुषो भवेत् ॥
अतिकृष्णमतिश्वेतमतिरक्तं तथैव च ।
इत्थंवर्णो नरो रोगी समुद्रस्य वचो यथा ॥
विवेकविलासे,
सात्त्विकः सुकृती दाता राजसो विषयी भ्रमी ।
तामसः पातकी लोलः सात्त्विकोऽमीषु सत्तमः ॥ इति ।
सामुद्रतिलके,
शुभलक्षणमङ्गेभ्यः सौन्दर्येणाधिकं मुखं यस्य ।
स्वज्ञातिप्राधान्यं प्राप्नोति स धान्यधनवत्त्वम् ॥
सत्त्वं रजस्तमश्चेत्यमी नराणां त्रयो भवन्ति गुणाः ।
क्वचिदेकः कुत्र द्वौ त्रयः समं क्वापि दृश्यन्ते ॥
यः सत्त्वगुणोपेतः स दयालुः सत्यवाक् स्थिरः स नरः ।
देवगुरुभक्तियुतो व्यसनेऽभ्युदये च कृतधैर्यः ॥
काव्यकलासु प्रवणः कुलनारीकृतरतिः सदा शूरः ।
प्रणयेन युतः सततं रजोऽधिकः कथ्यते स पुमान् ॥
मूर्खस्तमोऽन्वितः स्यान्निद्रालुर्वञ्चकोऽलसः क्रोधी ।
एतैर्मिश्रैर्बहुशो भेदाश्चान्ये नृणां मिश्राः ॥
बुद्धियुतो यद्दीर्घो ह्रस्वो यज्जायते नरो मूर्खः ।
पिङ्गः शुचिः सुशीलः काणाक्षो यत्तदाश्चर्यम् ॥
यद्दन्तुरोऽपि मूर्खो रोमयुतो जायते यदल्पायुः ।

यन्निष्ठुरः सदाऽऽढ्यस्तदद्भुतं जृम्भते भुवने ॥
पृथुपाणिः पृथुपादः पृथुकर्णः पृथुशिराः पृथुस्कन्धः।
पृथुवक्षाः पृथुजठरः पृथुभालः पूजितः पुरुषः ॥
रक्ताक्षं भजति श्रीः प्रलम्बबाहुं भजत्यधीशत्वम् ।
पीनाङ्गं भजति कृषिर्मांसोपचितं च भजति सौभाग्यम्॥
सुश्लिष्टसन्धिबन्धो यः कश्चिन्मांसलो मृदुस्निग्धः ।
अतिसुन्दरः प्रकृत्या स सुखाढ्यो जायते प्रायः ॥
अत्रोक्तलक्षणेषु लक्षणतारतम्येन फलं वक्तव्यम् । तदुक्तं
सामुद्रतिलके,
देहस्थितेषु सन्ततमशुभेषु शुभेषु लक्षणेषु नृणाम् ।
ज्ञात्वा तरतमभावं तत्फलमपि निर्दिशेत्प्राज्ञः ॥ इति ।
तत्रापि यदेव शुभमशुभं वा लक्षणं बलवत्तदेव फलदम्।
तथा चोक्तम्—
विवेकविलासे,
पुष्टं यदेव देहे स्याल्लक्षणं वाप्यलक्षणम् ।
इतरद्बाध्यते तेन बलवत् फलदं भवेत् ॥ इति ।
सामुद्रतिलके विशेषः ।
यल्लक्ष्म पुनः शुभमपि कररेखाप्रभृतिकं विसंवदति ।
बाह्याभ्यन्तरमपरं तत्र समुद्रेण निर्दिष्टम् ॥ इति ।

अथ राजलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
गुरुरुवाच ।
पुंसां श्रुतानीह विभो लक्षणानि नृपस्य तु ।
शुभानि चाङ्गजातानि ब्रूहि मे वदतां वर ॥
ब्रह्मोवाच ।

शृणु वत्साङ्गजातानि पार्थिवस्य शुभानि वै ।
पार्थिवो ज्ञायते यैश्च नराणां मध्यमागतः ॥
त्रीणि यस्य महाबाहो विपुलानि नरस्य तु ।
उन्नतानि तथा षट् च गम्भीराणि च त्रीणि च ॥
चत्वारि चापि ह्रस्वानि सप्त रक्तानि वै विभो ।
दीर्घाणि चापि सूक्ष्माणि भवन्ति यस्य पञ्च च ॥
वदनं च ललाटं च देवोत्तम उरस्तथा ।
विस्तीर्णमेतात्रितयं वीर यस्य नरस्य तु ॥
स राजा नात्र सन्देहः शृणुष्वैवोन्नतानि च ।
कृकाटिका तथा चास्यं नखा वक्षोऽथ नासिका ॥
कक्षौ चापि महाबाहो षडेतानि विदुर्बुधाः ।
नाभिः सत्त्वं स्वरश्चेति गम्भीराणि तु त्रीणि वै ॥
लिङ्गग्रीवापृष्ठजङ्घं ह्रस्वमेतच्चतुष्टयम् ।
नेत्रान्तो हस्तपादौ तु ताल्वोष्ठौ च सुरोत्तम ॥
जिह्वा नखाश्च रक्तानि सप्तानि तु महामते ।
नेत्रान्तो नेत्रप्रान्तः । अपाङ्ग इतियावत् ।
नासिकालोचने बाहुः स्तनयोरन्तरं हनुः ।
इति दीर्घमिदं प्रोक्तं पञ्चकं भूभृतां गुह ॥
त्वचा कररुहाः केशा दशनाश्च सुरोत्तम ।
सूक्ष्माण्येतान्यङ्गुलीनां पर्वाण्यपि विदुर्बुधाः ॥
क्षुतं राज्ञां सकृत् द्वित्रिर्नादितं ह्रादितं तथा ।
निर्घोषान्तं प्रयुक्तं च संहतं च विदुर्बुधाः ॥
अत्र व्याख्येयविषयस्तु पूर्वोक्तक्षुतलक्षणादवगन्तव्यः ।
नेत्रैः कनकवर्णाभैर्नरा भूपतयस्तथा । इति ।
भवन्तीति, शेषः । इदं तु क्षुतनेत्रलक्षणं राजलक्षणेपूक्त्वा-

त्तदुपयोगित्वेनोक्तमित्यपौनरुक्त्यम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

विश्वानरं प्रत्याह नारदः ।

पञ्चसूक्ष्मः पञ्चदीर्घः सप्तरक्तः षडुन्नतः ।
त्रिपृथुर्लघुगम्भीरो द्वात्रिंशल्लक्षणस्त्वति ॥
त्वक्केशाङ्गुलिदशनाः पर्वाण्यङ्गुलिजान्यपि ।
तथाऽस्य पञ्च सूक्ष्माणि दिक्पालपदभाग्यथा ॥
पञ्च दीर्घाणि शस्यानि यथा दीर्घायुषोऽस्य वै ।
भुजौ नेत्रे हनुर्जानुर्नासा च तनयस्य ते ॥
पाण्योस्तले च नेत्रान्ते तालुजिह्वाधरौष्ठकम् ।
सप्तारुणं च सनखमस्मिन् राज्यसुखप्रदम् ॥
वक्षः कक्षो नखस्कन्धकरवक्त्रं षडुन्नतम् ।
ललाटकटिवक्षोभिस्त्रिविस्तीर्णो यथा ह्यसौ ॥
ग्रीवाजङ्घामेहनैश्च त्रिभिर्ह्रस्वोऽयमीरितः ।
स्वरेण सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरः शिशुः शुभः ॥ इति।

इति राजलक्षणम् ।

अथ सर्वोत्कृष्टपुरुषलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

आदावेव प्रवक्ष्यामि पुरुषाणां तु लक्षणम् ।
निबोध तन्मे गदतो भृगुवंशविवर्द्धन ॥
एकाधिको द्विशुक्लश्च त्रिगम्भीरस्तथैव च ।
त्रित्रिकस्त्रिप्रलम्बश्च त्रिभिर्व्याप्नोति यस्तथा ॥
त्रिबलीवान् त्रिविनतास्त्रिकालज्ञश्च भार्गव ।
पुरुषः स्यात्स लक्षण्यो विपुलश्च तथा त्रिषु ॥

चतुर्लेखस्तथा राम तथैव च चतुःसमः ।
चतुष्किष्कुश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुष्कृष्णस्तथैव च ॥
चतुर्गन्धश्चतुर्ह्रस्वः पञ्चसूक्ष्मस्तथैव च ।
पञ्चदीर्घो भृगुश्रेष्ठ तथैव च षडुन्नतः ॥
सप्तस्नेहोऽष्टवंशश्च नवस्थानामलस्तथा ।
दशपद्मो दशव्यूहन्न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥
चतुर्दशसमद्वन्द्वः षोडशाक्षश्च शस्यते ।

श्रीराम उवाच ।

एकाधिकाद्या ये प्रोक्ताः पुरुषस्य त्वया गुणाः ।
तानहं श्रोतुमिच्छामि यथावद्वरुणात्मज ॥

पुष्कर उवाच ।

धर्मे चार्थे च कामे च जनः सर्वोऽभिजायते ।
एकाधिकः स विज्ञेयो यस्तु धर्मे विशेषतः ॥
तारकाभ्यां विना नेत्रे शुक्लाश्च दशनास्तथा ।
द्वात्रिंशद्राम यस्य स्युर्द्विशुक्लः स तु कीर्त्तितः ॥
उरो नासा तथा सत्त्वं गम्भीरं यस्य देहिनः ।
उरो नाभिस्तथा सक्थि गम्भीरा यस्य देहिनः— इति पाठान्तरम् ।
प्रोच्यते स तु धर्मज्ञ त्रिगम्भीरो नरोत्तमः ॥
अनसूया दया क्षान्तिस्त्रिकमेकं प्रकीर्त्तितम् ।
मङ्गलाचारशौचे च अस्पृहेत्यपरं त्रिकम् ॥
अनायासस्त्वकार्पण्यं शौर्यं चेति त्रयस्त्रिकाः ।
अनायासमकार्पण्यमैश्वर्यं च त्रयस्त्रिकाः— इति पाठान्तरम् ।
त्रिप्रलम्बो भुजभ्यां तु वृषणेन च कीर्त्यते ॥
दिग्देशज्ञातिवर्गांश्च तेजसा यशसा श्रिया ।

व्याप्नोति यो भृगुश्रेष्ठ त्रिभिर्व्याप्नोत्यसौ नरः ॥
उदरे वलयस्तिस्रो गम्भीरा यस्य देहिनः ।
स उच्यते भृगुश्रेष्ठ त्रिबलीवान्न संशयः ॥
देवतानां गुरूणां च द्विजानां च तथा नतः ।
पुरुषो भार्गवश्रेष्ठ प्रोक्तस्त्रिविनतः सदा ॥
धर्मस्यार्थस्य कामस्य सम्यक्कालविभागवित् ।
सेवने यस्तु धर्मज्ञ प्रोच्यते स त्रिकालवित् ॥
उरो ललाटं वक्त्रं च विस्तीर्णं यस्य देहिनः ।
कथितः स भृगुश्रेष्ठ विपुलस्त्रिषु मानवः ॥
द्वौ पाणी द्वौ तथा पादौ ध्वजच्छत्रादिभिर्युतौ ।
लेखाभिर्यस्य निर्दिष्टश्चतुर्लेखः स मानवः ॥
छत्रादिभिरित्यत्र आदिपदेन चक्रधनुर्मत्स्यादीनां ग्रहण-
म् । तथा च—

चक्रासितोमरगदाङ्कुशपाशवज्रैः
शक्त्या धनुःपरशुपाशमृणालपत्रैः ।
श्रीवत्समत्स्यमकरध्वजकुञ्जराद्यै—
र्हस्ताङ्घ्रिलाञ्छितकरः सुखभाक् नरेन्द्रः ॥ इति ।

अङ्गुल्यो हृदयं पृष्ठं कटिर्यस्य तथा समा ।
पुरुषः स भृगुश्रेष्ठ चतुःसम उदाहृतः ॥
बाहुजानुभगाण्डाश्च चत्वार्यथ समानि तु ।
पुरुषः स भृगुश्रेष्ठ चतुःसम उदाहृतः ॥ (?)
षण्णवत्यङ्गुलोत्सेधश्चतुष्किष्कुप्रमाणतः ।
प्रमाणयोगाद्धर्मज्ञ चतुष्किष्कुः स कीर्त्तितः ॥
किष्कुर्हस्तः । चतुष्किष्कुः स्वहस्तेन हस्तचतुष्टयप्रमाणः ।
दंष्ट्राश्चतस्रश्चन्द्राभा दशनेभ्यः समुन्नताः ।

किञ्चिद्यस्य स धर्मज्ञ चतुर्दंष्ट्रः प्रकीर्तितः ॥
नेत्रतारौ भ्रुवौ श्मश्रु कृष्णाः केशास्तथैव च ।
यस्येह स चतुष्कृष्णः प्रोच्यते मनुजोत्तम ॥
नासायां वदने स्वेदे कक्षासु च नरोत्तम ।
गन्धस्तु सुरभिर्यस्य चतुर्गन्धः स कीर्त्तितः ॥
ह्रस्वं लिङ्गं तथा ग्रीवाजङ्घे ह्रस्वे तथैव च ।
यस्य भार्गवशार्दूल चतुर्ह्रस्वः प्रकीर्तितः ॥
अङ्गुलीनां तु पर्वाणि नखकेशद्विजत्वचः ।
सूक्ष्माणि यस्य तं राम पञ्चसूक्ष्मं प्रचक्षते ॥
हनुनेत्रे ललाटं च नासा चैव स्तनान्तरम् ।
दीर्घाणि यस्य तं राम पञ्चदीर्घं विदुर्बुधाः ॥
वक्षः कक्षौ नखा नासा मुखं चैव कृकाटिका ।
षडुन्नतानि यस्येह तं वदन्ति षडुन्नतम् ॥
त्वक्केशलोमदन्ताश्च दृष्टिर्वाणी नखास्तथा ।
स्निग्धा यस्येह तं प्राहुः सप्तस्निग्धं बहुश्रुताः ॥
जानुवंशावथो राम भुजवंशौ तथा परौ ।
ऊरुवंशद्वयं चैव पृष्ठवंशं च भार्गव ॥
नासावंशं समं यस्य सोऽष्टवंशः प्रकीर्तितः ।
नेत्रे नासापुटे कर्णौ मेढ्रं पायुर्मुखं तथा ॥
छिद्रा नवैते विमला यस्य तं तु नवामलम् ।
जिह्वोष्ठतालुनेत्रान्तहस्तपादनखाः स्तनौ ॥
शिश्नाग्रवक्त्रे शस्यन्ते पद्माभा दश देहिनाम् ॥
पाणी पादौ मुखं ग्रीवा श्रवणे हृदयं शिरः ।
ललाटमुदरं पृष्ठं बृहन्तः पूजिता दश ॥
प्रसारितभुजस्येह मध्यमाग्रद्वयान्तरम् ।

उच्छ्रायेण समं यस्य न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥
कथितः स नृणां श्रेष्ठः सर्वलक्षणपूजितः ।
पादौ गुल्फौ स्फिचौ पार्श्वौ वृषणावीक्षणे कुचौ ॥
कर्णोष्ठौ सक्थिनी जङ्घे हस्तौ बाहू तथा भ्रुवौ ।
सक्थिनी ऊरू ।
द्वन्द्वान्येतानि यस्य स्युः समानि तु चतुर्दश ।
चतुर्दशसमद्वन्द्वः कथितः स नरोत्तमः ॥
विद्यास्थानानि यानीह कथितानि चतुर्दश ।
तैः प्रपश्यति यो राम नेत्राभ्यां च नरोत्तमः ॥
सम्यक्स कथितो लोके षोडशाक्षो भृगूत्तम । इति ।
विद्यास्थानान्याह—
याज्ञवल्क्यः,
पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इति ।

पुराणं ब्राह्मादि । न्यायो वेदाद्यविरुद्धः सत्तर्कः । मीमांसा वेदवाक्यविचारः । धर्मशास्त्रं मन्वादिप्रणीतम् । अङ्गसहिता वेदाश्चत्वारः । अङ्गानि षट्, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिरिति ।

रामायणे हनूमानाह—
चतुष्किष्कुश्चतुर्दंष्ट्रस्त्रिशुक्लो दशपद्मवान् ।
षडुन्नतो दशबृहत्त्रिभिर्व्याप्नोति राघव ॥
त्रिवलीवान् त्रिविनतः चतुर्गन्धस्त्रिकालवित् ।
त्रित्रिकस्त्रिप्रलम्बश्च महास्यौष्ठहनुस्वरः ॥
चतुष्कृष्णश्चतुर्लेखः षोडशाक्षश्चतुःसमः ।
चतुर्दशसमद्वन्द्वः पञ्चस्नेहोऽष्टवंशवान् ॥ इति ।

त्रिशुक्लः कर्मधर्मयशांसि त्रीणि शुक्लानि यस्य सः । महास्यौष्ठहनुस्वरः वदनौष्ठहनुशब्दाः बृहन्त इत्यर्थः । पञ्चस्नेहः-

स्नेहः पञ्चसु लक्ष्यो वाग्जिह्वादन्तनेत्रनखसंस्थः ।

इति वराहवचनोक्तेर्वाग्जिह्वादन्तनेत्रनखेषु स्निग्ध इत्याशयः।

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरी-
नीराजितचरणकमल-
श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज-
श्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनु-
चतुरुदधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकर-
श्रीवीरसिंहदेवोद्योजितश्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनु-
सकलविद्यापारावारपारीणजगदारिद्र्यमहागजपारीन्द्रविद्वज्ज-
नजीवातु-
श्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे लक्षणप्र-
काशे पुरुषलक्षणप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ स्त्रीलक्षणप्रकरणम् ।

तत्र तावत्कन्यालक्षणनिरीक्षणकाल उक्तो—

भविष्यपुराणे,

मुहूर्त्ते तिथिसम्पन्ने नक्षत्रे चाभिपूजिते ।
द्विजैश्च सह सङ्गम्य कन्यां पश्येत कालवित् ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रोऽपि,

मूहूर्त्ते तिथिसम्पन्ने ग्रहे सौम्ये बलान्विते ।
ब्राह्मणैः सह सङ्गम्य कन्यां पश्येत शास्त्रवित् ॥ इति ।

आश्वलायनगृह्ये,

बुद्धिरूपलक्षणशीलसम्पन्नामरोगामुपयच्छेत । इति ।

शास्त्राविरुद्धदृष्टादृष्टसाधनोहापोहकुशला धीर्बुद्धिः । यत्र रस्य मनो रमते तद्रूपम् । तदाह—

आपस्तम्बः,

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिरिति ।

मनुः,

उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् । इति ।

दक्षः,

समावर्त्तनपूर्वं तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् । इति ।

याज्ञवल्क्यः,

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् । इति ।

लक्षणानि द्विविधानि बाह्यान्याभ्यन्तराणि च । अथ वत् बाह्यान्याह—

मनुः,

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत्स्त्रियम् ॥ इति ।

पृथ्वीचन्द्रोदये शातातपः,
हंसस्वनां मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम्।
तादृशीं वरयेत्कन्यां गृहस्थः सुखमेधते॥ इति।
मेघणर्वां मेघवत्स्निग्धश्यामवर्णाम्। तत्रैव—
नारदोऽपि,
मृगाक्षी मृगगुह्या च मृगग्रीवा महोदरी।
हंसस्वनगतिर्नारी राजपत्नी भविष्यति॥
मृदुभाषा च या नारी मृदुपादतलागतिः।
नारी कुमुदवर्णाभा राजपत्नी भविष्यति॥ इति।
गरुडपुराणे,
यस्यास्तु कुञ्चिताः केशा मुखं च परिमण्डलम्।
नाभिश्च दक्षिणावर्ता सा कन्या कुलवर्द्धिनी॥
कुञ्चिताः केशाः ईषत्कुञ्चिताग्राः।
किञ्चिदाकुञ्चिताग्राश्च कुटिलाश्चातिशोभनाः—
इत्यग्रे केशलक्षणे वक्ष्यते।
या च काञ्चनवर्णाभा रक्तहस्तसरोरुहा।
सहस्राणां च नारीणां भवेत्सा च पतिव्रता॥
पूर्णचन्द्रमुखी कन्या बालसूर्यसमप्रभा।
विशालनेत्रा बिम्बोष्ठी सा कन्या लभते सुखम्॥
कार्येषु मन्त्री सा स्त्री स्यात्सुसुखं करणेषु च।
स्नेहेषु भार्या माता स्यात् वेश्या च शयने शुभा॥
करणेषु इन्द्रियेषु।
नाभिः प्रशस्ता गम्भीरा दक्षिणावर्तगा शुभा।
अरोमा त्रिवली नार्या हृत्स्तनौ रोमवर्जितौ॥ इति।
विष्णुधर्मोत्तराग्नेययोः,

शस्ता स्त्री चारुसर्वाङ्गी मत्तमातङ्गगामिनी ।
गुरूरुजघनायामा मत्तपारावतेक्षणा ॥
सुनीलकेशी तन्वङ्गी परपुष्टनिनादिनी ।
तनुमध्यविलोमाङ्गी स्निग्धवर्णा मनोहरा ॥ इति ।

परपुष्टः कोकिलः ।

मनुः,

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥

रोगिणीम् अपस्मारादिमहारोगयुक्ताम् । वाचालां बहु-न्यभाषिणीम् ।

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न विभीषणनामिकाम् ॥ इति ।

अन्त्यः अन्त्यजः ।

बौधायनः,

पार्ष्णिस्थूलां रोमशां च यमलां श्यावदन्तिनीम् ।
सन्नतभ्रूयुगां चैव पिङ्गाक्षीं चैव नोद्वहेत् ॥

सन्नतभ्रूयुगां संलग्नभ्रूयुगलाम् ।

शातातपः,

दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा संसृष्टमैथुना ।
दृष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्त्तिताः ॥ इति ।

दीर्घरोगोऽपस्मारादिः । कुत्सितरोगो गलत्कुष्ठादिः । संसृष्टमैथुना कृतव्यभिचारा ।

विष्णुपुराणे,

न घर्घरस्वरां क्षामां तथा काकस्वरां न च ।
नातिबद्धेक्षणां तद्वद्वृत्ताक्षीं नोद्वहेद्बुधः ॥

क्षामां कृशाम् । अतिबद्धेक्षणां निमीलितप्रायलोचनाम् ।
वृत्ताक्षीं वर्त्तुलाक्षीम् ।
यस्याश्च रोमशे जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ।
गण्डयोः कूपके यस्य हसन्त्याश्चैव जायते ॥
नोद्वहेत्तादृशीं कन्यां प्राज्ञः कार्यविचक्षणः ।
नातिरूक्षच्छविं पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम् ॥
अपीतहस्तपादां च न कन्यामुद्वहेद्बुधः ।
पाण्डुकरजां पाण्डुरनखाम् ।
भविष्यपुराणे,
नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
न नीलोष्ठीं न निर्लोमां नास्यकूपां न पिङ्गलाम् ॥
आस्यकूपां कपोलगर्त्तयुक्ताम् ।
बृहन्नारदीये,
रोगिणीं चैव वृत्ताक्षीं सरोगकुलसम्भवाम् ।
अतिकेशामकेशां च वालां नैवोद्वहेद्बुधः ॥
अत्र कन्यामित्यनुषङ्गः ।
कोपनां वामनां चैव दीर्घदेहां विरूपिणीम् ।
न्यूनाधिकाङ्गामुन्मत्तां पिशुनां नोद्वहेद्बुधः ॥
स्थूलगुल्फां दीर्घजङ्घां तथैव पुरुषाकृतिम् ।
श्मश्रुव्यञ्जनसंयुक्तां विकारीं नोद्वहेद्बुधः ॥
वृथाहास्यमुखीं चैव सदाऽन्यगृहवासिनीम् ।
विवादशीलां भ्रमितां निष्ठुरां नोद्वहेद्बुधः ॥
बह्वाशिनीं स्थूलदन्तां स्थूलास्थीं घर्घरस्वराम् ।
अतिकृष्णां रक्तवर्णां धूर्त्तां नैवोद्वहेद्बुधः ॥
सदा रोदनशीलां च पाण्डुवर्णां च कुत्सिताम् ।

कासश्वासादिसंयुक्तां निद्राशीलां च नोद्वहेत् ॥
अनर्थभाषिणीं चैव लोकद्वेषपरायणाम् ।
परापवादनिरतां तस्करां नोद्वहेद्बुधः ॥
दीर्घनासां च कितवां तनूरुहविभूषिताम् ।
गर्वितां बकवृत्तिं च सर्वथा नोद्वहेद्बुधः ॥ इति ।

पृथ्वीचन्द्रोदये व्यासोऽप्याह,

ह्रस्वा दीर्घाः कृशाः स्थूलाः पिङ्गाक्ष्यो गौरपाण्डुराः ।
न पूज्या न च सेव्यास्ता यतो मृत्युकराः स्त्रियः ॥ इति ।

गरुडपुराणे,

वक्रकेशा तु या कन्या मण्डलाक्षी च या भवेत् ।
भर्त्ता च म्रियते तस्या नियतं दुःखभागिनी ॥
यस्यास्तु रोमशौ पादौ रोमशौ च पयोधरौ ।
उन्नतौ चाधरोष्ठौ च क्षिप्रं मारयते पतिम् ॥
यस्यास्त्वनामिकाङ्गुष्ठौ पृथिव्यां नैव तिष्ठतः ।
पतिं मारयते क्षिप्रं स्वेच्छाचारेण वर्त्तते ॥ इति ।

नागरखण्डेऽपि,

तथा त्रिभिः स्तनैर्युक्तां पृष्ठावर्त्तकसंयुताम् ।
दरिद्रोऽप्यतिदुःस्थोऽपि कुलहीनोऽपि नोद्वहेत् ॥
दीयमानां च तां वै यः प्रतिगृह्णाति कश्चन ।
तं भक्षयति भर्त्तारं षण्मासाभ्यन्तरे हि सा ॥
यस्याः स्युर्द्विगुणा दन्ता एतत्सामुद्रिका जगुः ।
त्रिस्तनी कन्यका या तु श्वशुरस्य कुलक्षयम् ॥
सा धत्ते नात्र सन्देहस्तस्मात्तां दूरतस्त्यजेत् ।
पृष्ठावर्त्तो भवेद्यस्या असती सा भवेद्ध्रुवम् ॥
बहुपापसमाचारा तस्मात्तां परिवर्जयेत् । इति ।

अथ आभ्यन्तराणि।

तान्याश्वलायनोक्तानि—

यथा, दुर्विज्ञेयानि लक्षणान्यष्टौ पिण्डान् कृत्वा ऋतमग्रे प्रथमं यज्ञऋते सत्यं प्रतिष्ठितं यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्यतामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति। क्षेत्राच्चेदुभयतःसस्याद्गृह्णीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्यात् गोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विन्यविदासिनो ह्रदात्सर्वसम्पन्ना देवनात्कितवी चतुष्पथाद्द्विप्रव्राजिनीरिणादधन्या श्मशानात्पतिघ्नीति।

अस्यार्थः। लक्षणानि दुर्विज्ञेयानीति कृत्वा एवं परीक्षेत। क्षेत्रादिभ्योऽष्टभ्यो मृदमाहृत्याष्टौ पिण्डान् कृत्वा ऋतमग्रे इत्यनेन मन्त्रेण मृत्पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति। क्षेत्रादिति। उभयतःसस्यात् क्षेत्रादाहृतं मृत्पिण्डं गृह्णीयाच्चेत् अन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्यात्। उभयतःसस्यं क्षेत्रं नाम यदेकस्मिन् संवत्सरे द्विः फलति तत्। गोष्ठादिति। गोष्ठं नाम गवामवस्थानदेशः। तस्मादाहृतं मृत्पिण्डं यदि गृह्णीयात्तदा पशुमती ज्ञेया। वेदिपुरीषादिति। वेदिपुरीषं नाम अपवृत्ते कर्मणि या वेदिस्तस्या मृत्तिका। तस्मादाहृतं मृत्पिण्डं यदि गृह्णीयात्तदा ब्रह्मवर्चस्विनी। अविदासिनो ह्रदादिति। अविदासी ह्रदो नामाऽशोष्यो ह्रदः। तस्मादाहृतमृत्पिण्डग्रहणे सर्वसम्पन्ना ज्ञेया। देवनादिति। देवनं नाम दीव्यतेऽत्रेति द्यूतस्थानम्। तदाहृतमृत्पिण्डग्रहणे कितवी। चतुष्पथादिति। चतुष्पथादाहृतमृत्पिण्डग्रहणे द्विप्रव्राजिनी द्वौ प्रव्रजतीति द्विप्रव्राजिनी। ईरिणमूषरं यत्रोसं न प्ररोहति तत्। तदाहृतमृत्पिण्डग्रहणे अधन्या। श्मशानादिति। श्मशानाहृतमृत्पिण्डग्रहणे पतिघ्नी।

नन्वत्रोदाहृतेषु स्त्रीलक्षणेषु धूर्तत्वपरापवादनिरतत्वादीनां केषांचिल्लक्षणानां बालभावेन विवाहात्पूर्वं विशिष्य ज्ञानासम्भवात्

लक्षणानि परीक्ष्यादौ ततः कन्यां समुद्वहेत् ।

इत्युक्तं तत्कथमिति चेत्, सत्यम् । येषां लक्षणानां विवाहात्पूर्वं ज्ञानासम्भवस्तद्विषयकमिदं वचनम् । यानि तु दुर्लक्षणानि विवाहोत्तरकाले प्रागल्भ्ये ज्ञायन्ते तेषु ज्ञातेषु परिणयादूर्ध्वमपि सर्वथा तां परित्यजेदिति । तथा च पृथ्वीचन्द्रोदये बृहन्नारदीयवचनमपि—

बालभावादविज्ञातस्वभावामुद्वहेद्यदि ।
प्रागल्भ्येऽप्यगुणां ज्ञात्वा सर्वथा तां परित्यजेत् ॥ इति।

ननु बहुद्रव्यव्ययायासादिप्राप्तायाः स्त्रियाः किमर्थं त्याग इति । उच्यते । अशुभलक्षणान्वितत्वात् ।

वर्जयेत्सर्वथा सुभ्रुरशुभा लक्षणैश्च याः ।
भर्तुरायुर्हरन्त्येता आलस्यादपरीक्षिताः ॥

इति बौधायनवचने भर्तुर्मरणाद्यनिष्टफलश्रवणेनाशुभलक्षणान्वितभार्यात्यागविधानात् । नन्वत्र यदनिष्टं फलं तत्किं विवाहेन उत केवलं तत्संसर्गेणेति । नाद्यः, विवाहोत्तरकाले मृतायामपि भार्यायां स्वमरणाद्यनिष्टफलावश्यम्भावापत्तेः । न च तथास्ति । नान्त्यः, दुर्लक्षणयुक्तसामान्यादिस्त्रीसंसर्गेणापि स्वमरणाद्यनिष्टफलप्राप्तिप्रसङ्गात् । अत्रोच्यते ।

कोपनां वामनां चैव दीर्घदेहां विरूपिणीम् ।
न्यूनाधिकाङ्गामुन्मत्तां पिशुनां नोद्वहेद्बुधः ॥

इत्यादिपूर्वोदाहृतवचनैरशुभलक्षणान्वितकन्योद्वहनेनैव इष्टं फलं भवतीति प्रतीयते । तदप्यनिष्टं फलं भार्यायां विद्यमानायामेव न अविद्यमानायाम् । विद्यमानो हि शत्रुरपकारं

नयति नाविद्यमानः । यथा च शालिग्रामगजाश्वादेर्विद्यमानस्यैव शुभाशुभफलसूचकत्वं नाविद्यमानस्य । एवमत्रापीति । तच्चानिष्टं भार्यात्यागेनापैति । यथा मूलोत्पन्नशिशुजनितपित्रादिमरणाद्यनिष्टं वचनात्तत्त्यागेन शान्तिकादिना वा नश्यति। तथात्राऽपि दुर्लक्षणान्वितकन्योद्वाहजनितस्वमरणाद्यनिष्टं भार्यात्यागेन नश्यति । सर्वथा तां परित्यजेदिति पूर्वोदाहृतवचनात् । यच्चोक्तं सामान्यादिस्त्रीसंसर्गेण स्वानिष्टफलम् । तन्न युक्तम् ।

भर्त्तुरायुर्हरन्त्येता आलस्यादपरीक्षिताः ।
सुलक्षणा सदाचारा पत्युरायुर्हि वर्द्धयेत् ॥

इत्यादिवचनैर्भार्याया भर्त्तुः शुभाशुभफलं प्रतीयते । अतस्तासु भार्यात्वाभावात्तासां च तस्मिन् भर्तृत्वाभावादेव फलाभावः । अथात्र योऽयं भार्यात्यागः स किं सर्वथा गृहनिष्काशनादिरूपस्तत्स्वातन्त्र्यप्रतिपादकः, उत तत्संसर्गादावेवेति । ननु सर्वथा परित्यागः कर्त्तव्यः पूर्वोक्तवचनादिति चेत्, न । सर्वथा परित्यागे कृते स्वातन्त्र्येण तया सुरापानादिदुश्चारित्र्याचरणे कृते—

पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।

इत्यादिवचनैर्भार्याकृतमहापातकादिजनितः प्रत्यवायो भर्त्तुः स्यात् । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम्, वृश्चिकभयात्पलायमानस्याशीविषमुखनिपात इव न च स्वमरणादिदृष्टफलनिवृत्तौ क्रियमाणायां निरयपाताद्यदृष्टफलप्राप्तिर्न दोषायेति वाच्यम् । उभयत्रापि दुःखक्लेशाद्यसहत्वेन दुष्टफलत्वात् ।

रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्धके ।
अभावे ज्ञातयस्त्वेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियाः ॥

इत्यादिना स्त्रियाः स्वातन्त्र्यनिषेधाच्च । अतः संसर्गादा-

वेव त्याग इति सिद्धान्त इत्यास्तां तावत् प्रसक्तानुप्रसक्ति-न्तयेति ।

अत्र लक्षणपरीक्षायाश्चावश्यकत्वमाह–

बौधायनः,

वर्जयेत्सर्वथा भूष्णुरशुभा लक्षणैश्च याः ।
भर्त्तुरायुर्हरन्त्येता आलस्यादपरीक्षिताः ॥ इति ।

विवेकविलासेऽपि,

नापरीक्ष्य स्पृशेत्कन्यामविज्ञातां कदाचन ।
निघ्नन्ति येन योगैस्ताः कदाचिद्दक्षनिर्मितैः ॥ इति ।

उक्तशुभलक्षणान्वितकन्यापरिणयने विशेषफलमपि श्रूयते

भविष्ये,

ईदृग्लक्षणसम्पन्नां कन्यामुद्वहते तु यः ।
ऋद्धिवृद्धिस्तथा कीर्त्तिरनुतिष्ठति निश्चला ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डेऽपि,

लक्षणानि परीक्ष्यादौ ततः कन्यां समुद्वहेत् ।
सुलक्षणा सदाचारा पत्युरायुर्हि वर्द्धयेत् ॥
सुलक्षणैः सुचरितैरपि मन्दायुषं पतिम् ।
दीर्घायुषं प्रकुर्वन्ति प्रमदाः प्रमदास्पदम् ॥
अतः सुलक्षणा योषाः परिणेया विचक्षणैः । इति ।
सदा गृही सुखं भुङ्क्ते स्त्रीलक्षणवती यदि ।
अतः सुखसमृद्ध्यर्थमादौ लक्षणमीक्षयेत् ॥

तच्च लक्षणमष्टविधं वीक्षेत । तथा च—

स्कान्दे काशीखण्डे,

वपुरावर्त्तगन्धाश्च छाया सत्त्वं स्वरो गतिः ।
वर्णश्चेत्यष्टधा प्रोक्ता बुधैर्लक्षणभूमिका ॥

लक्षणभूमिका लक्षणावलोकनस्थानम्। वपुः शरीरम्। तस्य लक्षणं तु आपादतलकेशान्तं वक्ष्यते। चरणतल-तद्रेखा-ङ्गुष्ठाङ्गुलि-तन्नख-तत्पृष्ठ-गुल्फ-पार्ष्णि-जङ्घा-रोम-जानूरु-कटि-नितम्ब-स्फिक्-भग-जघन-वस्ति-नाभि-कुक्षि-पार्श्वो-दर-मध्य-वलित्रय-रोमावली-हृदय-वक्षः-स्तनचू-चुक-जत्रु-स्कधांस-कक्षा-बाहु-मणिबन्ध-कर-तत्पृष्ठ-तत्तद्रे-खाङ्गुष्ठाङ्गु-ली-नख-पृष्ठ-कृकाटिका-कण्ठ-चिबुक-हनु-कपोल-वदना-धरोत्तरोष्ठ-दन्त-जिह्वा-घण्टिका-तालु-हसित-नासा-क्षुत-नयन-पक्ष्म-भ्रू-कर्ण-भाल-मौलि-सीमन्त-केशक्रमेण। अय-मेव च क्रमः स्कान्दे काशीखण्डे स्कन्देनोक्तः।

स यथा,

आपादतलमारभ्य यावन्मौलि त्वहं क्रमात्।
शुभाशुभानि वक्ष्यामि लक्षणानि मुने शृणु॥
आदौ पादतले रेखा ततोऽङ्गुष्ठाङ्गुलीनखाः।
पृष्ठं गुल्फद्वयं पार्ष्णी जङ्घा रोमाणि जानुनी॥
ऊरू कटिनितम्बस्फिग्युग्मं जघनवस्तिके।
नाभिः कुक्षिद्वयं पार्श्वोदरमध्यवलित्रयम्॥
रोमाली हृदयं वक्षो वक्षोजद्वयचूचुकम्।
जत्रुस्कन्धांसकक्षादोर्मणिबन्धकरद्वयम्॥
पाणिपृष्ठं पादतलं रेखाङ्गुष्ठाङ्गुलीनखाः।
पृष्ठं कृकाटिका कण्ठचिबुकं च हनुद्वयम्॥
कपोलौ वक्त्रमधरोत्तरोष्ठद्विजजिह्विकाः।
घण्टिका तालु हसितं नासिका क्षुतमक्षिणी॥
पक्ष्मभ्रूकर्णभालानि मौलिसीमन्तमौलिकाः।
षष्टिः षडुत्तरा योषिदङ्गलक्षणसंहतिः॥ इति।

अत्र यद्यपि स्कान्दे काशीखण्डे पादलक्षणं पृथ नोक्तम् । तथापि गरुडपुराणादिषु पादलक्षणस्य पृथगु त्वादुच्यते ।

भविष्यपुराणे,

प्रतिष्ठिततलाः सम्यग्रक्ताम्भोजसमत्विषः ।
तादृशाश्चरणा धन्या योषितां भोगवर्द्धनाः ॥
प्रतिष्ठिततलाः सम्यक् संलग्नभूभागपादाधस्तलाः ।
करालैरतिनिर्मांसै रूक्षैरथ शिराततैः ॥
दारिद्र्यं दुर्भगत्वं च प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥ इति ।

करालो भयङ्करः ।

गरुडपुराणे,

यस्याः स्निग्धौ समौ पादौ तनुताम्रनखौ तथा ।
श्लिष्टाङ्गुली चोन्नताग्रौ तां प्राप्य नृपतिर्भवेत् ॥
निगूढगुल्फोपचितौ पद्मकान्तितलौ शुभौ ।
अस्वेदनौ मृदुतलौ मत्स्याङ्कुशयवाङ्कितौ ॥
वज्राब्जहलाचिन्हौ च दास्याः पादौ ततोऽन्यथा । इति

हलं लाङ्गलम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

समग्रभूस्पृशौ यस्याश्चरणौ कमलोपमौ । इति ।

सा प्रशस्तेत्यनुषङ्गः ।

वराहसंहितायाम्,

स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ कुमार्याः
पादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ ।
श्लिष्टाङ्गुली कमलकान्तितलौ च यस्या-
स्तामुद्वहेद्यदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् ॥

मत्स्याङ्कुशाब्जयववज्रहलासिचिह्ना—
वस्वेदनौ मृदुतलौ चरणौ प्रशस्तौ । इति ।

इति पादलक्षणम् ।

अथ पादतललक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

स्त्रीणां पादतलं स्निग्धं मांसलं मृदुलं समम् ।
अस्वेदमुष्णमरुणं बहुभोगोचितं स्मृतम् ॥
रूक्षं विवर्णं परुषं खण्डितं प्रतिबिम्बकम् ।
शूर्पाकारं विशुष्कं च दुःखदौर्भाग्यसूचकम् ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

असितं दौर्भाग्याय श्वेतं दुःखाय योषाणाम् ।
शूर्पाकृतिभिश्चेत्यः कुटिलैः स्युर्दुर्भागाश्चरणतलैः ॥ इति ।
योषा स्त्री ।

इति पादतललक्षणम् ।

अथ पादरेखालक्षणम् ।

जगन्मोहने समुद्रः,

यस्याः पादतले रेखा तर्जन्यां सुप्रकाशते ।
भर्त्तारं लभते शीघ्रं प्रिया भर्तुश्च जायते ॥
चक्रं पद्मं ध्वजं छत्रं स्वस्तिकं वर्धमानकम् ।
यासां पादे च दृश्यन्ते ज्ञेयास्ता राजयोषितः ॥
पद्मं मालाङ्कुशं छत्रं नन्द्यावर्त्तः प्रदक्षिणम् ।
पाणिपादेषु दृश्यन्ते राज्ञीं वदन्ति तां बुधाः ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

चक्रस्वस्तिकशङ्खाब्जध्वजमीनातपत्रवत् ।
यस्या पादतले रेखा सा भवेत्क्षितिपाङ्गना ॥

१७

भवेदखण्डभोगायोर्ध्वा मध्याङ्गुलिसङ्गता ।
रेखाऽऽखुसर्पकाकाभा दुःखदारिद्र्यसूचिका ॥
आखुर्मूषकः । गरुडपुराणे पादतलमुपक्रम्य–
वाजिकुञ्जरश्रीवृक्षयूपैश्च यवतोमरैः ।
ध्वजचामरमालाभिः शैलकुण्डलवेदिभिः ॥
शङ्खातपत्रपद्मैश्च मत्स्यस्वस्तिकसद्रथैः ।
लक्षणैरङ्कुशाद्यैश्च स्त्रियः स्यू राजवल्लभाः ॥ इति ।
गर्गसंहितायाम्,
शङ्खाङ्कुशं पद्मदलातपत्रं
पृथ्वी च नक्षत्रमथाद्रिरूपम् ।
चक्रं शशी दिनकृच्चामरं च
तथा वज्रं व्यजनं तोरणं च ॥
सिंहो वत्सस्तुरगः स्वस्तिकं च
मत्स्यो हंसः पूर्णकुम्भस्तथा च ।
पुरं महद्वारण एव चापि
तथा समुद्रो मकरः पताका ॥
तलेष्वथैतानि भवन्ति यासां
पादाङ्गुलीष्वेव च संस्थितानि ।
ता भोगवत्यः सुसमृद्धवत्यः
प्रजान्विताश्चैव भवन्ति नार्यः ॥ इति ।
सामुद्रतिलके,
श्वशृगालमहिषकाकोलूकाहिकोककरभाद्याः ।
चरणतले जायन्ते यस्याः सा दुःखमाप्नोति ॥ इति ।
कोकश्चक्रवाकः ।
ऊर्ध्वा रेखाङ्घ्रितले यावन्मध्याङ्गुलिं गता यस्याः ।

सा लभते पतिमाढ्यं प्रिया पुनर्भवति तस्यापि ॥ इति ।

अत्र चक्रादिसर्वलक्षणसद्भावे पूर्णं फलं कल्पनीयम् । तेषु यस्य कस्य चित्सद्भावे तदनुसारेणेति । तथा च—

सामुद्रतिलके,

चक्रादिचिह्नमध्ये स्यादेकं बहूनि वा यासाम् ।
ऐश्वर्यं सौख्यं वा तासामपि तदनुमानेन ॥ इति ।

इति पादरेखालक्षणम् ।

अथाङ्गुष्ठलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

उन्नतो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्त्तुलोऽतुलभोगदः ।
वक्रो ह्रस्वश्च विकटो दुःखदौर्भाग्यसूचकः ॥
विधवा विपुलाङ्गुष्ठा दीर्घाङ्गुष्ठेन दुर्भगा । इति ।

सामुद्रतिलके,

ह्रस्वश्चिपिटो वक्रः कुलक्षयाय ध्रुवं स्त्रीणाम् ।

अत्राङ्गुष्ठ इत्यनुषङ्गः ।

वैधव्यं विपुलेन द्वेष्यत्वं स्वल्पवर्त्तुलेन स्यात् ।
रमणावमानना पुनरङ्गुष्ठेनातिदीर्घेण ॥ इति ।

इत्यङ्गुष्ठलक्षणम् ।

अथाङ्गुलीलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

अङ्गुल्यः संहता वृत्ता ऋज्व्यः सूक्ष्मनखास्तथा ।
कुर्वन्त्यनन्तमैश्वर्यं राजभोगं च योषिताम् ॥

संहता अविरलाः । राजभोगं राजभोगोपमं भोगम् ।

ह्रस्वाश्च जीवितं ह्रस्वं विरला वित्तहानये ।
दारिद्र्यं मूलभुग्नासु प्रेष्यत्वं पृथुलासु च ॥

मूलभुग्नाः प्रथमपर्ववक्राः ।
परस्परं समारूढैस्तनुभिर्वृद्धपर्वभिः ।
बहूनपि पतीन् हत्वा दासी भवति वै द्विजाः ॥
अङ्गुष्ठोन्नतपर्वाणस्तुङ्गाग्राः कोमलाः समाः ।
रत्नकाञ्चनलाभाय विपरीता विपत्तये ॥ इति ।
स्कान्दे काशिखण्डे,
मृदवोऽङ्गुलयः शस्ता घना वृत्ताः समुन्नताः ।
दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा कृशाभिरतिनिर्द्धना ॥
कुलटा वेश्या ।
ह्रस्वायुष्या च ह्रस्वाभिर्भुग्नाभिर्भुग्नवर्त्तिनी ।
भुग्नाभिर्वक्राभिः ।
चिपिटाभिर्भवेद्दासी विरलाभिर्दरिद्रिणी ॥
परस्परसमारूढा पादाङ्गुल्यो भवन्ति वै ।
हत्वा बहूनपि पतीन् परप्रेष्या तदा भवेत् ॥
परप्रेष्या दासी ।
यस्याः पथि समायान्त्या रजो भूमेः समुच्छलेत् ।
पांसुला सा प्रजायेत कुलत्रयविनाशिनी ॥
पांसुला वेश्या ।
यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न[1] गच्छन्त्याः परिस्पृशेत् ।
अनामिका मध्यमा च यस्या भूमिं न संस्पृशेत् ॥
पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्रयम् ।
पतिहीनत्वकारिण्यौ हीने ते द्वे इमे यदि ॥
प्रदेशिनी भवेद्यस्या अङ्गुष्ठादतिरेकिणी ।
कन्यैव कुलटा सा स्यादेष एव विनिश्चयः ॥ इति ।

१ अस्य परिस्पृशेदित्यनेनान्वयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,
भुवं कनिष्ठिका यस्या न स्पृशेत कथञ्चन ।
न तां कुर्वीत भार्यार्थे मृत्युः स कथितो बुधैः ॥ इति ।
गरुडपुराणे,
कनिष्ठिकाऽनामिका वा यस्या न स्पृशते महीम् ।
अङ्गुष्ठं वा गतातीत्य तर्जनी कुलटा तु सा ॥ इति ।
पराशरोऽप्याह,
एकापि यस्या न महीं संस्पृशेच्चरणाङ्गुलिः ।
तलमध्यमथो यस्या अधमां तां विनिर्दिशेत् ॥
पादे प्रदेशिनी यस्या अङ्गुष्ठं समतिक्रमेत् ।
दुःखितां दुर्भगां चैव कन्यां तां परिवर्जयेत् ॥
पादे मध्यमिका यस्याः क्षितिं न स्पृशते यदि ।
न सा रमति कौमारे स्वच्छन्दाऽकार्यकारिणी ॥
पादे अनामिका यस्याः क्षितिं न स्पृशते यदि ।
न सा रमति कौमारे द्वितीये सुप्रतिष्ठिता ॥
पादे कनिष्ठिका यस्याः क्षितिं न स्पृशते यदि ।
द्वितीयं पुरुषं हत्वा तृतीये सुप्रतिष्ठिता ॥ इति ।
जगन्मोहने समुद्रः,
यस्या न स्पृशते भूमिमङ्गुली च कनिष्ठिका ।
भर्त्तारं प्रथमं हत्वा द्वितीयेन सह स्थिता ॥
यस्या न स्पृशते भूमिं कनिष्ठा विरला द्विजाः ।
सन्नतभ्रुकुटीगण्डा पुंश्चली चाप्यभागिनी ॥
यस्या अनामिका ह्रस्वा तां विद्यात्कलहप्रियाम् ।
अङ्गुष्ठं तु व्यतिक्रम्य यस्याः पादे प्रदेशिनी ॥
कुमारी कुरुते जारं यौवनस्यैव का कथा । इति ।

विवेकविलासे,

यत्पादाङ्गुलिरेकापि भवेद्धीना कथञ्चन ।
येन केनापि सा सार्धं प्रायः कलहकारिणी ॥ इति ।

इति पादाङ्गुलीलक्षणम् ।

अथ नखलक्षणम् ।

गर्गसंहितायाम्,

कुशेशयाः पद्मपलाशवर्णा
रूप्यप्रभा विद्रुमसन्निभाश्च ।
श्लक्ष्णाः सुजाताश्च भवन्ति धन्याः
स्त्रीणां नखाः पद्ममणिप्रभाश्च ॥ इति ।

पद्मपलाशवर्णाः पद्मपत्रसदृशः । विद्रुमं प्रवालम् । पद्ममणिः पद्मरागः ।

भविष्ये,

सुभगत्वं नखैः स्निग्धैराताम्रैश्च धनाढ्यता ।
पुत्राः स्युरुन्नतैरेभिः सुसूक्ष्मैश्चापि राजता ॥
पाण्डुरैः स्फुटितै रूक्षैर्नीलैर्धूम्रैस्तथा खरैः ।
निःस्वता भवति स्त्रीणां पीतैश्चाभक्ष्यभक्षणम् ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

स्निग्धाः समुन्नतास्ताम्रा वृत्ताः पादनखाः शुभाः । इति

इति नखलक्षणम् ।

अथ चरणपृष्ठलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

राज्ञीत्वसूचकं स्त्रीणां पादपृष्ठं समुन्नतम् ।
अस्वेदमशिराढ्यं च मसृणं मृदु मांसलम् ॥
दारिद्र्यं मध्यनिम्नेन शिरालेन सदाध्वगा ।

रोमाढ्येन भवेद्दासी निर्मांसेन च दुर्भगा ॥ इति ।

इति चरणपृष्ठलक्षणम् ।

अथ गुल्फलक्षणम् ।

भविष्ये,

गुल्फाः स्निग्धाश्च वृत्ताश्चासमारूढशिरास्तथा ।
यस्याः सा तु धनाढ्यत्वं बान्धवाद्यैः समाप्नुयात् ॥ इति ।

स्कान्दे काशिखण्डे,

गूढगुल्फौ शुभायोक्तावशिरालौ सुवर्त्तुलौ ।
विषमौ शिथिलौ रूक्षौ स्यातां दौर्भाग्यसूचकौ ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

गुल्फैश्च महिषाकारैर्बन्धनं वधमाप्नुयात् ।
निगूढगुल्फा या नारी साऽत्यन्तं सुखमेधते ॥ इति ।

गर्गः,

अत्युन्नताभ्यन्तरतः शिराला
गुल्फा विशालाश्च भवन्ति यासाम् ।
प्रजा न विन्दन्ति धनं न चार्या-
स्ता गुल्फदोषैर्विधवा भवन्ति ॥

इति गुल्फलक्षणम् ।

अथ पार्ष्णिलक्षणम् ।

स्कान्दे काशिखण्डे,

समपार्ष्णिः शुभा नारी पृथुपार्ष्णिश्च दुर्भगा ।
कुलटोन्नतपार्ष्णिः स्याद्दीर्घपार्ष्णिश्च दुःखभाक् ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

उन्नतपार्ष्णिर्दुःशीला महापार्ष्णिस्तु बन्धकी ।
दीर्घपार्ष्णिः परिक्लिन्ना समपार्ष्णिस्तु शोभना ॥ इति ।

बन्धकी व्यभिचारिणी ।

विवेकविलासे,

कृपणा स्यान्महापार्ष्णिर्दीर्घपार्ष्णिस्तु कोपना ।
दुःशीलोन्नतपार्ष्णिश्च निन्द्या विषमपार्ष्णिका ॥ इति ।

इति पार्ष्णिलक्षणम् ।

अथ जङ्घालक्षणम् ।

गरुडपुराणे,

जङ्घे च रोमरहिते सुवृत्ते विशिरे शुभे ॥ इति ।

विशिरे शिरावर्जिते ।

भविष्ये,

अशिराः शरकाण्डाभाः सुवृत्तालपतनूरुहाः ।
जङ्घाः कुर्वन्ति सौभाग्यं यानं च गजवाजिभिः ॥
क्लिश्यते रोमजङ्घा स्त्री भ्रमत्युद्बद्धपिण्डिका ।
काकजङ्घा पतिं हन्ति वाचाटा कपिला च या ॥ इति ।

वाचाटा बहुप्रलपनशीला ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

रोमहीने समे स्निग्धे यज्जङ्घे क्रमवर्त्तुले ।
सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

शुष्के पृथू विशाले शिरान्विते स्थूलपिण्डिके यस्याः ।
जङ्घे मांसोपचिते श्लथमूले पांसुला सा स्यात् ॥ इति ।

इति जङ्घालक्षणम् ।

अथ रोमलक्षणम् ।

भविष्ये,

अत्यन्तं कुटिलै रूक्षैः स्फुटिताग्रैर्गुडप्रभैः ।

अनेकजैस्तथा रोमैः केशैश्चापि तथाविधैः ॥
अत्यन्तं पिङ्गला नारी विषकन्येति निश्चिता ।
सप्ताहाभ्यन्तरे पापा पतिं हन्यान्न संशयः ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
एकरोमा राजपत्नी द्विरोमापि सुखास्पदा ।
त्रिरोमा रोमकूपेषु भवेद्वैधव्यदुःखभाक् ॥ इति ।

इति रोमलक्षणम् ।

अथ जानुलक्षणम् ।

गरुडपुराणे,
अनुल्बणं सन्धिदेशे समं जानुद्वयं शुभम् । इति ।

भविष्ये,
जानुभिश्चैव मार्जारासिंहजान्वनुकारिभिः ।
श्रियमाप्य सुभाग्यत्वं प्राप्नुवन्ति सुतांस्तथा ॥
घटाभैरध्वगा नार्यो निर्मांसैः कुलटाः स्त्रियः ।
शिरालैरपि हिंस्राः स्युर्विश्लिष्टैर्धनवर्जिताः ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
वृत्तं पिशितसंलग्नं जानुयुग्मं प्रशस्यते ।
निर्मांसं स्वैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विश्लथम् ॥ इति ।

उत्पले समुद्रः,
सुश्लिष्टे जानुनी धन्ये शिरारोमविवर्जिते । इति ।

इति जानुलक्षणम् ।

अथोरुलक्षणम् ।

भविष्ये,
हस्तिहस्तनिभैर्वृत्तै रम्भाभैः करभोपमैः ।
प्राप्नुवन्त्यूरुभिः शश्वत् स्त्रियः सुखमनङ्गजम् ॥

दौर्भाग्यं स्थूलमांसाभिर्बन्धनं रोमशोरुभिः ।
तनुभिर्वधमित्याहुर्मध्यच्छिद्रैस्त्वनीशता ॥ इति ।
गरुडपुराणे,
ऊरू करिकराकारौ पीवरौ च समौ शुभौ । इति ।
स्कान्दे काशीखण्डे,
विशिरैः करभाकारैरूरुभिर्मसृणैर्घनैः ।
सुवृत्तै रोमरहितैर्भवेयुर्भूपवल्लभाः ॥
वैधव्यं रोमशैरुक्तं दौर्भाग्यं चिपिटैरपि ।
मध्यच्छिद्रैर्महादुःखं दारिद्र्यं कठिनत्वचैः ॥ इति ।

इत्यूरुलक्षणम् ।

अथ कटिलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
चतुर्भिरङ्गुलैः शस्ता कटिर्विंशतिसंयुतैः ।
समुन्नतनितम्बाढ्या चतुरस्रा मृगीदृशाम् ॥
विनता चिपिटा दीर्घा निर्मांसा सङ्कटा कटिः ।
ह्रस्वा रोमयुता नार्या दुःखवैधव्यसूचिका ॥ इति ।

इति कटिलक्षणम् ।

अथ नितम्बलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
नितम्बबिम्बो नारीणामुन्नतो मांसलः पृथुः ।
महाभोगाय सम्प्रोक्तस्तदन्योऽशर्मणे मतः ॥ इति ।
सामुद्रतिलके,
विकटो चिपिटो नतिमान् निर्मांसो रोमशः खरः शुष्कः ।
कुरुते नितम्बफलको दरिद्रतां दुःखदौर्भाग्यम् ॥ इति ।

इति नितम्बलक्षणम् ।

अथ स्फिग्लक्षणम्।

स्कान्दे काशीखण्डे,

कपित्थफलवद्वृत्तौ मृदुलौ मांसलौ घनौ।
स्फिचौ बलिविनिर्मुक्तौ रतिसौख्यविवर्द्धनौ॥ इति।

भविष्ये,

कपित्थफलसङ्काशः पीनो बलिविवर्जितः।
स्फिक् प्रशस्तो हि नारीणां निन्दितोऽह्यन्यथा द्विज॥ इति।

इति स्फिग्लक्षणम्।

अथ भगलक्षणम्।

भविष्ये,

ऊर्ध्वरोम भगं यस्याः समं सुश्लिष्टसंस्थितम्।
अपि नीचकुलोत्पन्ना राजपत्नी भवत्यसौ॥
अश्वत्थपत्रसदृशः कूर्मपृष्ठोऽप्यचूलिकः।
अचूलिकः अशिखः।
शशिबिम्बनिभः स्थूलस्तथा च कलशाकृतिः॥
शकटाकृतिरिति पाठान्तरम्।
भगः शस्ततमः स्त्रीणां रतिसौभाग्यवर्द्धनः।
तिलपुष्पनिभो यश्च यश्चाश्वखुरसन्निभः॥
द्वावप्येतौ परप्रेष्यां कुर्वन्ति च दरिद्रताम्।
उलूखलनिभैः शोकं मरणं विवृताननैः॥
विरूपैश्चातिनिर्मांसैर्गजाश्वनिभरोमभिः।
दौःशील्यं दुर्भगत्वं च दारिद्र्यं चाधिगच्छति॥ इति।

गारुडे,

अश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं गुह्यमुत्तमम्। इति।

स्कान्दे काशीखण्डे,

शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः ।
वामोन्नतस्तु कन्यादः पुत्रदो दक्षिणोन्नतः ॥
आखुरोमा गूढमणिः सुश्लिष्टः संहतः पृथुः ।
तुङ्गः कमलपर्णाभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः ॥
कुरङ्गखुररूपो यश्चुल्लीकोटरसन्निभः ।
कुरङ्गो हरिणः ।
रोमशो विवृतास्यश्च दृश्यनासोऽतिदुर्भगः ॥
शङ्खावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति ।
चिपिटः कर्पराकारः किङ्करीपदभोगः ॥
कर्परः कटाहः ।
वंशवेतसपत्राभो गजरोमोच्चनासिकः ।
विकटः कुटिलाकारो लम्बगल्लः श्लथोऽशुभः ॥ इति ।
विष्णुधर्मोत्तरे,
गुह्यं प्रदक्षिणावर्त्तमश्वत्थदलसान्निभम् । इति ।
जगन्मोहने समुद्रः,
आवर्त्तस्तु भवेद्यस्या भगस्योपरिमस्तके ।
सा चैव वर्धते पुत्रैर्धनधान्यैः समन्विता ॥
अश्वत्थपत्रसङ्काशं गुह्यं यस्याः प्रजायते ।
सा भवेत्सुभगा नारी यदि गूढो मणिर्भवेत् ॥
कूर्मपृष्ठो गजस्कन्धः समरोमाल्पनासिकः ।
विस्तीर्णः पद्मवर्णश्च षडेते सुभगा भगाः ॥
कठोरः खररोमा च शुष्कश्च दीर्घनासिकः ।
सङ्कटो विरलश्चैव षडेते दुर्भगा भगाः ॥ इति ।
सामुद्रतिलके,
शुचिरत्युष्णः सुघनो गोजिह्वाकर्कशोऽथ वा मृदुलः ।

अतिसंवृतः सुगन्धिः सप्तभगा वर्द्धयन्ति रतिम् ॥ इति ।

इति भगलक्षणम् ।

अथ जघनलक्षणम् ।

भविष्ये,

सव्यावर्त्तं समं चारु सूक्ष्मरोमचितं पृथु ।

जघनं शस्यते स्त्रीणां रतिसौख्यकरं द्विजाः ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

भगस्य भालं जघनं विस्तीर्णं तुङ्गमांसलम् ।

मृदुलं मृदुरोमाढ्यं दक्षिणावर्त्तमीडितम् ॥

वामावर्त्तं च निर्मांसं भुग्नं वैधव्यसूचकम् ।

सङ्कटं स्थपुटं रूक्षं जघनं दुःखदं सदा ॥ इति ।

उत्पले समुद्रः,

जघनं विपुलं यस्याः सुस्पर्शं रोमवर्जितम् ।

सुवर्णाभरणैर्युक्ता राजपत्नी भवत्यसौ ॥ इति ।

इति जघनलक्षणम् ।

अथ वस्तिलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

वस्तिः प्रशस्ता विपुला मृद्वी स्तोकसमुन्नता ।

रोमशा च शिराला च रेखाङ्का नैव शोभना ॥ इति ।

स्तोकसमुन्नता ईषदुच्चा ।

इति वस्तिलक्षणम् ।

अथ नाभिलक्षणम् ।

गरुडपुराणे,

विस्तीर्णमांसोपचिता गम्भीरा विपुला शुभा ॥

नाभिः प्रदक्षिणावर्ता—इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नाभिः स्यात्सुखसम्पदे ।
वामावर्त्ता समुत्ताना व्यक्तग्रन्थिर्न शोभना ॥ इति ।

गर्गः,

संछन्ननाभ्यस्त्वविवर्णनाभ्यः
प्रदक्षिणावर्त्तविवृत्तनाभ्यः ।
स्त्रियः प्रशंसन्ति विशालनाभ्यः
पद्मायताभिश्च सुमण्डलाभिः ॥ इति ।

नाभिभिरिति, शेषः ।

जगन्मोहने समुद्रः,

गम्भीरनाभी या नारी सा भवेत्पुरुषप्रिया ।
पद्माकारा भवेन्नाभिर्नूनं सा सुखमेधते ॥ इति ।

इति नाभिलक्षणम् ।

अथ कुक्षिलक्षणम् ।

भविष्ये,

विपुलैः सुकुमारैश्च कुक्षिभिः सुबहुप्रजाः ।
मण्डूककुक्षिर्या नारी राजानं सा प्रसूयते ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

सूते सुतान् बहून्नारी पृथुकुक्षिः सुखास्पदम् ।
क्षितीशं जनयेत्पुत्रं मण्डूकाभेन कुक्षिणा ॥
उन्नतेन वलीभाजा सावर्त्तेनापि कुक्षिणा ।
वन्ध्या प्रव्रजिता दासी क्रमाद्योषा भवेदिह ॥ इति ।

इति कुक्षिलक्षणम् ।

अथ पार्श्वलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

समैः समांसैर्मृदुभिर्योषिन्मग्नास्थिभिः शुभैः ।
पार्श्वैः सौभाग्यसुखयोर्निधानं स्यादसंशयम् ॥
यस्या दृश्याशिरे पार्श्वे उन्नते रोमसंयुते ।
निरपत्या च दुःशीला सा भवेत् दुःखशेवधिः ॥ इति ।
शेवधिर्निधिः, दुःखस्थानमित्यर्थः ।

गर्गः,

पार्श्वानि यासां मृदुलान्वितानि
प्रदक्षिणावर्त्तनसंयुतानि ।
श्लिष्टान्यरोमाणि निरन्तराणि
स्त्रीणां प्रशंसन्ति सुसंहितानि ॥ इति ।

इति पार्श्वलक्षणम् ।

अथोदरलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

उदरेणातितुच्छेन विशिरेण मृदुत्वचा ।
योषिद्भवति भोगाढ्या नित्यं मिष्टान्नसेविनी ॥
कुम्भाकारं दरिद्राया जठरं च मृदङ्गवत् ।
कूष्माण्डाभं यवाभं च दुष्पूरं जायते स्त्रियाः ॥
सुविशालोदरी नारी निरपत्या च दुर्भगा ।
प्लवङ्गजठरा हन्ति श्वशुरं चापि देवरम् ॥ इति ।

गर्गसंहितायाम्,

यासामनिम्नानि नतोन्नतानि
सूक्ष्माण्यरोमाणि तथोदराणि ।
ता भोगवत्यो हृदयैश्च शुक्लैः
प्रजान्विताश्चापि भवन्ति नार्यः ॥ इति ।

इत्युदरलक्षणम् ।

अथ मध्यलक्षणम् ।

भविष्ये,
पयोधरभरानम्रः सुसमास्त्रिवलीगुरुः ।
मध्यः शुभावहः स्त्रीणां रोमराजीविभूषितः ॥
पणवाभैर्मृदङ्गाभैस्तथा मध्यैर्यवोपमैः ।
प्राप्नुवन्ति भयावासं क्लेशदौःशील्यमीदृशैः ॥ इति ।
उत्पले समुद्रः,
मध्यं बलित्रयचितं सुस्पर्शं रोमवर्जितम् ।
यस्याः सा राजमहिषी कन्या स्यान्नात्र संशयः ॥ इति।

इति मध्यलक्षणम् ।

अथ बलित्रयलक्षणम् ।

भविष्ये,
उन्नतैर्वलिभिर्मध्याः सावर्त्तैः कुलटाः स्त्रियः ।
परकर्मरताश्च स्युः प्रव्रज्यां च समाप्नुयुः ॥ इति ।
गारुडे,
अरोमा त्रिवलिर्नार्याः–इति ।
स्कान्दे काशीखण्डे,
भोगाढ्या सद्वलित्रया । इति ।

इति बलित्रयलक्षणम् ।

अथ रोमराजिलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
ऋज्वी तन्वी च रोमाली यस्याः सा शर्म्मनर्म्मभूः ।
कपिला कुटिला स्थूला व्युच्छिन्ना रोमराजिका ॥
चौरवैधव्यदौर्भाग्यं विदध्यादिह योषिताम् । इति ।
जगन्मोहने समुद्रः,

रोमराजी भवेत्खण्डा ह्रस्वा वक्रा समुन्नता।
अर्धाब्देन तु भर्त्तारं हत्वा भवति निर्द्धना॥
रोमराजी पुनर्यस्यास्त्रिवलीभिर्विराजिता।
गम्भीरा नाभिका यस्याः सा प्रशस्ता निगद्यते॥ इति।

इति रोमराजिलक्षणम्।

अथ हृदयलक्षणम्।

भविष्यपुराणे,

उन्नतावनतैः क्षुद्रा विषमैर्विषमाशयाः।
आयुरैश्वर्यसम्पन्ना वनिता हृदयैः समैः॥ इति।

स्कान्दे काशीखण्डे,

निर्लोम हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितम्।
ऐश्वर्यमप्यवैधव्यं प्रियमेव च सा लभेत्॥
विस्तीर्णहृदया योषा पुंश्चली निर्दया तथा।
उद्भिन्नरोमहृदया पतिं हन्ति विनिश्चितम्॥ इति।

सामुद्रतिलके,

निर्लोम व्रणरहितं हृदयं यस्याः समं मनोहारि।
ऐश्वर्यमवैधव्यं पतिप्रियात्वं भवति तस्याः॥
पिशितविवर्जितमुन्नतविनतं हृदयं व्रणान्वितं विषमम्।
कर्मकरीत्वं तनुते वनितानां तत्क्षणादेव॥ इति।

इति हृदयलक्षणम्।

अथ वक्षोलक्षणम्।

भविष्यपुराणे,

सुसमं मांसलं चारु शिरारोमविवर्जितम्।
वक्षो यस्य भवेन्नार्या भोगान् भुङ्क्ते यथेप्सितान्॥
हिंस्रा भवति वक्रेण दौःशील्यं रोमशेन तु।

निर्मांसेन तु वैधव्यं विस्तीर्णेन कलिप्रिया ॥ इति।
विस्तीर्णं परिमाणाधिकम् । तत्परिमाणं चोक्तम्—
स्कान्दे काशीखण्डे,
अष्टादशाङ्गुलततमुरः पीवरमुन्नतम् ।
सुखाय दुःखाय भवेद्रोमशं विषमं पृथु ॥ इति ।
वराहः,
रोमप्रवर्जितमुरो मृदु चाङ्गनानाम्—इति ।
मृदु नातिमृदु ।
सामुद्रतिलके,
पीवरमुन्नतमायतमुरःस्थलं न मृदु न कठिनं विशिरम्।
अष्टादशाङ्गुलततं रोमविहीनं शुभं स्त्रीणाम् ॥ इति।

इति वक्षोलक्षणम् ।

अथ स्तनलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
सुवृत्तमुन्नतं पीनमदूरोन्नतमायतम् ।
स्तनयुग्मं सदा शस्तमतोऽन्यदसुखावहम् ॥
उन्नतिः प्रथमे गर्भे द्वयोरेकस्य भूयसी ।
वामे तु जायते कन्या दक्षिणे तु भवेत्सुतः ॥
स्तनैः सर्पफणाकारैः श्वजिह्वाकृतिभिस्तथा ।
दारिद्र्यमभिगच्छन्ति स्त्रियः पुरुषचेष्टिताः ॥ इति।
स्कान्दे काशीखण्डे,
घनौ वृत्तौ दृढौ पीनौ समौ शस्तौ पयोधरौ ।
स्थूलाग्रौ विरलौ शुष्कौ वामोरूणां न शर्मदौ ॥
दक्षिणोन्नतवक्षोजा पुत्रिणीष्वग्रणीर्मता ।
वामोन्नतकुचा सूते कन्यां सौभाग्यसुन्दरीम् ॥

अवघट्टघटीतुल्यौ कुचौ दौःशील्यसूचकौ ।
पीवरास्यौ सान्तरालौ पृथू पीनौ न शोभनौ ॥
मूले स्थूलौ क्रमकृशावग्रे तीक्ष्णौ पयोधरौ ।
सुखदौ पूर्वकाले तु पश्चादत्यन्तदुःखदौ ॥ इति ।

गरुडपुराणे,
अरोमशौ स्तनौ पीनौ घनावविषमौ शुभौ । इति ।

गर्गोऽपि,
स्निग्धाः समाश्चापि भवन्ति यासा-
मुच्चाश्च मांसोपचिताश्च वाह्याः ।
रक्ताग्रतुण्डाः परिमण्डलाश्च
स्त्रीणां स्तनाः पिण्डितवच्च धन्याः ॥ इति ।
वाह्या वहनयोग्याः, बृहन्त इत्यर्थः ।

इति स्तनलक्षणम् ।

अथ चूचुकलक्षणम् ।

भविष्ये,
दीर्घे तु चूचुके यस्याः सा स्त्री धूर्ता रतिप्रिया ।
प्रविष्टे तु पुनर्यस्या द्वेष्टि सा पुरुषं सदा ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
सुदृशां चूचुकयुगं शस्तं श्यामं सुवर्त्तुलम् ।
अन्तर्मग्नं च दीर्घं च कृशं क्लेशाय जायते ॥ इति ।

इति चूचुकलक्षणम् ।

अथ जत्रुलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
पीवराभ्यां च जत्रुभ्यां धनधान्यनिधिर्वधूः ।

श्लथाभ्यां च निमग्नाभ्यां विषमाभ्यां दरिद्रिणी ॥ इति।

इति जत्रुलक्षणम् ।

अथ स्कन्धलक्षणम् ।

स्कान्दे काशिखण्डे,

उन्नतावनतौ स्कन्धावदीर्घावकृशौ शुभौ ।
वक्रौ स्थूलौ च रोमाढ्यौ प्रेष्यवैधव्यसूचकौ ॥ इति।

भविष्यपुराणे,

उन्नतावनतश्चैव नातिस्थूलो न लोमशः ।
सुस्कन्धस्तु सदा स्त्रीणां सौभाग्यारोग्यवर्द्धनः ॥
स्थूले स्कन्धे वहेद्भारं रोमशे व्याधिनी भवेत् ।
वक्रे स्कन्धे भवेद्वन्ध्या कुलटा चोन्नते भवेत् ॥

इति स्कन्धलक्षणम् ।

अथांसलक्षणम् ।

स्कान्दे काशिखण्डे,

निगूढसन्धी स्रस्ताग्रौ शुभावंसौ सुसंहतौ ।
वैधव्यदौ समुच्चाग्रौ निर्मांसावतिदुःखदौ ॥ इति ।

इत्यंसलक्षणम् ।

अथ कक्षालक्षणम् ।

कक्षे सुसूक्ष्मरोमाणौ तुङ्गे स्निग्धे च मांसले ।
शस्ते न शस्ते गम्भीरे शिराले स्वेदमेदुरे ॥ इति ।

गर्गसंहितायाम्,

उत्तानरूपास्तनुरोमयुक्त—
वर्णोपपन्नाः परिमण्डलाश्च ।
प्रदक्षिणावर्त्तसमन्विताश्च
कक्षाः प्रशंसन्ति विशालसूक्ष्माः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,
कक्षायुगं सुगन्धि स्निग्धं च समुन्नतं पिशितपूर्णम्।
प्रशस्तमिति, शेषः।

इति कक्षालक्षणम्।

अथ बाहुलक्षणम्।

भविष्यपुराणे,
अनुन्नतशिरासन्धि पीनं दोषविवर्जितम्।
गोपुच्छाकृति नारीणां भुजयोर्युगलं शुभम्॥
निगूढग्रन्थयो यासां कूर्परा रोमवर्जिताः।
बाहवो ललिता यासां प्रशस्ता वृत्तकोमलाः॥ इति।
स्कान्दे काशीखण्डे,
स्यातां दोषौ सुनिर्दोषौ गूढास्थिग्रन्थिकोमलौ।
विशिरौ च विरोमाणौ सरलौ हरिणीदृशाम्॥
वैधव्यं स्थूलरोमाणौ ह्रस्वौ दौर्भाग्यसूचकौ।
परिक्लेशाय नारीणां परिदृश्यशिरौ भुजौ॥ इति।
गर्गः,
न चातिलम्बा न कृशा न ह्रस्वा
भुजङ्गवर्णाः पृथुलोमवर्जिताः।
निर्ग्रन्थिला वृत्तनिगूढलेखाः
सुबाहवः स्त्रीषु भवन्ति धन्याः॥ इति।

इति बाहुलक्षणम्।

अथ मणिबन्धलक्षणम्।

भविष्यपुराणे,
मणिबन्धोऽव्यवच्छिन्नो रेखात्रयविभूषितः।

ददाति न चिरादेव मणिकाञ्चनमण्डनम् ॥ इति ।

इति मणिबन्धलक्षणम् ।

अथ करलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

अम्भोजमुकुलाकारं स्वङ्गुष्ठाङ्गुलि सन्नखम् ।
करद्वयं मृगाक्षीणां बहुभोगाय जायते ॥ इति ।

गरुडपुराणे,

निगूढमणिबन्धौ च पद्मगर्भोपमौ करौ ।
शुभाविति, शेषः ।
क्रव्यादरूपैर्हस्तैश्च वृककाकादिसन्निभैः ॥
क्रव्यादाः आममांसादनशीला व्याघ्रादयः ।
करालैर्विषमैः शुष्कैर्वित्तहीना भवन्ति हि । इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

पद्मपत्रनिभा यासां नारीणां पाणिपल्लवाः ।
मृदवः स्वेदरहितास्तासां भवति सम्पदा ॥ इति ।

वराहः,

निगूढमणिबन्धनौ तरुणपद्मगर्भोपमौ
करौ नृपतियोषितां तनुविकृष्टपर्वाङ्गुली ।
क्रव्यादरूपैर्वृककाककङ्क-
सरीसृपोलूकसमानचिह्नैः ।
शुष्कैः शिरालैर्विषमैश्च हस्तै-
र्भवन्ति नार्यः सुखवित्तहीनाः ॥ इति ।

इति करलक्षणम् ।

अथ करपृष्ठलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

विरोम विशिरं शस्तं पाणिपृष्ठं समुन्नतम् ।
वैधव्यहेतु रोमाढ्यं निर्मांसं स्नायुमत्त्यजेत् ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

रोमशिरापरिहीनं घनमांसं पाणिपृष्ठमवहस्तम् ।
स्निग्धं सममवलानां समुन्नतं शस्यते प्रायः ॥ इति ।

इति पाणिपृष्ठलक्षणम् ।

अथ पाणितललक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

मृदु मध्योन्नतं रक्तं तलं पाण्योररन्ध्रकम् ।
प्रशस्तं शस्तरेखाढ्यमल्परेखं शुभश्रियाम् ॥
विधवा बहुरेखेणाप्यरेखेण दरिद्रिणी ।
भिक्षुकी सुषिराढ्येन नारी करतलेन च ॥ इति ।

गारुडे,

न निम्नं नोन्नतं स्त्रीणां भवेत्करतलं शुभम् ।
रेखान्वितं च विविधं कुर्यात्सम्भोगिनीं स्त्रियम् ॥ इति ।

वराहसंहितायाम्,

न निम्नमतिनोन्नतं करतलं सुरेखान्वितं
करोत्यविधवां चिरं सुतसुखार्थसम्भोगिनीम् ॥ इति ।

इति पाणितललक्षणम् ।

अथ कररेखालक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

चतस्रो रक्तगम्भीरा रेखाः स्निग्धाः करे स्त्रियाः ।
यदि स्युः सुखमाप्नोति विच्छिन्नाभिरनीशता ॥
समरेखा यवा यासामङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वसु ।
तासां हि विपुलं सौख्यं धनं धान्यं तथाऽक्षयम् ॥

श्रीवत्सध्वजशङ्खाब्जगजवाजिनिवेशनैः ।
चक्रस्वस्तिकवज्रासिपूर्णकुम्भै रथाङ्कुशैः ॥
निवेशनं गृहम् ।
प्रासादच्छत्रमुकुटैर्हारकेयूरकुण्डलैः ।
शङ्खतोरणनिर्व्यूहैर्हस्तन्यस्तैर्नृपस्त्रियः ॥
यस्याः पाणितले रेखा यूपस्रुग्दण्डकुण्डलाः ।

यस्याः पाणितले रक्तो वृक्षः स्रुग्दण्डकुण्डकाः—इति पाठान्तरम् । स्रुक् यज्ञपात्रविशेषः । कुण्डमेव कुण्डकमिति अल्पार्थे कप्रत्ययः ।

दृश्यन्ते चरणे यस्या यज्ञपत्नी भवत्यसौ ।
यज्ञपत्नी याज्ञिकपत्नी ।
वीथ्यापणतुलामानभाण्डमुद्रादिभिः स्त्रियः ।
जायन्ते वणिजां पत्न्यो रत्नकाञ्चनशालिनाम् ॥
आपणः क्रयविक्रयस्थानम् ।
दात्रयोक्त्रयुगाबन्धहलोलूखललाङ्गलैः ।
भवन्ति धनधान्याढ्याः कृषीबलजनाङ्गनाः ॥

दात्रं धान्यादिच्छेदसाधनकृषीबलशस्त्रम् । योक्त्रं तु युज्यते बध्यतेऽनेनेति रज्जुः ।

गारुडे,

रेखा या मणिबन्धोत्था गता मध्याङ्गुलीं करे ।
गता पाणितले या च योर्ध्वं पादतले स्थिता ॥
स्त्रीणां पुंसां तथा सा स्याद्राज्याय च सुखाय च ।
अङ्गुष्ठमूलगतरेखामाधिकृत्योक्तम् —
तत्रैव,
बृहत्यां पुत्राः स्वल्पासु प्रमदाः परिकीर्तिताः ।

स्वल्पायुषो लघुच्छिन्ना दीर्घाच्छिन्ना महायुषः ॥ इति ।
स्कान्दे काशीखण्डे,
रक्ता व्यक्ता च गम्भीरा स्निग्धा पूर्णा च वर्त्तुला ।
कररेखाङ्गनायाः स्यात् शुभा भाग्यानुसारतः ॥
मत्स्येन सुभगा नारी स्वस्तिकेन च सुप्रजा ।
पद्मेन भूपतेः पत्नी जनयेद्भूपतिं सुतम् ॥
रक्तवर्णः स्त्रियाः पाणौ नन्द्यावर्त्तः प्रदक्षिणः ।
शङ्खातपत्रकमठा देवमातृत्वसूचकाः ॥
तुलामानाकृती रेखे वणिक्पत्नीत्वसूचिके ।
गजवाजिवृषाकाराः करे वामे मृगीदृशाम् ॥
रेखाः प्रासादवज्राभा ब्रूयुस्तीर्थकरीं शुभाम् ।
कृषीवलस्य पत्नी स्यात् शकटेन युगेन वा ॥
चामराङ्कुशकोदण्डैः राजपत्नी भवेद्ध्रुवम् ।
अङ्गुष्ठमूलान्निर्गत्य रेखा याति कनिष्ठिकाम् ॥
यदि सा पतिहन्त्री स्याद्दूरतस्तां त्यजेत्सुधीः ।
त्रिशूलासिगदाशक्तिदुन्दुभ्याकृतिरेखया ॥
नितम्बिनी कीर्त्तिमती त्यागेन पृथिवीतले ।
त्यागेन दानेन ।
काकजम्बुकमण्डूकवृकवृश्चिकभोगिनः ।
रासभोष्ट्रविडालाभाः करस्था दुःखदाः स्त्रियाः ॥ इति ।
गर्गोऽपि,
मत्स्यः समुद्रो वसुधा धनं च
ध्वजस्तथाऽसिर्दिनकृच्छशी च ।
शङ्खः पुरं चक्रमथो वनं च
द्विपस्तथा व्यञ्जनतोरणं च ॥

छत्रं यवः पद्ममथाङ्कुशं च
सिंहो हयः स्वस्तिक एव चापि ।
कूर्मः पताका मकरः पुमांश्च
दण्डोऽशनिः पूर्णघटस्तथा च ॥
अशनिर्वज्रम् ।
पाणिष्वथैतानि भवन्ति यासा-
मेकं तथा द्वे च बहूनि चापि ।
अत्यन्तसौख्यं बहुपुत्रता च
स्त्रीणां तथा लक्षणैरादिशेच्च ॥ इति ।

इति कररेखालक्षणम् ।

अथ कराङ्गुष्ठलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
शुभदः सरलोऽङ्गुष्ठो वृत्तो वृत्तनखो मृदुः । इति ।

इत्यङ्गुष्ठलक्षणम् ।

अथाङ्गुलीलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
संवृत्ताः समपर्वाणस्तीक्ष्णाग्राः कोमलत्वचः ।
समास्त्वङ्गुलयो यस्याः सा नारी भोगवर्धिनी ॥ इति ।
स्कान्दे काशीखण्डे,
अङ्गुल्यश्च सुपर्वाणो दीर्घा वृत्ताः क्रमात्कृशाः ।
चिपिटाः स्थपुटा रूक्षाः पृष्ठरोमयुजोऽशुभाः ॥
अतिह्रस्वाः कृशा रक्ता विरला रोगहेतुकाः ।
दुःखायाङ्गुलयः स्त्रीणां बहुपर्वसमान्विताः ॥ इति ।

इति अङ्गुलीलक्षणम् ।

अथ नखलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

बन्धुजीवारुणैस्तुङ्गैर्नखैरैश्वर्यमाप्नुयात् ।
खरैर्वक्रैर्विवर्णाभैः श्वेतपीतैरनीशताम् ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

अरुणाः सशिखास्तुङ्गाः करजाः सुदृशां शुभाः ।
निम्ना विवर्णाः शुष्काभाः पीता दारिद्र्यदायकाः ॥
नखेषु बिन्दवः श्वेताः प्रायः स्युः स्वैरिणीस्त्रियः ।
पुरुषा अपि जायन्ते दुःखिनः पुष्पितैर्नखैः ॥ इति ।

गर्गसंहितायाम्,

श्लक्ष्णाः सुवर्णाः क्षतजप्रभाश्च
वैडूर्यमुक्ताफलसन्निभाश्च ।
पुष्पान्विताः सौख्यकरा भवन्ति ।
कुशेशयाभाश्च नखाः करेषु ॥

अत्र समुदितानां शुभं फलं वक्तव्यम् । अन्यथा स्कान्दे पुष्पितनखानामशुभफलश्रवणादिह तु शुभफलश्रवणाद्विरोधः प्रसज्येत ।

इति नखलक्षणम् ।

अथ पृष्ठलक्षणम् ।

स्कान्दे काशिखण्डे,

अन्तर्निमग्नवंशास्थि पृष्ठं स्यान्मांसलं शुभम् ।
पृष्ठेन रोमयुक्तेन वैधव्यं लभते ध्रुवम् ॥
भुग्नेन विनतेनापि सशिरेणातिदुःखिता । इति ।

भविष्यपुराणे,

अभग्नानुल्बणं पृष्ठमरोमशमगर्हितम् ।

नानास्तरणपर्यङ्करातिसौख्यकरं परम् ॥
कुब्जमद्रोणिकं पृष्ठं रोमशं यदि योषितः ।
स्वप्नान्तेऽपि सुखं तस्या नास्ति हन्यात्पतिं च सा ॥ इति।
अद्रोणिकं द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी तद्वद्विशालं न भवति। अनुल्बणमनिम्नम् ।

सामुद्रतिलके,

भुग्नवलितेन दासी भर्तृघ्नी द्रोणिकाविशालेन । इति ।

इति पृष्ठलक्षणम् ।

अथ कृकाटिकालक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

अनुन्नता समांसा च समा यस्याः कृकाटिका ।
सुदीर्घमायुस्तस्यास्तु चिरं भर्त्ता च जीवति ॥
निर्मांसा बहुमांसा च शिराला रोमशा तथा ।
कुटिला विकटा चैव विस्तीर्णा च न शस्यते ॥

स्कान्दे काशीखण्डे,

ऋज्वी कृकाटिका श्रेष्ठा समांसा च समोन्नता ।
शुष्का शिराला रोमाढ्या विशाला कुटिलाऽशुभा ॥ इति।

इति कृकाटिकालक्षणम् ।

अथ कण्ठलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

मांसलो वर्त्तुलः कण्ठः प्रशस्तश्चतुरङ्गुलः ।
शस्ता ग्रीवा त्रिलेखाङ्का सुव्यक्तास्थिः सुसंहता ॥
निर्मांसा चिपिटा दीर्घा स्थपुटा न शुभप्रदा ।
स्थूलग्रीवा च विधवा वक्रग्रीवा च किङ्करी ॥
वन्ध्या हि चिपिटग्रीवा ह्रस्वग्रीवा च निर्धना ॥ इति।

भविष्यपुराणे,

स्पष्टं रेखात्रयं यस्या ग्रीवायां चतुरङ्गुलम्।
मणिकाञ्चनरत्नाढ्यं सा दधाति विभूषणम्॥
अधमा स्त्री कृशग्रीवा दीर्घग्रीवा च बन्धकी।
ह्रस्वग्रीवा मृतापत्या स्थूलग्रीवा च दुःखिता॥ इति।

गर्गोऽपि,

दृश्यत्रिलेखा सुभगोपपन्ना
सुस्निग्धमांसोपचिता सुवृत्ता।
न चातिदीर्घा चतुरङ्गुला च
ग्रीवा च दीर्घा भवतीह धन्या॥ इति।

इति कण्ठलक्षणम्।

अथ चिबुकलक्षणम्।

स्कान्दे काशीखण्डे,

चिबुकं द्व्यङ्गुलं शस्तं वृत्तं पीनं सुकोमलम्।
स्थूलं द्विधासंविभक्तमायतं रोमशं त्यजेत्॥ इति।

इति चिबुकलक्षणम्।

अथ हनुलक्षणम्।

भविष्यपुराणे,

न स्थूलो न कृशोऽत्यल्पो न वक्रो न च रोमशः।
हनुरेवंविधः श्रेष्ठस्ततोऽन्यो न प्रशस्यते॥ इति।

स्कान्दे काशीखण्डे,

हनुश्चिबुकसंलग्ना निर्लोमा सुघना शुभा।
वक्रा स्थूला कृशा ह्रस्वा रोमशा न शुभप्रदा॥ इति।

इति हनुलक्षणम्।

अथ कपोललक्षणम् ।

भविष्ये,

ईषदापाण्डुरा गण्डाः सुवृत्ताः सर्वतः स्त्रियाः ।
प्रशस्ता न पुनर्द्धन्या रोमकूपकदूषिताः ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

शस्तौ कपोलौ वामाक्ष्याः पीनौ वृत्तौ समुन्नतौ ।
रोमशौ परुषौ निम्नौ निर्मांसौ परिवर्जयेत् ॥ इति ।

इति कपोललक्षणम् ।

अथ मुखलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

सुमृष्टदर्प्पणाम्भोजपूर्णबिम्बेन्दुसन्निभम् ।
वदनं वरनारीणामभीष्टफलदं शुभम् ॥
मालतीबकुलाम्भोजनीलोत्पलसुगन्धि यत् ।
वदनं मुच्यते नैव पानताम्बूलभोजनैः ॥
चतुरस्रमुखी धूर्त्ता मण्डलास्या च या भवेत् ।
अप्रजा वाजिवक्त्रा स्त्री महावक्त्रा च दुर्भगा ॥
श्ववराहवृकोलूकमर्कटास्याश्च याः स्त्रियः ।
क्रूरास्ताः पापकर्मिण्यः प्रजाबन्धुविवर्जिताः ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

समं समांसं सुस्निग्धं स्वामोदं वर्त्तुलं मुखम् ।
जनितृवदनच्छायं धन्यानामिह जायते ॥ इति ।
जनितृवदनच्छायं पितृमुखसदृशम् ।

गारुडे,

मांसलं वर्त्तुलं मुखम् । इति ।

इति मुखलक्षणम् ।

अथाधरलक्षणम्।

भविष्यपुराणे,

ताम्राभः किञ्चिदानम्रः स्थौल्यकार्श्यविवर्जितः।
अधरो यदि तुङ्गश्च नारीणां भोगदः सदा॥
स्थूले कलहशीला स्याद्विवर्णे चातिदुःखिता। इति।

स्कान्दे काशीखण्डे,

पाटलो वर्त्तुलः स्निग्धो रेखाभूषितमध्यभूः।
सीमन्तिनीनामधरो धराजानिप्रियो भवेत्॥
कृशः प्रलम्बः कुटिलो रूक्षो दौर्भाग्यसूचकः।
श्यामः स्थूलोऽधरोष्ठः स्याद्वैधव्यकलहप्रदः॥ इति।

गारुडे,

आरक्तावधरौ श्रेष्ठौ—इति।

वराहसंहितायाम्,

बन्धुजीवकुसुमोपमोऽधरो मांसलो रुचिरबिम्बरूपधृक्। इति।

उत्पले समुद्रः,

अधरो बिम्बसङ्काशो मांसलोऽस्फुटितस्तथा।
यस्याः सा राजमहिषी कुमारी नात्र संशयः॥ इति।

इत्यधरलक्षणम्।

अथोत्तरोष्ठलक्षणम्।

स्कान्दे काशीखण्डे,

मसृणोत्तमकामिन्याश्चोत्तरोष्ठः शुभोऽमलः।
किञ्चिन्मध्योन्नतोऽरोमा विपरीतो विरुद्धकृत्॥ इति।

भविष्ये,

उत्तरोष्ठेन तीक्ष्णेन वनिताऽत्यन्तकोपना। इति।

गारुडे,

या सरोमोत्तरौष्ठी स्यान्न शुभा भर्त्तुरेव हि । इति ।

इत्युत्तरोष्ठलक्षणम् ।

अथ दन्तलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

शङ्खकुन्देन्दुधवलैः स्निग्धैस्तुङ्गैरसन्धिभिः ।
मिष्टान्नपानमाप्नोति दन्तैरेभिरनुन्नतैः ॥
सूक्ष्मैरतिकृशैर्ह्रस्वैः स्फुटितैर्विरलैस्तथा ।
रूक्षैश्च दुःखिता नित्यं विकटैर्विमतिर्भवेत् ॥ इति ।

गारुडे,

कुन्दपुष्पसमा दन्ता—इति ।

प्रशस्ता, इति शेषः ।

कराला विषमा दन्ताः क्लेशाय च भयाय च ।
चौर्याय कृष्णमांसाश्च दीर्घा भर्त्तुश्च मृत्यवे ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

गोक्षीरसन्निभाः स्निग्धा द्वात्रिंशद्दशनाः शुभाः ।
अधस्तादुपरिष्टाच्च समाः स्तोकसमुन्नताः ॥
पीताः श्यामाश्च दशनाः स्थूलदीर्घा द्विपङ्क्तयः ।
शुक्त्याकाराश्च विरला दुःखदौर्गत्यकारणम् ॥
अधस्तादधिकैर्दन्तैर्मातरं भक्षयेत्स्फुटम् ।
पतिहीना च विकटैः कुलटा विरलैर्भवेत् ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

अनपत्या भवेन्नारी दन्तानां चलनं यदि ।
निधनत्वं च दारिद्र्यं तस्याश्चैव विनिर्दिशेत् ॥ इति ।

गर्गोऽपि,

तीक्ष्णाग्रवृत्ताः सुयमा दृढाश्च

शुभा मृणालेन्दुसमानवर्णाः ।
निरन्तराः स्त्रीषु भवन्ति धन्या
द्विजास्तथा ये रजतप्रकाशाः ॥ इति ।

इति दन्तलक्षणम् ।

अथ जिह्वालक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

जिह्वा तनुतलाऽवक्रा ताम्रा दीर्घा च शस्यते ।
स्थूला ह्रस्वा विवर्णा या वक्रा भिन्ना च निन्दिता ॥ इति ।

स्कान्दे काशिखण्डे,

जिह्वेष्टमिष्टभोक्त्री स्याच्छोणा मृद्वी तथाऽसिता ।
दुःखाय मध्यसङ्कीर्णा पुरोभागे सविस्तरा ॥
सितया तोयमरणं श्यामया कलहप्रिया ।
दरिद्रिणी मांसलया लम्बयाऽभक्ष्यभक्षिणी ॥
विशालया रसनया प्रमदाऽतिप्रमादभाक् । इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

श्यामायां कलहो नित्यं कर्णच्छेदमवाप्नुयात् ।
जिह्वायामित्यनुषङ्गः ।

गर्गः,

न चापि तन्व्यो न भुजङ्गवच्च
स्युर्विद्रुमाभाः क्षतजप्रभाश्च ।
जिह्वाः प्रशस्ता विमलाः सुलघ्व्यः
स्त्रीणां तथा मांससमप्रभाश्च ॥ इति ।

इति जिह्वालक्षणम् ।

अथ घण्टिकालक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

२१

कण्ठेऽस्थूला सुवृत्ता च क्रमतीक्ष्णा सुलोहिता ।
अग्रलम्बा शुभा घण्टी स्थूला कृष्णा च दुःखदा ॥ इति ।

इति घण्टिकालक्षणम् ।

अथ तालुलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
स्निग्धं कोकनदाभासं प्रशस्यं तालु कोमलम् ।
सिते तालुनि वैधव्यं पीते प्रव्रजिता भवेत् ॥
कृष्णेऽपत्यवियोगार्ता रूक्षे चौरकुटुम्बिनी । इति ।
गारुडे,
तालुश्वेता धनक्षयम् ।
कृष्णा च परुषा च—इति ।
जगन्मोहने समुद्रः,
श्वेतेन तालुना दासी दुःखिता कृष्णतालुका ।
हरितेन च रूक्षेण प्रव्रज्यामनुगच्छति ॥ इति ।
गर्गसंहितायाम्,
यासामचित्राणि सुमांसलानि
रक्तोत्पलाभानि सदाऽरुणानि ।
तालूनि भद्राणि भवन्ति चापि
ताः पुत्रवत्यः सुभगाश्च नार्यः ॥ इति ।

इति तालुलक्षणम् ।

अथ हसितलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
अलक्षितद्विजं चैव किञ्चित्फुल्लकपोलकम् ।
स्मितं प्रशस्तं सुदृशामनिमीलितलोचनम् ॥ इति ।
गारुडे,

स्मिते कूपौ गण्डयोश्च सा ध्रुवं व्यभिचारिणी । इति ।

इति हसितलक्षणम् ।

अथ नासालक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
न स्थूला न कृशा वक्रा नातिदीर्घा समुन्नता ।
ईदृशी नासिका यस्याः सा धन्या तु शुभङ्करी ॥ इति ।
गारुडे,
नासा समपुटा स्त्रीणां रुचिरा च तथा शुभा । इति ।
स्कान्दे काशीखण्डे,
समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा ।
स्थूलाग्रा मध्यनम्रा च न प्रशस्ता समुन्नता ॥
आकुञ्चितारुणाग्रा च वैधव्यक्लेशदायिनी ।
परप्रेष्या च विकटा ह्रस्वा दीर्घा कलिप्रिया ॥ इति ।
जगन्मोहने समुद्रः,
दीर्घेण नासिकाग्रेण नारी भवति कोपना ।
ह्रस्वेण च भवेद्दासी परकर्म्मकरी स्मृता ॥
चिपिटा नासिका यस्या वैधव्यमधिगच्छति । इति ।

इति नासिकालक्षणम् ।

अथ क्षुतलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
दीर्घायुष्कृत्क्षुतं दीर्घं युगपद्द्वित्रिपिण्डितम् । इति
सामुद्रतिलके,
दीर्घं दीर्घायुष्कृत् क्षुतं सकृद्द्वित्रिपिण्डितं ह्लादि ।
अनुवादयुतं शस्तं ततोऽन्यथा भवति विपरीतम् ॥ इति ।

इति क्षुतलक्षणम् ।

अथ नेत्रलक्षणम्

भविष्यपुराणे,

नीलोत्पलदलप्रख्यैराताम्रैश्चारुपक्ष्मभिः ।
अन्विता नयनैरेभिर्भोगसौभाग्यभागिनी ॥
शशकाक्षी मृगाक्षी च वराहाक्षी वराङ्गना ।
यत्र यत्र समुत्पन्ना महान्तं भोगमाप्नुयात् ॥
अगम्भीरैरसङ्क्लिष्टैर्बहुरेखाविभूषितैः ।
राजपत्न्यो भवन्तीह नयनैर्मधुपिङ्गलैः ॥
वायसाकृतिनेत्राणि दीर्घापाङ्गानि योषिताम् ।
अनाविलानि चारूणि भवन्ति हि विभूतये ॥
गम्भीरैः पिङ्गलैश्चैव दुःखिताश्च चिरायुषः ।
वयोमध्ये त्यजेत्प्राणानुन्नताक्षी च याङ्गना ॥
रक्ताक्षी विषमाक्षी च धूम्राक्षी प्रेतलोचना ।
वर्जनीया सदा नारी श्वनेत्रा चैव दूरतः ॥
उद्भ्रान्तकेकरैश्चित्रैर्नयनैरङ्गनास्त्विह ।
मद्यमांसप्रिया नित्यं चपलाश्चैव सर्वतः ॥ इति ।

चपलाः परपुरुषरताः ।

गारुडे,

नीलोत्पलनिभं चक्षुः—इति ।

प्रशस्तमित्यनुषङ्गः ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

ललनालोचने शस्ते रक्तान्ते कृष्णतारके ।
गोक्षीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कृष्णपक्ष्मणी ॥
उन्नताक्षी न दीर्घायुर्वृत्ताक्षी कुलटा भवेत् ।
मेषाक्षी महिषाक्षी च केकराक्षी न शोभना ॥

कामगृहीता नितरां गोपिङ्गाक्षी सुदुर्वृता ॥
पारावताक्षी दुःशीला रक्ताक्षी भर्तृघातिनी।
कोटरनयना दुष्टा गजनेत्रा न शोभना ॥
पुंश्चली वामकाणाक्षी वन्ध्या दक्षिणकाणिका।
मधुपिङ्गाक्षी रमणी धनधान्यसमृद्धिभाक् ॥ इति।

वराहोऽप्याह,

नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा
सा दुःशीला श्यावलोलेक्षणा च। इति।

उत्पले समुद्रोऽपि,

नीलोत्पलसवर्णाभे नेत्रे लावण्यसंयुते।
मृगी भवेच्च सा कन्या धनधान्यविवर्द्धिनी ॥ इति।

सामुद्रतिलके,

यस्याः पिङ्गलनेत्रद्वितयं सा सुरतकौशलं लभते।
दुःशीलत्वेन समं वैधव्यं वा ध्रुवं रमणी ॥
गोपिङ्गलनेत्रयुता पितरं श्वशुरं च मातुलं पुत्रम्।
भ्रातरमप्यधिगच्छति कामग्राथितेव मोहपरा ॥ इति।

इति नेत्रलक्षणम्।

अथ पक्ष्मलक्षणम्।

स्कान्दे काशीखण्डे,

पक्ष्मभिः सुघनैः स्निग्धैः कृष्णैः सूक्ष्मैः सुभाग्यभाक्।
कपिलैर्विरलैः स्थूलैर्निन्द्या भवति भामिनी ॥ इति।

इति पक्ष्मलक्षणम्।

अथ भ्रूलक्षणम्।

भविष्यपुराणे,

उन्नता मृदुरोमाणो रेखाः शुद्धा न सङ्गताः।

भ्रुवोऽर्द्धवक्रा सूक्ष्माश्च योषितां च सुखावहाः ॥
वर्त्तुलाभिश्च सौभाग्यं वन्ध्या स्याद्दीर्घरोमभिः ।
पिङ्गला सङ्गता ह्रस्वा दरिद्राया न संशयः ॥ इति ।
स्कान्दे काशीखण्डे,
भ्रुवौ सुवर्तुले तन्व्यौ स्निग्धे कृष्णे असंहते ।
प्रशस्ते मृदुरोमाणौ सुभ्रुवः कार्मुकाकृती ॥
खररोमा च पृथुला विकीर्णा सरला स्त्रियाः ।
न भ्रूः प्रशस्ता मिलिता दीर्घरोमा च पिङ्गला ॥ इति।

इति भ्रूलक्षणम् ।

अथ कर्णलक्षणम् ।

स्कान्दे काशीखण्डे,
लम्बौ कर्णौ शुभावर्त्तौ शुभदौ सुखप्रदौ ।
शष्कुलीरहितौ निन्द्यौ शिरालौ कुटिलौ कृशौ ॥ इति।
गारुडे,
सुमांसलं कर्णयुग्मं समं मृदु समाहितम् । इति ।
भविष्यपुराणे,
शूकराकृतयः कर्णा न च स्कन्ना न संस्थिताः ।
वहन्ति विलसत्कान्ति हेमरत्नविभूषणम् ॥
खरोष्ट्रनकुलोलूककठिनश्रवणाः स्त्रियः ।
प्राप्नुवन्ति महद्दुःखं प्रायशः प्रव्रजन्ति हि ॥ इति ।

इति कर्णलक्षणम् ।

अथ ललाटलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
अर्द्धेन्दुप्रतिमाभोगमरोमशमनायतम् ।
तत् श्रीभोगकरं श्रेष्ठं ललाटं वरयोषिताम् ॥ इति ।

आभोगो विस्तारः ।
स्कान्दे काशीखण्डे,
भालः शिराविरहितो निर्लोमार्द्धेन्दुसन्निभः ।
अनिम्नस्त्र्यङ्गुलो नार्याः सौभाग्यारोग्यकारणम् ॥
व्यक्तस्वस्तिकरेखं च ललाटं राज्यसम्पदे ।
प्रलम्बमलिकं यस्या देवरं हन्ति सा ध्रुवम् ॥
रोमशेन शिरालेन पांसुला गोधिना मता ।
गोधिर्ललाटम् ।
भालगेन त्रिशूलेन निर्मितेन स्वयम्भुवा ।
नितम्बिनीसहस्राणां स्वामित्वं योषिदाप्नुयात् ॥ इति ।
गारुडे,
ललाटमधिकृत्य—
शुभ्रमर्द्धेन्दुसंस्थानमतुङ्गं स्यादरोमकम् । इति ।
जगन्मोहने समुद्रः,
ललाटं त्र्यङ्गुलं यस्याः शिरारोमविवर्जितम् ।
निर्मलं सुसमं दीर्घमायुःसौख्यधनप्रदम् ॥ इति ।

इति ललाटलक्षणम् ।

अथ शिरोलक्षणम् ।

भविष्ये,
द्विगुणं परिणाहेन ललाटात्त्रिगुणं च यत् ।
शिरः प्रशस्तं नारीणां सुधन्या हस्तिमस्तका ॥ इति ।
स्कान्दे काशीखण्डे,
मौलिः शस्तः समुन्नतः ।
गजकुम्भनिभो वृत्तः सौभाग्यैश्वर्यसूचकः ॥
स्थूलमूर्द्धा च विधवा दीर्घशीर्षा च बन्धकी ।

विशालेनापि शिरसा भवेद्दौर्भाग्यभाजनम् ॥ इति ।

गारुडे,

स्त्रीणां समं शिरः श्रेष्ठम्—इति ।

इति शिरोलक्षणम् ।

अथ केशलक्षणम् ।

भविष्ये,

सूक्ष्माः कृष्णा मृदुस्निग्धाः कुञ्चिताग्राः शिरोरुहाः ।
भवन्ति श्रेयसे स्त्रीणामन्ये स्युः क्लेशशोकदाः ॥

कुञ्चिताग्राः भङ्गुरभङ्गिभाजः ।

गारुडे,

स्निग्धा नीलाश्च मृदवो मूर्द्धजाः कुञ्चिताग्रकाः । इति ।

शुभा इत्यनुषङ्गः ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

केशा अलिकुलच्छायाः सूक्ष्माः स्निग्धाः सुकोमलाः ।
किञ्चिदाकुञ्चिताग्राश्च कुटिलाश्चातिशोभनाः ॥
परुषाः स्फुटिताग्राश्च विरलाश्च शिरोरुहाः ।
पिङ्गला लघवो रूक्षा दुःखदारिद्र्यबान्धवाः ॥ इति ।

इति केशलक्षणम् ।

इह देहस्यापादतलकेशान्तलक्षणान्युक्त्वा तस्यैव व्यञ्जनादिलक्षणान्युच्यन्ते ।

सामुद्रतिलके,

व्यञ्जनमथ प्रकृतयो मिश्रमेतदपि भवति संस्थानम् ।
सङ्क्षेपात्तल्लक्षणमनुक्रमेणैव वक्ष्यामः ॥

संस्थानं शरीराश्रितं लक्षणम् ।

जन्मान्तरविरचितमिह शुभाशुभं व्यज्यते ध्रुवं येन ।
तन्मशकादिव्यञ्जनमसहजमाख्यायते सद्भिः ॥
रक्तः कृष्णो धूम्रो बिन्दुसमो मशक एव विज्ञेयः ।
तिलकं तिलकाकारं ततोऽन्यदपि लाञ्छनं स्त्रीणाम् ॥ इति ।

भविष्यपुराणे,

यस्याः कण्ठेऽधरे वामे हस्ते कर्णे स्तनेऽपि च ।
मशकं तिलकं चापि साऽपूर्वान् जनयेत्सुतान् ॥ इति ।

स्कान्दे काशीखण्डे,

भ्रुवोरन्तर्ललाटे वा मशको राज्यसूचकः ।
वामे कपोले मशकः शोणो मिष्टान्नदः स्त्रियाः ॥
तिलकं लाञ्छनं वापि हृदि सौभाग्यकारणम् ।
यस्या दक्षिणवक्षोजे शोणे तिलकलाञ्छने ॥
कन्याचतुष्टयं सूते सूते सा च सुतत्रयम् ।
तिलकं लाञ्छनं शोणं यस्या वामे कुचे भवेत् ॥
एकं पुत्रं प्रसूयादौ ततः सा विधवा भवेत् ।
गुह्यस्य दक्षिणे भागे तिलकं यदि योषितः ॥
तदा क्षितिपतेः पत्नी सूते च क्षितिपं सुतम् ।
नासाग्रे मशकः शोणो महिष्या एव जायते ।
कृष्णः स एव भर्तृघ्न्याः पुंश्चल्या वा प्रकीर्तितः ॥
नाभेरधस्तात्तिलकं मशको लाञ्छनं स्मृतम् ।
मशकस्तिलकं चिह्नं गुल्फदेशे दरिद्रकृत् ।
करे कर्णे तथा कण्ठे वामे यस्याः स्फुरेद्यदि ॥
एषां त्रयाणामेकं तु प्राग्गर्भे पुत्रदं भवेत् ॥ इति ।

जगन्मोहने समुद्रः,

स्तने वामे तु कृष्णाभं लाञ्छनं तिलकोऽपि वा।
शीघ्रं तु विधवा सा स्त्री जायतेऽतीव दुःखिता ॥
स्तने तु दक्षिणे यस्या लाञ्छनं तिलकोऽपि वा।
कुङ्कुमोदकसङ्काशं सा भवत्यतिशोभना ॥
लभते वित्तसम्पत्तिं भर्त्तारं वशवर्त्तिनम्।
पुत्रत्रयं प्रसूयेत तथा कन्याचतुष्टयम् ॥
गुह्यान्ते तिलको यस्या रक्तकुङ्कुमसन्निभः।
अथवा दक्षिणे भागे प्रशस्ता सा निगद्यते ॥
स्तनमध्ये तु नारीणां कुङ्कुमोदकसन्निभम्।
लाञ्छनं दृश्यते यस्याः प्रशस्ता सा निगद्यते ॥
ललाटे दृश्यते यस्याः कृष्णं तिलकमुज्ज्वलम्।
पञ्च सा जनयेत्पुत्रान् धर्मसौभाग्यभागिनी ॥
यस्यास्तु हृदये नार्या रक्ताभस्तिलको भवेत्।
लाञ्छनं चापि रक्ताभं सा नारी शोभना भवेत् ॥
लभते वित्तसम्पन्नं भर्त्तारं वंशवर्द्धनम्।
पुत्रत्रयं प्रसूयेत तथा कन्याचतुष्टयम् ॥
यस्याः पयोधरे वामे मशकं तिलोऽपि वा।
हस्ते कर्णे च कण्ठे च सा कन्या पुत्रभागिनी ॥ इति।

उक्तस्थानेष्वेव मशकादिलक्षणं शुभमन्यत्राशुभमिति तदुक्तम्—

सामुद्रतिलके,

मशकं तिलकं लाञ्छनमुक्तस्थानैर्विनाऽशुभं स्थाने।
अङ्गे पुनरपसव्ये सुदृशां क्लेशावहं बहुशः ॥ इति।

इति व्यञ्जनलक्षणम्।

अथ स्त्रीणां प्रकृतिलक्षणम्।

सामुद्रतिलके,

प्रकृतिर्द्विविधा गदिता स्त्रीणां श्लेष्मादिका स्वभावाख्या।
प्रथमा सापि त्रेधा द्वादशधा भवति पुनरन्या॥
नारी श्लेष्मप्रकृतिः सत्यप्रियभाषिणी स्थिरस्नेहा।
फलिनीप्रसूननीलोत्पलदलदूर्वाङ्कुरश्यामा॥
स्निग्धनखदन्तलोमत्वक्केशविलोचना क्षमायुक्ता।
सुविभक्तसमावयवा बहुसत्त्वाऽपत्यवीर्ययुता॥
अक्षुद्राचिरशुष्यत्प्रसूनमाल्यानुलेपना सुभगा।
धर्मार्थिनी कृतज्ञा दयान्विता सततदानमुखी॥
प्रच्छन्नधृतदोषा क्षुत्तृष्णोष्णक्षमात्रयोपेता।
मितवचनपानभोजनकोपा पक्ष्मलपृथुलनयना॥
साधारणसुरतेच्छा निद्रालुः शोणमांसलश्रोणिः।
जलदजलाशयजलजक्षीरादीनीक्षते स्वप्ने॥
योषित्पित्तप्रकृतिर्गौरी कृष्णाथवा बहुस्वेदा।
आताम्रनयनकररुहरसनापादपाणितालुतला॥
क्षणरुष्टा क्षणतुष्टोष्णाभीष्टशीतमधुररसा।
मृदुविमलकपिलमूर्द्धजरोमा मेधाविनी प्रायः॥
प्रियशुचिनिवसनमाल्यानुलेपनात्युष्णशिथिलमृदुगुह्या।
अभिमानिनी सुचरिता शुचिराश्रितवल्लभा शूरा॥
धृतवालिपलितक्षुत्तृट्तनुवीर्या मृदुलमोहनक्रीडा।
किंशुकादिग्दाहताडिद्दहनादीन् पश्यति स्वप्ने॥
वनिता वातप्रकृतिः प्रस्फुरितकुचाग्रपादतला।
रूक्षेक्षणनखदशना चलचित्ता चञ्चलप्रकृतिः॥
अजितेन्द्रिया खराङ्गी गन्धर्वविलासहासकलहरतिः।

बहुभोजनाऽल्पनिद्रा बहुलालापाऽनिशं भ्रमणशीला ॥
धूसरवर्णच्छाया विद्विष्टमधुररसा शिशिरा ।
किञ्चिद्वृत्ताक्षिमुखं शेते प्रलपति निशि त्रसति ॥
कटुकाम्ललवणतिक्तस्निग्धकषायप्रिया सुरतकठिना ।
उद्यानवनक्रीडारतिरत्युष्णप्रिया स्थिरक्रोधा ॥
तरुपर्वताधिरोहं स्वप्ने कुरुते तथा नभोगमनम् ।
प्रायेणैषा प्रकृतिः शुद्धैव विलोक्यते स्फुटं क्वापि ॥
भेदाः पुनरेतासां बहवोऽपि भवन्ति मिश्राणाम् । इति ।

विवेकविलासे,

यस्याः केशांशुकस्पर्शान्म्लायन्ति कुसमस्रजः ।
स्नानाम्भसि विपद्यन्ते बहवः क्षुद्रजन्तवः ॥
म्रियन्ते मत्कुणास्तल्पे तथा यूकाश्च वाससि ।
वातश्लेष्मव्यथायुक्ता सा च पित्तोदयान्विता ॥ इति ।

अत्र श्लेष्मपित्तवातप्रकृतीरभिधाय अधुना स्वभावाभिधा प्रकृतिर्निरूप्यते । सा द्वादशधा । सुरविद्याधरगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचनरकपिसर्पखरमार्जारसिंहभेदैरिति । तथा च—

सामुद्रतिलके,

सुरविद्याधरगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचनरकपिभिः ।
अहिखरविडालसिंहैस्तुल्यानां प्रकृतिरत्रैव ॥ इति ।

क्रमेण ता उक्ता—

भविष्यपुराणे,

नित्यं स्नाता सुगन्धा च नित्यं च प्रियवादिनी ।
अल्पाक्षी अल्परोमा च देवतां तां विनिर्दिशेत् ॥
चन्द्राननां शुभाङ्गीं च मत्तवारणगामिनीम् ।

आरक्तमुखहस्तां च विद्याद्विद्याधरीं तथा ॥
वीणावादित्रशब्देन सर्वसङ्गीतवेणुना ।
पुष्पधूपेन युक्तां च गान्धर्वीं तां विनिर्दिशेत् ॥
बह्वाशिनी बहुवाक्या नित्यं चाप्रियवादिनी ।
पतिं बीभत्सते या तु राक्षसीं तां विनिर्दिशेत् ॥
शौचाचारपरिभ्रष्टा रूपभ्रष्टा भयङ्करी ।
प्रस्वेदमलपङ्काढ्या पिशाचीं तां विनिर्दिशेत् ॥
असन्दूषितचारित्रा गुरुभक्ता पतिव्रता ।
देवब्राह्मणभक्ता च मानुषीं तां विनिर्दिशेत् ॥
कोपना चञ्चला चैव नित्यं वीक्षेद्दिशस्तथा ।
चलं च भाषते लुब्धा वानरीं तां विनिर्दिशेत् ॥
प्रतिकूलकरी नित्यं बन्धूनां भर्तुरेव च ।
स्वच्छन्दललिता चैव सर्पिणीं तां विनिर्दिशेत् ॥
येन केन चिदन्नेन मांसं यस्या विवर्धते ।
रासभीं तादृशीं विद्यान्न सा कल्याणमर्हति ॥
प्रच्छन्नं कुरुते पापं मायावादे च हृष्यति ।
हृदयं चैव दुर्ग्राह्यं मार्जारीं तां विनिर्दिशेत् ॥
हसते क्रीडते चैव क्रुध्यते न प्रसीदति ।
जीवेषु रमते नैव सैंहीं तां हि विनिर्दिशेत् ॥

सामुद्रतिलके विशेषः,

हसते पराभिभूतिं खरमैथुनसेविनी तुमुलनादा ।
अन्नेन येन केन चिदुपचितगात्रा खरप्रकृतिः ॥
अन्यच्छिद्रान्वेषणपरायणा कुटिलगामिनी रौद्रा ।
धृतवैरा क्रुद्धमना अहिस्वभावा च वनिता स्यात् ॥
एकान्तस्थानरतिश्चिरेण मैथुननिषेवणस्वान्ता ।

निद्रालसा गतभया सिंहप्रकृतिर्भवति युवतिः ॥ इति ।

इति प्रकृतिलक्षणम् ।

अथ मिश्रकलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

तिस्रस्तु रेखा ग्रीवायां चेदिन्दीवरलोचना ।
यस्य सा गृहमागच्छेत्स गृही सुखमेधते ॥
राजहंसगतिर्या तु मृगाक्षी मृगवर्णिका ।
समशुक्लाग्रदन्ता च कन्यां तामुत्तमां विदुः ॥
मण्डूककुक्षिर्या नारी न्यग्रोधपरिमण्डलम् ।
एकं जनयते पुत्रं सोऽपि राजा भविष्यति ॥
हंसस्वरा मेघवर्णा या कन्या मधुपिङ्गला ।
अष्टौ जनयते पुत्रान् धनधान्यविवर्धिनी ॥
आयतौ श्रवणौ यस्याः सुरूपा चापि नासिका ।
भ्रुवौ चेन्द्रायुधाकारे सन्ततं सुखभागिनी ॥
तन्वी श्यामा तथा कृष्णा स्निग्धाङ्गी मृदुभाषिणी ।
शङ्खकुन्देन्दुदशना भवेदैश्वर्यभागिनी ॥
विस्तीर्णं जघनं यस्या वेदिमध्या तु या भवेत् ।
आयते विपुले नेत्रे राजपत्नी तु सा भवेत् ॥
वेदिमध्या वेदिमध्यवत्कृशमध्या कृशोदरीत्यर्थः ।
गूढगुल्फाङ्गुलिशिरा अल्पग्रीवाल्पमध्यमा ।
रक्ताक्षी रक्तचरणा सात्यन्तं सुखभागिनी ॥
वक्राङ्गुलितलौ पादौ कन्यां तां परिवर्जयेत् ।
इन्द्रचन्द्रनदीऋक्षसर्पनाम्न्यश्च याः स्त्रियः ॥
नैताः पतिषु रज्यन्ते या च नक्षत्रनामिका ।

यस्यास्तु हसमानाया गण्डे जायेत कूपकम् ।
न सा रमति कौमारे स्वच्छन्दाकार्यकारिणी ॥
यस्यास्तु गच्छमानायाष्टिट्टिकायति जङ्घिका ।
सा पुत्रं वाञ्छते कर्त्तुं पतित्वं नात्र संशयः ॥

टिट्टिकायति । यस्या गमने जङ्घयोः टिट्टिकाकारः शब्दः श्रूयते ।

स्थूलपादा च या कन्या सर्वाङ्गेषु च लोमशा ।
स्थूलोष्ठदन्ता यस्याः स्युर्विधवां तां विनिर्दिशेत् ॥
यस्या हस्तौ च पादौ च मुखं च विकृतं भवेत् ।
उत्तरोष्ठे च रोमाणि सा क्षिप्रं भक्षयेत्पतिम् ॥
त्रीणि यस्याः प्रलम्बन्ते ललाटमुदरं स्फिचौ ।
त्रीन् प्रभक्षयते सा तु देवरं श्वशुरं पतिम् ॥
मृदूनि मृदुरोमाणि नात्यन्तं स्वेदनानि च ।
सुरभीणि च गात्राणि यासां ताः पूजिताः स्त्रियः ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

गन्धैर्मधूकपुष्पाभैः स्निग्धैश्च दशनच्छदैः ।
असङ्गतभ्रूः संश्लिष्टचरणाङ्गुलिकुड्मला ॥
पतिप्रिया पतिप्राणा या नारी पतिदेवता ।
अलक्षणापि सा ज्ञेया सर्वलक्षणसंयुता ॥
अतिदीर्घा कृशा या च चलन्मांसमयी तथा ।
सापि वर्ज्या विशेषेण नरेण हितमिच्छता ॥

स्त्रीसर्वलक्षणान्यभिधायात्रैवान्ते उपसंहृतम् ।

सङ्क्षेपतस्तेऽभिहितं मयैतत्
स्याल्लक्षणं चारु नितम्बिनीनाम् ।

निद्रालसा गतभया सिंहप्रकृतिर्भवति युवतिः ॥ इति ।

इति प्रकृतिलक्षणम् ।

अथ मिश्रकलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,

तिस्रस्तु रेखा ग्रीवायां चेदिन्दीवरलोचना ।
यस्य सा गृहमागच्छेत्स गृही सुखमेधते ॥
राजहंसगतिर्या तु मृगाक्षी मृगवर्णिका ।
समशुक्लाग्रदन्ता च कन्यां तामुत्तमां विदुः ॥
मण्डूककुक्षिर्या नारी न्यग्रोधपरिमण्डलम् ।
एकं जनयते पुत्रं सोऽपि राजा भविष्यति ॥
हंसस्वरा मेघवर्णा या कन्या मधुपिङ्गला ।
अष्टौ जनयते पुत्रान् धनधान्यविवर्धिनी ॥
आयतौ श्रवणौ यस्याः सुरूपा चापि नासिका ।
भ्रुवौ चेन्द्रायुधाकारे सन्ततं सुखभागिनी ॥
तन्वी श्यामा तथा कृष्णा स्निग्धाङ्गी मृदुभाषिणी ।
शङ्खकुन्देन्दुदशना भवेदैश्वर्यभागिनी ॥
विस्तीर्णं जघनं यस्या वेदिमध्या तु या भवेत् ।
आयते विपुले नेत्रे राजपत्नी तु सा भवेत् ॥

वेदिमध्या वेदिमध्यवत्कृशमध्या कृशोदरीत्यर्थः ।

गूढगुल्फाङ्गुलिशिरा अल्पग्रीवाल्पमध्यमा ।
रक्ताक्षी रक्तचरणा सात्यन्तं सुखभागिनी ॥
वक्राङ्गुलितलौ पादौ कन्यां तां परिवर्जयेत् ।
इन्द्रचन्द्रनदीऋक्षसर्पनाम्न्यश्च याः स्त्रियः ॥
नैताः पतिषु रज्यन्ते या च नक्षत्रनामिका ।

यस्यास्तु हसमानाया गण्डे जायेत कूपकम् ।
न सा रमति कौमारे स्वच्छन्दाकार्यकारिणी ॥
यस्यास्तु गच्छमानायाष्टिट्टिकायति जङ्घिका ।
सा पुत्रं वाञ्छते कर्त्तुं पतित्वं नात्र संशयः ॥

टिट्टिकायति । यस्या गमने जङ्घयोः टिट्टिकाकारः शब्दः श्रूयते ।

स्थूलपादा च या कन्या सर्वाङ्गेषु च लोमशा ।
स्थूलोष्ठदन्ता यस्याः स्युर्विधवां तां विनिर्दिशेत् ॥
यस्या हस्तौ च पादौ च मुखं च विकृतं भवेत् ।
उत्तरोष्ठे च रोमाणि सा क्षिप्रं भक्षयेत्पतिम् ॥
त्रीणि यस्याः प्रलम्बन्ते ललाटमुदरं स्फिचौ ।
त्रीन् प्रभक्षयते सा तु देवरं श्वशुरं पतिम् ॥
मृदूनि मृदुरोमाणि नात्यन्तं स्वेदनानि च ।
सुरभीणि च गात्राणि यासां ताः पूजिताः स्त्रियः ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

गन्धैर्मधूकपुष्पाभैः स्निग्धैश्च दशनच्छदैः ।
असङ्गतभ्रूः संश्लिष्टचरणाङ्गुलिकुड्मला ॥
पतिप्रिया पतिप्राणा या नारी पतिदेवता ।
अलक्षणापि सा ज्ञेया सर्वलक्षणसंयुता ॥
अतिदीर्घा कृशा या च चलन्मांसमयी तथा ।
सापि वर्ज्या विशेषेण नरेण हितमिच्छता ॥

स्त्रीसर्वलक्षणान्यभिधायात्रैवान्ते उपसंहृतम् ।

सङ्क्षेपतस्तेऽभिहितं मयैतत्
स्याल्लक्षणं चारु नितम्बिनीनाम् ।

रहस्यमेतत्कथितं तु तत्र
यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ॥ इति ।
स्कान्दे काशीखण्डे,
सुप्ता परस्परं या तु दन्तान् किटिकिटायते ।
सुलक्ष्मापि न सा शस्ता यत्किञ्चित्प्रलपेत्तथा ॥ इति।
जगन्मोहने समुद्रः,
स्थूलकेशी पतिघ्नी च दीर्घकेशी तथैव च ।
कपिलैः परुषैः क्रूरा स्कन्धकेशी न शोभना ॥
मृगाक्षी च मृगग्रीवा मृगजङ्घा मृगोदरी ।
अपि दासकुले जाता राजपत्नी भविष्यति ॥
कुले महति सम्भूता लक्षणैः समलङ्कृता ।
भार्या प्रशस्यते लोकैरितरा कलहप्रिया ॥
रक्तनेत्रा बृहद्ग्रीवा लम्बोष्ठी विकृतानना ।
तथैवोत्कटपादा च वर्जनीया प्रयत्नतः ॥
हंसस्वरा मेघवर्णा या कन्या दीर्घलोचना ।
यस्य गेहे तु सा गच्छेत्तद्गृहं सुखमेधते ॥
आयतं वदनं यस्याः सुरूपा चैव नासिका ।
भ्रुवौ चेन्द्रायुधाकारे साऽत्यन्तं सुखभागिनी ॥
अङ्गुलीसहिता यस्या नखाः पद्मदलप्रभाः ।
मृदुहस्ततला कन्या सा नित्यं सुखमेधते ॥
एकैकेन तु रोमेण जङ्घे चैव सुवर्त्तुले ।
धनधान्यवती कन्या सर्वसौख्यकरी स्मृता ॥
या नीलोत्पलवर्णाभा पिङ्गनेत्रा च भामिनी ।
सुवर्णरूप्यरत्नानां स्वामिनीं तां विनिर्दिशेत् ॥
श्यामवर्णा च तन्वङ्गी स्निग्धाङ्गी मृदुभाषिणी ।

शङ्खकुन्देन्दुदशना सर्वसौख्यविभागिनी ॥
विस्तीर्णं जघनं यस्या वेदिमध्या च या भवेत् ।
आयतैर्विपुलैर्नेत्रै राजपत्नी तु सा भवेत् ॥
यस्याः कृष्णाश्च सूक्ष्माश्च मृदुस्निग्धाश्च मूर्द्धजाः ।
स्निग्धाङ्गी सुकुमारी च सौभाग्यसुखभागिनी ॥
कूर्मपृष्ठनखा यस्याः स्निग्धभावविवर्जिताः ।
बाह्याङ्गुलितलौ पादौ तां कन्यां परिवर्जयेत् ॥
उद्बद्धापिण्डिका या तु वराहखररोमशा ।
अपि राजकुलोत्पन्ना दासी स्याद्यदि रूपिणी ॥
काकजङ्घा च या नारी या वराहर्क्षरोमशा ।
न सा भवति कल्याणी पतिदुःखेन मोहिता ॥
यस्यास्तु गच्छमानायाः कटिः किटिकिटायते ।
जङ्घा च ग्रसते नित्यं भर्त्तारं नात्र संशयः ॥
उग्ररूपा चा या कन्या सर्वाङ्गेषु च रोमशा ।
स्थूलपादा च या कन्या दासीं तां च विनिर्दिशेत् ॥
रोमराजी भवेत्खण्डा ह्रस्वा वक्रा समुन्नता ।
अर्धाब्देन तु भर्तारं हत्वा भवति निर्धना ॥
रोमराजी पुनर्यस्यास्त्रिवलीभिर्विराजिता ।
गम्भीरा नाभिका यस्याः प्रशस्ता सा निगद्यते ॥
धनाढ्या रूपसम्पन्ना भर्त्तारं वशवर्त्तिनम् ।
लभते नात्र सन्देहः समुद्रवचनं यथा ॥ इति ।

तथा,

समुद्र उवाच ।

पीनोरुः पीनगण्डा समसितदशना पद्मपत्रायताक्षी
बिम्बोष्ठी तुङ्गनासा गजगतिगमना दक्षिणावर्त्तनाभिः ।

स्निग्धाङ्गी चारुवेषा मृदुपृथुजघना सुस्वरा चारुकेशा
भर्ता तस्याः क्षितीशो भवति च सुभगा पुत्रयुक्ता च नारी॥
पिङ्गाक्षी कूपगण्डा खरपरुषरवा स्थूलजङ्घोर्ध्वकेशी
रूक्षाक्षी वक्रनासा प्रविरलदशना कृष्णताल्वोष्ठजिह्वा।
शुष्काङ्गी सङ्गतभ्रूः कुचयुगविषमा वामना चातिदीर्घा
कन्यैषा वर्जनीया धनसुखरहिता दुष्टशीला च नित्यम्॥
हृद्रोमनखकेशेषु दन्तोष्ठनयनेषु च।
स्नेहोऽत्र विद्यते यासां ताः स्त्रियः शुभकारणम्॥
अल्पस्वेदाऽल्परोमा च निद्राभोजनदुर्बला।
गात्रेषु च न रोमाणि नारीलक्षणमुत्तमम्॥
रक्तजिह्वा मृगाक्षी च या नारी नागलोचना।
कृशोदरी गजगतिः स्त्रीणां लक्षणमुत्तमम्॥
परानुकूलां परपाकपाकिनीं
विवादशीलां स्वयमर्थचोरिणीम्।
आक्रन्दिनीं सप्तगृहप्रवेशिनीं
त्यजेच्च भार्यां दशपुत्रपौत्रिणीम्॥
मातुलिङ्गसमौ हस्तौ लम्बमानं स्तनद्वयम्।
यदा तदा न सन्देहो द्वितीयं कुरुते पतिम्॥
मातुलिङ्गं बीजपूरम्। मध्यदेशभाषायां विज उर इति प्रसिद्धम्।
महाङ्गुली महानासा महामुखी महास्तनी।
महानखा तु या नारी सा नारी दुःखिनी भवेत्॥
नदीनामा च या नारी या नारी फलनामतः।
देवीनामा च या नारी स्वयं भक्षयते पतिम्॥
तीर्थनामा च या नारी सा भवेत्पतिवर्जिनी।
वृक्षनामा च या कन्या तन्मुखं नावलोकयेत्॥

दक्षा तुष्टा प्रियालापा पतिचित्तानुगामिनी।
कालौचित्याव्ययकरी या सा लक्ष्मीरिवापरा॥ इति।

विवेकविलासे,

कुचे वराङ्गपार्श्वे च वामे उच्चे मनाक् सति।
नारीप्रसविनी नारी दक्षिणे तु नरप्रसूः॥
अतिश्यामातिगौरा च अतिस्थूलातितन्विका।
अतिदीर्घातिह्रस्वा च विषमाङ्ग्यधिकाङ्गिका॥
हीनाङ्गी चैव विकला रूक्षकर्कशकाङ्गिका।
सञ्चारिस्वरुगाक्रान्ता धर्मविद्वेषिणी तथा॥
धर्मान्तररता चापि नीचकर्मरतापि च।
दुःशीला दुर्भगा बन्ध्या दरिद्रा दुःखिताऽधमा॥
अल्पायुर्विधवा कन्या स्यादेभिर्दुष्टलक्षणैः।
उपाङ्गमथ वाङ्गं स्याद्यदीयं बहुरोमकम्॥
वर्जयेत्तां प्रयत्नेन विषकन्यासहोदराम्।
भौमार्कशनिवाराणां वारः कोऽपि भवेद्यदि॥
तथाऽश्लेषाशतभिषाकृत्तिकानां च सम्पदि।
द्वादशी वा द्वितीया वा सप्तमी वा तिथिर्यदि॥
ततस्तत्र सुता जाता जायते विषकन्यका। इति।

सामुद्रतिलके,

मधुपिङ्गाक्षी स्निग्धश्यामाङ्गी राजहंसगतिनादा।
अष्टौ जनयति पुत्रान् धनधान्यविवर्धिनी तन्वी॥
पीवरनितम्बबिम्बा पीवरवक्षोजमण्डला बाला।
पीवरकपोलपाली सा सौभाग्यान्विता युवतिः॥
पृथुनयना पृथुजघना पृथुवक्षाः पृथुकटिः पृथुश्रोणिः।
पृथुशीला च पुरन्ध्री सुपूजिता जायते जगति॥

पुरन्ध्री स्त्री ।

मृदुरोमा मृदुगात्री मृदुकोष्ठा मृदुशिरोरुहा रमणी ।
मृदुभाषिणी न गण्यैः पुण्यैरासाद्यते सद्यः ॥
दीर्घमुखी दीर्घाक्षी दीर्घभुजा दीर्घमूर्द्धजा तन्वी ।
दीर्घाङ्गुलिका प्राप्नोत्यादीर्घं पतिं सुखोपेतम् ॥
वृत्तमुखी वृत्तकुचा वृत्तप्रस्तोरुजानुगुल्फयुगा ।
वृत्तग्रीवानाभिर्वृत्तशिरा जायते धन्या ॥
व्यक्ता भवन्ति रेखा मणिबन्धे कण्ठदले मध्ये ।
पूर्णास्तिस्रो यस्या नृपस्य सा जायते जाया ॥
उत्तप्तस्वर्णरुचस्तनुत्वचः सकलकोमलावयवाः ।
लब्धसमुदायशोभाः प्रायः श्रीभाजनं सुदृशः ॥
कपिलविलोचननालिनां कपिलकचां कपिलरोमराजिचिताम् ।
कपिलावयवां बालां सन्तः शंसन्ति न प्रायः ॥
विपुलमुखी विपुलकुचा विपुलपदा विपुलकर्णहृन्नासा ।
विपुलाङ्गुलिका प्रायो भर्तृघ्नी जायते योषित् ॥
कृष्णाक्षी कृष्णाङ्गी कृष्णनखी कृष्णरोमराजिचिता ।
कृष्णोष्ठतालुरसना सा नियतं गर्हिता लोके ॥
लम्बललाटा लम्बग्रीवा लम्बोष्ठनासिका न शुभा ।
लम्बपयोधरजठरा लम्बस्फिग्लम्बचरणमणिः ॥
निःसरति वदनकुहराल्लाला यस्याः शयानायाः ।
स्फारे किञ्चिन्नेत्रे सा बाला कथ्यते कुलटा ॥
यदि नाभ्यावर्त्तवलीरेखाहीनं पृथूदरं यस्याः ।
दुःखैराकुलचित्ता सा युवतिर्जायते सततम् ।
प्रसभं प्रहरति वाष्पं प्रहसन्त्या नेत्रकर्णयोर्यस्याः ।
लाला च मुखान्तरस्था कौतस्त्या शीलरक्षा स्यात् ॥

युगपद्भवन्ति यस्या दुर्गन्धाः श्वासमूत्रक्षुतवश्च ।
साक्षादेव कुठारी सा वंशविकर्त्तने वनिता ॥
यस्याः स्फुटं हसन्त्याः कपोलयोः कूपकौ सदा स्याताम् ।
नयने नितान्तचपले सा भर्तृघ्नी भवत्यसती ॥
यान्त्याः स्वैरं यस्या दैववशात्पटपटायते वसनम् ।
सततं सा कल्याणी कलयति कल्याणवैकल्यम् ॥
सर्वास्थिसन्धिबन्धा यस्या गमने कटकटायन्ते ।
सुतमपि पतिं चिकीर्षति सा सङ्गतयौवनं युवतिः ॥
अपराङ्गं रोमयुतं पूर्वाङ्गं रोमविरहितं यस्याः ।
भवति विपरीतमथ वा भयङ्करी सा पिशाचीव ॥
फल्गुप्रहसनशीला निष्कारणादिङ्निरीक्षणप्रवणा ।
निष्फलबहुलालापा सा नारी दूरतस्त्याज्या ॥
अतिह्रस्वमुखी धूर्त्ता दीर्घमुखी दुःखभागिनी वनिता ।
शुष्कमुखी वक्रास्या सौभाग्यैश्वर्यसुखहीना ॥
सततं विद्विष्टमनाः खरोष्ट्रकटुकस्वरा स्फुरद्भ्रुकुटी ।
स्वच्छन्दाचाररतिः सा स्यान्मूर्त्ता पुनरलक्ष्मीः ॥
पादौ यस्याः स्फुटितौ रोमशचिपिटाङ्गुली निगूढनखौ ।
कच्छपपृष्ठनखौ वा सा दुःखदरिद्रताहेतुः ॥
विकलाङ्गी व्याधियुता शुष्काङ्गी वामना तथा कुब्जा ।
नीचान्वयजा रमणी परिहरणीया सुरूपापि ॥
काकमुखी काकाक्षी काकरवा काकजङ्घिका नारी ।
काकगतिचेष्टिता स्यान्नूनं दारिद्र्यदुःखवती ॥
सन्ततकोपाविष्टा स्तब्धाङ्गी चञ्चला महाबाहुः ।
सा दारिद्र्यवती स्याद्युवतिर्यदि वा न दीर्घायुः ॥
कपिवक्त्रा कपिनेत्रा कपिनासा कपिकटिः कपिश्रवणा ।

कपिरोमशप्रतीका प्रतीपकृज्जायते योषित् ॥
प्रतीकः अङ्गम् ।
नगविहगनदीनामा वृक्षलतागुल्मनामिका नारी ।
नक्षत्रग्रहनामा न रज्यति स्वैरिणी पत्यौ ॥
शक्रसुरासुरनामा पुन्नामानामिका नियतम् ।
भीषणनामा रमणी स्वच्छन्दा जायते प्रायः ॥
कामस्य सततवसतिर्यस्मात्सा कामिनीति विदिता स्त्री ।
द्वादशवर्षादूर्ध्वं कामो विस्फुरति पुनरधिकः ॥
तत्कारणं तु यौवनमनन्तरं सुभ्रुवो भवन्त्येते ।
वक्रोक्तिनयनलीलानितम्बबिम्बस्तनोद्भेदाः ॥
शुभलक्षणापि रूपाधिकापि विख्यातगोत्रजातापि ।
सौभाग्यभागपि तथा न शुभा दुश्चारिणी रमणी ॥
वृत्तं सुलक्ष्म वृत्तं रूपं वृत्तं समग्रसौभाग्यम् ।
वृत्तं गुणादिकं यत्तद्वृत्तं शस्यते सुदृशाम् ॥
अपि दुर्लक्षणलक्ष्मा महार्हतां शीलसंयुता याति ।
शीलेन विना वनिता न शुभा शुभलक्षणभृतापि ॥
सत्यं यत्राकृतयस्तत्र गुणाः सततमेव निवसन्ति ।
रूपाधिका पुरन्ध्री वृत्तादिगुणान्विता प्रायः ॥ इति ।

इति मिश्रकलक्षणम् ।

इह वपुष आपादतलकेशान्तानि व्यञ्जनादीन्यपि लक्षणान्यभिहितानि । अधुना आवर्त्तलक्षणं स्कान्दवचनक्रमेणाभिधीयते ।

भविष्यपुराणे,

आवर्तः पृष्ठतो यस्या नाभिरावर्त्तवर्जिता ।

तस्या यस्तु भवेद्भर्त्ता तस्यायुर्ह्रस्वमादिशेत् ॥
गुह्यावर्त्ता पतिं हन्ति नाभ्यावर्त्ता पतिव्रता ।
कट्यावर्त्ता तु स्वच्छन्दा न कदाचिद्धि रज्यते ॥ इति ।
स्कान्दे काशीखण्डे,
पादे प्रदक्षिणावर्तो धर्मो वामे न शोभनः ।
नाभौ श्रुतावुरसि वा दक्षिणावर्त्त ईडितः ॥
सुखाय दक्षिणावर्त्तः पृष्ठवंशस्य दक्षिणे ।
अन्तःपृष्ठं नाभिसमो बह्वायुःपुत्रवर्द्धनः ॥
राजपत्न्याः प्रदृश्येत भगमौलौ प्रदक्षिणः ।
स चेच्छकटभङ्गिः स्याद्बह्वपत्यसुखप्रदः ॥
शकटभङ्गिश्चक्राकारः ।
कटिगो गुह्यवेधेन पत्यपत्यनिपातनः ।
स्यातामुदरवेधेन पृष्ठावर्त्तौ न शोभनौ ॥
एकेन हन्ति भर्त्तारं भवेदन्येन पुंश्चली ।
कण्ठगो दक्षिणावर्त्तो दुःखवैधव्यहेतुकः ॥
सीमन्तेऽथ ललाटे वा त्याज्यो दूरात्प्रयत्नतः ।
सा पतिं हन्ति वर्षेण यस्या मध्येकृकाटिकाम् ॥
प्रदक्षिणो वा वामो वा रोम्णामावर्त्तकः स्त्रियाः ।
एको वा मूर्द्धनि द्वौ वा स्यातां वामगती अपि ॥
आदशाहात् पतिघ्नौ तु त्याज्यौ दूरात्सुबुद्धिना ।
कट्यावर्त्ता च कुलटा नाभ्यावर्त्ता पतिव्रता ॥
पृष्ठावर्त्ता च भर्तृघ्नी कुलटा चाथ जायते ॥ इति ।
जगन्मोहने समुद्रः,
त्रिष्वावर्त्तो भवेद्यस्या ललाट उदरे भगे ।
त्रीणि सा भक्षयेन्नारी देवरं श्वशुरं पतिम् ॥

आवर्त्तः पृष्ठतो यस्या न सा कल्याणभागिनी ।
बहून् सा रमते नारी दुःखितान् कुरुते सदा ॥ इति ।
विवेकविलासे,
कटीकृकाटिकाशीर्षोदरभालेषु मध्यगः ।
नासान्ते च शुभो न स्यादावर्त्तो दृष्टिगोऽपि सन् ॥
आवर्त्ता वामभागेऽपि स्त्रीणां संहारवृत्तयः ।
न शुभास्ते शुभो भालदक्षिणेऽङ्गे स दृष्टितः ॥ इति ।
सामुद्रतिलके,
आवर्त्तो नारीणां प्रदक्षिणः पाणिपल्लवे व्यक्तः ।
दक्षे धनधान्यजनको न जातु शस्तः पुनर्वामे ॥ इति ।

इत्यावर्त्तलक्षणम् ।

अथ गन्धलक्षणम् ।

जगन्मोहने प्राह समुद्रः,
धान्यगन्धा च या नारी निम्बगन्धा च या भवेत् ।
वर्जनीया प्रयत्नेन यदीच्छेच्चिरजीवितम् ॥
क्षीरगन्धां त्यजेत्कन्यां तथा च क्षौद्रगन्धिनीम् ।
रक्तगन्धा च या नारी तां कन्यां परिवर्जयेत् ॥
गोमूत्रहरितालाभो गन्धो यस्याः प्रवर्तते ।
दुष्टगन्धा च या नारी वर्जनीया प्रयत्नतः ॥
तुम्बीपुष्पसमो गन्धोऽप्यथ लाक्षासमो भवेत् ।
न सा तु लभते गर्भं दुर्भगातीव जायते ।
चम्पकाशोकपुष्पाणां यदि गन्धो भवेत् स्त्रियाः ॥
सुभगा सा भवेन्नूनं भर्त्तुः स्याद्वंशवर्द्धिनी ॥
या च छुच्छुन्दरीगन्धा मत्स्यगन्धा च या भवेत् ।
उग्रगन्धा च या कन्या कन्यां तां परिवर्जयेत् ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

जातीचम्पकविचकिलशतपत्रबकुलकेतकीतुल्यः ।
स्वेदश्वसादिभवः प्रशस्यते योषितो गन्धः ॥
गन्धः सर्वाङ्गाणां मृगनाभीसन्निभो भवति यस्याः ।
सा योषिदग्रमहिषी विहीनरूपापि भूमिपतेः ॥ इति ।

इति गन्धलक्षणम् ।

अथ छायालक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

छादयति लक्षणानि स्त्रीणामङ्गे तदुच्यते छाया ।
लावण्यं सौभाग्यं तां लक्षणवेदिनो ब्रुवते ॥
वस्त्वतिरिक्तं किञ्चन महाकवीनां यथा गिरि स्फुरति ।
अङ्गे सुदृशां तद्वन्मनोहरा लवणिमच्छाया ॥
सौभाग्यच्छायैव प्रमुखा निखिलेषु लक्ष्मसु स्त्रीणाम् ।
यदभावे भुवि वनिता पाञ्चालीवन्न भोगार्हा ॥
चित्तचमत्कृतिजननी हृदि सन्तोषं तनोति जगतोऽपि ।
या दृष्टापि स्पष्टं सा हि च्छाया तु शस्यते सुदृशाम् ॥
यासां सर्वाङ्गीणा विराजते लवणिमच्छाया ।
चित्रमिमास्तास्त्रिजगति माधुर्यं समधिकं दधते ॥
रूपाकारविहीने शुभलक्षणविरहिते नियतमङ्गे ।
सौभाग्यमस्ति यस्याः सा ललना दुर्लभा भुवने ॥
यदि लावण्यच्छायाच्छन्नं शुभलक्ष्मरूपमङ्गं स्यात् ।
तत्तद्वयसो योगेन हि शृतदुग्धे शर्कराक्षेप इव ॥ इति ।

इति छायालक्षणम् ।

अथ सत्त्वलक्षणम् ।

सामुद्रतिलके,

आपद्यपि सम्पद्यपि मुक्तमनोदुःखसुखमेकम् ।
अपगतविषादहर्षं हतशोकोत्साहमिह सत्त्वम् ॥
सत्त्वोपेता प्रायः सदया सत्यस्थिरातिगम्भीरा ।
कौटिल्यशल्यरहिता हितकल्याणी भवति रमणी ॥ इति ।

इति सत्त्वलक्षणम् ।

अथ स्वरलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
हंसकोकिलवीणाश्वशिखिवेणुस्वराः स्त्रियः ।
प्राप्नुवन्ति बहून् भोगान् भृत्यानाज्ञापयन्ति च ॥
भिन्नकांस्यस्वरा नारी खरकाकस्वरा च या ।
रोगव्याधिभयं शोकं दारिद्र्यं चाधिगच्छति ॥ इति ।
हेमाद्रावप्युक्तम्—
मेघौघकुररक्रौञ्चहंसदुन्दुभिनिःस्वना ।
कलविङ्कहिरण्याभपरपुष्टैस्तु भाषिणी ॥
प्रशस्यते, इति शेषः ।
सामुद्रतिलके,
गतकौटिल्यमदीनं स्निग्धं दाक्षिण्ययुक्तमकठोरम् ।
सकलजनसान्त्वनकरं भाषितमिह योषितां शस्तम् ॥
नारी विभिन्नकांस्यक्रोष्टुखरोलूककाककङ्करवा ।
दुःखबहुशोकशङ्कावैधव्यव्याधिभाग्भवति ॥ इति ।

इति स्वरलक्षणम् ।

अथ गतिलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
हंसगोवृषचक्राह्वसिंहमातङ्गगामिनी ।
स्वकुलं द्योतयेन्नारी महिषी पार्थिवस्य च ॥

चक्राह्वश्चक्रवाकः।द्योतयेत् प्रकाशयेत् प्रसिद्धं कुर्यादित्यर्थः।
श्वशृगालगतिर्निन्द्या या च वायसवद्व्रजेत् ।
दासी मृगगतिर्नारी द्रुतगा स्याच्च बन्धकी ॥ इति ।
सामुद्रतिलके,
मृदुसन्निवेशितपदा मत्तमतङ्गजहंसगतितुल्या ।
सुभगा गतिः सुललिता विलसति वसुधेशपत्नीनाम् ॥इति।

इति गतिलक्षणम् ।

अथ वर्णलक्षणम् ।

भविष्यपुराणे,
फलिनीरोचनाहेमकुङ्कुमप्रभ एव च ।
वर्णः शुभकरः स्त्रीणां यश्च दूर्वाङ्कुरोपमः ॥ इति ।
फलिनी श्यामा ।
सामुद्रतिलके,
पङ्कजकिञ्जल्काभः स्त्रीणां नवतप्तकनकभङ्गनिभः ।
चम्पककुसुमसमानः स्निग्धो गौरः शुभो वर्णः ॥
नवदूर्वाङ्कुरतुल्यः स्मेरश्यामार्जुनप्रसूनाभः ।
कान्तः श्यामो वर्णः सौभाग्यं सुभ्रुवां तनुते ॥
शुद्धोऽपि मध्यमः स्यात् कृष्णस्निग्धश्च कज्जलच्छायः ।
वायसतुण्डविडम्बी पुनर्जघन्यो घनविरूक्षः ॥
द्युतिमान् यो हरितालीविमिश्रनीलीनिभो भवति वर्णः ।
श्यामासन्निभवर्णो लावण्यगुणाधिकः स्त्रीणाम् ॥ इति ।

इति वर्णलक्षणम् ।

अत्र नरलक्षणे यो विशेषो नोक्तः स अत्रत्यस्तत्रावगन्तव्यः । यश्चात्र विशेषो नोक्तः स चाविरुद्धः पुरुषलक्षणप्रकरणोक्तोऽवगन्तव्यः । तदुक्तम्—

सामुद्रतिलके,

यन्नोक्तं पूर्वस्मिन्नौचित्यात्तन्नरेऽपि नारीवत् ।
यदमुष्मिन्नपि न पुनः सकलं तन्नरवदप्यूह्यम् ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गात्कामशास्त्रोक्तानि पुरुषस्त्रीलक्षणान्युच्यन्ते । तत्र पुरुषः शशादिभेदेन चतुर्विधः । तदुक्तम्—

स्मरदीपिकायाम्,

शशो मृगो वृषश्चैव चतुर्थश्च हयस्तथा ।
कथितं च क्रमात्पुंसामेतज्जातिचतुष्टयम् ॥ इति ।

एतेषां लक्षणान्यपि क्रमेण तत्रैवोक्तानि । तत्र—

शशो यथा,

स्त्रीजितो गायनश्चैव नारीसत्त्वपरः सुखी ।
षडङ्गुलशरीरस्तु श्रीमांश्च शशको मतः ॥ इति ।

शरीरं लिङ्गम् ।

मृगो यथा,

अल्पभुग्धार्मिकश्चैव सत्यवादी प्रियम्वदः ।
अष्टाङ्गुलशरीरस्तु रूपयुक्तो मृगो मतः ॥ इति ।

वृषो यथा,

उपकारवशो नित्यं स्त्रीवशः श्लेष्मलस्तथा ।
दशाङ्गुलमेढ्रस्तु मेदस्वी वृषभो मतः ॥ इति ।

हयो यथा,

लुब्धकः कृपणश्चैव मिथ्यावादी च निर्भयः ।
द्वादशाङ्गुलमेढ्रश्च कुशलो वै हयो मतः ॥ इति ।

अथ स्त्रीलक्षणम् ।

तत्र पद्मिन्यादिभेदेन स्त्री चतुर्विधा । तदुक्तम्—

स्मरदीपिकायाम्,

पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा ।
प्रत्येकं च वरस्त्रीणां ख्यातं जातिचतुष्टयम् ॥ इति ।

रतिरहस्येऽपि,

पद्मिनीं तदनु चित्रिणीं ततः शङ्खिनीं तदनु हस्तिनीं विदुः।
उत्तमा प्रथमभाषिता ततो हीयते युवतिरुत्तरोत्तरा ॥इति।

विवेकविलासेऽपि,

पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा ।
तत्तदिष्टविधानेनानुकूल्या स्त्री विचक्षणैः ॥ इति ।

तत्र पद्मिनीलक्षणमुक्तम्—

स्मरदीपिकायाम्,

शशिवदना बिम्बोष्ठी तन्वी ताम्रनखी तथा ।
मृद्वङ्गी लज्जिता श्यामा रक्तोपान्तविलोचना ॥
गायनी सुरताढ्या च पारावतकलस्वना ।
स्वल्पाहारा सुकेशी च पद्मगन्धा च पद्मिनी ॥ इति ।

रतिरहस्ये,

कमलमुकुलमृद्वी फुल्लराजीवगन्धिः
सुरतपयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गे ।
चकितमृगदृशाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे
स्तनयुगलमनल्पं श्रीफलश्रीविडम्बि ॥
तिलकुसुमसमानां बिभ्रती नासिकां या
द्विजगुरुसुरपूजाः श्रद्दधाना सदैव ।
कुवलयदलकान्तिः कापि चाम्पेयगौरी
विकचकमलकोशाकारकामातपत्रा ॥

विकसितकमलकोशाकारं कामातपत्रं गुह्यं यस्याः सेति विग्रहः ।

व्रजति मृदु सलीलं राजहंसीव तन्वी
त्रिवलिललितमध्या हंसवाणी सुवेषा ।
मृदु शुचि लघु भुङ्क्ते मानिनी गाढलज्जा
धवलकुसुमवासोवल्लभा पद्मिनी स्यात् ॥ इति ।

सामुद्रतिलकेऽपि,

स्निग्धश्यामलकान्तिस्तिलकुसुमाकारनासिका सुभगा ।
त्रिबलीतरङ्गमध्या वृत्तकुचा स्निग्धकृष्णकचा ॥
पद्ममुखी मधुगन्धा पद्मायतलोचना प्रियालापा ।
विम्बोष्ठी हंसगतिर्धर्मरतिः पद्मिनी भवति ॥ इति ।

मधुगन्धा पद्मरसगन्धा ।

इति पद्मिनीलक्षणम् ।

अथ चित्रिणीलक्षणम् ।

स्मरदीपिकायाम्,

गौराङ्गी त्यक्तलज्जा च बाह्यसम्भोगसंरता ।
उत्तानशायिनी चोष्णा पारावतकलस्वना ॥
स्निग्धाङ्गी मांसिकागन्धा स्वल्पकामा कृशोदरी ।
धूर्त्ता गुरुनितम्बा च चित्रिणी श्रीफलस्तनी ॥ इति ।

मांसिका जटामांसी ।

रतिरहस्येऽपि,

सुगतिरनतिदीर्घा नातिखर्वा कृशाङ्गी
स्तनजघनविशाला काकजङ्घोन्नतोष्ठी ।
मधुसुरभिरताम्बुः कम्बुकण्ठी चकोर-
स्वरवचनविभागा नृत्यगीताद्यभिज्ञा ॥
मदनसदनमस्या वर्त्तुलोच्छूनमन्त-
र्मृदु मदनजलाढ्यं रोमभिर्नातिसान्द्रैः ।

प्रकृतिचपलदृष्टिर्बाह्यसम्भोगरक्ता
रसयति मधुरालपं चित्रिणी चित्ररक्ता ॥ इति ।

इति चित्रिणीलक्षणम् ।

अथ शङ्खिनीलक्षणम् ।

स्मरदीपिकायाम्,

शङ्खिनी कोपना चोष्णा दीर्घाऽदीर्घशिरोरुहा ।
वृत्ताङ्गी क्षारगन्धा च नातिस्थूला न दुर्बला ॥
गौराङ्गी तीक्ष्णानासा च पीनस्तनविलक्षणा ।
विशालजघना क्रूरा सुरताढ्या च शङ्खिनी ॥ इति ।

रतिरहस्ये,

तनुरतनुरपि स्यादीर्घदेहाङ्घ्रिमध्या
ह्यरुणकुसुमवासःकाङ्क्षिणी कोपशीला ।
अनिभृतशिरमङ्गं दीर्घनिम्नं वहन्ती
स्मरगृहमतिरोम क्षारगन्धि स्मराम्बुः ॥

सामुद्रतिलके,

विषमकुचा विषगन्धा दीर्घप्रसृतोरुनासिकानयना ।
तनुकेशी खराचित्ता शङ्खरवा शङ्खिनी योषित् ॥ इति ।

इति शङ्खिनीलक्षणम् ।

अथ हस्तिनीलक्षणम् ।

स्मरदीपिकायाम्,

स्थूला दृढकुचा क्रूरा फुल्लनासातिशीतला ।
खर्वा च खर्वनासा च बहुलोत्पलकामुखी ॥
मदगन्धतनुर्नित्यं मत्तमातङ्गगामिनी ।
लुब्धा पीनस्तनी श्यामा हस्तिनी सा प्रकीर्त्तिता ॥ इति ।

रतिरहस्ये,

अललितगतिरुच्चैः स्थूलवक्राङ्गुलीकं
वहति चरणयुग्मं कन्धरां ह्रस्वपीनाम् ।
कपिलकचकलापा क्रूरचेष्टातिपीना
द्विरदमदसुगन्धिः स्वाङ्गकेऽनङ्गके च ॥
द्विगुणकटुकषायप्रायभुग्वीतलज्जा
ललदतिविपुलोष्ठी दुःखसाध्या प्रयोगे ।
बहिरपि तनुरोमात्यन्तमन्तर्विशालं
वहति जघनरन्ध्रं हस्तिनी गद्गदोक्तिः ॥ इति ।

सामुद्रतिलके,

स्थूलदशना सुमध्या गजखरनादा मदोत्कटा चपला ।
ह्रस्वोरुभुजग्रीवाजङ्घा वादित्रगीतरतिः ॥
स्निग्धतरङ्गितकेशी पीनोन्नतवृत्तकुचकलशा ।
मत्तमतङ्गजगमना मदगन्धा हस्तिनी भवति ॥ इति ।

रतिरहस्ये,

पद्मिनी पद्मगन्धा स्यान्मधुगन्धा च चित्रिणी ।
शङ्खिनी क्षारगन्धा च निम्बगन्धा च हस्तिनी ॥

इति हस्तिनीलक्षणम् ।

अथैतेषां योग उक्तः—

स्मरदीपिकायाम्,

शशकं पद्मिनी गच्छेच्चित्रिणीं च मृगस्तथा ।
शङ्खिनीं वृषभश्चैव हस्तिनीं च हयस्तथा ॥
रमते तुल्यभावेन तथा समरतं भवेत् ।
उच्चनीचातिनीचैश्च तथात्युच्चविवर्जितम् ॥
ख्यातं समरतं चैव तद्विहन्त्यन्यथा स्त्रियः ।

स्त्रीणां विषयसाम्यं तु ज्ञात्वा मैथुनमाचरेत् ॥
समाने सुखसम्पत्तिरन्यथा प्रद्विषन्ति ताः ।
मृदुह्रस्वध्वजो यत्र प्रियोऽशक्तो द्रुतच्युतिः ॥
यत्र स्त्रीणां च काठिन्यं तत्र नीचरतं भवेत् ।
श्रूयते चैव कार्णाटे कान्तया निहतः पतिः ॥
सामुद्रतिलके तु विशेषः ।
स्मरशास्त्रविनिर्दिष्टाः शशो वृषो हय इति त्रयो भेदाः ।
जायन्ते मनुजानां क्रमेण तल्लक्ष्म विवृणोमि ॥
लिङ्गं षडङ्गुलानि स्यादष्टौ वा स्फुटं शशः स पुमान् ।
नव दश चैकादश वा तदपि पुनर्यस्य स वृषाख्यः ॥
द्वादश यल्लिङ्गं स्यात्त्रयोदशादीनि वाङ्गुलानि भवेत् ।
जातोद्भवस्य मानं हयाख्यया निगदितः सोऽपि ॥
जातोद्भवस्य जातकामस्य ।
रतिषु शशवृषहयानां सह मृग्यादिभिरकृत्रिमा प्रीतिः ।
मेहनवराङ्गनाड्योः परस्परेण प्रमाणैक्यात् ॥
इह भवति मृगीवडवाकरिणीभेदेन कामिनी त्रेधा ।
तासां लक्षणमधुना दिङ्मात्रमनूद्यते क्रमशः ॥
यस्याः षडङ्गुलानि स्यादष्टौ वा सरोजमुकुलाभा ।
नाडी वराङ्गमध्ये निगद्यते सा मृगी युवतिः ॥
सापि नव दशैकादश यस्याः स्यादङ्गुलानि वडवा सा ।
सैव द्वादश यदि वा त्रयोदशादीनि सा करिणी ॥
प्रायेण मृगीवडवाकरिणीनां जायते सह शशाद्यैः ।
प्रीतिः सहजा मनुजैर्यथाक्रमं सम्प्रयुक्तानाम् ॥ इति ।

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरी—

नीराजितचरणकमल-

श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज-

श्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनु-

चतुरुदधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकाविकासदिनकर-

श्रीमन्महाराजाधिराज-

श्रीवीरसिंहदेवोद्योजित-

श्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनु-

सकलविद्यापारावारपारीणजगद्दारिद्र्यमहागजपारीन्द्र-
विद्वज्जनजीवातु-

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयाभिधानिबन्धे

लक्षणप्रकाशे स्त्रीलक्षणप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ राजचक्रलक्षणप्रकरणम् ।

तत्र राजलक्षणम् ।

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥

इति ब्रह्मणा प्रजारक्षार्थं राजा सृष्ट इति मनुरुक्तवान्। तत्र—

उक्तैरनुक्तैस्तु गुणैरनेकैरलङ्कृतो भूमिपतिश्च कार्यः ।
सम्भूय राष्ट्रप्रवरैर्यथावत् राष्ट्रस्य रक्षार्थमदीनसत्त्वः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनेन राज्ञि मृते राज्याधिकारिणि तदीये पुत्रादौ वाऽसति अन्यकुलीनो राजा राष्ट्ररक्षार्थं राष्ट्रमुख्यै राज्येऽभिषेक्तव्य इत्युक्तम् । स च किंलक्षणोपेत इति तल्लक्षणमभिधीयते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

सर्वलक्षणलक्षण्यो विनीतः प्रियदर्शनः ।
अदीर्घसूत्रो धर्मात्मा जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥

विनीतः विनययुक्तः । प्रियदर्शनः प्रियं दर्शनं यस्य सः यस्य राज्ञो दर्शने जाते स्वस्य इष्टं भवति । अदीर्घसूत्रः अवश्यकार्याणां कर्मणामारम्भे प्रारब्धानां च समाप्तौ योऽत्यन्तं न विलम्बते सः ।

स्थूललक्षो महोत्साहः स्मितपूर्वाभिभाषकः ।
सुरूपः शीलसम्पन्नः क्षिप्रकारी महाबलः ॥

स्थूललक्षो बहुदीर्घार्थदर्शी । महोत्साहः महानुत्साहः पुरुषार्थसाधनकर्मारम्भाध्यवसायो यस्य सः ।

ब्रह्मण्यश्चाविसंवादी दृढभक्तिः प्रियंवदः ।

अविसंवादी ब्राह्मणेषु । दृढभक्तिरपि ब्राह्मणादिष्वेव ।
अलोलुपः संयतवाग्गम्भीरः प्रियदर्शनः ॥
नातिदण्डो न निर्दण्डश्चारचक्षुरजिह्मगः ।
व्यवहारे समः प्राप्ते पुत्रेण रिपुणा सह ॥
रथे गजेऽश्वे धनुषि व्यायामे च कृतश्रमः ।
उपवासतपःशीलो यज्ञयाजी गुरुप्रियः ॥
मन्त्रिसांवत्सराधीनः समरेष्वनिवर्त्तकः ।
सांवत्सरो ज्योतिर्वित् ।
कालज्ञश्च कृतज्ञश्च नृविशेषज्ञ एव च ॥
कृतज्ञः परकृतोपकारापकारौ न विस्मरतीति सः ।
पूज्यपूजयिता नित्यं दण्ड्यदण्डयिता तथा ।
षाड्गुण्यस्य प्रयोक्ता च शक्त्युपेतस्तथैव च ॥
षड्गुणाः सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयाः । तल्लक्षणं च विष्णुधर्मोत्तर एव उक्तम्—
सन्धिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावः संश्रयश्च षाड्गुण्यं परिकीर्त्तितम् ॥
पणबन्धः स्मृतः सन्धिरपकारस्तु विग्रहः ।
जिगीषोः शत्रुविषये यानं यात्राभिधीयते ॥
विग्रहेऽपि स्वके देशेऽच्युतिरासनमुच्यते ।
बलार्द्धेरिमारणं तु द्वैधीभावः स उच्यते ॥
उदासीने मध्यमे वा संश्रयात्संश्रयः स्मृतः । इति ।
एतेषां प्रयोगकालश्च तत्रैवोक्तः ।
समेन सन्धिरन्वेष्या हीनेन च बलीयसा ।
हीनेन विग्रहः कार्यः स्वयं राज्ञा बलीयसा ॥
तत्रापि तस्य पार्ष्णिस्तु बलीयान्न समाश्रयेत् ।

पार्ष्णिः सेनापृष्ठम्। न समाश्रयेत् विग्रहं न कुर्यादित्यर्थः।
आसीनः कर्मविच्छेदं शक्तः कर्त्तुं रिपुर्यदा ॥
अशुद्धपार्ष्णिर्बलवान्द्वैधीभावं समाश्रयेत्।
बलिना विगृहीतस्तु योऽसन्धेयेन पार्थिवः ॥
संश्रयस्तेन कर्त्तव्यो गुणानामधमो गुणः।
बहुक्षयव्ययायासं तेषां यानं प्रकीर्त्तितम् ॥
बहुलाभकरं च स्यात्तदा राम समाश्रयेत्।
सर्वशक्तिविहीनस्तु तदा कुर्यात्तु संश्रयम् ॥
एवं च बुद्ध्वा नृपतिर्गुणानां काले च देशे च तथा विभागे।
समाश्रयेद्भार्गववंशमुख्य एतावदुक्तं नृपतेस्तु कार्यम् ॥ इति।
शक्तयः प्रभावोत्साहमन्त्रजास्तिस्रः।
उक्तैरनुक्तैस्तु गुणैरनेकैरलङ्कृतो भूमिपतिश्च कार्यः।
सम्भूय राष्ट्रप्रवरैर्यथावत् राष्ट्रस्य रक्षार्थमदीनसत्त्वः ॥ इति।

याज्ञवल्क्यः,

महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः।
विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥

वृद्धसेवकः तपोज्ञानादिवृद्धानां सेवकः। सत्त्वसम्पन्नः सम्पदापदोर्हर्षविषादरहितः। शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः।

अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षुद्रोऽपरुषस्तथा।
धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥

स्मृतिमान् अवगताविस्मरणशीलः। अक्षुद्रः असद्गुणद्वेषी। अपरुषः परदोषाकीर्त्तनः। धार्मिकः वर्णाश्रमधर्मान्वितः। अव्यसनः व्यसनरहितः। व्यसनान्याह—

मनुः,

मृगयाक्षा दिवास्वापः परिवादः स्त्रियो मदः।

तौर्यत्रिकं वृथात्यागः कामजो दशको गणः ॥
पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ इति ।

एषु सप्त कष्टतमानि । यथाह—

स एव,

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतमं विद्यात् चतुष्कं कामजे गणे ॥
दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥ इति ।

प्राज्ञः गम्भीरार्थावधारणक्षमः । शूरः निर्भयः । रहस्यवित् गोपनीयार्थगोपनचतुरः ।

स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।
विनीतस्त्वथ वार्त्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥

स्वरन्ध्रगोप्ता स्वस्य सप्तसु राज्याङ्गेषु यत्परप्रवेशद्वारशैथिल्यं तत्स्वरन्ध्रं तस्य गोप्ता प्रच्छादयिता । राज्याङ्गान्याह—

याज्ञवल्क्यः,

स्वाम्यमात्या जनो दुर्गं कोशो दण्डस्तथैव च ।
मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ इति ।

महोत्साहाद्युक्तलक्षणो महीपतिः स्वामी । अमात्या मन्त्रिपुरोहितादयः । जनो ब्राह्मणादिप्रजा । दुर्गं धन्वदुर्गादि । कोशः सुवर्णादिद्रव्यराशिः । दण्डो हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणं चतुरङ्गबलम् । मित्राणि सहजप्राकृतकृत्रिमाणि । एताः स्वाम्याद्याः राज्यस्य प्रकृतयो मूलकारणानि । एवं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते । आन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायाम्, दण्डनीत्यामर्थयोगक्षेमोपयोगिन्याम्, वार्तायां कृषिवाणिज्यपशुपालनरूपायां धनोपचयहेतुभूतायाम्,

त्रय्यां ऋग्यजुःसमसंज्ञायां च विनीतस्तत्तदभिज्ञैः प्रवीण्यं नीतः। एवम्भूतो नराधिपः कार्य ईति सम्बन्धः। अन्यदप्युक्तम्—

महाभारते,

मन्त्रिगुणानुक्त्वा—

एतैरेव गुणैर्युक्तो राजा शास्त्रविशारदः।
एष्टव्यो धर्मपरमः प्रजापालनतत्परः॥
धीरो मर्षी शुचिस्तीक्ष्णः काले पुरुषकारवित्।
शुश्रूषुः श्रुतवान् श्रोता ह्यूहापोहविशारदः॥
मेधावी धारणायुक्तो यथायुक्तोपपादकः।
दान्तः सदा प्रियाभाषी क्षमावांश्च विपर्यये॥
दानशूरः स्वयङ्कारी साध्वाचारः सुदर्शनः।
आर्त्तहस्तप्रदो नित्यमाप्तामात्यो नये रतः॥
नाहंवादी न निर्द्वन्द्वो न यत्किञ्चनकारकः।
न निर्द्वन्द्वः शीतोष्णादिसहिष्णुः।
कृते कर्मण्यमात्यानां कर्त्ता भृत्यजनप्रियः॥
सङ्गृहीतजनः स्तुत्यः प्रसन्नवदनः सदा।
सदा भृत्यजनावेक्षी अक्रोधी सुमहामनाः॥
युक्तदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुशासकः।
चारनेत्रः प्रजावेक्षी धर्मार्थकुशलः सदा॥
राजा गुणशताकीर्ण एष्टव्यस्तादृशो भवेत्। इति।
एतैरेव गुणैर्युक्त इत्याद्यष्टगुणा मन्त्रिलक्षणे द्रष्टव्याः।

रामायणेऽपि,

धर्मात्मा सत्यवादी च शीलवाननसूयकः।
दान्तः सत्त्वाहितः प्राज्ञः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः॥
मृदुश्च स्थिरवृत्तिश्च नित्यं दीनानुकम्पकः।

प्रियवादी जितक्रोधो दीर्घदर्शी महामतिः ॥
बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता ।
तेन तस्यातुला कीर्त्तिर्यशस्तेजश्च वर्द्धते ॥
समाप्तश्च धनुर्वेदे हयपृष्ठे गजे रथे ।
लब्धास्त्रः शब्दवेधी च दूरपाती दृढायुधः ॥ इति ।

इति राजलक्षणम् ।

अथ पट्टमहिषीलक्षणम् ।

अत्र—

एवं गुणगणोपेता नरन्द्रेण सहाऽनघ ।
अभिषेच्या भवेत् राज्ये राज्यस्थेन नृपेण वा ॥
राज्ञाग्रमहिषी कार्या सर्वलक्षणलक्षिता ।

इति विष्णुधर्मोत्तरादिवचनै राज्ञा सहाग्रमहिषी अभिषेक्तव्या । अथ वा अभिषिक्तेन राज्ञा पश्चात्स्वयमभिषेक्तव्येत्युक्तम् । तत्र किंलक्षणोपेतेति तल्लक्षणमभिधीयते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

राज्ञाग्रमहिषी कार्या सर्वलक्षणलक्षिता ।
विनीता गुरुभक्ता च ईर्ष्याक्रोधविवर्जिता ॥
राज्ञः प्रियहितासक्ता चारुवेषा प्रियंवदा ।
भृताभृतजनज्ञा च भृतानामन्ववेक्षिणी ॥
अभृतानां जनानां च भृतिकर्मप्रवर्तिनी ।
रागद्वेषवियुक्ता च सपत्नीनां सदैव या ॥
भोजनासनपानेन सर्वेषामन्ववेक्षिणी ।
सपत्नीपुत्रेष्वपि या पुत्रवत्परिवर्त्तते ॥
मन्त्रिसांवत्सरामात्यान् या च पूजयते सदा ।

ब्रह्मण्या च दयायुक्ता सर्वभूतानुकम्पिका ॥
कृताकृतज्ञा राज्ञां च विदिता मण्डलेष्वपि ।
पुरराजकलत्रेषु प्रीयमाणा मुदान्विता ॥
दूतादिप्रेषणकरी राजदारेषु सर्वदा ।
तत्तद्द्वारे नरेन्द्राणां कार्यज्ञा च विशेषतः ॥
एवं गुणगणोपेता नरेन्द्रेण सहाऽनघ ।
अभिषेच्या भवेद्राज्ये राज्यस्थेन नृपेण वा ॥
एवंविधा यस्य भवेत्तु पत्नी
नरेन्द्रचन्द्रस्य महानुभावा ।
वृद्धिं व्रजेत्तस्य नृपस्य राष्ट्रं
सचारकं नात्र विचार्यमस्ति ॥ इति ।

इति पट्टमहिषीलक्षणम् ।

अथ मन्त्रिलक्षणम् ।

इह राजलक्षणे—
मन्त्रिसांवत्सराधीनः—
इत्यनेन राज्ञा मन्त्र्यधीनेन भवितव्यम्,
स राज्ञः सर्वकार्याणि कुर्याद्भृगुकुलोद्वह ।
इति वचनेन च मन्त्री राज्ञः सर्वकर्माणि कुर्यादित्युक्तम् ।
स च मन्त्री कथमपेक्षित इति तल्लक्षणमभिधीयते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,
पुष्कर उवाच ।
सर्वलक्षणलक्षण्यो मन्त्री राज्ञस्तथा भवेत् ।
ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञो विनीतः प्रियदर्शनः ॥
स्थूललक्षो महात्मा च स्वामिभक्तः प्रियंवदः ।
महोत्साह इति पाठान्तरम् ।

बृहस्पत्युशनःप्रोक्तां नीतिं जानाति सर्वतः ॥
रागद्वेषेण यः कार्यं न च हन्ति महीक्षितः ।
लोकापवादाद्राजार्थे भयं यस्य न जायते ॥
क्लेशक्षमस्तु धर्मात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
गूढमन्त्रश्च दक्षश्च प्राज्ञो भक्तजनप्रियः ॥
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञ ऊहापोहविशारदः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च न च मानी विमत्सरः ॥
चारप्रचारकुशलः प्रणिधिप्रणयात्मकः ।
षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञश्चोपायकुशलस्तथा ॥

उपायाः सामदानभेददण्डास्तेषु कुशलः यथायोग्यं तत्प्रयोगसमर्थः । उपायाश्च याज्ञवल्क्येनोक्ताः—

उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च ।
सम्यक्प्रयुक्ता सिद्ध्येयुर्दण्डस्त्वगतिका गतिः ॥ इति ।
वेत्ता विधाता कार्याणां नैव कार्यातिपातिता ।
समश्च राजभृत्यानां तथैव च गुणप्रियः ॥
कालज्ञः समयज्ञश्च कृतज्ञस्तु जनप्रियः ।

कालज्ञः शकुनगणिताद्युपायैर्भविष्यत्कार्यकालवेत्ता । समयज्ञः कार्योचितावसरज्ञः ।

कृतानामकृतानां च कर्मणामन्ववेक्षिता ।
यथानुरूपमर्हाणां पुरुषाणां नियोजिता ॥
राज्ञः परोक्षे कार्याणि सम्पराये भृगूत्तम ।
कृत्वा निवेदिता राज्ञे कर्मणां गुरुलाघवम् ॥
शत्रुमित्रविभागज्ञो विग्रहास्पदतत्त्ववित् ।
स राज्ञः सर्वकार्याणि कुर्याद्भृगुकुलोद्वह ॥
विदितानि तथा कुर्यान्नाज्ञातानि महीक्षितः ।

अज्ञातानि नरेन्द्रस्य कृत्वा कार्याणि भार्गव ॥
अचिरेणापि विद्वेषं मन्त्री समधिगच्छति ।
करोति यस्तु कार्याणि विदितानि महीपतेः ॥
भेदो न तस्य भवति कदाचिदपि भूभुजाम् ।
एवङ्गुणो यस्य भवेत्तु मन्त्री
वाक्ये च तस्याभिरतस्य राज्ञः ।
राज्यं स्थिरं स्याद्विपुला च लक्ष्मी-
र्यशश्च दीप्तिर्भुवनत्रयेऽपि ॥ इति ।

महाभारते,

कुलीनं शिक्षितं प्राज्ञं ज्ञानविज्ञानपारगम् ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सहिष्णुं देशजं तथा ॥
कृतज्ञं बलवन्तं च क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
अलुब्धं लब्धसन्तुष्टं स्वामिमित्रबुभूषकम् ॥
सचिवं देशकालज्ञं सत्त्वसङ्ग्रहणे रतम् ।
सत्त्वं द्रव्यम् ।
सततं युक्तमनसं हितैषिणमतन्द्रितम् ॥
युक्ताचारं स्वविषये सन्धिविग्रहकोविदम् ।
राज्ञस्त्रिवर्गवेत्तारं पौरजानपदप्रियम् ॥
त्रिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु ।
क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गः परमस्तथा ॥
धर्मश्चार्थश्च कामश्च सेवितव्योऽथ कामतः ।
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञं यात्रायानविशारदम् ॥
हस्त्यश्वशिक्षातत्त्वज्ञमहङ्कारविवर्जितम् ।
प्रगल्भं दक्षिणं कान्तं बलिनं युक्तकारिणम् ॥
चौक्षं चौक्षसमाकीर्णं सुवेषं सुखदर्शनम् ।

घौक्षं तीक्ष्णम् ।

नायकं नीतिकुशलं गुणचेष्टासमन्वितम् ॥
अस्तब्धं प्रसृतं श्लक्ष्णमृदुवादिनमेव च ।
धीरं श्लक्ष्णं महर्धिं च देशकालोपपादकम् ॥

श्लक्ष्णं स्निग्धम् ।

सचिवं यः प्रकुरुते न चैनमवमन्यते ।
तस्य विस्तीर्यते राष्ट्रं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ॥ इति ।

इति मन्त्रिलक्षणम् ।

अथ पुरोहितलक्षणम् ।

अत्र—

योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य राजन्यायत्त उच्यते ।
योगक्षेमो हि राज्ञोऽपि समायत्तः पुरोहिते ॥
यत्रादृष्टं भयं ब्रह्म प्रजानां शमयत्युत ।
दृष्टं च राजा बाहुभ्यां तद्राष्ट्रं सुखमेधते ॥

इत्यादिमहाभारतवचनैः सर्वं राज्यं पुरोहितायत्तमवगम्यते । तत्र राष्ट्रसुखार्थम्—

द्विवेदं ब्राह्मणं राजा पुरोहितमथर्वणम् ।
पञ्चकल्पविधानज्ञं वरयेत्तु सुदर्शनम् ॥

इतिवचनेन पुरोहितं वृणुयादित्युक्तम् । तत्र स च पुरोहितः किंलक्षणोऽपेक्षित इति तल्लक्षणमुच्यते ।

याज्ञवल्क्यः,

पुरोहितं च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।
दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥ इति ।

पुरोहितम् सर्वेषु दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु पुरतोहितं दानमानसत्कारैरात्मसम्बद्धं कुर्यात् । कथम्भूतम् । दैवज्ञम् ग्रहोत्पाततच्छमनादे-

वेदितारम्। उदितोदितम् विद्यानुष्ठानादिभिरुदितैः शास्त्रोक्तैरुदितं समृद्धम्। दण्डनीत्यामर्थशास्त्रे कुशलम् । अथर्वाङ्गिरसे शान्त्यादिकर्मणि च कुशलम् ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

अव्यङ्गं लक्षणोपेतमनुकूलं प्रियंवदम् ।
अथर्ववेदविद्वांसं यजुर्वेदविशारदम् ॥
द्विवेदं ब्राह्मणं राजा पुरोहितमथर्वणम् ।

अथर्ववेदविद्वांसमित्याद्युक्तानेकगुणयुक्तः पुरोहितो यदा न प्राप्यते तदा अन्यगुणहीनः केवलमभिचाराद्युपयुक्ताथर्ववेदविदपि पुरोहितः कर्त्तव्य इत्येतदर्थमथर्वणमिति पुनरुपादानम् ।

पञ्चकल्पविधानज्ञं वरयेत्तु सुदर्शनम् ।
नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः ।
चतुर्थोऽङ्गिरसां कल्पः सोऽतिकल्पस्तु पञ्चमः ॥
पञ्चकल्पविधानज्ञमाचार्यं प्राप्य भूपतिः ।
सर्वोत्पातप्रशान्तात्मा भुनक्ति वसुधां चिरम् ॥
स च राज्ञस्तथा कुर्यान्नित्यं कर्म सदैव तु ।
नैमित्तिकं तथा काम्यं दैवज्ञवचने रतः ॥
न त्याज्यस्तु भवेद्राजा दैवज्ञेन पुरोधसा ।
पतितस्तु भवेत्त्याज्यो नात्र कार्या विचारणा ॥
तथैवापतितौ राम न त्याज्यौ तौ महीभुजा ।
तयोस्त्यागे नरेन्द्रस्य राज्यभ्रंशं विनिर्दिशेत् ॥
दुर्गतिं परलोके च बहुकालमसंशयम् ।

अपतितौ न त्याज्याविति वदता पतितौ दैवज्ञपुरोहितौ त्याज्यावित्यभ्यनुज्ञातं भवति ।

सांवत्सरविरुद्धस्तु त्याज्यो राज्ञा पुरोहितः ।
पुरोहितस्तथा राज्ञां यथा माता यथा पिता ॥
अदृष्टमस्य व्यसनं हन्यात् दैवोपघातजम् ।
ब्राह्मणे निष्कृतिस्तस्य कुतः शक्या महीभुजा ॥
यौ तौ च राज्ञो विद्वांसौ सांवत्सरपुरोहितौ ।
वृत्त्युच्छेदे तयो राज्ञः कुलं त्रिपुरुषं व्रजेत् ॥
नरकं वर्जयेत्तस्माद्वृत्तिच्छेदं तयोः सदा ।
स्थावरेण विभागश्च तयोः कार्यो विशेषतः ॥
स्वामी राजा यथा राम तथा तौ नात्र संशयः ।
एकस्मिंस्तु मृते राज्यं तयोरेव यतः कथम् ॥
स्थावरेणार्चयेद्राजा वर्त्तमाने विशेषतः ।
अनुरूपेण धर्मज्ञौ सांवत्सरपुरोहितौ ॥
भाव्यं सदा भार्गववंशचन्द्र पुरोहितेऽनन्यसमेन राज्ञा ।
राज्ञो यथा सर्वजनेन भाव्यं विद्वान् प्रभुः स्यान्नृपतेः पुरोधाः॥ इति।

इति पुरोहितलक्षणम् ।

अथ ज्योतिर्विल्लक्षणम् ।

अत्र—

सांवत्सरं नृपो गत्वा वरयेत्प्रयतः शुचिः ।

इतिविष्णुधर्मोत्तरवचनेन राजा सांवत्सरं वृणुयात् । स च वृतः—

ततोऽभिषेकसम्भारांस्तस्य कुर्यात्स दैववित् ।

इतिवचनेन राज्ञोऽभिषेकसामग्रीं सम्पादयेदित्युक्तम् । तत्र राजा किंलक्षणं सांवत्सरं वृणुयादिति तल्लक्षणमुच्यते ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

सर्वलक्षणलक्षण्यं विनीतं प्रियदर्शनम् ।

सुरूपं वेषसम्पन्नं नित्यमूर्जितदर्शनम् ॥
अदीनवादिनं धीरं धर्मनिष्ठं जितेन्द्रियम् ।
अव्यङ्गं नाधिकाङ्गं च वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
त्रिस्कन्धज्ञानकुशलं द्वादशाश्रमपारगम् ।
चतुःषष्ट्यङ्गतत्त्वज्ञमूहापोहविशारदम् ॥

त्रिस्कन्धाः होरागणितसंहिताः । आश्रमाः ग्रहसंस्थानानि, द्वादश मेषादिराशयः, तत्पारगम् शत्रुमित्रोच्चनीचादिविवेककुशलम् । चतुःषष्ट्यङ्गानि च यथा वेदस्य षडङ्गानि एवं ज्योतिःशास्त्रस्य । तेषां तत्त्वज्ञम् अर्थतत्त्वज्ञातारम् । तानि च अङ्गानि गर्गेणोक्तानि—

यथा,
यथैव वेदस्याङ्गानि षडुक्तानि मनीषिभिः ।
चतुःषष्टिस्तथाङ्गानि ज्योतिषस्य विदुर्बुधाः ॥
ज्योतिषामयनाङ्गानि चतुःषष्टिस्ततः पठेत् । इति ।

तत्र चतुर्विंशत्यङ्गानि चत्वारिंशदुपाङ्गानि । अङ्गान्यनुक्रमेणाऽऽह—

स एव,
येषामग्रे कर्मगुणश्चन्द्रमार्गस्त्वनन्तरम् ।
नक्षत्रकेन्द्रभं चैव द्विवर्गः प्रथमः स्मृतः ॥
राहौ बृहस्पतौ शुक्रे धूमकेतौ शनैश्चरे ।
अङ्गारके बुधेऽर्के च वारानष्टौ ततः पठेत् ॥
चक्रेष्वन्तरचक्रं च मृगचक्रं तथैव च ।
श्वचक्रं वातचक्रं च चक्राङ्गेषु चतुष्टयम् ॥
वास्तुविद्याऽङ्गविद्या च वायसानां तथैव च ।
ज्ञेयास्तिस्रस्तु विद्यैता वृद्धगर्गमताः शुभाः ॥

स्वातीयोगमथाऽऽषाढारोहिणीयोगमेव च ।
कृत्स्नानेतान् विजानीयाद्योगांश्चैव विशेषतः ॥
अगस्तिचारो जनपदव्यूहः सलिलं ततः ।
रहस्यं चेत्यथाङ्गानि चतुर्विंशतिदर्शिताः ॥

कर्मगुणः तिथिनक्षत्रकरणमुहूर्त्तानाम् । तदुक्तम्—गर्गेण,

अथातास्तिथिनक्षत्रमुहूर्त्तकरणात्मकम् ।
चतुर्व्यूहं कर्मगुणं गर्गेणोक्तं यथाविधि ॥
तिथिनक्षत्रकरणमुहूर्त्तानां च सम्पदः ।
तस्माच्चतुर्णामेतेषां सम्पदा कर्म कारयेत् ॥ इति ।

चन्द्रमार्गः—

वेदविद्यातपोवृद्धं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
क्रोष्टुकिः प्रयतो गर्गमपृच्छत्सोमसम्भवः ॥
कुतः समुत्थितः सोमः केन सृष्टः किमात्मकः ।

इत्यादिगर्गोक्तः । नक्षत्रकेन्द्रभम् कति नक्षत्राणि ध्रुवाणि कति मृदूनीत्यादि । चक्राणि शुभशकुनाः । अङ्गविद्या पुंसंज्ञकाद्यङ्गविशेषस्य दर्शनेन भाविप्रश्नफलविशेषकथनम् । वायसविद्या काकशकुनाः । आषाढा पूर्वाषाढा । योगः स्वातीपूर्वाषाढारोहिणीनक्षत्रचन्द्रयोगो वृष्टिसूचकः । जनपदव्यूहः—

दिग्देशजात्युपसर्गा येन जायन्त्यनागताः ।
तन्मे जनपदव्यूहं नैष्ठिकं गदतस्तथा ॥

इति गर्गोक्तः । सलिलं सलिलज्ञानम् । उपाङ्गान्यप्याह-स एव,

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपाङ्गानीह नामतः ।
आनुपूर्व्याऽभिधानेन चत्वारिंशतमेकतः ॥

ग्रहकोशो ग्रहयुद्धं ग्रहशृङ्गाटकं ततः ।
कृत्स्नं ग्रहेश्वराणां च ग्रहपाकास्तथैव च ॥
नृपयात्राऽग्निवर्णाश्च सेनाव्यूहस्तथैव च ।
मयूरचित्रोपनिषदुपहाराश्च शान्तयः ॥
औत्पातिकतुलाकोशौ भवस्कन्दोपकारकम् ।
सर्वभूतरुतं चैव तथा पुष्पलतां विदुः ॥
उपानहोस्तथोच्छेदो वस्त्रच्छेदस्तथैव च ।
कृत्स्नं भुवनकोशं च गर्भाधानोदकार्गलौ ॥
निर्घाता भूमिकम्पाश्च परिवेषास्तथैव च ।
ऋतुस्वभावाः सन्ध्यैवं तथोल्काश्चोपधारयेत् ॥

ग्रहकोशो ग्रहाणामुत्पत्तिवर्णादिना शुभाशुभफलकथनम् । ग्रहयुद्धं भौमादिपञ्चकग्रहसंयोगः। ग्रहशृङ्गाटकं ग्रहाणामुत्पत्तिवर्णसंस्थानरश्मिभिः शुभाशुभफलनिर्देशः । ग्रहेश्वराणां कृत्स्नं ग्रहजन्मनिर्वचनादि । ग्रहपाकाः ग्रहाणां समयविशेषफलदातृत्वम् । नृपयात्रा राज्ञां यात्राकालः । अग्निवर्णाः होमकाले अग्नेः शुभाशुभसूचकं लक्षणम् । सेनाव्यूहः कालविशेषे सेनारचनाविशेषेण राज्ञो जयाजयकथनम् । मयूरचित्रं ग्रहोत्पातः । उपनिषत् भुवनपरिमाणग्रहनक्षत्रगत्यादि । उपहारो बलिः । शान्तयो जनमाराद्युत्पातशान्तयः । उत्पातो नदीवृक्षवाय्वादिवैकृतम् । तुलाकोशः अन्नादितौल्येन तत्समर्घासमर्घकथनम् । भवस्कन्दोपकारकः भूतभविष्यादियुगधर्मादिकथनरूपः शिवगुहसंवादः । सर्वभूतरुतं सर्वप्राणिनां शब्दज्ञानं शकुनोपयुक्तम् । पुष्पलता वृक्षादिपुष्पोद्गमेन धान्यवृद्ध्यादिज्ञानम् । उपानहोरुच्छेदः स्थलविशेषच्छेदेन फलविशेषकथनम् । एवं वस्त्रच्छेदोऽपि । भुवनकोश इन्द्रध्वजमेषगजपुंस्त्रीलक्षणादिः । गर्भाधानं

मेघगर्भधारणेन वृष्टिविचारः । उदकार्गलः जलवृद्धिक्षयप्रयुक्तसुभिक्षदुर्भिक्षविचारः । ऋतुस्वभावाः तत्तदृतुसाधारणलक्षणानि । सन्ध्या उदयास्तकालरागेण फलविशेषकथनम् । उल्का नभसो ज्वालापातः । अत्र ग्रहपाकाः अष्टौ ऋतुस्वभावाः षट् एवं चत्वारिंशदुपाङ्गसङ्ख्यापूरणं भवति । एवं चाङ्गोपाङ्गमेलनेन चतुःषष्टिर्भवति ज्यौतिषस्याङ्गानि ।

भूतभव्यभविष्यज्ञं गणितज्ञं विशेषतः ।
विचन्द्रा शर्वरी यद्वन्मुकुटं च च्युतोपलम् ॥
गणितेन तथा हीनं ज्यौतिषं नृपसत्तम ।
आस्तिकं श्रद्दधानं च अनुकूलं महीपते ॥
सांवत्सरं नृपो गत्वा वरयेत्प्रयतः शुचिः ।
येनाभिषिक्तो नृपतिर्विनष्टस्तु नराधिपः ॥
सांवत्सरं न तं विद्वान् वरयेन्नृपसत्तम ।
न हीनाङ्गं न वाचालं न च निष्प्रतिभं नृप ॥
कुवेषं मलिनं चण्डं नास्तिकं पापनिश्चयम् ।
भिन्नवृत्तिं न वरयेद्वरयेत्सद्गुणं सदा ॥
वरयित्वा तु वक्तव्यः स्वयमेव महीभुजा ।
यथैवाग्निमुखा देवास्तथा राजमुखाः प्रजाः ॥
यथैवाग्नेर्मुखं मन्त्रा राज्ञां सांवत्सरस्तथा ।
त्वं मे माता पिता चैव देशिकश्च गुरुस्तथा ॥
दैवं पुरुषकारश्च ज्ञातव्यः सततं त्वया ।
देशिकः आज्ञाप्रदः ।
समधर्ममधर्मं च राज्यं साधारणं हि नौ ॥
शमनीयोऽशुभो दैवस्त्वयैव मम शान्तिभिः ।
पौरुषेण पदं कार्यं समरे च सदा मया ॥

अशुभो दैवः अशुभादृष्टम् ।
तेनोद्दिष्टौ च वरयेद्राजा मन्त्रिपुरोहितौ ।
तेनोद्दिष्टां तु वरयेन्महिषीं नृपसत्तम ॥
ततोऽभिषेकसम्भारांस्तस्य कुर्यात्स दैववित् ।
कुञ्जरं तुरगं कुर्यात्तस्य राज्ञः परीक्षितम् ॥
भद्रासनं च छत्रं च वालव्यजनमेव च ।
खड्गं चक्रं तथा चापं रत्नानि विविधानि च ॥
राज्ञो मृतस्य ये त्वासन् सर्व एते नराधिप ।
न ते कार्या नरेन्द्रस्य तेन दैवविदा तदा ॥
कामं सांवत्सरः कार्यो ह्यलाभेऽन्यस्य भूभुजा ।
गुणाधिकस्य नो कार्या येऽन्यत्राभिहिता मया ॥

मृतराज्ञो य एते प्राचीनाः पदार्थाः भद्रासनच्छत्रचामरखड्गप्रभृतय आसन् ते नूतनराज्ञे न देयाः । किन्तु नूतना एव कर्त्तव्याः । दैवज्ञश्च पूर्वज्योतिर्विदपेक्षया गुणाधिकश्चेत्प्राप्यते तदा प्राचीनं विहाय नूतनः कर्त्तव्यः । नूतनदैवज्ञस्य गुणाधिक्याभावे पुरातन एव दैवज्ञः स्थापनीयः । भद्रासनच्छत्रचामरखड्गादीनां तु पूर्वेषां गुणाधिक्ये नूतनानां निर्गुणत्वेऽपि सगुणान् पुरातनान् विहाय नूतना एव कर्त्तव्या इति ।

न तत्र नागाः सुभृता न योधा राज्ञो न माता न पिता न बन्धुः ।
यत्रास्य कार्यो भवतीह विद्वान् सांवत्सरो धर्मविदप्रमत्तः ॥ इति ।

इति ज्योतिर्विल्लक्षणम् ।

अथ वैद्यलक्षणम् ।

अत्र—
प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजा ।
राम राज्ञा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्जनैः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनेन राज्ञा वैद्योक्तं सर्वं कर्त्तव्यम्।

सर्ववैद्यगुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदम् ।
महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम् ॥

इति क्षेमकुतूहलवचनेन राजा स्वशरीररक्षार्थं वैद्यं महानसे प्रयुञ्जीतेत्युक्तम् । तत्र किंलक्षणो भिषगपेक्षित इति तल्लक्षणमभिधीयते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

परम्परागतो यः स्यादष्टाङ्गेन चिकित्सते ।
अनाहार्यः स वैद्यः स्याद्धर्मात्मा च कुलोद्गतः ॥

कुलोद्गतः कुलीनः । अङ्गाष्टकं च हारीते उक्तम्—

शल्यं शालाक्यमगदं कुमारभरणं तथा ।
कायभूतक्रिया वाजीकरणं च रसायनम् ॥ इति ।

नाराचकाष्ठवल्लीभिः शक्तिकुन्तैश्च तोमरैः ।
खड्गैर्विभिन्नगात्रस्य तत्र स्याद्यदि शल्यकम् ॥
तस्य प्रतीकारकर्म यत्तत्र शल्यचिकित्सितम् । इति ।

सुश्रुते,

न केवलं काष्ठतृणादिशल्यं चिरप्रवृद्धं मलदोषजं वा ।
यत्किञ्चिदाबाधकरं शरीरे तत्सर्वमेव प्रवदन्ति शल्यम् ॥
ऊर्ध्वजत्रुषु ये रोगाः श्रवणादिषु संस्थिताः ।
तेषां यत्क्रियते कर्म तत् शालाक्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
स्थावराणां जङ्गमानां तथा संयोगजन्मनाम् ।
विषाणां यः प्रतीकारो विषतन्त्रं तदुच्यते ॥
तदेवागदम् ।
मनोपक्रमविज्ञानं कुमारभरणं तथा ।

धात्रीणां लक्षणं क्षीरदोषसंशोधनौषधम् ॥
योगिनीनां ग्रहाणां च लक्षणं तन्निवारणम् ।
सूतिकारोगशमनमिति बालचिकित्सितम् ॥ इति ।

रोगदर्पणे,

काये स्यात्कायदहनं तद्दोषविनिवारणम् ।
प्रोक्ता कायचिकित्सेयं तत्त्वज्ञैर्भिषजां वरैः ॥
देवासुरैश्च गन्धर्वपितृभूतादिभिर्नृणाम् ।
ग्रस्तानां शान्तिका भूतचिकित्सा सा निगद्यते ॥
वाजं शुक्रं समाख्यातं तत्पुष्टीकरणं नृणाम् ।
वाजीकरणमित्याहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥
रसरक्तादिधातूनां यदाऽऽप्यायनकारकम् ।
रसायनं तदुद्दिष्टं भिषग्भिः शास्त्रपारगैः ॥ इति ।

वाग्भटेऽप्यङ्गाष्टकमुक्तम्—

कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ।
अष्टावङ्गानि तस्याहुः चिकित्सा येषु संश्रिता ॥ इति ।
प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजा ।
राम राज्ञा सदा कार्यं यथाकार्यं पृथग्जनैः ॥ इति ।

चरके,

हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक् मतः ॥ इति ।
हेतुः रोगनिदानम् । लिङ्गं रोगज्ञापकं चिन्हम् । रोगपदं देहलीप्रदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति ।

क्षेमकुतूहले,

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।

सर्वदा स भवत्येव सर्वत्रैवाप्रमादवान् ॥
तस्माद्वैद्येन सततं विषाद्रक्ष्यो नराधिपः ।
न विश्वसेदतो राजा कदाचिदपि कस्य चित् ॥
आयुर्वेदकृताभ्यासः सर्वत्र प्रियदर्शनः ।
उक्तिहेतुसमायुक्त एष वैद्योऽभिधीयते ॥
क्रोधपारुष्यमात्सर्यमायादम्भाविवर्जितम् ।
जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शीलशौचदयान्वितम् ॥
कुलीनं धार्म्मिकं स्निग्धं सुभृतं सन्मते स्थितम् ।
अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम् ॥
मेधाविनमसम्भ्रान्तमनुरक्तं हितैषिणम् ।
पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षमालस्यवर्जितम् ॥
सर्ववैद्यगुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदम् ।
महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम् ॥
वैद्यः पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञश्च चतुर्थकः ।
प्रातरेव हि द्रष्टव्या नित्यं स्वश्रेय इच्छता ॥
दैवज्ञो मन्त्रविद्वैद्यश्चतुर्थश्च पुरोहितः ।
एते राज्ञा सदा पोष्याः कृच्छ्रेणापि स्त्रियो यथा ॥
वैद्यविद्वज्जनामात्या यस्य राज्ञः प्रियंवदाः ।
आरोग्यधर्मकोशाश्च प्रवर्द्धन्ते हि सर्वदा ॥
गतश्रीर्गणकान् द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकान् ।
गतश्रीश्च गतायुश्च ब्राह्मणान् द्वेष्टि भारत ॥
क्वचिद्वित्तं क्वचिन्मित्रं क्वचिद्धर्मः क्वचिद्यशः ।
क्वचिदभ्यासयोगश्च नाफलं हि चिकित्सितम् ॥
चिकित्सितशरीरं हि न निष्क्रीणाति यो नरः ।
पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महत्पदम् ॥

तेन यत्क्रियते पुण्यं तत्फलं भिषगश्नुते ॥
सञ्चयं च प्रकोपं च प्रसरं स्थानमेव च ।
दोषाणां च हि यो वेद स भवेद्भिषगुत्तमः ॥
दोषाणामिति प्रत्येकं सम्बध्यते ।
व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥
कुचैलः कर्कशो दीनः स्वग्रामी स्वयमागतः ।
पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि ॥
कुचैलः कुत्सितवस्त्रः ।
सुश्रुतं न श्रुतं येन हारीतं येन हारितम् ।
नालोकि चरकं येन स वैद्यो वैद्यनिन्दितः ॥
सुश्रुतं न श्रुतं येन किमन्यैर्बहुभिः श्रुतैः ॥
श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदक्षे दयालौ
भिषजि निरनुबन्धे देहभारं निवेश्य ।
भवति विपुलतेजाः स्वच्छकीर्तिप्रभावः
स्वकुलफलविभोगी भूमिपालश्चिरायुः ॥ इति ।

इति वैद्यलक्षणम् ।

अत्र—
अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
विशेषतोऽसहायेन किमु राज्यं महोदयम् ॥
इति मनुवचनेन,
अभिषेकार्द्रशिरसा राज्ञा राजीवलोचन ।
सहायवरणं कार्यं तत्तद्राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥
यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।

तस्मात्सहायान् वरयेत्कुलीनान् नृपतिः स्वयम् ।
सुभृताश्च तथा पुष्टाः सततं प्रतिमानिताः ॥
राज्ञा सहायाः कर्त्तव्याः पृथिवीं जेतुमिच्छता ।

इत्यादिविष्णुधर्मोत्तरवचनैश्च राज्ञा राज्यसिद्ध्यर्थं पृथिवीजयार्थं च सहायवरणं कार्यमित्युक्तम् । तत्र किंलक्षणाः सहायाः कर्त्तव्या इति तल्लक्षणमुच्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

शूरानुत्तमजातीयान् बलयुक्तांश्च भावितान् ।
रूपसत्त्वगुणौदार्यसंयुतान् क्षमया युतान् ॥
क्लेशक्षमान्महोत्साहान् धर्मज्ञांश्च प्रियंवदान् ।
हितोपदेशकान् प्राज्ञान् स्वामिभक्तान् यशोऽर्थिनः ॥
एवंविधान् सहायांस्तु शुभकर्मणि योजयेत् ।
गुणहीनानपि तथा विज्ञाय नृपतिः स्वयम् ॥
कर्मस्वेवं नियुञ्जीत यथायोग्येषु भार्गव । इति ।

महाभारते,

अमात्यांश्चातिशूरांश्च ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् ।
सुसन्तुष्टांश्च कौन्तेय महोत्साहांश्च कर्मसु ॥
एतान् सहायान् लिप्सेथाः सर्वापत्सु च भारत । इति ।

इति सहायलक्षणम् ।

इह—

यथार्हं चाथ सुभृतान् राजा कर्मसु योजयेत् ।
धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु शूरान् सङ्ग्रामकर्मसु ॥
निपुणानर्थकृत्येषु सर्वत्र च तथा शुचीन् ।
स्त्रीषु षण्ढान्नियुञ्जीत तीक्ष्णान् दारुणकर्मसु ॥
धर्मे चार्थे च कामे च भये च भृगुनन्दन ।

राजा यथार्हं कुर्याच्च उपधाभिः परीक्षितान् ॥
तत्पादान्वेषणे यत्तानध्यक्षांस्तत्र कारयेत् ।
एवमादीनि कर्माणि पापैः कार्याणि भार्गव ॥
सर्वथा नेष्यते राज्ञस्तीक्ष्णोपकरणक्षयः ।
पापसाध्यानि कर्माणि यानि राज्ञां भृगूत्तम ॥
सन्तस्तानि न कुर्वन्ति तस्मात्तान् बिभृयान्नृपः ।
नेष्यते पृथिवीशानां तीक्ष्णोपकरणक्षयः ॥
यस्मिन् कर्मणि यस्य स्याद्विशेषेण च कौशलम् ।
तस्मिन् कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेत् ॥
पितृपैतामहान् भृत्यान् सर्वकर्मसु योजयेत् ।
विना दायादकृत्येषु तत्र ते हि समा मताः ॥
राजा दायादकृत्येषु परीक्ष्य स्वकृतान्नरान् ।
नियुञ्जीत महाभाग तस्य ते हितकारिणः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनैः स्वकार्येषु तत्र तत्राभिज्ञान् पुरुषान् राजा नियुञ्जीतेत्युक्तम् । तत्र कार्यविशेषे योग्यपुरुषाणां विशेषलक्षणान्युच्यन्ते । तत्र मित्रलक्षणमुक्तम्—

महाभारते,

यस्तु वृद्ध्या न तृप्येत क्षये दीनतरो भवेत् ।
एतदुत्तममित्रस्य निमित्तमिति चक्षते ॥

निमित्तं लक्षणम् ।

यं मन्येत ममाभावादस्याभावो भवेदिति ।
तस्मिन् कुर्वीत विश्वासं यथा पितरि वै तथा ॥
तं शक्त्या वर्धमानश्च सर्वतः परिबृंहयेत् ।
नित्यं क्षताद्वारयति यो धर्म्येष्वपि कर्मसु ॥
क्षताद्भीतं विजानीयादुत्तमं मित्रलक्षणम् ॥

व्यसनान्नित्यभीतो यः समृद्ध्या यो न तृप्यते ।
यत्स्यादेवंविधं मित्रं तदात्मसममुच्यते ॥ इति ।

इति मित्रलक्षणम् ।

अथ शत्रुलक्षणम् ।

मनुः,
प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेवच ।
कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥ इति ।
महाभारते,
यं मन्येत ममाभावादिममर्थागमः स्पृशेत् ।
नित्यं तस्माच्छङ्कितव्यममित्रं तं विदुर्बुधाः ॥
यस्य क्षेत्रादप्युदकं क्षेत्रमन्यस्य गच्छति ।
तत्रानियच्छतस्तस्य भिद्येरन् सर्वसेतवः ॥
तथैवात्युदकाधीनस्तस्य भेदनमिच्छति ।
यमेवंलक्षणं विद्यात्तमामित्रं विनिर्दिशेत् ॥
ये यस्य क्षतिमिच्छन्ति ते तस्य रिपवः स्मृताः । इति ।

इति शत्रुलक्षणम् ।

अथ सभासल्लक्षणम् ।

महाभारते,
ह्रीनिषेवाः सदा सन्तः सत्यार्जवगुणान्विताः ।
शक्ताः कथयितुं सम्यक् ते तव स्युः सभासदः ॥ इति ।

इति सभासल्लक्षणम् ।

अथ परिच्छदलक्षणम् ।

महाभारते,
कुलीना देशजाः प्राज्ञा रूपवन्तो गुणान्विताः ।

प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्च ते तव स्युः परिच्छदाः ॥ इति ।

इति परिच्छदलक्षणम् ।

अथ पार्श्ववर्त्तिलक्षणम् ।

महाभारते,

न बालिशा न च क्षुद्रा नाप्राज्ञा नाजितेन्द्रियाः ।
नाकुलीना नराः पार्श्वे स्थाप्या राज्ञा गुणैषिणा ॥
साधवः कुशलाः शूरा ज्ञानवन्तोऽनसूयकाः ।
अक्षुद्राः शुचयो दक्षाः स्युर्नराः पारिपार्श्वकाः ॥ इति ।

इति पार्श्ववर्त्तिलक्षणम् ।

अथ रक्षकलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

प्रांशवो व्यायताः शूरा दृढभक्ता निराकुलाः ।
राज्ञाऽपि रक्षिणः कार्याः सदा क्लेशसहा हिताः ॥ इति ।

इति रक्षकलक्षणम् ।

अथ ताम्बूलधारिलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

अहार्यश्चानृशंसश्च दृढभक्तिश्च पार्थिवे ।
ताम्बूलधारी भवति नारी वाप्यथ तद्गुणा ॥ इति ।

इति ताम्बूलधारिलक्षणम् ।

अथ ताम्बूललक्षणम् ।

यन्मुखं वेदविभ्रष्टं ताम्बूलरसवर्जितम् ।
सुभाषितपरिभ्रष्टं तन्मुखं बिलमुच्यते ॥
सपूगश्च सुपर्णश्च सुधया च समन्वितम् ।
दत्त्वा च द्विजराजेभ्यस्ताम्बूलं भक्षयेत्ततः ॥
सुताम्बूलं च यो दद्याद् ब्राह्मणाय विशेषतः ।

कन्दर्पसदृशो रूपे निरोगी जायते नरः ॥
क्रमुकात्तृप्यति ब्रह्मा विष्णुस्तृप्यति पर्णतः ।
चूर्णादीशस्तु तृप्येत ताम्बूलदानमक्षयम् ॥
ताम्बूलं श्रीप्रदं भद्रं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥
एकपूगं सदा श्रेयो द्विपूगं निष्फलं भवेत् ।
अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च त्वधिकं नैव दुष्यति ॥
द्वात्रिंशत्पर्णकं चैव दद्यात्सर्वमहीभुजे ।
चतुर्विंशतिपर्णं च सामन्तानामनुस्मृतम् ॥
दशाष्टपर्णकं देयं जामातॄणां विशेषतः ।
द्विषट्पर्णं च विदुषे वधूनां दशपर्णकम् ।
त्रिपर्णं तु न दातव्यं रिपूणां च विशेषतः ॥
एकद्वित्रिचतुष्पञ्चषड्भिः पूगैः फलं क्रमात् ।
लाभालाभौ सुखं दुःखमायुर्मरणमेव च ॥
पर्णमूले भवेत् व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
चूर्णपर्णं हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
ऊर्ध्वाग्रं विकटं धार्यं पर्णमेकं तथैव च ।
अङ्गुष्ठचूर्णलेपं च चर्वितं धनदायकम् ॥
पर्णाग्रं पर्णमूलं च चूर्णपर्णं द्विपर्णकम् । (?)
अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादति यो नरः ॥
सप्तजन्म दरिद्री स्यादन्ते विष्णुं न विन्दति ।
तर्जन्या पर्णमादाय ताम्बूलं न तु खादयेत् ॥
यदि वा खादयेन्मूढः शोकं च नरकं व्रजेत् ।
कनिष्ठानामिकामध्यातर्जन्यङ्गुष्ठयोगतः ।
शोको हानिस्तथा मृत्युरनैश्वर्यायुषी तथा ॥

अङ्गुष्ठेन तु लेपेन ताम्बूलं शर्म शोभनम् ।
दिवा खादिरसारेण सकलर्द्धिप्रदायकम् ॥
जयस्त्रीवस्त्रलाभादि भविष्यति न संशयः ।
रात्रौ खादिरसारेण शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥
वामहस्ते न खादेत स्त्रीहस्तेन तथैव च ।
यदि वा खादयेन्मूढस्तस्य लक्ष्मीर्विनश्यति ॥

इति ताम्बूललक्षणम् ।

अथ भाण्डागारिकलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानां च विभागवित् ।
विज्ञाता फल्गुसाराणामनाहार्यः शुचिः सदा ॥
फल्गुसाराणां विज्ञाता सारासारविवेकवान् ।
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः ॥
आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः ।
व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवीक्षिता ॥
आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्यादर्थरक्षकः ॥ इति ।

मनुः,

आयव्ययज्ञान् कुर्वीत धर्मशास्त्रार्थकोविदान् ।
कुलीनान् वित्तसम्पन्नान् समर्थान् कोशगुप्तये ॥ इति ।

इति भाण्डागारिकलक्षणम् ।

अथ खड्गधारिलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

सुरूपस्तरुणः प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोचितः ।

शूरः क्लेशसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्त्तितः ॥ इति ।

इति खड्गधारिलक्षणम् ।

अथान्तःपुराध्यक्षलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

वृद्धः कुलोद्गतः षण्ढः पितृपैतामहः शुचिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥ इति ।

इत्यन्तःपुराध्यक्षलक्षणम् ।

अथान्तःपुरचरलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पञ्चाशदधिका नार्यः पुरुषाः सप्ततेः पराः ।
अन्तःपुरचराः कार्या राज्ञा सर्वेषु कर्मसु ॥ इति ।

पञ्चाशद्वर्षाधिका नार्यस्तथा सप्ततिवर्षाधिकाः पुरुषा अन्तःपुरे स्थाप्या इत्यर्थः ।

इत्यन्तःपुरचरलक्षणम् ।

अथ सूदाध्यक्षलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

अनाहार्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सकवचोहरः ।
सूदशास्त्रविधानज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते ॥ इति ।

इति सूदाध्यक्षलक्षणम् ।

अथ सूदलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

सूदशास्त्रविधानज्ञाः पराभेद्याः कुलोद्गताः ।
सर्वे महानसे कार्या नीचकेशनखास्तथा ॥ इति ।

इति सूदलक्षणम् ।

अथ धर्माधिकारिलक्षणम्।

विष्णुधर्मोत्तरे,

समः शत्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारदः।
विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत्॥
कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजमुख्याः सभासदः। इति।

इति धर्माधिकारिलक्षणम्।

अथ धर्माधिकरणलक्षणम्।

मदनरत्ने बृहस्पतिः,

दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षाश्रितं पृथक्।
प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां लक्षयेत्सभाम्॥
माल्यधूपासनोपेतां बीजरत्नसमन्विताम्।
प्रतिमालेख्यदेवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथा॥ इति।

सैव धर्माधिकरणमित्याह माधवीये कल्पतरौ च—

कात्यायनः,

धर्मशास्त्रानुसारेण मूलशास्त्रविवेचनम्।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्॥ इति।

मूलं व्यवहारः। शास्त्रं तत्प्रतिपादकं स्मृत्यादि।

इति धर्माधिकरणलक्षणम्।

अथ लेखकलक्षणम्।

विष्णुधर्मोत्तरे,

सर्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः।
लेखकः कथितो राम सर्वाधिकरणेषु वै॥
शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान् समान्।
अक्षरान् विलिखेद्यस्तु स लेखकवरः स्मृतः॥

उपायवाक्ये कुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।
बह्वर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः स्याद्भृगूत्तम ॥
वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ।
अनाहार्यः समर्थश्च लेखकः स्याद्भृगूत्तम ॥ इति ।

इति लेखकलक्षणम् ।

अथाह्वानकलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः ।
धर्माधिकरणे कार्या जनाह्वानकरा नराः ॥ इति ।

इत्याह्वानकलक्षणम् ।

अथ दौवारिकलक्षणम् ।

तत्रैव,

एवंविधास्तथा कार्या राज्ञा दौवारिका जनाः । इति ।
एवमिति पूर्वोक्ताऽऽह्वानकगुणातिदेशः ।

अथ प्रतीहारलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥ इति ।

इति प्रतीहारलक्षणम् ।

अथ शस्त्रशालाध्यक्षलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

स्थाने राजनि तत्त्वज्ञः सततं प्रतिजाग्रतः ।
राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः ॥ इति ।

इति शस्त्रशालाध्यक्षलक्षणम् ।

अथ शस्त्राध्यक्षलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,
यन्त्रमुक्ते पाणिमुक्ते अमुक्ते मुक्तधारिते ।
शस्त्राचार्यें नियुद्धे च कुशलश्च तथेष्यते ॥ इति ।

इति शस्त्राध्यक्षलक्षणम् ।

अथ स्थपतिलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,
वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः ।
दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्त्तितः ॥ इति ।

इति स्थपतिलक्षणम् ।

अथ सारथिलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,
शूरश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः ।
हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूमिभागविशेषवित् ॥
बलाबलज्ञो रथिनः स्थिरदृष्टिर्विशारदः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्त्तितः ॥ इति ।

इति सारथिलक्षणम् ।

अथ दूतलक्षणम् ।

तदाह—
मनुः,
दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रार्थकोविदम् ।
इङ्गिताकारचेष्टाज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥
अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥ इति ।

महाभारते,

कुलीनः शीलसम्पन्नो वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ।
यथोक्तवादी द्युतिमान् दूतः स्यात्सप्तभिर्गुणैः ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
शब्दक्लेशसहो वाग्मी देशकालविभाषकः ॥
विज्ञाय देशं कालं च हितं यत्स्यान्महीक्षितः ।
वक्तापि तस्य यः काले स दूतो नृपतेर्भवेत् ॥ इति ।

इति दूतलक्षणम् ।

अथ चारलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

परराजगृहात्प्राप्तान् जनसङ्ग्रहकाम्यया ।
दुष्टान् वाप्यथ वाऽदुष्टान् संश्रयेत प्रयत्नतः ॥
दुष्टान् विज्ञाय विश्वासं न कुर्यात्तत्र भूमिपः ।
वृत्तिं तस्यापि वर्त्तेत जनसङ्ग्रहकाम्यया ॥
राजा देशान्तरप्राप्तं पुरुषं पूजयेद्भृशम् ।
ममायं देशसम्प्राप्तो बहुमानेन चिन्तयेत् ॥
कामं भृत्यार्जनं राजा नैव कुर्याद्भृगूत्तम ।
न त्वेवासंविभक्तं तु भृत्यं कुर्यात्कथञ्चन ॥
शत्रवोऽग्निर्विषं सर्पा निस्त्रिंशमपि चैकतः ।
भृत्या मनुजशार्दूल कुभृत्याश्च तथैकतः ॥
तेषां चारेण विज्ञानं राजा विज्ञाय नित्यशः ।
गुणिनां पूजनं कुर्यान्निर्गुणानां च शासनम् ॥
कथिताः सततं राम राजानश्चारचक्षुषः ।

स्वदेशे परदेशे च ज्ञानशीलान् विचक्षणान् ॥
अनाहार्यान् क्लेशसहान्नियुञ्जीत सदा चरान् ।
जनस्याविदितान् सौम्यांस्तथाऽज्ञातान् परस्परम् ॥
वणिजो मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचिकित्सकान् ।
तथा प्रव्राजिताकारान् चारान् राजा नियोजयेत् ॥
नैकस्य राजा श्रद्दध्याच्चारस्यापि च भाषितम् ।
द्वयोः संवादमाज्ञाय आदध्यान्नृपतिस्ततः ॥
परस्परं सुविदितौ यदि स्यातां न तावुभौ ।
तस्माद्राजा प्रयत्नेन गूढांश्चारान् प्रयोजयेत् ॥
राज्यस्य मूलमेतावद्या राज्ञश्चारदृष्टिता ।
चाराणामपि यत्नेन राज्ञा कार्यं परीक्षणम् ॥
रागापरागौ भृत्यानां जनस्य च गुणागुणान् ।
शुभानामशुभानां च विज्ञानं राम कर्मणाम् ॥
सर्वं राज्ञां चरायत्तं तेषु यत्नः सदा भवेत् ।
कर्मणा केन मे लोके जनः सर्वोऽनुरज्यते ॥
विरज्यते तथा केन विज्ञेयं तन्महीक्षिता ।
अनुरागकरं लोके कर्म कार्यं महीक्षिता ॥
विरागजननं सर्वं वर्जनीयं प्रयत्नतः ।
जनानुरागप्रभवा हि लक्ष्म्यो
राज्ञां यतो भार्गववंशचन्द्र ।
तस्मात्प्रयत्नेन नरेन्द्रमुख्यैः
कार्योऽनुरागो भुवि मानवेषु ॥ इति ।

इति चारलक्षणम् ।

अथ नियोज्यसामान्यलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

कर्माण्यपरिमेयाणि राज्ञां भृगुकुलोद्वह ।
उत्तमाधममध्यानि बुद्ध्वा कार्याणि पार्थिवैः ॥
उत्तमाधममध्यांस्तु पुरुषान् विनियोजयेत् ।
नरकर्मविपर्यासाद्राजा नाशमवाप्नुयात् ॥
नियोज्यं पुरुषं भक्तिं श्रुतं शौर्यं कुलं बलम् ।
ज्ञात्वा वृत्तिर्विधातव्या पुरुषाणां महीक्षिता ॥
पुरुषान्तरविज्ञानतत्त्वमात्रनिबन्धना ।
नरेन्द्रलक्ष्मीर्धर्मज्ञ तत्रायत्तो भवेन्नृप ॥ इति ।

इति नियोज्यसामान्यलक्षणम् ।

अथ राजसेवकलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

यथानुवर्त्तितव्यं स्याद्राम राजोपजीविभिः ।
तथा ते कथयिष्यामि निबोध गदतो मम ॥
आज्ञा सर्वात्मना कार्या स्वशक्त्या भृगुसत्तम ।
आक्षिप्य वचनं तस्य न वक्तव्यं तथा वचः ॥
अनुकूलं प्रियं तस्य वक्तव्यं जनसन्निधौ ।
रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्धितं भवेत् ॥
परार्थमस्य वक्तव्यं स्वस्थे चेतसि भार्गव ।
स्वार्थं सुहृद्भिर्वक्तव्यं न स्वयं तु कथञ्चन ॥
कालातिपातः कार्येषु रक्षितव्यः प्रयत्नतः ।
न च हिंस्यं धनं किञ्चिन्नियुक्तेन च कर्मणि ॥
नोपेक्ष्यं नश्यमानं च तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ।
राज्ञश्च न तथा कार्यं विषभाषितचेष्टितम् ॥
राजलीला न कर्त्तव्या तस्य चेष्टां विवर्जयेत् ।

राज्ञः समधिको वेषो न तु कार्यो विजानता ॥
द्यूतादिषु तथैवास्य कौशलं तु प्रदर्शयेत् ।
प्रदर्श्य कौशलं चास्य राजानं न विशेषयेत् ॥
अन्तःपुरधनाध्यक्षवैद्यद्यूतैर्निराकृतैः ।
संसर्गं न व्रजेद्राम विना पार्थिवशासनात् ॥
निःस्नेहतां चावमानं तत्प्रयुक्तं च गोपयेत् ।
यच्च गुह्यं भवेद्राज्ञस्तन्न लोके प्रकाशयेत् ॥
नृपेण श्रावितं यत्स्याद्गुह्याद्गुह्यं भृगूत्तम ।
न तत्संश्रावयेल्लोके तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥
आज्ञप्यमाने चान्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः ।
अहं किं करवाणीति वाच्यो राजा विजानता ॥
कार्यावस्थां च विज्ञाय कार्यमेतत्तथा भवेत् ।
सततं क्रियमाणेऽस्मिँल्लाघवं तु व्रजेद्ध्रुवम् ॥
राज्ञः प्रियाणि वाच्यानि न चात्यर्थं पुनःपुनः ।
न हास्यशीलश्च भवेन्न चापि भ्रुकुटीमुखः ॥
नातिवक्ता न निर्वक्ता न च मत्सरिकस्तथा ।
आत्मसम्भावितश्चैव न भवेद्धि कथञ्चन ॥
दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न च सङ्कीर्त्तयेत्क्वचित् ।
वस्त्रं पत्रमलङ्कारं राज्ञा दत्तं तु धारयेत् ॥
औदार्येण न तद्देयमन्यस्मै भूतिमिच्छता ।
न चैवाभ्यसनं राज्ञः स्वपनं चापि कारयेत् ॥
नानिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत कथञ्चन ।
न च पश्येत राजानमयोग्यासु च भूमिषु ॥
राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे वोपविशेत्तथा ।
पुरस्तात्तु तथा पश्चादासनं तु विगर्हितम् ॥

जृम्भानिष्ठीवनं कामं कोपं पर्यङ्किकाश्रयम् ।
भ्रुकुटिं वातमुद्गारं तत्समीपे विवर्जयेत् ॥
स्वयं तथा न कुर्वीत स्वगुणख्यापनं बुधः ।
स्वगुणख्यापने नूनं परानेव प्रयोजयेत् ॥
हृदयं निर्मलं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितैः ।
अनुजीविगणैर्भाव्यं नित्यं राज्ञामतन्द्रितैः ॥
शाठ्यं लौल्यं च पैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रता तथा ।
चापल्यं च परित्याज्यं नित्यं राजानुजीविना ॥
श्रुतेषु विद्याशिल्पेषु संयोज्यात्मानमात्मना ।
राजसेवां ततः कुर्याद्भूतये भूतिवर्धनः ॥
नमस्कार्याः सदा चास्य पुत्रवल्लभमान्त्रिणः ।
सचिवैश्चास्य विश्वासं न तु कार्यं कथञ्चन ॥
अपृष्टश्चास्य न ब्रूयात्कामं ब्रूयात्तथाऽऽपदि ।
हितं धर्म्यं च वचनं हितैः सह विनिश्चितम् ॥
ब्रूयादिति पूर्वेण सम्बन्धः ।
चित्तं चैवास्य विज्ञेयं नित्यमेवानुजीविना ।
भर्त्तुराराधनं कुर्याच्चित्तज्ञो मानवः सुखम् ॥
रागापरागौ चैवास्य विज्ञेयौ भूतिमिच्छता ।
त्यजेद्विरक्तं नृपतिं रक्ताद्वृत्तिं तु कामयेत् ॥
कर्मोपकारयोर्नाशं विपक्षाभ्युदयं तथा ।
आशासंवर्द्धनं कृत्वा फलनाशं करोति च ॥
अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नोऽपि च निष्फलः ।
फलं वाक्यं समं वेद वृत्तिच्छेदं करोति च ॥
प्रदेशवाक्ये उदिते न सम्भावयतीत्यथ ।
आराधनासु सर्वासु सुप्तवच्च विचेष्टते ॥

कथासु दोषान् क्षिपति वाक्यच्छेदं करोत्यथ ।
लक्ष्यते विमुखश्चैव गुणसङ्कीर्त्तने कृते ॥
दृष्टिं क्षिपत्यथान्यत्र क्रियमाणे च कर्मणि ।
विरक्तलक्षणं ह्येतत् शृणु रक्तस्य लक्षणम् ॥
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् ।
कुशलादिपरिप्रश्नं सम्प्रयच्छति चाऽऽसनम् ॥
विविक्ते दर्शने चास्य रहस्यं न च शङ्कते ।
जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु सङ्कथाम् ॥
अप्रियाण्यपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दते ।
उपायनं च गृह्णाति स्तोकमप्यादरात्तथा ॥
कथान्तरे स्मरति च प्रहृष्टवदनस्तथा ।
इति रक्तस्य कर्त्तव्या सेवा भृगुकुलोद्वह ॥
आपत्सु न त्यजेत्पूर्वं विरक्तमपि सेविनम् ।
मित्रं न चापत्सु तथा च भृत्यं त्यजन्ति ये निर्गुणमप्रमेयम् ।
प्रायो विशेषण च ते व्रजन्ति सुरेन्द्रधाम सुरवृन्दजुष्टम् ॥ इति ।

इति राजसेवकलक्षणम् ।

अथ सान्धिविग्रहिकलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
सान्धिविग्रहिकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥ इति ।

इति सान्धिविग्रहिकलक्षणम् ।

अथ युद्धकर्तृपुरुषलक्षणम् ।

महाभारते,

युधिष्ठिर उवाच ।

किंशीलाः किंसमाचाराः कथंरूपाश्च भारत ।

किंसन्नाहाः कथंशस्त्रा जनाः स्युः संयुगे नृप ॥
भीष्म उवाच ।
यथाचरितमेवात्र शस्त्रं पत्रं विधीयते ।
आचरन् वीरपुरुषस्तथा धर्मेषु वर्त्तते ॥
गन्धाराः सिन्धुसौवीराः नखरप्रासयोधिनः ।
अभीरवः सुबलिनस्तद्बलं सर्वपारगम् ॥
सर्वशास्त्रेषु कुशलाः सत्यवन्तो ह्युशीनराः ।
प्राच्या मातङ्गयुद्धेषु कुशलाः कूटयोधिनः ॥
तथा यवनकाम्बोजा मथुराभिमताश्च ये ।
एते नियुद्धकुशला दाक्षिणा असिपाणयः ॥
सर्वत्र शूरा जायन्ते महासत्त्वा महाबलाः ।
प्राय एवं समुद्दिष्टा लक्षणानि तु मे शृणु ॥
सिंहशार्दूलवाङ्मात्रा सिंहशार्दूलगामिनः ।
पारावतकलिङ्गाक्षाः सर्वे शूराः प्रमाथिनः ॥
मृगस्वरा द्वीपिनेत्रा ऋषभाक्षा मनास्विनः ।
द्वीपी चित्रकः ।
प्रमादिनश्च मन्दाश्च योधनाः किङ्किणीस्वनाः ॥
मेघस्वनाः क्रोधमुखाः केचित्करभनिःस्वनाः ।
जिह्मनासाग्रजिह्वाश्च दूरगा दूरपातिनः ॥
विडालकुब्जतनवस्तनुकेशास्तनुत्वचः ।
शीघ्राश्चपलवृत्ताश्च भवन्ति च दुरासदाः ॥
गोधानिमीलिताः केचिन्मृदुप्रकृतयस्तथा ।
तुरङ्गगातिनिर्घोषास्ते नराः पारयिष्णवः ॥
सुसंहताः प्रतनवो व्यूढोरस्काः सुसंस्थिताः ।
सुवादितेषु हृष्यन्ति नृत्यन्ति कलहेषु च ॥

गम्भीराक्षा निःसृताक्षाः पिङ्गला भ्रुकुटीमुखाः।
नकुलाक्षास्तथा चैव सर्वे शूरास्तनुत्यजः॥
जिह्माक्षाः प्रललाटाश्च निर्मांसहनवोऽपि च।
वक्रबाहङ्गुलीवक्राः कृशा धमनिसन्तताः॥
प्रवेपन्तीव वेगेन सम्पराये ह्युपस्थिते।
वारणा इव संमत्तास्ते भवन्ति दुरासदाः॥
प्रदीप्तस्फुटकेशान्ताः स्थूलपार्श्वहनूमुखाः।
उन्नतांसाः पृथुग्रीवा विकटाः स्थूलपिण्डिकाः॥
ऊर्ध्वगा इव सुग्रीवा विनता विहगा इव।
पिण्डशीर्षातिवक्राश्च वृकदंशमुखास्तथा॥
उग्रस्वरा मन्युमन्तो युद्धेष्वारावसारिणः।
अधर्मज्ञावलिप्ताश्च घोरा रौद्रप्रदर्शनाः॥
त्यक्तात्मानः सर्व एते अन्त्यजा ह्यनिवर्त्तिनः।
पुरस्कार्याः सदा सैन्ये हन्यन्ते घ्नन्ति चापि ते॥
अधार्मिका भिन्नवृत्ताः सान्त्वं तेषां पराभवः।
एवमेव प्रकुप्यन्ति राज्ञोऽप्येते ह्यभीक्ष्णशः॥ इति।

इति युद्धकर्त्तृपुरुषलक्षणम्।

अथ सेनापतिलक्षणम्।

विष्णुधर्मोत्तरे,

कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः।
हस्तिशिक्षाश्वशिक्षासु कुशलः श्लक्ष्णभाषितः॥
निमित्ते शकुने ज्ञाने वेत्ता वैद्यश्चिकित्सिते।
पुरुषान्तरविज्ञाने षाड्गुण्ये च विनिश्चितः॥
कृतज्ञः कर्मणां शूरस्तथा क्लेशसहोऽनृजुः।
व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित्॥

व्यूहः सैन्यसान्निवेशविशेषः । फल्गुसारविशेषवित् सारासारविवेककुशलः ।

राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथ वा । इति ।

इति सेनापतिलक्षणम् ।

अत्र सेनापतिलक्षणे व्यूहतत्त्वविधानज्ञ इत्यनेन सेनापतिर्व्यूहविदपेक्षित इत्युक्तम् । तत्र व्यूहलक्षणमुच्यते ।

राजविजये,

बलं व्यूहमौढं परबलविभेदेऽल्पमपि य—
द्भवेदूनं व्यूहैर्महदपि जये न क्षमबलम् ।
अतो वक्ष्ये व्यूहानसुरपृतनां पूर्वममराः
पराजिग्युर्व्यूहैरुपचितबलां वीर्यमहतीम् ॥
बलाकापङ्क्तिवद्व्यूहो बलाकाख्यः कृतो रणे ।
काकव्यूहः काकसङ्घो बलाकाव्यूहभञ्जकः ॥
तावुभावपि भज्येते श्येनव्यूहेन निश्चितम् ।
एको रथोऽग्रे कर्तव्यः पश्चाद्द्विरदसप्तकम् ॥
त्रिंशदश्वाः खड्गिशतं पार्श्वे कुन्तधरास्तथा ।
मध्येऽष्टौ रथिनास्त्रिंशदश्वाः पार्श्वे गजद्वयम् ॥
ततश्च पृष्ठतः सर्वे श्येनव्यूहः स उच्यते ।
अग्रे द्वौ पृष्ठगाश्चान्ये क्रौञ्चव्यूहः स उच्यते ॥
बलाककाकौ क्रौञ्चेन क्रौञ्चं श्येनेन भज्यते ।
अग्रे रथद्वयं पश्चाद्गजाः सप्त व्यवस्थिताः ॥
तत्पृष्ठे विंशतिरिभाः पञ्चाशद्वाजिवाहकाः ।
सप्त सप्त रथाः पार्श्वे गजौ द्वौ द्वौ ततः स्थितौ ॥
तत्प्रमाणै रथैर्वेदी बाहिस्तत्तद्गजाः स्थिताः ।
मध्ये पदातयश्चान्ते पार्श्वयोश्च तुरङ्गमाः ॥

विज्ञेयः शकटव्यूहो न भेद्यस्त्रिदशैरपि ।
अग्रे रथत्रयं पृष्ठे गजाकारो गजव्रजः ॥
स्यन्दनाः पञ्च पञ्चैव अथो षष्टिर्धनुष्मताम् ।
मध्ये पदातयः षष्टिः पार्श्वयो रथिनो गजाः ॥
पृष्ठे तु सकला सेना सिंहव्यूहः प्रजायते ।
शकटव्यूहकालेऽयं सूचीव्यूहेन भिद्यते ॥
पद्मव्यूहस्तु सिंहेन सूची काकेन भिद्यते ।
गजषोडशकं मध्ये वृत्ताकारेण कल्पयेत् ॥
बाह्यतो रथिभिर्वेष्ट्यं तद्बाह्ये कुन्तधारकैः ॥
शरचापधरा बाह्ये खड्गचर्मधरास्ततः ।
बाह्यतोऽश्वैः समावेष्ट्यं पङ्क्तित्रितयतः क्रमात् ॥
पुनः पुनः प्रकुर्वीत यावद्भवति वाहिनी ।
चक्रव्यूहः स विज्ञेयो दुर्भेद्यस्त्रिदशैरपि ॥
अन्तरे रथमेकैकं स्थानेष्वष्टसु कल्पयेत् ।
तदन्तरे गजान् पञ्च नवाश्वान् स्थापयेत्ततः ॥
ततः पत्तीन् पञ्चदश पत्रे पत्रे प्रकल्पयेत् ।
तन्मध्ये स्यन्दनान् सप्त गजांश्चैव त्रयोदश ॥
एकोनविंशतिहयान् पदातीनष्टविंशतिम् ।
गजै रथैः पूरणीया पद्ममध्यस्य कर्णिका ॥
तन्मध्ये गजमारूढश्चमूपो वा नृपोऽथ वा ।
अन्तरे द्रोणिकायां तु रथा द्विरदवाजिनः ॥
त्रयस्त्रयश्च सर्वत्र त्रयस्त्रिंशत् पदातयः ।
पद्मव्यूहः स विज्ञेयः पद्माकारः कृतो यतः ॥
रथं गजं हयं पत्तिं मालाकारेण विन्यसेत् ।
पुनः पुनः श्रेणिबन्धान्मालाव्यूहः स उच्यते ॥

चतुर्दिक्षु रथौ द्वौ तत्पृष्ठे तु द्विरदा दश ।
चतुर्विंशतिरश्वाश्च त्रिंशत्खड्गधरास्ततः ॥
शरचापधराश्चैव खेटपट्टिशधारिणः ।
तेषां पृष्ठे कुन्तधरा यन्त्रधारास्तथैव च ॥
सर्पाकारं रथेभाश्वैः पूरयेत्सैनिकैरपि ।
सर्पव्यूहः स विज्ञेयः कृतान्तो युद्धकर्मणि ।
सप्तधा स्युः सप्त रथा गजवाजिपदातयः ॥
रथेभाश्वाः पत्तयश्च सप्त सप्तगुणाः क्रमात् ।
अधोऽधः कल्पयेदेवमाग्निव्यूहः स उच्यते ॥
सर्वोत्तमोऽयं व्यूहानामग्निवन्नाशकारकः ।
चतूरेखाङ्कितां सेनां वेद्याकारां प्रकल्पयेत् ॥
रथैर्गजैर्हयैः खड्गैः क्रमेण च चतुर्दिशम् ।
ततश्चतुर्षु द्वारेषु रथौ द्वौ द्वौ तथा गजौ ॥
अश्वानपि पदातींश्च चतुर्दिक्षु प्रकल्पयेत् ।
तन्मध्ये नृपतिस्तिष्ठेद्वेद्याकारेऽन्तरे सुधीः ॥
विज्ञेयः खलकव्यूहः खलको द्वारसंस्थितः ।
सौपर्णः श्येनकः कार्यस्तत्सङ्ख्याद्विगुणः पुनः ॥
सार्पाग्निचक्रसंज्ञाश्च व्यूहेषु बलवत्तराः ।
दण्डाकारो भवेद्दण्डो मकरो मकराकृतिः ॥
सूचीव्यूहः सूचीसमः स्वनामसदृशाः परे ।
रविश्चक्रे मण्डलेऽजः सूचीमकरयोः कुजः ॥
सुपर्णादौ बुधः श्येने गुरुर्दण्डोरगे शनिः ।
शुक्रः पद्मे च शकटे व्यूहेषु स्वामिनो मताः ॥
सानुकूलो ग्रहव्यूहः कर्त्तव्यो व्यूहकर्मणि ।
रिपूणां प्रातिकूलस्य कार्यो व्यूहो ग्रहस्य वा ॥

बलोत्तरेण रिपुणा परव्यूहविभेदिना । इति ।

इति व्यूहलक्षणम् ।

अथ सामान्यनिवासस्थानलक्षणम् ।

इह पूर्वं राज्ञः सहायानामधिकारिपुरुषाणां च लक्षणान्यभिहितानि । इदानीं सहाययुक्तो राजा किंलक्षणं देशमावसेदिति तन्निवासस्थानलक्षणमुच्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

राजा सहायसंयुक्तः प्रभूतयवसेन्धनम् ।
रम्यमानतसामन्तं पशव्यं देशमावसेत् ॥

यवसं तृणम् । सामन्ता भौमिकाः । पशव्यं पशुहितकरम् ।

वैश्यशूद्रजनप्रायमनाहार्यं तथा परैः ।
किञ्चिद्ब्राह्मणसंयुक्तं बहुकर्मकरं तथा ॥
अदेवमातृकं कर्मस्वनुरक्तजनान्वितम् ।
करैरपीडितं चापि बहुपुष्पफलं तथा ॥

अदेवमातृकं नदीमातृकम् वृष्ट्यपेक्षं न भवति नदीबाहुल्यात् । करः करभागः ।

अगम्यं परचक्राणां तद्बाधाविषयं पुनः ।
समदुःखसुखं राज्ञः सततं च प्रिये स्थितम् ॥
तद्बाधाविषयं शत्रुकृतदुःखायोग्यम् ।
सरीसृपविहीनं च व्यालतस्करवर्जितम् ॥
एवंविधं यथाकामं राजा विषयमावसेत् । इति ।

विषयो देशः । सरीसृपा व्याघ्रादयः । व्यालाः सर्पाः ।

याज्ञवल्क्योऽप्याह,

रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् । इति ।

आजीव्यमनुजीव्यं कन्दमूलफलादिना । जाङ्गलं यद्यपि

अल्पोदकतरुपर्वतो देशो जाङ्गलस्तथाप्यत्र समसजलतरुपर्वतो देशो जाङ्गलशब्देन विवक्षणीयः ।

मनुरपि,

जाङ्गलं सस्यसम्पन्नमार्यप्रायमनाविलम् ।
रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥ इति ।

इति सामान्यनिवासस्थानलक्षणम् ।

अथ दुर्गलक्षणम् ।

याज्ञवल्क्यः,

तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये । इति ।
तत्र पूर्वोक्तगुणोपलक्षिते देशे ।

मनुः,

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्मात् दुर्गं विधीयते ॥
तस्मादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

दुर्गं च परिखोपेतं वप्राट्टालकसंयुतम् ।
शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्च शतशश्च तथा युतम् ॥
वप्रः प्राकारः ।
दुर्गे च यन्त्राः कर्त्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ।
सहस्रघातिनो राम तैस्तु रक्षा विधीयते ॥
दुर्गे द्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूभुजा ।
यन्त्रायुधाट्टालचयोपपन्नं
समग्रधान्यौषधसम्प्रयुक्तम् ।
वणिग्जनैः शोभनमावसेत

दुर्गं सुगुप्तं नृपतिः सदैव ॥ इति ।
अत्रापेक्षितसर्वपदार्थानां सङ्ग्रहः कर्त्तव्यः ।

इति दुर्गलक्षणम् ।

अथ दुर्गभेदाः ।

तत्र मनुः,

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेवच ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥ इति ।

तत्र धन्वदुर्गं यथा—धन्वनि मरुभूमौ दुर्गं कुर्यात् । निर्जलत्वादिदोषैर्दुर्गमत्वादित्यर्थः । तथा च—

औशनसे धनुर्वेदे,

सलिलवर्जितमतिशर्करान्वितं रूक्षनिराश्रयं विषमैर्विषकीटैश्चितं विषमप्रदेशे दुःसञ्चरं बलवद्भिः पालकैरुपेतं रोगविनिर्मुक्तं धन्वदुर्गं श्रेयसे भवेत् । इति ।

अथ वा निराश्रया निरुदका भूमिर्धन्वा तेन युक्तं दुर्गं धन्वदुर्गम् । स्वनिवासस्थानात्परितो निर्जलं वृक्षादिरहितं च भूमिप्रदेशं कुर्यादित्यर्थः । अत एव महाभारतेऽप्युक्तम्—

यदा तु पीडितो राजा भवेद्राज्ञा बलीयसा ।
तदाभिसंश्रयेद्दुर्गं बुद्धिमान् पृथिवीपतिः ॥

इत्युपक्रम्यानन्तरमेवाभिहितम्—

सस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः ।
असम्भवे प्रवेशस्य दाहयेदग्निना भृशम् ॥
क्षेत्रस्थेषु च सस्येषु शत्रोरुपचयो भवेत् ।
विनाशयेद्वा तत्सर्वं बलेनार्थं स्वकेन वै ॥
नदीषु दुर्गेषु सदा सङ्क्रमानवसादयेत् ।
जलं निस्रावयेत् सर्वमनिस्राव्यं च दूषयेत् ॥

दूषयेत् विषादिनेत्यर्थः ।

दुर्गाणां चाभितो राजा मूलच्छेदं प्रकारयेत् ।
सर्वेषां क्षुद्रवृक्षाणां चैत्यवृक्षं विवर्जयेत् ॥
प्रवृद्धानां च वृक्षाणां शाखाः प्रच्छेदयेत्तथा । इति ।

केचित्तु धन्वनां धनुषां लक्षणयाऽधिष्ठातृपुरुषाणां धन्विनां मण्डलरूपं दुर्गमित्याहुः । तन्न युक्तम् । लक्षणादोषप्रसङ्गात् । एतादृशदुर्गस्याश्रुतत्वाददुस्तरत्वाच्च । वक्ष्यमाणनरदुर्गेण पौनरुक्त्यापत्तेश्च । नरदुर्गं नाम बलदुर्गं तच्च गजरथाश्वधनुर्धराद्यैः सम्पद्यते । तत्र बलदुर्गे सम्पादिते धनुर्धरदुर्गं नान्तरीयकतया सिद्धमेवेति ।

महीदुर्गं यथा—मह्याम् इष्टकापाषाणादिनिर्मितं दुर्गं महीदुर्गम् । मह्येवोच्चावचप्रदेशप्रचुरा दुर्गमिति के चित् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

सर्वोपकरणोपेतं गुप्तं चोपायसंयुतम् ।
अत्युत्सेधातिनिम्नं च महीदुर्गं तदिष्यते ॥ इति ।

सर्वोपकरणोपेतं सर्वापेक्षितपदार्थसमन्वितम् । गुप्तम् अविज्ञातमार्गं पराप्रवेश्यं पराभेद्यमिति वा । उपायसंयुतं उपायाः परैरवरुद्धे दुर्गे तन्निराकरणसमर्थाः शतघ्नीयन्त्रमुखास्तद्युक्तम् । अथ वा अतिप्रबलैः शत्रुभिरुपरुद्धे स्वनिर्गमनप्रकारा उपायाः । अत्युत्सेधः अत्युच्चता ।

जलदुर्गं यथा—नद्यादिप्रवाहेणोभयतः समेतेनागम्यप्रदेशो जलदुर्गम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

सङ्क्षिप्तैकमार्गेण सविषैस्तु जलेचरैः ।
सलिलैर्विषमैः स्पर्शनखादनवधप्रियैः ॥ इति ।

एतैर्युक्तं विषममित्यर्थः।

वनदुर्गं यथा—वनतरुगहनवेष्टितो भूभागविशेषो वनदुर्गम्।

औशनसे धनुर्वेदे,

अज्ञातमार्गं गहनं वृक्षगुल्मलतादिभिः।
सकण्टकैर्वनं दुर्गं भूतये स्यात्सुविस्तृतम्॥ इति।

बलदुर्गं यथा—बलस्य स्वसैन्यस्य स्थितिविशेषेण सम्पादनं व्यूहादिवत् बलदुर्गम्।

औशनसे धनुर्वेदे,

मौलं वश्यं सुसन्तुष्टं शिक्षायुक्तं सनायकम्।
भीमं चैवाप्रमत्तं च बलदुर्गं प्रशस्यते॥ इति।

बलदुर्गं तदिष्यते इति पाठान्तरम्। मौलं परम्परागतकुलीननृपतियुक्तम्। एतस्य प्रशंसाप्युक्ता—

महाभारते,

दुर्गेषु च महाराज षट्सु ये शास्त्रनिश्चिताः।
सर्वे दुर्गेषु शस्यन्ते नरदुर्गं सुदुस्तरम्॥ इति।

अन्योन्यसंश्लिष्टहस्तमानुषमण्डलं नृदुर्गमिति केचित्। तन्न हृदयङ्गमम्। एतादृशदुर्गस्य दुस्तरत्वाभावात्।

गिरिदुर्गं यथा—गिरिशिरोभूभागः परिमण्डलगिरिवलयवेष्टितो देशविशेषो वा गिरिदुर्गम्।

औशनसे धनुर्वेदे,

दुरारोहं परैर्दूरं शरपातस्य गोचरात्।
सर्वसम्पत्समायुक्तं दुर्गं स्यात्पार्वतं श्रिये॥ इति।

एतत्प्राशस्त्यमुक्तम्—

विष्णुधर्मोत्तरे,

सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते। इति।

एतेषु षट्सु दुर्गेषु नृपतिरन्यतमं दुर्गमाश्रयेत् । तदुक्तम्-विष्णुस्मृतौ,

धन्वमहीवारिवृक्षगिरिदुर्गाणामन्यतमं दुर्गमाश्रयेत् । इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,

तत्र दुर्गं नृपः कुर्यात्षण्णामेकतमं बुधः । इति ।

इति दुर्गभेदाः ।

अथ दुर्गपरिमाणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

चत्वारिंशत्समायुक्तं दण्डानां षट्शतं मतम् ।
दुर्गस्य विस्तरं दैर्घ्यं विदध्यादधमस्य च ॥
शतैश्च सप्तभिः कुर्याच्चतुर्भिः सह मध्यमम् ।
अष्टषष्टियुतैः श्रेष्ठं दण्डानां सप्तभिः शतैः ॥
विस्तारं चायतं कुर्यात् दुर्गलक्षणमीरितम् । इति ।

इति दुर्गपरिमाणम् ।

अथ दुर्गाध्यक्षलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्गतः ।
दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राम उद्युक्तः सर्वकर्मसु ॥

इति दुर्गाध्यक्षलक्षणम् ।

अथ ग्रामलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

स्वर्गार्थमपवर्गार्थं यशोऽर्थं च धनार्थकम् ।
रक्षार्थं च जयार्थं च वक्ष्ये ग्रामस्य लक्षणम् ॥
खेटग्रामाग्रहाराश्च कुब्जं दुर्गं च पत्तनम् ।
पुरं च राजधानीति कीर्त्तिता अष्टधा बुधैः ॥

शूद्रैरधिष्ठितं खेटं ग्रामः शूद्रैर्द्विजोत्तमैः ।
विप्रैरेवाग्रहारः स्यात् कुब्जं सीमान्तवासतः ॥
दुर्गं देशादिरक्षार्थं जलादिवनदुर्गमम् ।
चतुरङ्गबलोपेतमगम्यं सर्वशत्रुभिः ॥
द्वीपान्तरगतद्रव्यक्रयविक्रयकान्वितम् ।
पत्तनं चेति विख्यातं पुरलक्षणमुच्यते ॥
अनेकजातिसंयुक्तं तन्तुवाययुतं पुरम् ।
नृपमन्दिरसंयुक्ता चतुरङ्गबलान्विता॥
भृत्यैर्देवालयैर्युक्ता राजधानीति चोच्यते ।
विन्यासलक्षणं तेषां वक्ष्ये शैवागमोदितम् ॥
दण्डो हस्तचतुष्केण यष्टिश्चापश्च तत्समः ॥
खेटग्रामादिकानां च प्रमाणं तेन कारयेत् ।
आयव्ययादिकं प्रोक्तदण्डेनैव समाचरेत् ॥
वक्ष्ये विस्तारमायामं नीचं मध्यममुत्तमम् ।
खेटादीनां च सर्वेषां प्रत्येकं त्रिविधं यथा ॥
नीचं ग्रामं चतुःषष्ट्या मध्यमं द्विगुणैस्तथा ।
उत्तमं त्रिगुणैर्दण्डैः कुर्याद्दीर्घं च विस्तृतम् ॥
शतद्वयेन दण्डानां षट्पञ्चाशद्युतेन च ।
कुर्वीत खेटकं हीनं मध्यमं चोच्यतेऽधुना ॥
शतत्रयेण विंशत्या दण्डानां सहितेन च ।
त्रिभिः शतैः सहाशीत्या चतुर्भिः खेटमुत्तमम् ॥
ग्रामस्य चाग्रहारस्य विप्रादीनां च सङ्ख्यया ।
न्यूनाधिक्यप्रभेदेन विस्तारायामनिर्णयः ॥
कुब्जस्यापि तथा प्रोक्तं दुर्गस्याथ निगद्यते ।
दुर्गस्य विस्तार आयामश्च दुर्गलक्षणे द्रष्टव्यः ।

पत्तनस्याथ वक्ष्यामि लक्षणं तन्त्रचोदितम् ।
चत्वारिंशत्समायुक्तैरष्टयुक्तैश्चतुःशतैः ॥
दण्डानां पत्तनं नीचं कुर्याद्दीर्घं च विस्तृतम् ।
सद्वादशैः शतैः कुर्यात्पञ्चभिर्मध्यपत्तनम् ॥
षट्सप्ततिसमायुक्तैरुत्तमं पञ्चभिः शतैः ।
एवं पत्तनमाख्यातं राजधानीति कथ्यते ॥
सार्धद्वात्रिंशता कुर्याद्दण्डानामष्टभिः शतैः ।
विस्तृतामायतां हीनां राजधानीं विचक्षणः ॥
षडशीतियुतैः कुर्यान्मध्यमां चाष्टभिः शतैः ।
दण्डानामायतां तज्ज्ञो राजधानीं च विस्तृताम् ॥
दण्डानामुत्तमां कुर्यात् षष्ट्या च नवभिः शतैः ।
एवं दैर्घ्यं च विस्तारो ग्रामादीनां च कीर्त्तितः ॥
ग्रामाग्रहारयोश्चाथ विप्रसङ्ख्या निगद्यते ।
एकादिदशविप्रान्तं ग्रामं क्षुद्राधमं विदुः ॥
द्वादशब्राह्मणोपेतं विप्रैः षोडशभिर्युतम् ।
चतुर्विंशतिविप्रान्तं क्षुद्रग्रामं प्रकल्पयेत् ॥
द्वात्रिंशद्ब्राह्मणैर्युक्तं ग्रामं पञ्चशता तथा ।
चतुःषष्ट्याथ विप्रैश्च साशीति सचतुष्टयम् ॥
क्षुद्रग्राम इति प्रोक्तः कथ्यते मध्यमः क्रमात् ।
शतमष्टोत्तरैर्विप्रैर्द्विगुणैस्त्रिगुणैस्तथा ॥
ब्राह्मणैरन्वितं ग्रामं मध्यमं परिचक्षते ।
शतैश्च पञ्चभिर्युक्तमुत्तमं सप्तभिः शतैः ॥
सहस्रब्राह्मणोपेतं त्रिविधं तं प्रचक्षते ।
सहस्रद्वयविप्राढ्यमग्रहारं तथाऽधमम् ॥
सहस्रैश्च त्रिभिर्युक्तं चतुर्भिरधमं विदुः ।

पञ्चषट्सप्तसहस्रविप्रैस्तन्मध्यमं विदुः ॥
सहस्रैरष्टभिर्युक्तं ब्राह्मणैरग्रहारकम् ।
उत्तमं दशसाहस्रं विदुः सूर्यसहस्रकम् ॥
विप्रसङ्ख्या समाख्याता तत्र कुर्याद्यथारुचि ।
शासने ताम्रजे सङ्ख्या विप्राणां ग्रामनाम च ॥
सकरं वाऽकरं वापि सीमान्तं लेखयेद्बुधः ।
एवं निश्चित्य तं ग्रामं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥ इति ।

महाभारते,

दृढप्राकारपरिखं हस्त्यश्वरथसङ्कुलम् ।
ऊर्जस्विनरनागं च चत्वरापणशोभितम् ॥
प्रसिद्धव्यवहारं च प्रशान्तमकुतोभयम् ।
शूराढ्यं प्राज्ञसम्पूर्णं तत्पुरं स्वयमाविशेत् ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

गोपुरं सकपाटं च तत्र स्यात्सुमनोहरम् ।
सपताको गजारूढो येन राजा विशेत् पुरम् ॥
चतस्रश्च तथा तत्र कार्याश्चापणवीथयः ।
एकस्मिंस्तत्र वीथ्यग्रे देववेश्म विधीयते ॥
वीथ्यग्रे च द्वितीये वै राजवेश्म विधीयते ।
धर्माधिकरणं कार्यं वीथ्यग्रे च तृतीयके ॥
चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे गोपुरं च विधीयते ।
आयतं चतुरस्रं वा वृत्तं वा कारयेत्पुरम् ॥
स्रक्तिहीनं त्रिकोणं च यवमध्यं तथैव च ।
अर्धचन्द्रप्रकारं च वज्राकारं च वर्जयेत् ॥
स्रक्तिहीनं कोणरहितम् ।
अर्द्धचन्द्रं प्रशसन्ति नदीतीरेषु यद्वरम् ।

अन्यत्र तन्न कर्त्तव्यं प्रयत्नेन विजानता ॥

इति ग्रामलक्षणम् ।

अथ राजगृहविन्यासः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

वीथ्यग्रे च द्वितीये वै राजवेश्म विधीयते ।

इत्यनुसन्ध्यायाऽऽह–

राज्ञः कोशगृहं कार्यं दक्षिणे राजवेश्मतः ॥

तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ।

गजानां प्राङ्मुखी शाला कर्त्तव्या वाप्युदङ्मुखी ॥

आग्नेये च तथा भागे आयुधागार इष्यते ।

महानसं च धर्मज्ञ कर्मशालास्तथाऽपराः ॥

गृहं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवेश्मतः ।

मन्त्रिदैवविदां चैव चिकित्साकर्त्तुरेव च ॥

तत्रैव च तथा भागे गोष्ठागारं विधीयते ।

गवां स्थानं हि यत्रैव तुरङ्गाणां तथैव च ॥

यत्र गोस्थानं तत्रैव तुरङ्गाणां स्थानमित्यर्थः ।

उत्तराभिमुखी श्रेणी तुरङ्गाणां विधीयते ॥

प्राङ्मुखी वापि धर्मज्ञ परिशेषा विगर्हिता ।

परिशेषा दक्षिणाभिमुखी प्रत्यङ्मुखी चेत्यर्थः ।

ततस्तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सारवित् ।

दद्यादावसथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ इति ।

आवसथस्थानं वासाय गृहार्थं स्थलमित्यर्थः ।

इति राजगृहविन्यासः ।

इह राजगृहादिलक्षणमभिधायाधुना तदुपयोगिनां गवादीनामन्येषामपि केषांचिल्लक्षणान्युच्यन्ते । तत्र गोलक्षणमुक्तम्–

वराहसंहितायाम्,

पराशरः प्राह बृहद्रथाय गोलक्षणं व्याक्रियते ततोऽयम् ।
मया समासः शुभलक्षणास्ताः सर्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये॥
सास्राविलरूक्षाक्ष्यो मूषकनयनाश्च न शुभदा गावः ।
प्रचलच्चिपिटाविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाश्च ॥

सास्राणि अश्रुयुक्तानि आविलानि कलुषाणि, रूक्षाणि चाक्षीणि यासां ताः । प्रचलन्ति कम्पमानानि चिपिटानि शृङ्गाणि यासां ताः । करटाः कुसुम्भकुसुमवर्णाः ।

षड्सप्तचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुण्डानना विनतपृष्ठाः ।
ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च ॥
श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिर्बृहद्भिर्वा ।
अतिककुदा कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्ग्यश्च ॥ इति ।

इति गोलक्षणम् ।

अथ वृषलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्याः सुतं परीक्षेत वृषभं लक्षणान्वितम् ।
उन्नतस्कन्धककुदं मृदुलाङ्गूलकम्बलम् ॥

कम्बलः सास्ना ।

महाकटितटस्कन्धं वैडूर्यमणिलोचनम् ।
प्रवालशफशृङ्गाग्रग्रीवाकम्बलवालधिम् ॥

वालधिः पुच्छम् ।

नवाष्टदशसङ्ख्यैर्वा तीक्ष्णाग्रैर्दशनैः शुभैः ।
मल्लिकाभैश्च मुक्ताभैर्गृहेऽपि धनधान्यदः ॥
वर्णतस्ताम्रकपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।

श्वेतो रक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥
भद्रनासः सुपृष्ठश्च शबलः पञ्चवर्णकः ।
पृथुकर्णो महास्कन्धः श्लक्ष्णरोमा च यो भवेत् ॥
रक्तश्च कपिलो यश्च रक्तशृङ्गशफो भवेत् ।
श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥
अनुरक्तेन वर्णेन क्षत्रियस्य प्रशस्यते ।
काञ्चनाभेन वैश्यस्य कृष्णेनाप्यन्तजन्मनः ॥
यस्य कर्णायते शृङ्गे सुमुखाभिमुखे सदा ।
सर्वेषामेव वर्णानां स तु सर्वार्थसाधकः ॥
मार्जारपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ।
श्वेतो मार्जारपादस्तु धन्यो मणिनिभेक्षणः ॥
करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।
सर्वपादसितो यश्च द्विपादश्वेत एव च ॥
कपिञ्जलनिभो धन्यस्तथा तित्तिरिसन्निभः ।
आकर्णमूलाच्छ्वेतं च मुखं यस्य प्रकाशते ॥
नदीमुख इति ज्ञेयो रक्तवर्णो विशेषतः ।
श्वेतं च जठरं यस्य भवेत्पृष्ठं च गोपतेः ।
वृषभः स समुद्राख्यः सततं कुलवर्द्धनः ॥
मल्लिकापुष्पचित्रश्च धन्यो भवति पुङ्गवः ।
कमलैर्मण्डलैश्चापि चित्रो भवति भोगदः ॥
अतसीपुष्पवर्णश्च तथा धन्यतरः स्मृतः ।
एते धन्यास्तथाऽधन्यान् कीर्त्तयिष्यामि ते नृप ॥

एते धन्याः । कथिता इति, शेषः । अधन्यान् कीर्त्तयिष्यामीत्यग्रेतनेन सम्बन्धः ।

कृष्णताल्वोष्ठदशना रूक्षशृङ्गशफाश्च ये ।

अव्यक्तवर्णा ह्रस्वाश्च व्याघ्रभस्मनिभाश्च ये ॥
ध्वाङ्क्षगृध्रसवर्णाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा ।
नैते वृषाः प्रमोक्तव्या न च धार्यास्तथा गृहे ॥
मोक्तव्यानां च धार्याणां भूयो वक्ष्यामि लक्षणम् ।
स्वस्तिकाकारशृङ्गाश्च मेघौघसदृशस्वनाः ॥
महाप्रमाणाश्च तथा मत्तमातङ्गगामिनः ।
महोरस्का महाश्वासा महाबलपराक्रमाः ।
शिरः कर्णौ ललाटं च वालधिश्चरणास्तथा ॥
नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि शस्यन्ते चन्द्रसत्त्विषः ।
श्वेतान्येतानि शस्यन्ते कृष्णस्य तु विशेषतः ॥
भूमौ कर्षति लाङ्गूलं प्रशस्तः स्थूलवालधिः ।
पुरस्तादुद्यतो नीचः पृष्ठतश्च विशिष्यते ॥
शक्तिध्वजपताकाभा येषां राजिर्विराजते ।
अनड्वाहस्तु ते धन्या ऋद्धिसिद्धिजयावहाः ॥
प्रदक्षिणं निवर्त्तन्ते स्वयं ये विनिवर्त्तिताः
समुन्नतशिरोग्रीवा धन्यास्ते कुलवर्धनाः ॥
रक्तशृङ्गाग्रनयनः श्वेतवर्णो भवेद्यदि ।
शफैः प्रवालसदृशैर्नास्ति धन्यतरस्ततः ॥
एते धार्याः प्रयत्नेन मोक्तव्या यदि वा वृषाः ।
धारिताश्च तथा मुक्ता धनधान्यविवर्द्धनाः ॥
चरणाश्च मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।
लाक्षारससवर्णश्च तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥
वृष एव स मोक्तव्यो न स धार्यो गृहे भवेत् ।
तदर्थमेषा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥
गौरीं वाप्युद्वहेद्भार्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत्—इति पाठान्तरम् ।

एवं वृषं लक्षणसम्प्रयुक्तं
गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् ।
मुक्त्वा न शोचेन्मरणं महात्मा
मोक्षे विधिं चाहमतोऽभिधास्ये ॥ इति ।

इति वृषलक्षणम् ।

अथ छागलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

छागशुभलक्षणमभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते ।
धन्याः स्थाप्या वेश्मनि सन्त्याज्याः सप्तदन्ता ये ॥
दक्षिणपार्श्वे मण्डलमसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
ऋष्यनिभकृष्णलोहितवर्णानां श्वेतमतिशुभदम् ॥

ऋष्यो मृगजातिभेदः ।
ऋष्यो नीलाण्डको लोके सरोम इति भण्यते ।
इति वैद्यकतन्त्रवचनात् ।

स्तनवदवलम्बते यः कण्ठेऽजानां मणिः स विज्ञेयः ।
एकमणिः शुभफलकृद्धन्यतमा द्वित्रिमणयो ये ॥
मुण्डाः सर्वे शुभदाः सर्वसिताः सर्वकृष्णदेहाश्च ।
अर्धासिताः सिताद्धा धन्याः कपिलार्द्धकृष्णाश्च ॥

मुण्डाः शृङ्गरहिताः ।

विचरति यूथस्याग्रे प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः ।
स शुभः सितमूर्द्धा वा मूर्द्धनि वा मृत्तिका यस्य ॥

यस्य मूर्द्धनि मृत्तिका तिलकाकृतिः ।

सपृषतकण्ठशिरा वा तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शस्तः।
कृष्णचरणः सितो वा कृष्णो वा श्वेतचरणो यः॥

पृषताः बिन्दवः। ताम्रदृक् रक्ताक्षः।

यः कृष्णाण्डः श्वेतो मध्ये कृष्णेन भवति पल्येन।

पल्येन पल्याणाकृतिना। युक्तो भवतीति शेषः।

यो वा चरति सशब्दं मन्दं च स शोभनश्छागः।
ऋष्यशिरोरुहपादो यो वा प्राक्पाण्डुरोऽपरे नीलः॥
स भवति शुभकृच्छागः श्लोकाश्चाप्यत्र गर्गोक्ताः।

ऋष्याशिरोरुहपादः नीलशिरःकेशपादः। प्राक्पाण्डुरः पूर्वभागपाण्डुरः। अपरे पश्चिमभागे नीलः। गर्गोक्ताः श्लोकाश्चेत्थम्—

कुट्टकः कुट्टिकश्चैव जटिलो वामनस्तथा।
ते चत्वारः श्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति वै॥

कुट्टकः, विचरतीत्यादिना उक्तः। कुट्टिकः, सपृषत इत्यादिना उक्तः। जटिलः, यः कृष्णाण्ड इत्यनेनोक्तः। वामनस्तु ऋष्याशिरोरुह पाद इत्यनेनोक्तः।

अथाप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः।
निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च भवन्ति ये चासिततालुजिह्वाः॥
वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिश्च युक्ता मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च।
ते पूजिता वेश्मसु मानवानां सौख्यानि कुर्वन्ति यशः श्रियं च॥इति।

इति छागलक्षणम्।

अथ कुक्कुरलक्षणम्।

वराहसंहितायाम्,

पादाः पञ्चनखास्त्रयोऽग्रचरणः षड्भिर्नखैर्दक्षिण—
स्ताम्रौष्ठाग्रनसो मृगेश्वरगतिर्जिघ्रन् भुवं याति च।
लाङ्गूलं ससटं दृगृक्षसदृशी कर्णौ च लम्बौ मृदू

यस्य स्यात्स करोति पोष्टुरचिरात्पुष्टां श्रियं श्वा गृहे ॥
ससटं जटिलम्। दृक् ऋक्षसदृशी आरक्तेत्यर्थः। पुष्टां महतीम्
गर्गसंहितायामपि,

त्रयः पादाः पञ्चनखा अग्रगो दक्षिणस्तथा।
षण्नखस्ताम्रनासो यस्ताम्रौष्ठः सिंहविक्रमः॥
महीं जिघ्रन् समायाति लाङ्गूलं जटिलं तथा।
ऋक्षाभे चक्षुषी कर्णौ मृदू चातिप्रलम्बिनौ॥
स श्वा नृपस्य महतीं श्रियं यच्छति पोषितः।

इति कुक्कुरलक्षणम्।

अथ कुक्कुरीलक्षणम्।

वराहसंहितायाम्,

पादे पादे पञ्चपञ्चाग्रपादे वामे यस्याः षट् नखा मल्लिकाक्षी।
वक्रं पुच्छं पिङ्गला लम्बकर्णी श्रेष्ठोरस्का कुक्कुरी पाति पुष्टा॥इति।
मल्लिकाक्षी कुसुमनेत्रा। पुष्टा पोषिता। पाति, राष्ट्रं राज्ञ इति शेषः।

इति कुक्कुरीलक्षणम्।

अथ कुक्कुटलक्षणम्।

वराहसंहितायाम्,

कुक्कुटस्त्वृजुतनूरुहाङ्गुलिस्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः।
रौति सुस्वरमुषोऽत्यये च यो वृद्धिदः स नृपराष्ट्रवाजिनाम्॥

चूला शिखा। उषः प्रभातम्।

यवग्रीवो यो वा बदरसदृशो योऽपि विहगो
बृहन्मूर्द्धा वर्णैर्भवति बहुभिर्यश्च रुचिरः।
स शस्तः सङ्ग्रामे मधुमधुपवर्णश्च जयकृ-
न्न शस्तो योऽतोऽन्यः कृशतनुरवः खञ्जचरणः॥ इति।
यवग्रीवः यवसदृशग्रीवः। यवशिरा लोकप्रसिद्धः। बद-

रसदृशो लोहितवर्णः । बृहन्मूर्द्धा विस्तीर्णशीर्षः । खञ्जचरणः विकलपादः ।

इति कुक्कुटलक्षणम् ।

अथ कुक्कुटीलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

कुक्कुटी मृदुलचारुभाषिणी स्निग्धमूर्त्तिरुचिराननेक्षणा ।
सा ददाति सुचिरं महीक्षितां श्रीयशोविजयनीतिसम्पदः ॥ इति ।

इति कुक्कुटीलक्षणम् ।

अथ कूर्मलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीविचित्रः
कलशसदृशमूर्त्तिश्चारुवंशश्च कूर्मः ।
अरुणसमवपुर्वा सर्षपाकारचित्रः
सकलनृपमहत्त्वं मन्दिरस्थः करोति ॥
अञ्जनभृङ्गश्यामतनुर्वा बिन्दुविचित्रोऽव्यङ्गशरीरः ।
सर्पशिरा वा स्थूलगलो यः सोऽपि नृपाणां राज्यविवृद्ध्यै ॥

भृङ्गो भ्रमरः । अव्यङ्गशरीरः परिपूर्णशरीरः ।

वैडूर्यत्वक् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो
गूढच्छिद्रश्चारुवंशश्च शस्तः ।
क्रीडावाप्यां तोयपूर्णे मणौ वा
कूर्मः कार्यो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः ॥ इति ।

त्रिकोणः शृङ्गाटकाकृतिः । गूढच्छिद्रः अदृश्यरन्ध्रः । मणिः कूपमुखसमीपे जलपूर्णप्रदेशः ।

इति कूर्मलक्षणम् ।

अथ सम्मार्जनीलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

नारिकेलस्य पत्राणां सारान् श्लक्ष्णीकृतान् बहून् ।
चतुस्तालसमायामान् मुष्टिमात्रप्रमाणकान् ॥
रज्जुना बन्धयेन्मूले प्रोक्ता हर्म्यादिमार्जनी । इति ।

तालस्तु—

ताल: स्मृतो मध्यमया गोकर्णश्चेत्यनामया ।

इति प्रसिद्धः ।

इति सम्मार्जनीलक्षणम् ।

अथ शूर्पलक्षणम् ।

तत्रैव—

विंशत्यङ्गुलमायामं तावद्विस्तारसंयुतम् ।
एकाङ्गुलौष्ठसन्नद्धमश्वत्थच्छदनोपमम् ॥
वेणुवेत्रादिसम्बद्धं शूर्पं तुषविमोक्षकम् । इति ।

इति शूर्पलक्षणम् ।

अथोलूखललक्षणम् ।

तत्रैव,

उलूखलमथो वक्ष्ये दारुसारसमुद्भवम् ।
विंशत्यष्टादशकलामात्रैः स्यादुन्नतिः क्रमात् ॥
कलाः षोडश । मात्रमङ्गुलम् ।
त्रिधोत्तमादिकं दैर्घ्यं त्रिगुणं परिणाहकम् ।
कण्ठमूलपरिणाहमुत्सेधार्धप्रमाणतः ।
चतुर्भागकृते दैर्घ्ये गर्त्तमध्ये त्रिभागतः ।
द्व्यङ्गुलं पादपादोनमोष्ठः स्यादुत्तमादिके ॥

उलूखलमिति ख्यातं वक्ष्ये मुसललक्षणम् ।

इत्युलूखललक्षणम् ।

अथ मुसललक्षणम् ।

तत्रैव,

पञ्चतालं चतुस्तालं त्रितालं वार्द्धसंयुतम् ।
मुसलस्योन्नतिः प्रोक्ता श्रेष्ठा मध्याऽधमा क्रमात् ॥
स्वराष्टरन्ध्रमात्रैः स्यादुत्तमादिषु नाहकम् ।

स्वराः सप्त । रन्ध्राणि नव ।

अयोवलयसंयुक्तं मूलेऽग्रे द्व्यङ्गुलेन तत् ।
कीर्तितं मुसलं ह्येवम्—इति ।

इति मुसललक्षणम् ।

अथ जलद्रोणिलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

स्वर्णदुर्वर्णताम्रैर्वा विदध्यात्पित्तलेन वा ।
चतुर्भारजलैः पूर्णा वृत्ता वा चतुरस्रिका ॥

दुर्वर्णो रूप्यम् ।

पार्श्वयोर्वलयोपेता ओष्ठकण्ठविवर्जिता ।
जलद्रोणीतिविख्याता जलाधारमथोच्यते ॥ इति ।

इति जलद्रोणिलक्षणम् ।

अथ जलाधारलक्षणम् ।

तत्रैव,

उदरस्य चतुर्विंशत्यङ्गुला विस्तृतिर्मता ।
विंशत्यङ्गुलमुन्नत्या वदनं तु कलाङ्गुलम् ॥
ओष्ठमेकाङ्गुलं कुर्यात् द्व्यङ्गुलं वा क्वचित्समम् ।

यवत्रयेण च द्वाभ्यां कुर्यादुदरबन्धनम् ॥ इति।

इति जलाधारलक्षणम्।

अथ दीपलक्षणम्।

वराहसंहितायाम्,

वामावर्त्तो मलिनकिरणः सस्फुलिङ्गोऽल्पमूर्त्तिः
क्षिप्रं नाशं व्रजति विमलस्नेहवर्त्त्यन्वितोऽपि।
दीपः पापं कलयति फलं शब्दवान् वेपनश्च
व्याकीर्णार्चिर्विशलभमरुद्यश्च नाशं प्रयाति ॥

स्फुलिङ्गोऽग्निकणः। विशलभमरुत् शलभवायूपद्रवरहितः।

दीपः संहतमूर्त्तिरायततनुर्निर्वेपनो दीप्तिमान्
निःशब्दो रुचिरप्रदक्षिणगतिर्वैडूर्यहेमद्युतिः।
लक्ष्मीं क्षिप्रमभिव्यनक्ति सुचिरं यश्चोच्चकैर्दीप्यते
शेषं लक्षणमग्निलक्षणसमं योज्यं तथा युक्तितः ॥

इति दीपलक्षणम्।

अथ शय्यासनलक्षणम्।

वराहसंहितायाम्,

सर्वस्य सर्वकालं यस्मादुपयोगमेति शास्त्रमिदम्।
राज्ञां विशेषतोऽतः शयनासनलक्षणं वक्ष्ये ॥
असनस्यन्दनचन्दनहरिद्रासुरदारुतिन्दुकीशालाः।
काश्मर्यञ्जनपद्मकशाका वा शिंशपा च श्रुता ॥

असनः जीवकः, विजयसार इति प्रसिद्धः। स्यन्दनः तिनिशः, तिनस इति प्रसिद्धः। शालः सर्ज्जकः, साल इति प्रसिद्धः। काश्मरी श्रीपर्णी, कुमारीति प्रसिद्धा। अञ्जनं सौवीरं, बदरमित्यर्थः।

अशनिजलानिलहास्तिप्रपातिता मधुविहङ्गकृतनिलयाः ।
चैत्यश्मशानपथजोर्ध्वशुष्कवल्लीनिबद्धाश्च ॥

अशनिर्वज्रम् । मधुविहङ्गकृतानिलयाः मधुमक्षिकाभिः पक्षिभिश्च कृतं निलयं स्थानं येषु ते । चैत्यः प्रसिद्धवृक्षः, प्रधानबौद्धदेवायतनस्थितश्च । पथजाः मार्गस्थिताः । ऊर्ध्वशुष्का ऊर्ध्वभागे शुष्काः । वल्लीभिः लताभिः निबद्धाः वेष्टिताः ।

कण्टकिनो ये च स्युर्महानदीसङ्गमोद्भवा ये च ।
सुरभवनजाश्च न शुभा ये चापरयाम्यदिक्पतिताः ॥

अपरप्रदेशः प्रतीचीदिक्, याम्यदिक् दक्षिणादिक् तत्र पतिताः ।

प्रतिषिद्धवृक्षनिर्मितशयनासनसेविनां कुलविनाशः ।
व्याधिभयव्ययकलहा भवन्त्यनर्था अनेकविधाः ॥

पूर्वच्छिन्नं यदि वा दारु भवेत्तत्परीक्ष्यमारम्भे ।
यद्यारोहेत्तस्मिन् कुमारकः पुत्र पशुदं तत् ॥

सितकुसुममत्तवारणदध्यक्षतपूर्णकुम्भरत्नानि ।
माङ्गल्यान्यन्यानि च दृष्ट्वाऽऽरम्भे शुभं ज्ञेयम् ॥

कार्याङ्गुलं यवाष्टकमुदरासक्तं तुषैः परित्यक्तम् ।
अङ्गुलशतं नृपाणां महती शय्या जयाय कृता ॥

अयमर्थः । निस्तुषोदरासक्तयवाष्टकं मानाङ्गुलम् । तच्छताङ्गुलपरिमिता शय्या नृपाणां कार्या ।

नवतिः सैव षडूना द्वादशहीना त्रिषट्कहीना च ।
नृपपुत्रमन्त्रिबलपतिपुरोधसां स्युर्यथासङ्ख्यम् ॥

अस्यार्थः । नृपपुत्राणां नवत्यङ्गुलपरिमिता । मन्त्रिणां षडूना नवतिः चतुरशीत्यङ्गुलानि तत्परिमिता । बलपतयः सेनापतयस्तेषां द्वादशहीना नवतिः अष्टसप्ततिः तत्सङ्ख्याङ्गुलपरिमिता । पुरोधसां त्रिषट्कहीना अष्टादशहीना नवतिः द्विस-

प्रतिः तत्सङ्ख्याङ्गुलपरिमिता। शय्या कार्येति सर्वत्र सम्बन्धः।

अर्धमतोऽष्टांशोनं विष्कम्भो विश्वकर्मणा प्रोक्तः।
आयामत्र्यंशसमः पादोच्छ्रायः सकुप्यशिराः॥

अस्यार्थः। उक्तपरिमाणादष्टांशोनमर्धं विष्कम्भो व्यासः परिणाहः कर्तव्य इत्यर्थः। आयामत्र्यंशसमः पादोच्छ्रायः सकुप्यशिराः। उक्तदैर्घ्यस्य तृतीयांशेन समानः पादोच्छ्रायः पादोत्सेधः कर्त्तव्य इत्यर्थः। पादमस्तकानि च कुप्यघटितानि कर्त्तव्यानि। कुप्यं हेमरूप्यातिरिक्तं ताम्रपित्तलकादि। अयमत्र विवेकः। नृपशय्यायाः दैर्घ्यं शताङ्गुलानि। व्यासस्तु यवद्वयन्यूनचत्वारिंशदङ्गुलानि। पादोच्छ्रायश्च किञ्चिन्न्यूनयवत्रयाधिकत्रयस्त्रिंशदङ्गुलानि। नृपपुत्रशय्यायाश्च आयामः नवत्यङ्गुलानि, व्यासश्च यवत्रयाधिकैकोनचत्वारिंशदङ्गुलानि, पादोच्छ्रायश्च त्रिंशदङ्गुलानि। मन्त्रिशय्याया आयामः चतुरशीत्यङ्गुलानि, व्यासश्च यवद्वयन्यूनसप्तत्रिंशदङ्गुलानि, पादोच्छ्रायश्च अष्टाविंशत्यङ्गुलानि। सेनापतिशय्यायाश्च आयामः अष्टसप्तत्यङ्गुलानि, व्यासश्च एकयवाधिकचतुस्त्रिंशदङ्गुलानि, उच्छ्रायश्च चतुर्विंशत्यङ्गुलानि। पुरोहितशय्यायाश्च आयामो द्विसप्तत्यङ्गुलानि, व्यासश्च यवचतुष्टयाधिकैकत्रिंशदङ्गुलानि, उच्छ्रायश्च चतुर्विंशत्यङ्गुलानि।

यः सर्वः श्रीपर्ण्या पर्यङ्को निर्मितः स धनदाता।
असनकृतो रोगहरास्तिन्दुकसारेण वित्तकरः॥
यः केवलशिंशपया विनिर्मितो बहुविधः स वृद्धिकरः।
चन्दनमयो रिपुघ्नो धर्मयशोदीर्घजीवितकृत्॥
पद्मकमयः पर्यङ्कः श्रियमायुर्दीर्घमुत शुभं वृत्तम्।
कुरुते शालेन कृतः कल्याणं शाकरचितश्च॥
केवलचन्दनरचितं काञ्चनगुप्तं विचित्ररत्नयुतम्।

अध्यास्ते पर्यङ्कं विबुधैरपि पूज्यते नृपतिः ॥
अन्येन समायुक्ता न तिन्दुकी शिंशपा च शुभफलदा ।
न श्रीपर्णेन युतो न देवदारुवृक्षो न चाप्यसनः ॥
शुभदौ तु शाकशालौ परस्परं संयुतौ पृथक्त्वे च ।
तद्वत्पृथक् प्रशस्तौ सहितौ हरिद्रकदम्बौ च ॥
सर्वस्यन्दनरचितो न शुभः प्राणान् हिनस्ति चाम्रयुतः ।
असनोऽन्यदारुसहितः क्षिप्रं दोषान् करोति बहून् ॥
आम्रोदुम्बरचन्दनवृक्षाणां स्यन्दनाः शुभाः पादाः ।

स्यन्दनाः स्यन्दनवृक्षकाष्ठनिर्मिताः । अथ वा स्यन्दनाः प्रस्रवत्क्षीरवृक्षकाष्ठनिर्मिता इत्यर्थः ।

फलतरुणां शयनासनमिष्टफलं भवति सर्वेषाम् ॥
गजदन्तः सर्वेषां प्रोक्ततरूणां प्रशस्यते योगे ।
कार्योऽलङ्कारविधिर्गजदन्तेन प्रशस्तेन ॥
दन्तस्य मूलपरिधिं द्विरायतं प्रास्य कल्पयेच्छेषम् ।
अधिकमनूपचराणां न्यूनं गिरिचारिणां किञ्चित् ॥

द्विरायतं द्विगुणम् । अनूपं बहूदकप्रदेशः ।

श्रीवृक्षवर्द्धमानच्छत्रध्वजचामरानुरूपेषु ।
छेदेषु दृष्टेष्वारोग्यविजयधनवृद्धिसौख्यानि ॥

वर्धमानः शरावः ।

प्रहरणसदृशेषु जयो नन्द्यावर्त्ते प्रनष्टदेशाप्तिः ।

प्रहरणमायुधं खड्गः ।

स्त्रीरूपे त्वरिनाशो भृङ्गारेऽभ्युत्थिते सुतोत्पत्तिः ॥

भृङ्गारः करकः ।

कुम्भेन निधिप्राप्तिर्यात्राविघ्नश्च दण्डेन ।
कृकलासकपिभुजङ्गेष्वसुभिक्षव्याधयो रिपुबहुत्वम् ॥

गृध्रोलूकध्वाङ्क्षश्येनाकारेषु जनमरकः ।
पाशेऽथ वा कबन्धे नृपमृत्युर्जनविपत् स्रुते रक्ते ॥

स्रुते निर्गते ।

कृष्णे श्यावे रूक्षे दुर्गन्धे चाशुभं भवति ।
शुक्लः समः सुगन्धिः स्निग्धश्च शुभावहो भवेच्छेदः ॥
अशुभशुभच्छेदा ये शयनेष्वपि ते तथा शुभदाः ।
ईषायोगे दारु प्रदक्षिणाग्रं प्रशस्तमाचार्यैः ॥
अपसव्येन दिगग्रे भवति भयं भूतसञ्जनितम् ।

ईषाशब्देन खट्वाया उभयपार्श्वभागस्थित्यर्हपट्टिकाद्वयमुच्यते । तत्र पट्टिकापादयोगे पूर्वोक्तवृक्षैकशाखाया मूलाग्रभागेन घटितस्य पट्टिकाद्वयस्य मध्ये या शाखाग्रभागघटिता पट्टिका सा खट्वाया दक्षिणभागपार्श्वे योजनीया । या च शाखामूलभागघटिता सा वामभागे योजनीया । उक्तवैपरीत्येन पट्टिकायोजने तच्छय्यायां च निद्राकर्त्तुर्भूतग्रहादिजनितं भयं भवतीत्याशयः ।

एकेनार्वाक्शिरसा भवति हि पादेन पादवैकल्यम् ।
द्वाभ्यां न जीर्यतेऽन्नं त्रिचतुर्भिः क्लेशवधबन्धाः ॥

एकेन पादेन अर्वाक्शिरसा अधोमुखेन मूलाग्रविपर्ययस्थितेन स्वामिनः पादवैकल्यं भवति । एतदुक्तं भवति । छिन्नायाः पूर्वोक्तवृक्षशाखाया यो मूलभागस्तेन पादघटनासमये पादमूलं कर्त्तव्यम् । एवं च यथा शाखामूलाग्रभागेनैव पादमूलाग्रभागः कर्त्तव्यस्तेन यदि शाखाग्रभागेन पादमूलं क्रियते ततः शय्यापादस्याधोमुखत्वं भवतीति ।

सुषिरेऽथ वा विवर्णे ग्रन्थौ पादस्य शीर्षगो व्याधिः ।
पादे कुम्भे यस्य ग्रन्थौ तस्मिन्नुदररोगः ॥
कुम्भाधस्ताज्जङ्घा तत्र कृतो जङ्घयोः करोति भयम् ।

तस्याश्चाधारोऽधः क्षयकृत् द्रव्यस्य तत्र कृतः॥
खुरदेशे यो ग्रन्थिः खुरिणां पीडाकरः स निर्दिष्टः।
ईषाशीर्षणयोश्च त्रिभागसंस्थो भवेन्न शुभः॥

पादस्य छिद्रे विवर्णे वर्णान्तरयुक्ते सति, अथ वा तत्र ग्रन्थौ सति भर्तुः शिरोव्याधिर्भवति। ग्रन्थिरतिकाठिन्यभागः। कुम्भः छिद्राधोभागः। खुरिणामश्वादीनाम्। ईषा व्याख्याता। शीर्षणा शिरःकाष्ठम्। तयोः स्वस्थानात्त्रिभागे तृतीयेंऽशे ग्रन्थिर्न शुभः। चकारात्पादभागपट्टिकाकाष्ठतृतीयांशेऽपि।

निष्कुटमथ कोलाक्षं शूकरनयनं च वत्सनाभं च।
कीलकमन्यद्बन्धुकमिति कथिताश्छिद्रसङ्क्षेपः॥
घटवच्छुषिरं मध्ये सङ्कटमास्ये च निष्कुटं छिद्रम्।
निष्पावमाषमात्रं नीलं छिद्रं च कोलाक्षम्॥
शूकरनयनं विषमं विवर्णमध्यर्धपर्वदीर्घं च।
वामावर्त्तं भिन्नं पर्वमितं वत्सनाभाख्यम्॥
कीलकसंज्ञं कृष्णं बन्धुकमिति यद्भवेद्विनिर्भिन्नम्।
दारुसवर्णं छिद्रं न तथा पापं समुद्दिष्टम्॥
निष्कुटसंज्ञे द्रव्यक्षयस्तु कोलेक्षणे कुलध्वंसः।
शस्त्रभयं शूकरके रोगभयं वत्सनाभाख्ये॥
कीलकबन्धुकसंज्ञं कीटैर्विद्धं च न शुभदं छिद्रम्।
सर्वग्रन्थिप्रचुरं सर्वत्र न शोभनं दारु॥
एकद्रुमेण धन्यं वृक्षद्वयनिर्मितं च धन्यतरम्।
त्रिभिरात्मजवृद्धिकरं चतुर्भिरर्थो यशश्चाग्र्यम्॥
पञ्चवनस्पतिरचिते पञ्चत्वं याति तत्र यः शेते।
षट्सप्ताष्टतरूणां काष्ठैर्घटिते कुलविनाशः॥ इति।

इति शय्यासनलक्षणम्।

अथ भद्रपीठलक्षणम् ।

सिद्धान्तशेखरे,

कलाङ्गुलोन्नतं कुर्यात्क्षीरवृक्षविनिर्मितम् ।
द्वात्रिंशदङ्गुलास्तीर्णं दैर्घ्यं तत्त्रिगुणं मतम् ॥
कमलाङ्कं चतुष्पादं भद्रपीठं कनिष्ठिकम् ।
त्रितयं मध्यमं श्रेष्ठं चतुरङ्गुलवृद्धितः ॥ इति ।

इति भद्रपीठलक्षणम् ।

भद्रासनं च छत्रं च बालव्यजनमेव च ।
लक्षणोक्तानि कार्याणि नूतनानि नृपस्य तु ॥

इति वचनेन नूतनराज्ञो भद्रासनादीनि लक्षणोपेतानि नूतनानि कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । तत्र किंलक्षणोपेतानि तानि कर्त्तव्यानीति तल्लक्षणान्युच्यन्ते । तत्र भद्रासनलक्षणमुक्तम्—

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

भद्रासनं नरेन्द्रस्य क्षीरवृक्षेण कारयेत् ।
उच्छ्रायश्च तथा तस्य अध्यर्धकरसम्मितः ॥
अध्यर्धकरः सार्धकरस्तेन परिमितः ।
हस्तत्रयं तथा किन्तु विस्तारेण च कारयेत् ।
आयामस्तस्य कर्त्तव्यो विस्तारेणार्द्धसम्मितः ॥
चतुरस्रं च कर्त्तव्यं राज्ञो भद्रासनं तथा ।
अष्टास्रं च तथा वृत्तं न च दीर्घं भृगूत्तम ॥
सुवर्णरूप्यताम्रैश्च चित्रं कार्यं विशेषवत् ।
रत्नैः प्रशस्तैर्न तथा न रत्नप्रातिरूपकैः ॥
चत्वारः पुरुषास्तत्र विन्यस्ता भृगुनन्दन ।
द्विगुणाश्च तथा सिंहाः स्तम्भतो द्विगुणास्तथा ॥

भद्रासनं तत्र भवेन्नृपस्य कुलेन पूर्णस्य सुखं परार्द्ध्यम् ।
वैय्याघ्रचर्मास्तरणं सुखार्थं वरासनं तस्य समामनन्ति ॥ इति ।

इति भद्रासनलक्षणम् ।

अथ चामरलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,
पुष्कर उवाच ।
चमरीबालसम्भूताः शशाङ्कांशुसमप्रभाः ।
संहताः स्निग्धदीर्घाश्च तथाल्पास्थिनिबन्धनाः ॥
सुशब्दाश्चामरा राज्ञां विजयारोग्यवर्द्धनाः ।
दण्डश्च चामरे कार्यो रूप्यरुक्ममयस्तथा ॥
रुक्मं सुवर्णम् ।
प्रवालवैडूर्यमयो मध्ये च कनकान्वितः ।
क्षीरवृक्षस्य वा कार्यो रूप्यरुक्मनिबन्धनः ॥
रत्नैः प्रशस्तैश्चित्रो वा काञ्चनस्य प्रशस्यते ।
चन्दनस्याथ दन्तस्य शाकस्याप्यथ वा भवेत् ॥
अर्द्धहस्तान्न चान्यूनो अध्यर्धान्न तथाऽधिकः ।
अध्यर्धात्तथाधिको न सार्धहस्तपरिमितो दण्डः कार्य इत्यर्थः ।
कर्त्तव्यं चामरं राज्ञां नवं भार्गव रञ्जितम् ॥
रञ्जितमारक्तम् ।
आपीतवर्णं तु भवेत् प्रशस्तं सांवत्सरामात्यपुरोहितानाम् ।
नरेन्द्रपत्नीयुवराजसैन्यबालस्य शेषस्य जनस्य कृष्णम् ॥ इति ।
वराहसंहितायाम्,
देवैश्चमर्यः किल वालहेतोः सृष्टा हिमक्ष्माधरकन्दरेषु ।
आपीतवर्णाश्च भवन्ति तासां कृष्णाश्च लाङ्गूलभवाः सिताश्च ॥

स्नेहो मृदुत्वं बहुबालता च वैशद्यमल्पास्थिनिबन्धनत्वम् ।
शौक्ल्यं च तेषां गुणसम्पदुक्ता विद्धाल्पलुप्तानि न शोभनानि॥

स्नेहः स्निग्धता। वैशद्यं केशानां निर्मलता परस्परमश्लेषश्च। अल्पास्थिनिबन्धनत्वं यत्रास्थिकेशाः संलग्नास्तिष्ठन्ति तस्यास्थ्न अल्पत्वम् । विद्धाल्पलुप्तानि विद्धाः खण्डिताः अल्पाश्च लुप्ताः परस्परश्लिष्टाः केशाः येषु तानि । येषु चामरेषु खण्डिताल्पश्लिष्टाः केशास्तिष्ठन्ति तानि न शस्तानीत्यर्थः ।

अध्यर्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो
हस्तोऽथ वाऽरत्निसमोऽथ कार्यः ।
काष्ठाच्छुभात्काञ्चनरूप्यगुप्तो
रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम् ॥
यष्ट्यातपत्राङ्कुशवेत्रचाप-
वितानकुम्भध्वजचामराणाम् ।
व्यापीतताम्रा मधुकृष्णवर्णा
वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डाः ॥

व्यापीताः श्वेताः ब्राह्मणस्य, ताम्राः क्षत्रियस्य, मधुवर्णाः पीतवर्णाः वैश्यस्य, कृष्णवर्णाः शूद्रस्येति । अत एव राजविजयेऽप्युक्तम्—

यष्टिकुन्तध्वजच्छत्रवेत्रचामरधन्वनाम् ।
श्वेतरक्तापीतकृष्णा दण्डा वर्णक्रमाच्छुभाः ॥ इति ।

मातृभूधनकुलक्षयावहा
रोगमृत्युजननाश्च पर्वभिः ।
द्यादिभिर्द्विकविवर्द्धितैः क्रमात्
द्वादशान्तविरतैः समैः फलम् ॥

एते दण्डा द्यादिभिः द्विप्रभृतिभिर्द्विकविवार्द्धितैर्द्वाभ्यां प-

र्वभ्यां विवर्द्धितैः, द्वादशान्तविरतैः द्वादशान्ते विरतैः समाप्तैः, समैः पर्वभिः युक्ता मातृक्षयादिफलं क्रमात् प्रयच्छन्ति । तद्यथा, द्वाभ्यां पर्वभ्यां युक्ता दण्डा मातृक्षयं मातृमरणं कुर्वन्ति । चतुर्भिः पर्वभिः भूमिनाशं, षड्भिर्धनक्षयम्, अष्टाभिः कुलक्षयं, दशभी रोगं, द्वादशभिर्मृत्युजनना इति ।

यात्राप्रसिद्धिर्द्विषतां विनाशो
लाभः प्रभूतो वसुधागमश्च ।
वृद्धिः पशूनामभिवाञ्छिताप्ति-
स्त्र्याद्यैरयुग्मैश्च महीश्वराणाम् ॥

पूर्वोक्तरीत्यैव त्र्याद्यैर्द्विकविवर्द्धितैरसमैः पर्वभिर्युक्ता दण्डाः क्रमात् यात्राप्रसिद्ध्यादिफलं प्रयच्छन्ति । तद्यथा —त्रिभिः पर्वभिर्यात्रायाः प्रसिद्धिर्विजयः, पञ्चभिः शत्रुनाशः, सप्तभिर्द्रव्यादीनां बहुलाभः, नवभिर्भूम्यागमः, एकादशभिः पशुवृद्धिः, त्रयोदशभिः अभिवाञ्छितप्राप्तिः ।

इति चामरलक्षणम् ।

अथ छत्रलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,
पुष्कर उवाच ।
हंसपक्षैर्विरचितं मयूरस्य शुकस्य वा ।
पक्षैर्वाऽथ बलाकायाश्छत्रं राज्ञां प्रशस्यते ॥
मिश्रपक्षं न कर्त्तव्यं हीनापरिमितं तथा ।
चतुरस्रं तु कर्त्तव्यं ब्राह्मणस्य भृगूत्तम ॥
वृत्तं राज्ञः प्रशस्तं स्यात् शुक्लवस्त्रविभूषितम् ।
सितं दुकूलसञ्छन्नं पताकाभिर्विभूषितम् ॥

एकस्मिन् दिग्विभागे तु कार्याश्चन्द्रांशुनिर्मलाः।
चतस्रस्तस्य धर्मज्ञ पताका रुक्मभूषिताः ॥
दण्डश्चामरवत्कार्यो वैणवस्य प्रशस्यते।
त्रिचतुष्पञ्चषट्सप्तअष्टपर्वः प्रशस्यते ॥
दशद्वादशभिर्वापि पर्वभिः परिवर्जयेत्।
छत्रदण्डाग्रपर्वाणां दण्डः सर्वत्र शस्यते ॥
धारयन्ति च दण्डं वै वैणवं गृहमेधिनः।
राज्ञां प्रशस्तः षड्हस्तश्छत्रदण्डः प्रशस्यते ॥
अर्धपञ्चमहस्तस्तु महिषीयुवराजयोः।
सेनापतिपुराध्यक्षसांवत्सरपुरोहितैः ॥
पञ्चहस्तस्तु कर्त्तव्यश्छत्रदण्डो भृगूत्तम।
चतुर्हस्तस्तु कर्त्तव्यो मया येऽत्र न कीर्त्तिताः ॥
व्यासो दण्डार्धमानेन सदा छत्रस्य शस्यते।
छत्रं विभूषयेद्राज्ञामर्धचन्द्रदिवाकरैः ॥
वज्रेन्द्रनीलस्फटिकैरुपेतं
वैडूर्यमुक्ताफलसुप्रवालैः।
विभूषितं रश्मियुतं प्रशस्तं
सदाऽऽतपत्रं तु महीपतीनाम् ॥ इति।

गर्गसंहितायाम्,

हंसकुक्कुटपक्षैश्च मायूरैः सारसैस्तथा।
निचितं पट्टसञ्छन्नं शुक्लं मुक्ताफलान्वितम् ॥
पट्टं दुकूलम्।
छत्रं स्फटिकमूलं च तत्र दण्डं तु षट्करम्।
कारयेद्धेमसञ्छन्नं नवपर्वनगान्वितम् ॥
तदातपत्रं नृपतेः कल्याणातिजयावहम्। इति।

नवपर्वान्वितं नगान्वितं च । नगान्वितं सप्तपर्वान्वितम् ।

इति छत्रलक्षणम् ।

अथ पट्टलक्षणम् ।

वराहसंहितायाम्,

विस्तरतो निर्दिष्टं पट्टानां लक्षणं यदाचार्यैः ।
तत्सङ्क्षेपात्क्रियते मया च सकलार्थसम्पन्नम् ॥
पट्टः शुभदो राज्ञामप्यष्टावङ्गुलानि विस्तीर्णः ।
सप्त नरेन्द्रमहिष्याः षट् युवराजस्य निर्दिष्टः ॥
चतुरङ्गुलविस्तारः पट्टः सेनापतेर्भवति मध्यः ।
यश्च प्रसादपट्टः पञ्चैते कीर्त्तिताः पट्टाः ॥
सर्वे द्विगुणायामा मध्यादर्धेन पार्श्वविस्तीर्णाः ।
सर्वे च शुद्धकाञ्चनविनिर्मिताः श्रेयसो वृद्ध्यै ॥
यद्दर्शने पीततरं निकषे च रक्तं
वह्नौ सुतप्तमतिरक्ततरं विभाति ।
छेदे च चिक्कणवपुर्विशदं च भङ्गे
यत्ताडितं नमति तत्कनकं प्रशस्तम् ॥
पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजपार्थिवमहिष्योः ।
एकशिखः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विना शिखया ॥
क्रियमाणं यदि पत्रं सुखेन विस्तारमेति पट्टस्य ।
वृद्धिजयौ भूमिपतेस्तथा प्रजानां च सुखसम्पत् ॥
जीवितराज्यविनाशं करोति मध्ये व्रणः समुत्पन्नः ।
मध्यस्फुटितस्त्याज्यो विघ्नकरः पार्श्वयोः स्फुटितः ॥
अशुभनिमित्ते पट्टे शास्त्रज्ञः शान्तिमादिशेद्राज्ञाम् ।
शस्तानिमित्तः पट्टो नृपराष्ट्रविवृद्धये भवति ॥ इति ।

इति पट्टलक्षणम् ।

अथ रत्नलक्षणम् ।

रत्नान्येतानि धार्याणि सर्वाण्येव महीभुजा ।
सुवर्णप्रतिबद्धानि जयारोग्यसमृद्धये ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरवचनेन,
रत्नानि धारयेत्कोशे शुद्धानि गुणवन्ति च ।
सम्भूतिं च तथा जातिं गुणं तेषां परीक्ष्य च ॥
परीक्षापरिशुद्धानां रत्नानां पृथिवीभुजा ।
धारणं सङ्ग्रहो वापि कार्यः श्रियमभीप्सता ॥
रत्नेन शुभेन शुभं भवति नृपाणामनिष्टमशुभेन ।
यस्मादतः परीक्ष्यं दैवं रत्नाश्रितं तज्ज्ञैः ॥

इति सङ्ग्रहगरुडपुराणवराहसंहितावचनैश्च राज्ञा परीक्ष्य रत्नधारणं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । तत्र च किंलक्षणानि रत्नानि धार्याणि किंलक्षणानि न धार्याणि । कथञ्च तेषां परीक्षा कर्त्तव्येत्यतो रत्नपरीक्षा प्रस्तूयते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

वज्रं मरकतं चैव पद्मरागं च मौक्तिकम् ।
इन्द्रनीलं महानीलं वैडूर्यमथ सस्यकम् ॥
चन्द्रकान्तं सूर्यकान्तं स्फटिकं पुलकं तथा ।
कर्केतनं पुष्परागं तथा ज्योतिरसं द्विज ॥
स्फटिकं राजावर्त्तं च तथा राजमयं शुभम् ।
सौगन्धिकं तथा सङ्ख्यं शङ्खं ब्रह्ममयं तथा ॥
गोमेदं रुधिराक्षं च तथा भल्लातकं द्विज ।
धूलीमरकतं चैव तुत्थकं शेषमेव च ॥
पेलुं प्रवालकं चैव गिरिवज्रं च भार्गव ।

भुजङ्गेशमणिं चैव तथा वज्रमणिं शुभम् ॥
टिट्टिभं च तथा पिच्छं भ्रामरं च तथोत्पलम् ।
रत्नान्येतानि धार्याणि सर्वाण्येव महीभुजा ॥
सुवर्णप्रतिबद्धानि जयारोग्यसमृद्धये ।
तेषां गुरुत्वं रागश्च स्वच्छत्वं रश्मिमालिता ॥
अन्तःप्रभत्वं वैमल्यं सुसंस्थानत्वमेव च ।
गुणवन्तो विनिर्दिष्टा धार्यास्ते गुणसंयुताः ॥
खण्डाः सशर्करा ये च निष्प्रभा मलिनास्तथा ।
न ते धार्या नरेन्द्राणां जयश्रीजीवितैषिणाम् ॥
समस्तरत्नवर्गेऽपि वज्रधारणमिष्यते ।
अम्भस्तरति यद्वज्रमभेद्यं विमलं च यत् ॥
तथा च शुद्धं षट्कोणं लघु भार्गवनन्दन ।
प्रभा च शक्रचापाभा यस्यार्काभिमुखी भवेत् ॥
तं वज्रं धारयन् राजा सर्वान् जयति शात्रवान् ॥
शुकपक्षनिभः स्निग्धः कान्तिमान् विमलस्तथा ।
सुवर्णचूर्णसङ्काशैः सूक्ष्मैर्बिन्दुभिरन्वितः ॥
शस्तो मरकतो राम गम्भीरश्चोन्नतस्तथा ।
धार्यश्च पृथिवीशानां सर्वोपद्रवनाशनः ॥
कुरुविन्दाद्भवेज्जन्म तथा सौगन्धिकात् द्विज ।
स्फटिकात्पद्मरागाणां श्रेष्ठास्ते ह्युत्तरोत्तरम् ॥
जलरङ्गा भवन्तीह कुरुविन्दभवाश्च ये ।
कषायरङ्गा निर्दिष्टा ये च सौगन्धिकोद्भवाः ॥
स्वच्छाश्च रागवन्तश्च विज्ञेयाः स्फटिकोद्भवाः ।
मुक्ताफलाः शुक्तिभवा बहवो मत्स्यजास्तथा ॥
उत्कृष्टा न तथा तेभ्यो ये तु शङ्खोद्भवा द्विज ॥

तेभ्यः प्रशस्ता विज्ञेया नागकुम्भसमुद्भवाः ।
निष्प्रभास्ते समुद्दिष्टाः श्रेष्ठाः क्रोडसमुद्भवाः ।
तेभ्यो वेणुदलाः श्रेष्ठास्तेभ्यो भुजगसम्भवाः ।
तेभ्योऽपि भुवि दुष्प्रापं मौक्तिकं मेघसम्भवम् ।
धारणात्तस्य नृपतेः सर्वसिद्धिः प्रकीर्त्तिता ॥
मौक्तिकानां तु सर्वेषां वृत्तत्वं गुण उच्यते ।
स्वच्छता च सुशुक्लत्वं महत्त्वं च भृगूत्तम ॥
इन्द्रनीलस्तु यः क्षीरं राजते भाजने स्थितम् ।
रञ्जयेत्स्वप्रभावेण तममूल्यं विनिर्द्दिशेत् ।
नीलरक्तं तु वैडूर्यं सर्वतः श्रेष्ठमुच्यते ॥
सर्वेषामेव रत्नानां धार्यं कर्केतनं स्मृतम् ।
पुष्परागं तथा राम ये चान्ये कीर्त्तिता मया ॥
प्रशस्तरत्नैर्भूपानां मुकुटान्यङ्गदानि च ।
हाराणि राम कार्याणि केयूराभरणानि च ॥
अप्रशस्तानि रत्नानि वर्जनीयानि दूरतः ।
सर्वरत्नोत्तमं राजा सुवर्णं मलिनं तथा ।
न धारयेत्स धर्मज्ञः सुशुद्धं धारयेत्सदा ॥
धृतिः प्रशस्ता भृगुवंशचन्द्र
रत्नोत्तमानां सततं नराणाम् ।
रत्नांशुदग्धात्तु नरस्य देहा-
दनर्थमाशु प्रशमं प्रयाति ॥ इति ।

इति रत्नलक्षणम् ।

अथ कस्तूरीलक्षणम् ।

निघण्टुराजे,

कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् ।

नेपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपे च जायते ॥
साप्येका खरिका ततश्च तिलका ज्ञेया कुलित्था परा
पिण्डाऽन्यापि च नायिकेति च परा या पञ्चभेदाभिधा ।
सा जाता मृगनाभितः क्रमवशाद्देशात्क्षितीशोचिता
पक्षान्त्यादिदिनत्रयेषु जनिता कस्तूरिका स्तूयते ॥
चूर्णाकृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा
कौलित्थबीजसदृशी च कुलित्थका हि ।
स्थूला ततः कियदियं किल पिण्डका
स्यात्तस्याश्च किञ्चिदधिका यदि नायिका सा ॥
तिक्ता स्वादे पिञ्जरा केतकीनां
गन्धं धत्ते लाघवं तोलने च ।
याऽप्सु न्यस्ता नैव वैवर्ण्यमेयात्
कस्तूरी सा राजयोग्या प्रशस्ता ॥
या नूनं केतकीनां वहति परिमलं वर्णतः पिञ्जराभा
स्वादे तिक्ता कटुर्वा लघुरथ तुलिता मर्दिता चिक्कणा या ।
दाहं या नैति वह्नौ चिमिचिमिकुरुते चर्मगन्धा हुताशे
सा शुद्धा शोभनीया वरमृगतनुजा राजयोग्या प्रदिष्टा ॥
या स्निग्धा धूम्रगन्धा वहति विनिहिता पीततां पाथसोऽन्त-
र्निःशेषं या निविष्टा भवति हुतवहे भस्मसादेव सद्यः ।
या च न्यस्ता तुलायां कलयति गुरुतां मर्दिता रूक्षतां च
ज्ञेया कस्तूरिकेयं खलु कृतमतिभिः कृत्रिमा नैव सेव्या ॥ इति।
वृन्दे तु विशेषः ।
करतलजलमध्ये स्थापयित्वा महद्भिः
पुनरपि तदवश्यं चिन्तनीयं मुहूर्त्तम् ।
भवति यदि सरक्तं तज्जलं पीतवर्णं

न भवति मृगनाभिः कृत्रिमोऽसौ विकारः ॥ इति ।

निघण्टुराजे,

बाले जरति च हरिणे क्षीणे रोगिणि च मन्दगन्धयुता ।
कामातुरे च तरुणे कस्तूरी बहलपरिमला भवति ॥ इति ।

इति कस्तूरीलक्षणम् ।

इति श्रीवीरमित्रोदये लक्षणप्रकाशे राजचक्रलक्षणप्रकरणम् ।

अथ नानायुधलक्षणप्रकरणम् ।

इह—

तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ।

इति मनुवचनेन राज्ञा सर्वोपायै राष्ट्ररक्षा कार्येत्युक्तम् । सा च राष्ट्रपीडाकरशत्रुहननमन्तरेणाशक्येति शत्रुहननं कर्त्तव्यमित्यवगम्यते । तत्र यद्यपि अनेकगजवाजिपदातिरथादिभिः समेता पृथुला सेनास्ति, तथापि शस्त्रैर्विना शत्रुवधः कर्त्तुं न शक्यते । अतः शत्रुवधार्थं स्वशरीरसंरक्षणार्थं च युधि राज्ञा तत्सहायैश्च नानायुधानि धार्याणि । तानि च किंलक्षणोपेतानीत्यतस्तल्लक्षणान्युच्यन्ते ।

तत्रादौ चापलक्षणमुच्यते—

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

धनुर्द्रव्यत्रयं लोहं शृङ्गं दारु च भार्गव ।
ज्याद्रव्यात्रितयं चर्म वंशभङ्गास्त्वचस्तथा ॥

वंशभङ्गः त्वक्सहितो वंशखण्डः ।

वंशत्वग्वंशचापं तु कर्त्तव्यं भृगुनन्दन।
अन्येषु राम चापेषु शेषद्रव्यमयं भवेत् ॥
प्रमाणं नात्र निर्दिष्टं चापयोः शार्ङ्गलोहयोः ।
दारुचापप्रमाणं तु श्रेष्ठं हस्तचतुष्टयम् ॥
तदर्धसमहीने तु प्रोक्ते मध्यकनीयसी ।

तदर्धसमहीने, तस्य चतुर्हस्तपरिमितधनुषः अर्धहीनमर्धहस्तहीनं सार्धहस्तत्रयमितं धनुः मध्यमम्, समहीनं सार्धत्रिहस्तधनुषः अर्धहस्तहीनं हस्तत्रयमितं धनुः कनिष्ठं प्रोक्तमित्यर्थः।

मुष्टिग्राह्याणि वृत्तानि मध्ये सर्वाणि कारयेत् ॥

स्वल्पा कोटिस्तु वार्क्षाणां शार्ङ्गलोहमये द्विज ।
कामिनीभ्रूलताकारा कोटिः कार्या सुसंस्कृता ॥
कोटिर्धनुषोऽग्रभागः । वार्क्षाणां दारूणामित्यर्थः । शार्ङ्ग-
लोहमये धनुषि दारुणा कोटिः कार्येत्यन्वयः ।
पृथग्वा दारुमिश्रे वा लोहशार्ङ्गे तु कारयेत् ।
धनुषी इति शेषः ।
शार्ङ्गं स्नायुचितं कार्यं रुक्मबिन्दुविभूषितम् ॥
कुटिलं स्फुटितं चापं सच्छिद्रं तु न शस्यते ।
कुटिलम् अनुपयुक्तभागे ।
हस्तिभग्ना द्रुमा ये च विद्युद्दग्धास्तथा च ये ॥
आरामदेवतावेश्मतापसाश्रमसम्भवाः ।
श्मशानसम्भवा ये च न ते कार्याः कथञ्चन ॥
प्राणिनां यः सजात्येन शृङ्गी युधि निपातितः ।
तच्छृङ्गं वर्जयेच्चापे नित्यं शार्ङ्गविचक्षणः ॥
लोहानि राम चत्वारि शस्यन्ते चापकर्मणि ।
सुवर्णं रजतं ताम्रं तथा कृष्णायसं द्विज ॥
काञ्चनं चापरत्नं तु सरत्नमपि कारयेत् ।
माहिषं शारभं शार्ङ्गं रौहीजं चापि कारयेत् ॥
शरभो मृगजातिभेदः । तल्लक्षणं चोक्तम्-
वैद्यकतन्त्रे,
काश्मीरदेशे शरभोऽष्टपात्स्या-
दुत्साहयुक्तश्चतुरूर्ध्वपादः ।
उष्ट्रप्रमाणः स महाविषाणः
ख्यातो वनस्थश्च महामृगाख्यः ॥ इति ।
वार्क्षं चन्दनजं श्रेष्ठं वैतसं धान्वनं तथा ।

शालशाल्मलिशाखानां ककुभस्याञ्जनस्य च ॥
शाल्मलिः पिच्छिला। सेंवरि इति प्रसिद्धः । शाकः सागवन इति प्रसिद्धः । ककुभोऽर्जुनः । कौह इति प्रसिद्धः ।
वंशस्य च महाभाग सर्वश्रेष्ठतमं विदुः ।
शरद्गृहीतैः काष्ठैस्तु चापं कार्यं प्रयत्नतः ॥
वंशानामपि तत् श्रेष्ठं यत्र गङ्गा महानदी ।
गङ्गातीरोत्पन्नवंशानां श्रेष्ठं धनुरित्यर्थः। एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्।
शालानामपि तत् श्रेष्ठं गोमती यत्र भार्गव ।
वितस्ताकूलजं श्रेष्ठं वेतसानां तथैव च ॥
एवं द्रव्यमयं कार्यं चापं लक्षणसंयुक्तम् ।
व्रणानां लक्षणं चास्य भविष्यति च खड्गवत् ॥
सुखग्राह्यं दृष्टिकान्तं शरमोक्षसुखं तथा ।
श्लक्ष्णं श्लिष्टं सुसंस्थानं सारवन्तं सुसंहतम् ॥
श्लक्ष्णं सुस्पष्टसंस्थानं सारवन्तं सुसंमहत्—इति पाठान्तरम्।
अवनामिमुखं नित्यं पुंसामातिबलोत्कटम् ।
एतदीदृशकं श्रेष्ठं चापरत्नं विदुर्बुधाः ॥
राज्ञां चापस्य कर्त्तव्या पूजा बाणवरस्य च ।
नित्यं देवकुले राम खड्गस्य च विशेषतः ॥
अयसश्चापवंशस्य शरस्याथ शरो भवेत् ।
शरवंशौ ग्रहीतव्यौ शरत्काले भृगूत्तम ॥
शराः किरातजाः श्रेष्ठाः काञ्चीपुरसमीपतः ।
तेभ्योऽपि ते श्रेष्ठतमाः स्कन्दजन्ममहीभवाः ॥
स्निग्धा निमग्नपर्वाणः सारवन्तः समाहिताः ।
ऋजवो मधुवर्णाभाः सुजाताः शरजा दृढाः ॥
स्नायुश्लिष्टाः सुनेत्राश्च सुमुखाः कलनासमाः ।

तैलधौताश्च कर्त्तव्या रुक्मपुङ्खविभूषणाः ॥
चैलपृष्ठाश्च कर्तव्या–इति पाठान्तरम् ।
तथा विषमपर्वाणः फलैश्च व्रणवर्जितैः ।
एकत्रिपुङ्खं कर्त्तव्यं राजहंसच्छदोत्तरम् ॥
रुक्मं पुङ्खं सुवर्णाग्रमयःफलमनुत्तमम् ।
स्नायुबद्धफलं तस्य रुक्मबद्धं तु कारयेत् ॥
वज्रैश्च लक्षणोपेतैश्चित्रितं तं तु कारयेत् ।
ग्रहणं तस्य कर्तव्यं सांवत्सरकरान्नृपैः ॥
तस्य पूजा सदा कार्या साऽभिषेकसमा भवेत् ।
यात्रायामभिषेके च माङ्गल्येषु च कर्मसु ॥
सप्ताङ्कं तु वरं चापं सप्ताङ्कं तत्तु कारयेत् ।
सप्ताङ्कं सप्तपर्वान्वितम् ।
माङ्गल्यं तन्नरेन्द्राणां कथितं भृगुनन्दन ॥

ये चापरत्नं विनतं तु भूपाः
सुवर्णरत्नोपाचितं सदैव ।
बाणेन साकं परिपूजयन्ति
भवन्ति ते राम विपन्नदुखाः ॥

विस्तरेण धनुर्लक्षणमुक्तम्—
त्रैयम्बके धनुर्वेदे,

धनुर्विधिं प्रवक्ष्यामि शृणु वत्स यथाक्रमम् ।
यादृशं कारयेच्चापं तादृशं च वदाम्यहम् ॥
प्रथमं यौगिकं चापं क्रियाचापं द्वितीयकम् ।
शलाकायां तृतीयं च ज्याघातेन चतुर्थकम् ॥
पञ्चमं श्रमिकं चापं षष्ठं साङ्ग्रामिकं स्मृतम् ।
सप्तमं दूरपातेषु दृढभेदेषु चाष्टमम् ॥

विकर्षे नवमं प्रोक्तं फलार्थे दशमं स्मृतम् ।
धनुषं दशविख्यातं शुभमागमसम्मतम् ॥
तेषां मध्ये शृणु वत्स मानं यस्य च यादृशम् ।
अर्द्धपञ्चमहस्तं तु श्रेष्ठं निर्दिश्यते धनुः ॥

अर्धपञ्चमहस्तम्, अर्धो हस्तः पञ्चमो येषां हस्तानां तत्, साधचतुष्टयहस्तपरिमितमित्यर्थः ।

तद्भवेद्दैविकं चापं शङ्करेण तु धारितम् ।
ततः परशुरामेण ततो रामेण धारितम् ॥
भरतेन च द्रोणेन द्रोणाचार्य्यार्जुनेन च ।
अर्जुनात्सात्यकिश्चैव देवचापं निवर्त्तते ॥

चापम् अग्रहीदिति शेषः । ततो निवर्त्तते, अग्रे कोऽपि न गृहीतवानित्यर्थः ।

चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तश्चतुर्हस्तं धनुः स्मृतम् ।
तद्भवेन्मानवं चापं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥
त्रिपर्व पञ्चपर्व वा सप्तपर्व च वा भवेत् ।
नवपर्व च कोदण्डं भवतीति चतुर्विधम् ॥
त्रिपर्व कुरुते श्रेयः पञ्चपर्वार्थ आगमम् ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णं सप्तपर्व जयावहम् ॥
नवपर्व च कोदण्डं नातिश्रेयो न मध्यम् ।
चतुष्पर्व च षट्पर्वमष्टपर्व विवर्जयेत् ॥
अस्त्रं चैव प्रमाणेन ज्ञेयं नववितास्तिभिः ।
द्वादशाङ्गुलमानेन वितस्तिः परिकीर्त्तिता ॥
उभे जिह्वासने कुर्यादङ्गुलत्रयमुन्नते ।
ईदृशं कारयेच्चापं चापानां चैव नायकम् ॥
व्याख्यातं त्रिविधं चापमस्त्रं कोदण्डमेव च ।

कुमार उवाच ।
विज्ञप्तिं शृणु देवेश धनुषां च प्रमाणतः ।
ब्रूहि मे विविधं चापं श्रमचापं च कीदृशम् ॥
श्रीश्वर उवाच ।
शृणु पुत्रक सङ्गृह्य त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ।
सर्वेषां चैव चापानां प्रमाणं कथयाम्यहम् ॥
चतुःसर्षपो यवः प्रोक्तः कण्डिका च चतुर्यवा ।
माषकश्चतुरष्टौ च तालो द्वादशमाषकः ॥
चत्वारोऽष्टौ, द्वादश, कण्डिका माष इत्यर्थः ।
पञ्चतालाः पलं चैव तत्पलैश्च पलं शतम् ।
तेन शास्त्रेण चापानां प्रमाणं चैव लभ्यते ॥
ततो न सिध्यते चापं गुणे भारं प्रदापयेत् ।
चापं गुणे न सिध्यते, गुणे आकर्षणयोग्यं न भवतीत्यर्थः । भारं विनेत्यर्थादुक्तं भवति । ततः कारणात् भारं प्रदापयेत् । बलानुरूपं यथाक्रमं भारं दद्यादित्यर्थः ।

तावद्भारः प्रदातव्यो यावद्भारसहं भवेत् ।
द्विशतं यौगिकं चापं त्रिशतं च क्रियाधनुः ॥
चतुःशतं शलाकायां धनुश्चैव तदा स्मृतम् ।
वामं सप्तशतं चापं दक्षिणं द्विशताधिकम् ॥
उभे सव्यापसव्ये च ताभ्यां वै कारयेच्छुभम् ।
उभे सव्यापसव्ये, धनुषी इति शेषः ।
सङ्ग्रामेषु धनुर्वत्स कृत्वा सप्तशतैरपि ।
दृढस्फोटे सहस्रेण विकर्षे द्वादशैः शतैः ॥
द्विसहस्रं च वै पुत्र फलार्थे कारयेद्धनुः ।
ईदृशं च प्रमाणं च धनुषां कीर्त्तितं मया ॥ इति ।

वीरचिन्तामणौ धनुर्वेदे,

प्रथमं यौगिकं चापं युद्धचापं द्वितीयकम् ।
निजबाहुबलोन्मानं किञ्चिदूनं शुभं धनुः ॥
वरं प्राणाधिको धन्वी न तु प्राणाधिकं धनुः ।
धनुषा पीड्यमानस्तु धन्वी लक्ष्यं न पश्यति ॥
अतो निजबलोन्मानं चापं स्याच्छुभकारकम् ।
देवानामुत्तमं चापं ततो न्यूनं च मानवम् ॥
अतिजीर्णमपक्कं च जातिभ्रष्टं तथैव च ।
दग्धाच्छिद्रं न कर्त्तव्यं बाह्याभ्यन्तरहस्तकम् ॥
गुणहीनं गुणाक्रान्तं काण्डदोषसमन्वितम् ।
गलग्रन्थि न कर्त्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥
अपक्कं भङ्गमायाति अतिजीर्णं तु कर्कशम् ।
जातिभ्रष्टं तु सोद्वेगं कलहो बान्धवैः सह ॥
दग्धेन दह्यते गेहं छिद्रं युद्धविनाशनम् ।
बाह्ये लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यन्तरेऽपि च ॥
हीने तु सन्धितो बाणः सङ्ग्रामे भङ्गकारकः ।
आक्रान्तेऽपि पुनः क्वापि लक्ष्यं न प्राप्यते दृढम् ॥
गलग्रन्थि तलग्रन्थि धनहानिकरं धनुः ।
एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकार्यकरं शुभम् ॥
शार्ङ्गं पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ।
वितास्तिसप्तसम्मानं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥
न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्य चित्करे ।
तद्धनुर्वशमायाति मुक्त्वैकं पुरुषोत्तमम् ॥
पौरुषेयं तु यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशोभितम् ।
वितस्तिभिः सार्धषड्भिर्मितं सर्वार्थसाधनम् ॥

प्रायो योग्यं धनुः शार्ङ्गं गजरोहाश्वसादिनाम् ।
रथिनां च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम् ॥ इति ।
राजाविजये,
शार्ङ्गं वांशं दारवीयं तृणराजोद्भवं धनुः । इति ।
प्रशस्तमिति शेषः । तृणराजोद्भवं वैतसम् ।

इति धनुर्लक्षणम् ।

अथ गुणलक्षणम् ।

त्रैयम्बके धनुर्वेदे,
गुणानां लक्षणं चैव यादृशं कारयेच्छृणु ।
सुवृत्तश्च त्रितन्तुश्च ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः ॥
गुणस्य तन्तवो ज्ञेया द्रव्यं शृणु च षण्मुख ।
प्रथमा हरिणीस्नायुस्तदभावे तु माहिषी ॥
कर्त्तव्या महिषाभावे गोस्नायुं साधयेद्बुधः ।
एत एव गुणा ग्राह्या उत्तमाधममध्यमाः ॥
प्राप्ते भाद्रपदे मासे अथ स्नायुः प्रवर्त्तते ।
तस्मात्ततो गुणः कार्यः पवित्रः स्थावरो दृढः ॥ इति ।
धनुर्वेदे वीरचिन्तामणौ,
गुणानां लक्षणं वक्ष्ये यादृशं कारयेद्गुणम् ।
पट्टसूत्रो गुणः कार्यः कनिष्ठामानसम्मितः ॥
धनुष्प्रमाणो निःसन्धिः शुद्धैस्त्रिगुणतन्तुभिः ।
वर्त्तितः स्याद्गुणः श्लक्ष्णः सर्वकर्मसहो युधि ॥
अभावे पट्टसूत्रस्य हरिणीस्नायुरिष्यते ।
गुणार्थमथ वा ग्राह्याः स्नायवो महिषीगवाम् ॥
तत्कालहतगोकर्णचर्मणा छागलेन वा ।
निर्लोमतन्तुरूपेण कुर्याद्वा गुणमुत्तमम् ॥

पक्ववंशत्वचः कार्यो गुणस्तु स्थावरो दृढः ।
पट्टसूत्रेण सन्नद्धः सर्वकर्मसहो युधि ॥
प्राप्ते भाद्रपदे मासि त्वगर्कस्य प्रशस्यते ।
तस्यास्तत्र गुणः कार्यः पवित्रः स्थावरो दृढः ॥
वृत्तार्कस्तत्र तन्तूनां हस्तास्त्वष्टादश स्मृताः ।
तद्वृत्तं त्रिगुणं कार्यं प्रमाणोऽयं गुणः स्मृतः ॥ इति ।
राजविजये,
सुवृत्तः सुदृढो दीर्घः सुमृष्टो गुप्तहीरकः ।
स्निग्धः श्लक्ष्णः सुस्वरश्च गुणस्याष्टौ गुणाः स्मृताः ॥

इति गुणलक्षणम् ।

अथ शरलक्षणम् ।

धनुर्वेदे वीरचिन्तामणौ,
अतः परं प्रवक्ष्यामि शराणां लक्षणं शुभम् ।
स्थूलं न चातिसूक्ष्मं च नापक्वं न कुभूमिजम् ॥
हीनग्रन्थि विदीर्णं च वर्जयेदीदृशं शरम् ।
पूर्णग्रन्थि सुपक्वं च पाण्डुरं समयाहृतम् ॥
समये शरदि गृहीतम् ।
शरवंशौ ग्रहीतव्यौ शरत्काले भृगूत्तम ।
इति विष्णुधर्मोत्तरे उक्तत्वात् ।
कठिनं वर्त्तुलं काण्डं गृह्णीयात्सुप्रदेशजम् ।
द्वौ हस्तौ मुष्टिहीनौ च दैर्घ्ये स्थौल्ये कनिष्ठिका ॥
विधेया शरमानेषु यन्त्रेष्वाकर्षयेत्ततः ।
कङ्कहंसशशादानां मत्स्यादक्रौञ्चकेकिनाम् ॥
गृध्राणां कुरराणां च पक्षा एते सुशोभनाः ।
शशादः श्येनः । मत्स्यादा मत्स्यभक्षका जलगताः पक्षिणः ।

एकैकस्य शरस्यैव चतुष्पक्षाणि योजयेत् ।
षडङ्गुलप्रमाणेन पक्षच्छेदं च कारयेत् ॥
दशाङ्गुलमिताः पक्षाः शार्ङ्गचापस्य मार्गणे ।
योज्या दृढाश्चतुष्पञ्चसम्बद्धाः स्नायुतन्तुभिः ॥
शराश्च त्रिविधा ज्ञेयाः स्त्री पुमांश्च नपुंसकः ।
अग्रे स्थूला भवेन्नारी पश्चात्स्थूलो भवेत्पुमान् ॥
समं नपुंसकं ज्ञेयं न लक्ष्यार्थं प्रशस्यते ।
दूरपातं युवत्या च पुरुषो भेदयेत् दृढम् ॥ इति ।
राजविजये,
भग्नपृष्ठं तथा वक्रं चलितोन्नतपर्वकम् ।
अतिदीर्घाल्पपर्वाणं वर्जयेदिषुमीदृशम् ॥
इषुर्ब्रह्मा गुणो विष्णुर्धनुर्देवो महेश्वरः ।
एतेषां स्मरणादेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

इति शरलक्षणम् ।

अथ नाराच-नालीकलक्षणम् ।

धनुर्वेदे वीरचिन्तामणौ,
सर्वलोहास्तु ये बाणा नाराचास्ते प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चभिः पृथुलैः पक्षैर्युक्ताः सिध्यन्ति कस्य चित् ॥
नालीका लघवो बाणा नलयन्त्रेण नोदिताः ।
अत्युच्चदूरपातेषु दुर्गयुद्धेषु ते मताः ॥ इति ।

इति नाराच-नालीकलक्षणम् ।

अथ फललक्षणम् ।

वीरचिन्तामणौ धनुर्वेदे,
फलं तु शुद्धलोहस्य सुधारं तीक्ष्णमक्षतम् ।

योजयेद्वज्रलेपेन शरे पक्षानुमानतः।
आरामुखं क्षुरप्रं च गोपुच्छं चार्धचन्द्रकम्॥
सूचीमुखं च भल्लं च वत्सदन्तं द्विभल्लकम्।
कर्णिकं काकतुण्डं च तथान्यान्यप्यनेकशः॥
फलानि देशभेदेषु भवन्ति बहुरूपतः।
आरामुखेन वै चर्म क्षुरप्रेण च कार्मुकम्।
सूचीमुखेन कवचमर्द्धचन्द्रेण मस्तकम्॥
भल्लेन हृदयं वेध्यं द्विभल्लेन गुणः शराः।
लौहं च काकतुण्डेन लक्ष्यं गोपुच्छकेन च॥
अन्यद्गोपुच्छकं ज्ञेयं शुद्धकाष्ठविनिर्मितम्।
मुखे च लोहकण्टेन विद्धं त्र्यङ्गुलसम्मितम्॥ इति।
त्रैयम्बके धनुर्वेदे विशेषः।
अर्धचन्द्रेण बाणेन शिरश्छेदं तु कारयेत्।
भुजच्छेदं धनुश्छेदं गुणच्छेदं तु युक्तितः॥
छेदत्रयं क्षुरप्रेण कारयेद्गुरुमुष्टिना॥ इति।

इति फललक्षणम्।

अथ प्रसङ्गादन्यदप्युपयुक्तं किञ्चिल्लिख्यते।
वीरचिन्तामणौ धनुर्वेदे,
फलस्य पायनं वक्ष्ये दिव्यौषधिविलेपनैः।
येन दुर्भेद्यवर्माणि भेदयेत्तरुपत्रवत्॥
पिप्पली सैन्धवं कुष्ठं गोमूत्रेण तु पेषयेत्।
अनेन लेपयेच्छस्त्रं लिप्तं चाग्नौ प्रतापयेत्॥
अतिशीतमनाविद्धं पीतनष्टं तथौषधम्।
ततो निर्वापितं तैले लोहं तत्र विशिष्यते॥
पञ्चभिर्लवणैः पिष्टं मधुसिक्तैः ससर्षपैः।

एभिः प्रलेपयेच्छस्त्रं लिप्तं चाग्नौ प्रतापयेत् ॥
शिखिग्रीवानुवर्णाभं तप्तपीतं तथाविधम् ।
ततस्तु विमलं तोयं पाययेच्छस्त्रमुत्तमम् ॥ इति ।

इति फलपायनविधिः ।

अथ धनुर्वेदः ।

तत्र स्थानमुष्ट्याकर्षणलक्षणानि ।

स्थानान्यष्टौ विधेयानि योजने भिन्नकर्मणाम् ।
मुख्याः पञ्च समाख्याता व्याधाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ॥
अग्रतो वामपादं च दक्षिणं जानु कुञ्चितम् ।
आलीढे तु प्रकर्त्तव्यं हस्तद्वयं सुविस्तरम् ॥
प्रत्यालीढे तु कर्त्तव्यं सव्यं चैवानुकुञ्चितम् ।
दक्षिणं तु पुरस्तद्वद्दूरपाते प्रशस्यते ॥
पादौ सविस्तरौ कार्यौ समौ हस्तप्रमाणतः ।
विशाखस्थानकं ज्ञेयं कूटलक्ष्यस्य वेधने ॥
समपादे समौ पादौ निष्कम्पौ च सुसङ्गतौ ।
अंसमेव पुरो वामो हस्तमात्रेण तं वपुः ॥
आकुञ्चितोरू द्वौ यत्र जानुभ्यां धरणीं गतौ ।
दर्दुरक्रममित्याहुः स्थानकं दृढभेदनम् ॥
सव्यं जानु गतं भूमौ दक्षिणं च सकुञ्चितम् ।
अग्रतो यत्र दातव्यं तं विद्याद्गरुडक्रमम् ॥
पद्मासनं प्रसिद्धं तु उपविश्य यथाक्रमम् ।
धन्विनां तत्तु विज्ञेयं स्थानकं शुभलक्षणम् ॥ इति ।

इति स्थानानि ।

अथ गुणमुष्टयः ।

पताका वज्रमुष्टिश्च सिंहकर्णी तथैव च ।

मुत्सरी काकतुण्डी च योजनीया यथाक्रमम् ॥
दीर्घा तु तर्जनी यत्र आश्रिताङ्गुष्ठमूलकम् ।
पताका सा च विज्ञेया नालिकादूरमोक्षणे ॥
तर्जनीमध्यमामध्यमङ्गुष्ठो विशते यदि ।
वज्रमुष्टिश्च सा ज्ञेया स्थूलनाराचमोक्षणे ॥
अङ्गुष्ठनखमध्ये तु तर्जन्यग्रं सुसंस्थितम् ।
सिंहकर्णी तु सा ज्ञेया शराणां लक्ष्यवेधने ॥
अङ्गुष्ठनखमूले तु तर्जन्यग्रं सुसंस्थितम् ।
मुत्सरी सा च विज्ञेया चित्रलक्ष्यस्य वेधने ॥
अङ्गुष्ठाग्रे तु तर्जन्या मुखं यत्र निवेशितम् ।
काकतुण्डी तु सा ज्ञेया सूक्ष्मलक्ष्ये तु योजिता ॥

इति गुणमुष्टयः ।

अथ धनुर्मुष्टिसन्धानम् ।

सन्धानं त्रिविधं प्रोक्तमध ऊर्ध्वं समं तथा ।
योजयेत्त्रिःप्रकारं हि कार्येष्वपि यथाक्रमम् ॥
अधश्च दूरपातित्वं समे लक्ष्यं सुनिश्चलम् ।
दृढस्फोटं प्रकुर्वन्ति ऊर्ध्वं साधनयोगतः ॥

इति धनुर्मुष्टिसन्धानम् ।

अथ व्यापाः ।

कौशिकः केशमूले च शिरःशृङ्गे च सात्त्विकः ।
श्रवणे वत्सकर्णश्च ग्रीवायां भरतो भवेत् ॥
अंसके स्कन्धनामा च व्यापाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
कौशिकश्चित्रयुद्धेषु अधोलक्ष्येषु सात्त्विकः ॥
वत्सकर्णश्च विज्ञेयो भरतो दृढभेदने ।

दृढभेदे च दूरे च स्कन्धनामानमुद्दिशेत् ॥

इति व्यापाः ।

अथ लक्ष्यम् ।

लक्ष्यं चतुर्विधं चैव स्थिरं चैव चलं तथा ।
चलाचलं द्वयचलमिति प्रोक्तं मनीषिभिः ॥
आत्मानं सुस्थिरं कृत्वा लक्ष्यं चैव स्थिरं पुनः ।
वेधयेत्त्रिःप्रकारं तु स्थिरवेधी स उच्यते ॥
चलं तु वेधयेद्यस्तु आत्मना स्थिरसंस्थितः ।
चललक्ष्यं तु तत्प्रोक्तमाचार्येण तु धीमता ॥
धन्वी तु चलते यत्र स्थिरलक्ष्ये समाहितः ।
चलाचलं भवेत्तत्र अप्रमेयमनिन्दितम् ॥
उभावेव चलौ यत्र लक्ष्यं चापि धनुर्द्धरः ।
तद्विज्ञेयं द्वयचलं श्रमेणैव हि साध्यते ॥
श्रमेणास्खलितं लक्ष्यं दूरं च बहुभेदनम् ।
श्रमेणास्खलिता दृष्टिः शीघ्रं सन्धानमाप्यते ॥
श्रमेण चित्रयोधित्वं श्रमेण प्राप्यते जयः ।
तस्माद्गुरुसमक्षं हि श्रमः कार्यो विजानता ॥
प्रथमं वामहस्तेन यः श्रमं कुरुते नरः ।
तस्य चापक्रियासिद्धिरचिरादेव जायते ॥
वामहस्ते तु संसिद्धे पश्चाद्दक्षिणमारभेत् ।
उभाभ्यां च श्रमं कुर्यान्नाराचैश्च शरैस्तथा ॥
वामेनैव श्रमं कुर्यात्सुसिद्धे दाक्षिणे करे ।
विशाखेनासनेनैव तथा व्यापे च कौशिके ॥
उदिते भास्करे लक्ष्यं पश्चिमायां निवेशयेत् ॥
अपराह्णे च कर्तव्यं लक्ष्यं पूर्वदिगाश्रितम् ।

उत्तरेण सदा कार्यं प्रशस्तमविरोधकम् ॥
सङ्ग्रामेण विना कार्यं न लक्ष्यं दक्षिणामुखम् ।
षष्टिधन्वन्तरे लक्ष्यं ज्येष्ठं लक्ष्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
चत्वारिंशन्मध्यमं च विंशतिश्च कनिष्ठकम् ।
शराणां कथितं ह्येतन्नाराचानामथोच्यते ॥
चत्वारिंशच्च त्रिंशच्च षोडशैव भवेत्ततः ।
चतुःशतैश्च काण्डानां यो हि लक्ष्यं विसर्जयेत् ॥
सूर्योदये चास्तमये स ज्येष्ठो धन्विनां भवेत् ।
त्रिशतैर्मध्यमश्चैव द्विशताभ्यां कनिष्ठकः ॥
लक्ष्यं च पुरुषोन्मानं कुर्याच्चन्द्रकसंयुतम् ।
ऊर्ध्ववेधी भवेज्ज्येष्ठो नाभिवेधी च मध्यमः ॥
यः पादवेधी लक्ष्यस्य स कनिष्ठो मतो मम ।

इति लक्ष्यम् ।

अथ श्रमक्रिया ।

क्रियाकलापान् वक्ष्यामि श्रमसाध्यान् शुचिष्मताम् ।
येषां विधानमात्रेण सिद्धिर्भवति नान्यथा ॥
विज्ञातमात्रेणेति पाठान्तरम् ।
प्रथमं चापमारोप्य चूलिकां बन्धयेत्ततः ।
स्थानकं तु ततः कृत्वा बाणोपरि करं न्यसेत् ॥
तुलनं धनुषश्चैव कर्त्तव्यं वामपाणिना ।
आदानं च ततः कृत्वा सन्धानं च ततः परम् ॥
सकृदाकृष्टचापेन भूमिवेधं च कारयेत् ।
नमस्कुर्याच्छिवं विघ्नराजं गुरुधनुः क्रमात् ॥
याचितव्या गुरोराज्ञा चापस्याकर्षणं प्रति ।
प्राणवायुं प्रयत्नेन बाणेन सह पूरयेत् ॥

कुम्भकेन स्थिरं कृत्वा हुङ्कारेण विसर्जयेत् ।
इत्यभ्यासक्रिया कार्या धन्विना सिद्धिमिच्छता ॥
षण्मासात्सिध्यते मुष्टिः शराः संवत्सरेण तु ।
नाराचास्तस्य सिद्ध्यन्ति यस्य तुष्टो महेश्वरः ॥
पुष्पवद्धारयेद्बाणं सर्पवत्पीडयेद्धनुः ।
धनवच्चिन्तयेल्लक्ष्यं यदीच्छेत्सिद्धिमात्मनः ॥
क्रियामिच्छन्त्यथाचार्या दूरमिच्छन्ति भार्गवाः ।
राजानो दृढमिच्छन्ति लक्ष्यमिच्छन्ति चेतराः ॥
जनानां रञ्जनं येन लक्ष्यघातात्प्रजायते ।
हीनेनापीषुणा तस्मात्प्रशस्तं लक्ष्यवेधनम् ॥

इति श्रमक्रिया ।

अथ लक्ष्यास्खलनविधिः ।

विशाखस्थानके स्थित्वा समं सन्धानमाचरेत् ।
गोपुच्छमुखबाणेन सिंहकर्ण्या च मुष्टिना ॥
आकर्षेत्कौशिकव्यापे न शिखां चालयेत्ततः ।
पूर्वापरौ समौ कार्यौ समांसौ निश्चलौ करौ ॥
समौ अंसौ स्कन्धौ ययोस्तौ ।
चक्षुषी स्पन्दयेन्नैव दृष्टिं लक्ष्ये नियोजयेत् ॥
मुष्टिना च्छादितं लक्ष्यं शरस्याग्रे नियोजयेत् ।
मनोदृष्टिगतं ज्ञात्वा ततः काण्डं विसर्जयेत् ॥
स्खलत्येवं कदाचिन्न लक्ष्ये योधो जितश्रमः ।

इति लक्ष्यास्खलनविधिः ।

अथ शीघ्रसन्धानम् ।

आदानं चैव तूणीरात्सन्धानं कर्षणं तथा ।
क्षेपणं च त्वरायुक्तो बाणस्य कुरुते तु यः ॥

नित्याभ्यासवशात्तस्य शीघ्रसन्धानता भवेत् ।

इति शीघ्रसन्धानम् ।

अथ दूरपातित्वम् ।

प्रत्यालीढे कृते स्थाने अधः सन्धानमाचरेत् ।
मुष्ट्या पताकया बाणं स्त्रीचिह्नं दूरपातितम् ॥

इति दूरपातित्वम् ।

अथ दृढभेदिता ।

दर्दुरस्थानमास्थाय ऊर्ध्वं सन्धानमाचरेत् ।
स्कन्धव्यापेन वज्रस्य मुष्ट्या पुंमार्गणेन च ॥
अत्यन्तसौष्ठवाद्बाहोर्जायते दृढभेदिता ।

इति दृढभेदिता ।

अथ हीनगतयः ।

सूचीमुखा मीनपुच्छा भ्रमरी च तृतीयका ।
शराणां गतयस्तिस्रः प्रशस्ताः कथिता बुधैः ॥
सूचीमुखगतिस्तस्य सायकस्य प्रजायते ।
पत्रं विलोलितं यस्य अथ वा हीनपत्रकम् ॥
कर्कशेन तु चापेन यः कृष्टो हीनमुष्टिना ।
मत्स्यपुच्छा गतिस्तस्य सायकस्य प्रकीर्त्तिता ॥
भ्रमरी कथिता ह्येषा सद्भिस्तु श्रमकर्मणि ।
ऋजुत्वेन विना याति क्षेप्यमाणस्तु सायकः ॥

इति हीनगतयः ।

अथ बाणानां लक्ष्यस्खलनगतयः ।

वामगा दक्षगाश्चैव ऊर्ध्वगाधोगमास्तथा ।
चतस्रो गतयः प्रोक्ता बाणस्खलनहेतवः ॥

३७

कम्पते गुणमुष्टिस्तु मार्गणस्य हि पृष्ठतः ।
सम्मुखी स्याद्धनुर्मुष्टिस्तदा वामे गतिर्भवेत् ॥
ग्रहणं शिथिलं यस्य ऋजुत्वेन विवर्जितम् ।
पार्श्वे तु दक्षिणं याति सायकस्तु न संशयः ॥
ऊर्ध्वे भवेच्चापमुष्टिर्गुणमुष्टिरधो भवेत् ।
स मुक्तो मार्गणो लक्ष्यादूर्ध्वं याति न संशयः ॥
मोक्षणे चैव बाणस्य चापमुष्टिरधो भवेत् ।
गुणमुष्टिर्भवेदूर्ध्वं तदाधोगामिनी गतिः ॥

इति लक्ष्यस्खलनगतयः ।

अथ शुद्धगतयः ।

लक्ष्यबाणाग्रदृष्टीनां सङ्गतिस्तु यदा भवेत् ।
तदानीं मुष्टितो बाणो लक्ष्यान्न स्खलति ध्रुवम् ॥
निर्दोषः शब्दहीनश्च सममुष्टिर्द्वयोः स्थितः ।
नरनागाश्वकायेषु न स तिष्ठति मार्गणः ॥
यस्य तृणसमा बाणा यस्येन्धनसमं धनुः ।
यस्य प्राणसमा मौर्वी स धन्वी धन्विनां वरः ॥

इति शुद्धगतयः ।

अथ दृढचतुष्कम् ।

अयश्चर्म घटश्चैव मृत्पिण्डं च चतुष्टयम् ।
यो भिनत्ति हि तस्येषुर्वज्रेणापि न धार्यते ॥
सार्धाङ्गुलप्रमाणेन लोहयन्त्राणि कारयेत् ।
तानि भित्त्वैकबाणेन दृढघाती भवेन्नरः ॥
चतुर्विंशतिचर्माणि यो भिनत्तीषुणा नरः ।
तस्य बाणो गजेन्द्रस्य कायं निर्भिद्य गच्छति ॥
भ्रमन् जले घटो वेध्यश्चक्रे मृत्पिण्डकस्तथा ।

भ्रमन्तं वेधयेद्यो हि दृढवेधी स उच्यते ॥
अयस्तु काकतुण्डेन चर्म चारामुखेन च।
मृत्पिण्डं च घटं चैव विध्येत्सूचीमुखेन च ॥

इति दृढचतुष्कम्।

अथ चित्रविधिः।

बाणभङ्गं करावर्तं काष्ठभेदनमेव च।
बिन्दुकं गोलकयुगं यो वेत्ति स जयी भवेत् ॥
लक्ष्यस्थाने धृतं काण्डं सम्मुखं छेदयेन्नरः।
किञ्चिन्मुष्टिं विधाय स्वां तिर्यक् द्विफलकेषुणा ॥
सम्मुखं च समायान्तं तिर्यग्वाऽऽयान्तमम्बरे।
शरं शरेण यश्छिन्द्याद्बाणच्छेदी स जायते ॥

इति बाणभङ्गः।

काष्ठैश्च केशं संयम्य तत्र बद्ध्वा वराटिकाम्।
हस्तेन भ्राम्यमाणां च यो हन्ति स धनुर्द्धरः ॥

इति वराटिकावर्तः।

लक्ष्यस्थाने न्यसेत्काष्ठं सान्द्रगोपुच्छसन्निभम्।
यश्छिन्द्यात्तं क्षुरप्रेण काष्ठच्छेदी स जायते ॥

इति काष्ठभेदः।

लक्ष्ये बिन्दुं न्यसेत् शुभ्रं शुभ्रबन्धूकपुष्पवत् ॥
हन्ति तं बिन्दुकं यस्तु चित्रवेधी स जायते।

इति बिन्दुकभेदः।

काष्ठगोलयुगं क्षिप्तं दूरमूर्ध्वं पुरःस्थितम्।
असम्प्राप्तं धरापृष्ठे तद्गोपुच्छमुखेन हि ॥
यो हन्ति शरयुग्मेन शीघ्रसन्धानयोगतः।

सः स्याद्धनुर्भृतां श्रेष्ठः पूजितः सर्वपार्थिवैः ॥

इति गोलकयुगप्रभृतिचिह्नविधिः ।

अथ धावल्लक्ष्यम् ।

रथस्थेन गजस्थेन हयस्थेन पदातिना ।
धावता वै श्रमः कार्यो लक्ष्यं हन्तुं सुनिश्चितम् ॥

इति धावल्लक्ष्यम् ।

अथ शब्दवेधित्वम् ।

लक्ष्यस्थाने न्यसेत्कांस्यपात्रं हस्तद्वयान्तरे ।
ताडयेच्छर्कराभिस्तत् शब्दः सञ्जायते यथा ॥
यत्रैवोत्पद्यते शब्दस्तं सम्यक् तत्र चिन्तयेत् ।
कर्णेन्द्रियसमायोगाल्लक्ष्यं निश्चयतां नयेत् ॥
पुनः शर्करया तच्च ताडयेत् शब्दहेतवे ।
पुनर्निश्चयतां नेयं शब्दस्थानानुसारतः ॥
ततः किञ्चित्कृतं दूरे नित्यं नित्यविधानतः ।
लक्ष्यं समभ्यसेद्धाते शब्दध्वननहेतवे ॥
ततो बाणेन हन्यात्तदवधानेन तीक्ष्णधीः ।
एतच्च दुष्करं कर्म भाग्यैः कस्यापि सिद्ध्यति ॥

इति शब्दवेधित्वम्

अथ धनुर्धरप्रशंसा ।

एकोऽपि यत्र नगरे प्रसिद्धः स्याद्धनुर्द्धरः ।
ततो यान्त्यरयो दूरं मृगाः सिंहग्रहादिव ॥

इति धनुर्धरप्रशंसा ।

इति धनुर्वेदः समाप्तः ।

अथ खड्गप्रशंसा ।

औशनसे धनुर्वेदे,

जमदग्निं प्रति शुक्रो भगवानुवाच ।

असिरेव परं शस्त्रं स्वहस्ते नित्यशोऽक्षयम् ।
अमोघाकारसदृशं सर्वशस्तु क्षयप्रदम् ॥

सर्वप्रकारेण क्षयप्रदं, शत्रूणां क्षयकारकमित्यर्थः ।

उत्ताने वाथ कुब्जे वा बले साचीगतेऽपि वा ।
संविष्टे चोपविष्टे च खड्ग एव परायणम् ॥

सङ्कटे च विषमे गिरिदुर्गे
निम्नगर्तसिकतास्थगिते वा ।
कण्टकद्रुमवृतेऽपि च देशे
खड्ग एव शरणं जमदग्ने ॥

क्षितौ रथे वाजिनि कुञ्जरे वा
गृहे द्रुमे नागरके प्रमादे ।
सर्वत्र सर्वस्य च भार्गवेन्द्र
परायणं स्यादसिरेव नित्यम् ॥

धनुरिह शरपातादेव वै हन्ति शत्रून्
दहति रिपुसमूहं वाजिवह्निर्जवेन ।
सुभटकरगतस्तु क्षिप्रमभ्यासमात्रे
शमयति रिपुसेनां पातयोगेन खड्गः ॥

मतङ्गजस्थो रथवाजिगो वा
शरक्षये शस्त्रगणक्षये च ।
समास्थितो वा विषमास्थितो वा
नरोऽसिना मर्दयतीह सर्वान् ॥

स्वच्छन्दे चापभङ्गे च विरथस्य विवाजिनः ।

शत्रुमध्यावतीर्णस्य नान्यत् खड्गात्परायणम् ॥ इति ।
नकुलेनाप्युक्तम्—
खड्गाल्लक्ष्मीस्तथा राज्यं यशः खड्गादवाप्यते ।
खड्गाद्वैरिविनाशं च यत्नात्तमभिदध्महे ॥ इति ।

इति खड्गप्रशंसा ।

अथ खड्गलोहोत्पत्तिः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,
पुष्कर उवाच ।
पुरा सुमेरुशिखरे काञ्चने रत्नपर्वते ।
स्वर्गगङ्गातटे ब्रह्मा यज्ञं यजति भार्गव ॥
तस्मिन् यज्ञे स ददृशे विघ्नार्थं लोहदानवम् ।
विघ्नस्य शमनं तस्य चिन्तयामास तत्त्ववित् ॥
तदा चिन्तयतस्तस्य पुरुषः पावकाद्बभौ ।
नीलोत्पलदलश्यामतनुश्चातिसितेक्षणः ॥
प्रांशुः सुवदनः श्रीमान् बलेनाप्रतिमो भुवि ।
स ववन्दे तदा गत्वा देवं कमलसम्भवम् ॥
अभ्यनन्दन्त जातेन तेन देवाः सवासवाः ।
तस्मात्स नन्दको नाम खड्गरत्नमभूत्तदा ॥
तं दृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा केशवं वाक्यमब्रवीत् ।
खड्गं गृह्णीष्व गोप्तारं धर्मस्य जगतां पते ॥
यज्ञविघ्नकरं मह्यं खड्गेनानेन केशव ।
निपातय महाबाहो बलिनं लोहदानवम् ॥
इत्येवमुक्तो जग्राह ग्रीवायां तं जनार्दनः ।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र व्यदृश्यत तदा महान् ॥
करालकृष्णवदनः शतबाहुर्महोदरः ।

प्रांशुः सुवृत्तदंष्ट्राग्रो वलवान् लोहदानवः ॥
यज्ञविघ्नार्थिनं प्राप्तं स दृष्ट्वा लोहदानवम् ।
खड्गमादाय हस्तेन ययौ तं प्रति केशवः ॥
स केशवमनादृत्य देवान् शक्रपुरोगमान् ।
विद्रावयामास तदा गदया भीमवेगया ॥
तदा भग्नेषु देवेषु युद्धं कृत्वा हरिश्चिरम् ।
खड्गेन तस्य गात्राणि चिच्छेद मधुहा रणे ॥
खड्गाच्छिन्नानि गात्राणि नानादेशेषु भूतले ।
निपेतुस्तस्य धर्मज्ञ शतशोऽथ सहस्रशः ॥
नन्दकस्य तु संस्पर्शात्तानि गात्राणि भार्गव ।
लोहीभूतानि सर्वाणि प्रसादात्केशवस्य तु ॥
हतायास्मै वरं प्रादाद्भगवान् मधुसूदनः ।
त्वदङ्गानि पवित्राणि भविष्यन्ति महीतले ॥
आयुधानि च तैर्लोके करिष्यन्ति हि मानवाः ।
एवमुक्त्वा हरिर्देवो ब्रह्माणं वाक्यमब्रवीत् ॥
विना विघ्नं मखमिमं कुरु शीघ्रं जगद्गुरो ।
एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा यज्ञेन मधुसूदनम् ॥
आत्मना पूजयामास सुसमिद्धमनोरथः ।
उत्पत्तिरुक्ता लोहस्य खड्गस्य च मया तव ॥ इति ।

इति खड्गलोहोत्पत्तिः ।

अथ खड्गलोहलक्षणम् ।

लोहार्णवे,
लोहानां लक्षणं वक्ष्ये यथोक्तं मुनिपुङ्गवैः ।
निरङ्गसाङ्गभेदेन ते लोहा द्विविधा मताः ॥
निरङ्गाः काञ्चिणड्यादिभेदाद्बहुविधा मताः ।

रसकर्मसु ते शस्ता नानाव्याधिविनाशनाः ॥
शस्यन्ते प्रायशो यस्मात्साङ्गाः खड्गादिकर्मसु ।
नामभेदेन चिन्हानि लोहानामभिदध्महे ॥
क्षुद्राङ्गं सुदृढं यस्य नीलमीषत्प्रतीयते ।
रौहिणं तद्विजानीयात्तत्क्षणे बहुवेदिना ॥
नीलपिण्डं समाङ्गं च नीलपिण्डं विदुर्बुधाः ।
मयूरकण्ठसंस्थानमङ्गं यस्य प्रतीयते ॥
मयूरग्रीवकं लोहं तत् विदुर्मुनिपुङ्गवाः ॥
नागकेसरपुष्पाभमङ्गं यस्य प्रतीयते ।
मयूरवज्रकं प्राहुर्लोहशास्त्रविदो जनाः ॥
यस्मिन् तित्तिरपक्षाभमङ्गं लोहे प्रतीयते ।
दुर्लभं तन्महामूल्यं तित्तिराङ्गं सुपाकजम् ॥
सुवर्णसदृशाकारा त्वङ्गभूमिः प्रतीयते ।
सुवर्णवज्रकं विद्याद्बहुमूल्यं महागुणम् ॥
मृणालनालप्रतिमं विवरैरग्रसंश्रितैः ।
कङ्कोलवज्रकं प्राहुः स्वर्णाङ्गं वज्रचिन्तकाः ॥
अङ्गं प्रतीयते यत्र बहुग्रन्थिसमन्वितम् ।
दुर्लभं तन्महामूल्यं ग्रन्थिवज्रकमुच्यते ॥ इति ।
खड्गकोषे,

धारा शुभ्रा भवेद्यस्य मध्यं कज्जलसन्निभम् ।
कृष्णैरङ्गैश्चितं गात्रं विद्यात्कज्जलवज्रकम् ॥
निरङ्गं रौप्यपत्राभमीषन्नीलनिभं च यत् ।
दुर्लभं तन्महामूल्यं कान्तिलोहं प्रचक्षते ॥
अङ्गं दमनपत्राभमङ्गे यस्मिन् प्रतीयते ।
विद्याद्दमनवज्रं तु तीक्ष्णधारं महागुणम् ॥

Tue
20

दुबले को नरम किन्तु पौष्टिक आहार लेना चाहिये और मोटे को अधिक कि हलका भोजन लेना चाहिये

Kartar Singh

तीक्ष्णच्छेदसहा वङ्गा दृढाः सूर्पारकोद्भवाः ॥
सुहस्ताश्चैव विज्ञेयाः प्रभावन्तो विदेहजाः ।
अङ्गदेशोद्भवास्तीक्ष्णाः सुहस्ताः सुदृढास्तथा ॥
वेगवन्तस्तथा तीक्ष्णा मध्यमग्रामसम्भवाः ।
असारा लघवस्तीक्ष्णाश्चेदिदेशसमुद्भवाः ॥
सहग्रामोद्भवाः खड्गाः सुतीक्ष्णा लघवस्तथा ।
निर्व्रणा निर्मलास्तीक्ष्णाश्चीनदेशसमुद्भवाः ॥
कालञ्जरा भारसहास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
शतार्द्धमङ्गुलानां तु श्रेष्ठः खड्गः प्रकीर्तितः ॥
श्रेष्ठः खड्गः प्रमाणत इत्यपि क्वचित्पाठः ।

रस चाशनी बनने बाद मिलायें।

(2) अम्लपित्त में एक छटांक सौंफ महीन कूट कर आधा पाव गाय के दही में मिलाकर खायें। दिन में तीन बार... लू आदि अन्य रोग भी नष्ट होंगे।

(3) लहसुन शक्तिवर्धक है। 1 फाकली को दो फाड़ कर दूध में औंटाकर उसको दूध पिये। ... है तथा रक्त दाब कम करता है।

खांसी और जीवन...

(4) ज्वर में प्याज के गांठ के साथ तीन पिपली दो बार लिया जाय तो ... रिया ज्वर दूर होता है। T.B. में इसके रस का प्रयोग खांसी ... करता है।

(5) प्याज — सफेद प्याज कफपित्तनाशक, ... रोकने वाला, पचने पर स्वादिष्ट ... कार वाला है। कडुआ है। पेट में ... गायब करता है।

Sat 17 Sun 18

मृ...
कङ्को...

अङ्गं प्रतीयते यत्र बहुग्रन्थिसमन्वितम् ।
दुर्लभं तन्महामूल्यं ग्रन्थिवज्रकमुच्यते ॥ इति ।
खड्गकोषे,
धारा शुभ्रा भवेद्यस्य मध्यं कज्जलसन्निभम् ।
कृष्णैरङ्गैश्चितं गात्रं विद्यात्कज्जलवज्रकम् ॥
निरङ्गं रौप्यपत्राभमीषन्नीलनिभं च यत् ।
दुर्लभं तन्महामूल्यं कान्तिलोहं प्रचक्षते ॥
अङ्गं दमनपत्राभमङ्गे यस्मिन् प्रतीयते ।
विद्याद्दमनवज्रं तु तीक्ष्णधारं महागुणम् ॥

ऊर्ध्वाङ्गं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
नकुलाङ्गं तु तद्विद्यात् स्पर्शस्तस्याहिनाशनः ॥ इति ।

इति खड्गलोहलक्षणम् ।

अथ खड्गलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि खड्गलक्षणमुत्तमम् ।
प्रधानदेहसम्भूतैर्दैत्यास्थिभिररिन्दम ॥
लोहप्रधानं खड्गार्थं प्रशस्तं तद्विशेषतः ।
खटीकदूरऋषिकवङ्गसूर्यारकेषु च ॥
विदेहेषु तथाङ्गेषु मध्यमग्रामचेदिषु ।
सहग्रामेषु चीनेषु तथा कालञ्जरेऽपि च ॥
लोहप्रधानं तज्जानां खड्गानां शृणु लक्षणम् ।
खटीकदूरजाता ये दर्शनीयाश्च ते स्मृताः ॥
कायच्छिदस्त्वार्षिका ये मर्मघ्ना गुरवस्तथा ।
तीक्ष्णच्छेदसहा वङ्गा दृढाः सूर्यारकोद्भवाः ॥
सुहस्ताश्चैव विज्ञेयाः प्रभावन्तो विदेहजाः ।
अङ्गदेशोद्भवास्तीक्ष्णाः सुहस्ताः सुदृढास्तथा ॥
वेगवन्तस्तथा तीक्ष्णा मध्यमग्रामसम्भवाः ।
असारा लघवस्तीक्ष्णाश्चेदिदेशसमुद्भवाः ॥
सहग्रामोद्भवाः खड्गाः सुतीक्ष्णा लघवस्तथा ।
निर्व्रणा निर्मलास्तीक्ष्णाश्चीनदेशसमुद्भवाः ॥
कालञ्जरा भारसहास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
शतार्द्धमङ्गुलानां तु श्रेष्ठः खड्गः प्रकीर्तितः ॥
श्रेष्ठः खड्गः प्रमाणत इत्यपि क्वचित्पाठः ।

तदर्धो मध्यसंज्ञो यस्ततो हीनं न धारयेत् ।
प्रमाणाभ्यधिकं देव छिन्नवंशं तथैव च ॥

खड्गं विद्यादिति शेषः । उक्तप्रमाणान्न्यूनाधिकखड्गधारणे वंशच्छेदो भवेदित्यर्थः ॥

दीर्घः सुमधुरः शब्दो यस्य खड्गस्य भार्गव ।
किङ्किणीसदृशस्तस्य धारणं श्रेष्ठमुच्यते ॥
खड्गः पद्मपलाशाग्रो मण्डलाग्रश्च शस्यते ।
करवीरपलाशाग्रसदृशश्च विशेषतः ॥
महीघृतसुगन्धश्च पद्मोत्पलसुगन्धिकः ।
वर्णतश्चोत्पलाकारः सवर्णो गगनस्य च ॥
समाङ्गुलस्थाः शस्यन्ते व्रणाः खड्गेषु भार्गव ।
श्रीवृक्षपर्वताकारा लिङ्गपद्मनिभाश्च ये ॥
मङ्गल्यानां तथाऽन्येषां सदृशा ये च भार्गव ॥
काकोलूककबन्धाभा विषमाङ्गुलिसंस्थिताः ।
वंशानुगाः प्रभूताश्च न शस्तास्ते कदाचन ॥

वंशः खड्गस्य मध्यभागः । तत्र ये स्वाकृतयोऽपि व्रणास्तेऽप्यशुभदा ज्ञेयाः

खड्गे न पश्येद्वदनं वृथा विवृणुयान्न च ।

वृथा न विवृणुयात्, विगतावरणं न कुर्यात् । वृथा कोशात्खड्गं नोद्घाटयेदित्यर्थः ।

न वास्य कथयेन्मूल्यं जातिं देशं कथञ्चन ।
उच्छिष्टो न स्पृशेत्खड्गं निशि कुर्याच्च शीर्षके ॥
दिवा च पूजयेदेनं गन्धमाल्यान्नसम्पदा ।
खड्गं प्रशस्तं मणिहेमचित्रं
कोशे सदा चन्दनचूर्णयुक्तम् ।

संस्थापयेद्भूमिपतिः प्रयत्ना—
द्रक्षेत्तथैनं स्वशरीरवच्च ॥ इति ।

देवीपुराणे,

खड्गस्य लक्षणं वक्ष्ये त्रिशिखस्य तु सुन्दरि ।
नान्यशस्त्रोद्भवं कार्यं मृदुलोहमयं तथा ॥
स्फुटितं खण्डितं ह्रस्वं सव्रणं सन्धितं तथा ।
मृदुलोह अपूज्यस्तु सन्धिते मरणं भवेत् ॥
सव्रणे चापि हृद्रोगः स्फुटिते पातकी भवेत् ।
भार्या माता तथा पुत्रो म्रियते खण्डितेन तु ॥
ह्रस्वेन लाघवं लोके दीर्घे वापि ह्यसिद्धिदम् ।
अन्यशस्त्रोद्भवेनापि सम्भवेन्मरणं ध्रुवम् ॥
पञ्चाशदङ्गुलं खड्गं त्रिशिखं च सुरेश्वरि ।
ईदृशं कारयेत्प्राज्ञ आशु सिद्धिफलप्रदम् ॥ इति ।

वराहसंहितायां तु विशेषः ।

अङ्गुलशतार्धमुत्तममूनं स्यात्पञ्चविंशतिः खड्गः ।
अङ्गुलमाने ज्ञेयः समाङ्गुलस्थो व्रणः शुभदः ॥
श्रीवृक्षवर्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम् ।
सदृशा व्रणाः प्रशस्ता ध्वजायुधस्वस्तिकानां च ॥
कृकलासकाककङ्कक्रव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः ।
खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगताः प्रभूताश्च ॥
स्फुटितं ह्रस्वं कुण्ठं संछिन्नं न दृङ्मनोऽनुगतम् ।
अस्वनमिति वानिष्टं प्रोक्ताविपर्यस्तमिष्टफलम् ॥
क्वणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोशात् ।
स्वयमुद्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गे ॥
कोशात्प्रवर्त्तनम् अनिर्गमनं बहिः । स्वयमुद्गीर्णे खड्गे, स्वय-

मेव बहिर्निर्गते।

नाकारणं विवृणुयान्न विघट्टयेच्च
पश्येन्न तत्र वदनं न वदेच्च मूल्यम्।
देशं न चास्य कथयेत्प्रतिमानयेच्च
नैव स्पृशेन्नृपतिरेव यतोऽसियष्टिम्॥

न विघट्टयेत् न चालयेत्। न प्रतिमानयेत् नाङ्गुलैर्मिनुयात्।

गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च।
करवीरपत्रशूलाग्रमण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः॥
निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः कार्यः प्रमाणयुक्तः सः।
मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने॥

निष्पन्नः सिद्धः खड्गो न च्छेद्यः। प्रमाणाधिकश्चेत् निकषैः घर्षणैः प्रमाणयुक्तः कार्यः। छेदने तु दोषो मूले म्रियत इत्यादिनोक्तः।

यस्मिन्त्सरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड्गेऽपि।
वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्ट्वा॥

खड्गस्य या शिखा मुष्ट्या गृह्यते सा त्सरुशब्देनोच्यते। खड्गग्रहणभाग इत्यर्थः।

अथ वा स्पृशति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशभृत्तदवधार्य।
कोशस्थस्यादेश्यो व्रणोऽस्ति शास्त्रं विदित्वैवम्॥

अस्यार्थः। कोशस्थं सकोशं खड्गं हस्ते गृहीत्वा अस्मिन् खड्गे व्रणोऽस्ति न वेति प्रष्टा प्रश्नकर्त्ता स्वीयं यदङ्गं स्पृशति तदङ्गमवधार्य विलोक्य कोशस्थस्य कोशान्तर्गतस्य खड्गस्य अमुकत्र व्रणोऽस्तीति व्रणादेशः कार्यः। इत्थमसिशास्त्रं विदित्वा। तच्चाह—

स एव,

शिरसि स्पृष्टे प्रथमेऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे ।
भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च ॥
नासोष्ठकपोलहनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः ।
उरसि द्वादशसंस्थास्त्रयोदशे कक्षयोर्ज्ञेयः ॥
स्तनहृदयोदरकुक्षीनाभीषु चतुर्दशादयो ज्ञेयाः ।
नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः ॥
ऊर्वोर्द्वाविंशे स्यादूर्वोर्मध्ये व्रणस्त्रयोविंशे ।
जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥
जङ्घामध्ये गुल्फे पार्ष्णौ पादे तथाङ्गुलीष्वपि च ।
षड्विंशादिषु यावत्त्रिंशदिति मतेन गर्गस्य ॥
पुत्रमरणं धनाप्तिर्धनहानिः सम्पदश्च बन्धश्च ।
एकाद्यङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्दिशेत्क्रमशः ॥
सुतलाभः कलहो वा गजलाभः पुत्रमरणधनलाभौ ।
क्रमशो विनाशवनिताप्तिचित्तदुःखानि षट्प्रभृति ॥
लब्धिर्हानिस्त्रीलब्धयो वधो वृद्धिमरणपरितोषाः ।
ज्ञेयाश्चतुर्दशादिषु, धनहानिश्चैकाविंशे वा ॥
वित्ताप्तिरनिर्वाणं धनागमो मृत्युसम्पदोऽस्वत्वम् ।
ऐश्वर्यमृत्युराज्यानि च क्रमात्त्रिंशदितियावत् ॥

अयमर्थः । प्रश्नकर्त्रा स्वभावादेव प्रश्नसमये स्वाशिरसि स्पृष्टे कोशान्तर्गतस्य खड्गस्य मूलादेव प्रथमेऽङ्गुले व्रणो वाच्यः, खड्गस्वामिनः फलं च पुत्रमरणं निर्देश्यम् । ललाटसंस्पर्शे द्वितीयेऽङ्गुले व्रणो निर्देश्यः, फलं च धनप्राप्तिः । भ्रूमध्यस्पर्शे तृतीयेऽङ्गुले, फलं च धनहानिः । नेत्रस्पर्शे चतुर्थाङ्गुले, फलं च सम्पदः । नासास्पर्शे पञ्चमाङ्गुले, फलं च बन्धः । ओष्ठस्पर्शे षष्ठेऽङ्गुले, फलं च सुतलाभः । कपोलस्पर्शे सप्तमाङ्गुले, फ-

लं च कलहः । हनुस्पर्शे अष्टमेऽङ्गुले, गजलाभश्च फलम् । कर्णस्पर्शे नवमेऽङ्गुले पुत्रमरणं च फलम् । ग्रीवास्पर्शे दशमेऽङ्गुले, धनलाभश्च फलम् । अंसस्पर्शे एकादशाङ्गुले, फलं च विनाशः मरणमित्यर्थः । उरःस्पर्शे द्वादशाङ्गुले, फलं च स्त्रीप्राप्तिः । कक्षास्पर्शे त्रयोदशाङ्गुले, फलं च चित्तदुःखं, मनसः खेदः । स्तनस्पर्शे चतुर्दशेऽङ्गुले, फलं च लब्धिः, अर्थलाभ इत्यर्थः । हृदयस्पर्शे पञ्चदशेऽङ्गुले, फलं च हानिः, अर्थनाश इत्यर्थः । उदरस्पर्शे षोडशेऽङ्गुले, फलं स्त्रीप्राप्तिः । कुक्षिस्पर्शे सप्तदशे, फलं च वधः । नाभिस्पर्शे अष्टादशे, फलं च वृद्धिः, द्रव्यादेः । नाभीमूलस्पर्शे एकोनविंशे फलं च मरणम् । कटिस्पर्शे विंशे, फलं च सन्तोषः । गुह्यस्पर्शे एकविंशे, फलं च धनहानिः । ऊरुस्पर्शे, द्वाविंशे फलं च वित्ताप्तिः, द्रव्यप्राप्तिरित्यर्थः । ऊरुमध्यस्पर्शे त्रयोविंशे, फलं च निर्वाणं मृत्युरित्यर्थः । जानुस्पर्शे चतुर्विंशे, फलं च धनागमः । जङ्घास्पर्शे पञ्चविंशे, फलं च मृत्युः । जङ्घामध्यस्पर्शे षड्विंशे, फलं च सम्पदः । गुल्फस्पर्शे सप्तविंशे, फलं चास्वत्वं, निर्द्धनता दारिद्र्यमित्यर्थः । पार्ष्णिस्पर्शे अष्टाविंशे, फलं च ऐश्वर्यम् । पादस्पर्शे एकोनत्रिंशे, फलं च मृत्युः । अङ्गुलीस्पर्शे त्रिंशेऽङ्गुले, फलं राज्यं वदेत् । व्रणो निर्देश्य इति प्रत्येकं सम्बन्धः ।

परतो न विशेषफलं विषमसमस्थाश्च पापशुभफलदाः ।

परतः, त्रिंशत्परतो नैवं विशेषफलम् । किंतु विषमाङ्गुलस्था अशुभाः समाङ्गुलस्था व्रणाः शुभा इति सामान्यफलमेव ।

कैश्चिदफलाः प्रदिष्टास्त्रिंशत्परतोऽयमितियावत् ॥

कैश्चित् पराशरादिमुनिभिस्त्रिंशत्परतो व्रणा निष्फला उक्ताः । तथा चोक्तम्—

पराशरेण, खड्गलक्षणमाधिकृत्य ।

तेषां प्रमाणानि जघन्यमङ्गुलानि पञ्चविंशतिर्मध्यमं त्रिंशदुत्तमं चत्वारिंशदतो हीनमतिरिक्तं वा न धारयेत् । मूलात्प्रभृत्यङ्गुलान्तरितेषु व्रणेष्वनाकृतिषु यावत्त्रिंशदङ्गुलं तावत्क्रमात्फलनियमः पुत्रनाशोऽर्थागमोऽर्थनाशः सञ्चयो गृहदाहो मित्रलाभो व्याधिभयं सुखावाप्तिर्ज्ञातिवध आज्ञाप्राधान्यं विपक्षोत्पत्तिर्वाहनलाभः शोकः प्रव्रज्या सुतज्ञातिकुलच्छेदो माहात्म्यं बललाभः सन्तापः क्लेशः पुत्रलाभो धनागमः शोकः प्रामाण्यमाधिपत्यमुपभोगो भयं दौर्भाग्यमैश्वर्यं राजपूजेति । परतः सर्वं प्रशस्तं विद्यात् । इति ।

औशनसे धनुर्वेदे तु त्रिंशत्परतोऽपि विशेषफलमुक्तम् ।

तद्यथा, तथा एकत्रिंशदङ्गुले सभृत्यस्त्रीवाहनं भर्त्तारं विनाशयति । द्वात्रिंशदङ्गुले पराजयमारिभिः करोति । त्रयस्त्रिंशदङ्गुले परैर्भर्त्तारं पीडयति, नीचस्य च कर्मणो वशगं करोति। चतुस्त्रिंशदङ्गुले धन्यं दानं धर्मभाजनम् । पञ्चत्रिंशदङ्गुले मरणं सद्यः करोति । षट्त्रिंशदङ्गुले युधि जयं भर्त्तुर्ददाति । सप्तत्रिंशदङ्गुले पराजयमारिभिः करोति। अष्टत्रिंशदङ्गुले शत्रुमर्दनं करोति। नवत्रिंशदङ्गुले कुलधनैरेव क्लेशं नयति । चत्वारिंशदङ्गुले कन्यालाभमरिजयं च प्राप्नोति । व्रणेन खड्गास्थितेन । तथैकचत्वारिंशदङ्गुले शत्रुपीडनाद्भयं लभते। द्विचत्वारिंशदङ्गुले स्वराष्ट्रवर्धनम्।त्रिचत्वारिंशदङ्गुले दुःखं प्राप्नोति, सेनापतिरेव भर्त्ता भवति। चतुश्चत्वारिंशदङ्गुले श्रियं विपुलां लभते । पञ्चचत्वारिंशदङ्गुले व्रणो भयङ्करः स्यात् । षट्चत्वारिंशदङ्गुले व्रणः सुखावहो भवति । सप्तचत्वारिंशदङ्गुले स्वपक्षं पीडयति परपक्षं वर्धयति । अष्टचत्वारिंशदङ्गुले राजश्रियं भुङ्क्ते । एकोनपञ्चाशदङ्गुले शत्रोर्विजयं लभते । पञ्चाशदङ्गुले कुलवृद्धिर्भवति। केचित्पुनराहुर्मङ्गल्यं चक्र-

वर्त्तित्वं नृपतेर्भवतीति ।

करवीरोत्पलगजमदघृतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसुगन्धः ।
शुभदोऽनिष्टो गोमूत्रमेदपङ्कामिषसगन्धः ॥
कूर्मवसास्रक्क्षारोपमश्च भयदुःखदो भवति गन्धः ।

पङ्कः कर्दमः । आमिषं मांसम् ।

वैडूर्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः ।

इदमौशनसं तु शस्त्रपानं
रुधिरेण श्रियमिच्छता प्रदीप्ताम् ।
हविषा गुणवत्सुताभिलिप्सोः
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम् ॥

प्रदीप्तामुत्कृष्टाम् ।

वडवोष्ट्रखरेभदुग्धपानं
यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम् ।
झषपित्तमृगाविबस्तदुग्धैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥

पापेन शत्रुवधादिना। झषपित्तं मत्स्यपित्तम् । बस्तः छागः। एतेषां पूर्वोक्तानां दुग्धैः तालगर्भस्तालवृक्षनिर्यासस्तत्सहितैः गजहस्तच्छेदनकामः पानं कारयेत् ।

आर्कं पयो हुडविषाणमषीसमेतं
पारावताखुशकृता च युतः प्रलेपः ।
शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चात् सितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥

आर्कं पयः अर्कक्षीरम् । हुडाविषाणं मेषशृङ्गं तस्य मषी तया समेतम् ।

क्षारैः कदल्या मथितेन युक्तै—

र्दिनोषितैः पायितमायसं यत् ।
सम्यक्सितं वाश्मनि नैति भङ्गं
न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् ॥

मथितेन युक्तैः कदल्याः क्षारैरित्यन्वयः । मथितं तक्रम् ।
सम्यक्सितं तीक्ष्णीकृतम् । कौण्ठ्यं कुण्ठत्वम् ।

लोहरत्नाकरे,

यस्य यस्य यदा चिन्हं तच्चेत्सर्वाङ्गसुन्दरम् ।
तं खड्गमुत्तमं प्राहुः सर्वसम्पत्तिकारकम् ॥
अर्द्धचन्द्राकृतिर्यस्मिन् खड्गे स्वाभाविकी भवेत् ।
अपि दोषसहस्राणि हन्ति चन्द्रस्तमो यथा ॥
गदा चक्रं तथा शूलं डमरुर्मण्डलं तथा ।
यत्र स्वाभाविकं खड्गे स खड्गो नृपदुर्लभः ॥
एकवर्णो भवेद्यस्तु लक्षणैकेन संयुतः ।
स खड्गराजो नृपतेर्विज्ञेयः शुभकारकः ॥
निम्बकल्को भवेद्यत्र रात्रिन्दिवविलेपितः ।
मधुरो मधुवर्णाभः स खड्गो देवदुर्लभः ॥
आहते यत्र मधुरो ध्वनिः समुपजायते ।
पूज्यः स खड्गो नृपतेः शत्रुसञ्चयनाशनः ॥
कांस्यस्वन इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः ।
खड्गोत्तमं तं वदति गिरिशः शुभवर्धनम् ॥
खड्गेषु लक्षणं यद्यद्येषु येषु प्रकाशितम् ।
तच्छुद्धं प्रभुसम्पत्त्यै मिश्रितं शत्रुसम्पदे ॥
यस्याधो दृश्यते चिन्हं मध्ये नैव प्रदृश्यते ।
स्वहितार्थं न गृह्णन्ति तं खड्गं नरपुङ्गवाः ॥
यस्याग्रे दृश्यते चिन्हं मध्ये नाधोऽपि दृश्यते ।

खड्गं मध्यगुणं प्राहुः खड्गशास्त्रविशारदाः ॥
अधोऽर्धे लक्षणं यस्य परार्द्धे नैव दृश्यते ।
अधमः स भवेत्खड्गः क्षितिपानां भयावहः ॥
ऊर्ध्वार्धे लक्षणं यस्य नाधोऽर्द्धे लक्षणं भवेत् ।
तं खड्गं मध्यमं प्राहुः खड्गशास्त्रविशारदाः ॥
तिर्यक् यस्य भवेच्चिह्नमपि सर्वाङ्गगोचरम् ।
खड्गाधमं तं नृपतिर्दूरादेव विवर्जयेत् ॥
तिर्यक्चिह्नमधोऽर्धे स्यादुपर्यर्धे न वा भवेत् ।
नापकृष्टं न प्रकृष्टं तं प्राहुः खड्गकोविदाः ॥
अधोऽर्धे वर्ण एकः स्यादूर्द्धार्धे भिन्नवर्णकः ।
वर्णसङ्करवान् खड्गो नृपाणां भयवर्धनः ॥
आहते यत्र खड्गे स्यात् ध्वनिः काकस्वरोपमः ।
हुङ्कारो ध्वनितं वा स्यात्स वर्ज्यो नरपुङ्गवैः ॥ इति ।

अथ विस्तरेण खड्गवर्णादिलक्षणमुक्तम्—

औशनसे धनुर्वेदे,

जमदग्निं प्रति शुक्रो भगवानुवाच ।

अथ प्रशस्तान् वर्णान् वक्ष्यामि निबोध । मुक्ताफलस्फटिकवर्णसदृशस्तरुणादित्यकिरणसप्रभो वैडूर्योत्पलवर्णः समुद्रसन्निभो नीलनीरदाभोऽभिनवेन्द्रनीलसच्छायो मयूरग्रीवावर्णो विमलाकाशसङ्काशः कांस्यनीलसवर्णः सुवर्णरजतवर्णसम्वादी महानीलमणिवर्णानुकारी चेति खड्गानां वर्णः प्रशस्तो भवेत् । श्वेतवर्णाऽनुवर्णः खड्गो ब्राह्मणस्य पूजितः । स हि पुत्रवंशकरः सर्वसम्पत्करश्च तस्य स्यात् । रक्तवर्णानुवर्णः क्षत्रियस्याभिपूजितः । स हि स्थानवंशकरः सर्वकामार्थकरस्तु स्यात् । हेमवर्णानुवर्णो वैश्यस्य पूजितो भवति । स हि धनधान्यकरः सौ-

भाग्यकरश्च तस्य स्यात् । नीलजलधरवर्णोऽपि शूद्रस्य भवति । स हि स्थानायुर्वृद्धिकरः शुभकरश्च स्यान्नीलवर्णानुवर्णश्च तस्य सर्वकामार्थसाधको भवति । वैडूर्योत्पलवर्णो नृपस्य विजयावहो निर्दिष्टो यस्तु श्वेतवर्णः पीतो रक्तो वा तद्वर्णं शूद्रो न धारयेत् । तेषामन्यतमं वर्णं धारयतो वैश्यस्य व्यापादो भवति । राज्ञस्तु समुद्रसलिलवर्णं खड्गं धारयतश्चक्रं प्रवर्त्तते । वैश्यस्य च नीलजीमूतसदृशवर्णः कुलवर्धनो भवति । तं खड्गं प्राप्य महीपतिः स्वराष्ट्रवृद्धिमाप्नुयात् । एवं च यदि वैश्य आवहेत तदा तस्य धनधान्यसमृद्धिस्तुमुला स्यात् । शूद्रोऽपि यदि दैवयोगादेनं लभेत् ततो महदैश्वर्यं प्राप्नुयात् । इन्द्रनीलात् खड्गान्मेदिनीपतिः सार्वभौमो भवति । मयूरग्रीवावर्णः खड्गो विधारितः परराष्ट्रं पीडयति ऊर्ध्वं स्वं स्वं राष्ट्रं च कुलं च वर्धयति । यद्यन्योऽपि कश्चित्तं लभेत्तदा सोऽपि महतीं श्रियमाप्नुयात् । तथा निर्मलनभस्तलवर्णः कांस्यनीलसप्रभः सुवर्णरजतप्रख्यश्च खड्गो विधृतो भूमिलाभं विपुलां श्रियं च दद्यात् । महानीलवर्णोऽपि धनरत्नप्रदो भवति । नृपस्य च विजयं सुवृष्टिं च तेन निर्दिशेत् । द्विजः कृष्णं न धारयेत् सच्छूद्रोऽपि श्वेतं न धारयेद्वैश्यस्तु रक्तं न धारयेन्नरपतिश्च पीतं न धारयेदित्येते सफला वर्णैरभिहिताः । इति प्रशस्ता वर्णा उक्ताः । निन्दिता वर्णा वक्ष्यन्ते । केशवर्णो मषीमालिनः सीससन्निभः समानश्च लोहवर्णेन मक्षिकापक्षधूमसन्निभवर्णो गृहधूमसवर्णो रूक्षः कल्माषो निष्प्रभश्चेति वर्णाः समासतो विगर्हिताः । तत्र केशवर्णाभः खड्गः क्लेशकरो भवति मषीसवर्णो भयप्रदो भवति सीसवर्णो भर्त्तुर्विनाशाय कुलविनाशाय च लोहवर्णो मातुलस्य कुक्षिव्याधिकरो मक्षिकापक्षसवर्णो भयङ्करस्तस्य च भोग-

विनाशाय धूमसवर्णो वह्निभयं दद्यात् । गृहधूमसवर्णः कुलक्षयं करोति कल्माषो रूक्षो निष्प्रभश्च दौर्भाग्यायार्थनाशाय च कल्पते खड्ग इति । वर्णाः शुभाशुभाः कथिताः । स्वरा वक्ष्यन्ते। मृदङ्गवीणाघण्टाकोकिलध्वनिमनोहरो वृषभजीमूतहिरण्यस्वनसदृशो हुतहुताशनबृंहितसदृशो वेदघोषसमानः शब्दः खड्गस्य पूजितः समासाद्भवति। पुष्कलेन वेदध्वनिना नरस्य विप्रवासो जायते । तथा स्निग्धं विमुश्चेच्छिन्नं दूरनादितं गम्भीरमतिगम्भीरं शब्दं यतः सोऽपि पूजितः खड्गः समो विशदश्च। पूजितानामेषां प्रत्येकं फलं वक्ष्यते । मृदङ्गध्वनिगम्भीरेण ऋद्धिर्भवति घण्टाघोषो जयावहः स्याद्वीणाकोकिलशब्दः सौभाग्यकारकः पुत्रलाभं विजयं च ददाति वृषस्वनः खड्गो जीमूतनिःस्वनश्चात्यर्थं लाभाय भवेत् हिरण्यघोषो बहुविधधनप्रदो वह्निबृंहितघोषो ब्राह्मणस्य वाञ्छितार्थसिद्धिदो ध्रुवं संस्थानमसम्भ्रान्तं करोति । स्निग्धः शब्दः परिजनप्रियत्वमाधत्ते । उच्चैःस्वरोऽपि बलं गम्भीरो वृद्धिं दूरनादेन सारस्वतीं श्रियं समस्थानसम्पत्तिं विशदः सिद्धिमतिगम्भीरो विजयमिति ।

खड्गशब्दः कुरुत इति शेषः ।

स्वरलक्षणफलम् । एतद्विपरीतः स्वरो विगर्हितो भवति। स्वर उक्तः शुभः साम्प्रतमशुभो वक्ष्यते । शुष्कचर्मसमानस्तालपत्रध्वनिर्जर्जरनिःस्वनो भिन्नकांस्यसदृश इत्येते शब्दाः समासतो निन्दिता भवन्ति । तत्र यः शुष्कचर्मसदृशस्वनः खड्गः स नित्यं भर्त्तुर्व्याधिकरः छिन्नचर्मनिस्वनः क्लेशमात्रं वदति तालपत्रध्वनिर्धननाशं करोति जर्जरशब्दो विनाशाय नित्यं भवेद्भिन्नकांस्योपमशब्दोवित्तनाशाय कल्पते खड्ग इति ।

एते खड्गशब्दा विगर्हिताः ।

अन्यत्सर्वं खड्गगन्धादिलक्षणमौशनसादिधनुर्वेदेषु द्रष्टव्यम्। विस्तरभयान्न लिख्यते ।

इति खड्गलक्षणम् ।

अथ खड्गभेदाः ।

औशनसे धनुर्वेदे,

अतः परं खड्गनाम वक्ष्यते। क्रिया मरको मारो मार्गस्थोऽथ चित्रतालित इति पञ्चैते पञ्चैव सन्नाह्याः खड्गाः कनीयांसो वेदितव्याः। सुखसञ्चारः सुखसन्नाह्यो मध्यमोत्तमश्चेति पञ्च मध्यमाः खड्गा भवन्ति । दुर्धर्षो विजयः सुनन्दो नन्दनः श्रेष्ठः पञ्चोत्तमाः खड्गा भवन्ति। तेषां मध्ये द्वाविंशत्यङ्गुलः प्रथमः खड्गो भवति। ततः परेषां व्यङ्गुलादिवृद्धिरुत्तरोत्तरा भवति। तथा विंशतिपलिक आद्यः शेषाणामष्टपला विवृद्धिः पलानामयुग्मं वाङ्गुलानां न प्रशस्तं भवति । अग्रपृथुर्मूलपृथुः सङ्क्षिप्तमध्यः समकायश्चेति खड्गाश्चतुर्विधा वेदितव्याः। पिण्डितः पत्र इति तेषां द्विविधः कायो भवति एकधारो द्विधारश्च । मुखानि तु द्वादश भवन्ति। शूलाग्रः शिखराग्रः समाग्रो मण्डलाग्रो गोजिह्वाग्रः पार्श्वाग्रोऽथ कुटिलाग्रः सहकारपत्राग्रो मण्डलाग्रोऽथ कुमुदाग्रः पद्मोत्पलपुष्पफलोपमसुखोऽहिमुखाग्रो मुखान्येवमस्य खड्गस्य द्वादश भवन्ति । व्यङ्गुलोऽधमस्य विस्तारो मध्यमस्य चतुरङ्गुलो विस्तार उत्तमस्य षडङ्गुलो विस्तारो भवति ।

इति खड्गभेदाः ।

अथ चक्रलक्षणम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

जमदग्निं प्रति शुक्र उवाच ।

वत्स यथाप्रश्नमुपदिश्यमानं निबोध । तत्रोत्तममध्यमाध

मभेदेन चक्रं त्रिविधं भवति । संयुक्तमष्टभिरारैरुत्तमं षडारं मध्यमं चतुर्भिरारैः सम्पन्नमधमं भवति । तत्र श्लोकः—

अष्टारमुत्तमं चक्रं षडारं मध्यमं भवेत् ।
जघन्यं चतुरारं स्यादिति चक्रं भवेत्त्रिधा ॥

द्वादशपलमुत्तममेकादशपलं मध्यमं दशपलमधमं चेति बालानां चक्रम् । अबालानां तु पञ्चाशत्पलमुत्तमं चत्वारिंशत्पलं मध्यमं त्रिंशत्पलं कनिष्ठमिति । तथाष्टाङ्गुलमुत्तमं सप्ताङ्गुलं मध्यममधमं तु षडङ्गुलं भवति बालानाम् । अबालानां तु षोडशाङ्गुलमुत्तमं चतुर्दशाङ्गुलं मध्यममधमं द्वादशाङ्गुलं भवति । तत्र श्लोकौ—

द्वादशैकादश दश पलानि क्रमशः शिशोः ।
त्रिंशच्च चत्वारिंशच्च पञ्चाशत्प्रातिलोमतः ॥
बालानां त्रिविधं चक्रमष्टसप्तषडङ्गुलम् ।
अबालस्य द्विरष्टौ स्युर्द्विः सप्त द्वादशापि च ॥

त्रिविधं च नेमिप्रमाणं श्रेष्ठं मध्यं कनिष्ठं चेति । तत्र त्र्यङ्गुला प्रथमा नेमिः सार्धद्व्यङ्गुला मध्यमा नेमिः द्व्यङ्गुला तु कनिष्ठा नेमिः । नेम्युत्तममध्यमकनीयसां मध्ये परिमण्डला नेमिः स्यूतमणिरत्नालङ्कृता स्थूलमूला च या नेमिः सा चक्रे पूजिता भवति । तत्र शिल्पिभिर्विचित्रमनेकविधसंस्थानमतिमनोहरं सुधारमव्रणं च चक्रं कर्त्तव्यमिति ।

इति चक्रलक्षणम् ।

अथ परशुलक्षणम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

जमदग्निं प्रति शुक्रः प्रोवाच ।

यथोपदेशमुपदिश्यमानं निबोध परशोर्द्रव्यं प्रमाणं चोत्तममध्यमाधमानाम् । नराणां सपाणिः पाणिमुक्तश्चेति द्विकर्मा परशुर्भवति । तत्र पञ्चाशत्पलिकः श्रेष्ठश्चत्वारिंशत्पलिको मध्यमस्त्रिंशत्पलिकः कनिष्ठ इति । जातप्रमाणस्य पुरुषस्य सर्वायसमपारास्त्रिविधः परशुर्भवति । श्रेष्ठस्य सार्धचतुरङ्गुलं मूलं सार्धत्र्यङ्गुलं मूलं मध्यमस्य सार्धद्व्यङ्गुलं निकृष्टस्य मूलं विस्तृतं भवति । तथा मध्यं सार्धपञ्चाङ्गुलं विस्तृतं चोत्तममध्यमकनिष्ठानां भवति । तथाङ्गमपि पञ्चदशाङ्गुलमुत्तमस्य सार्धत्रयोदशाङ्गुलं मध्यमस्य द्वादशाङ्गुलं निकृष्टस्येति परशोः फलम् । तथोत्तमं द्वादशाङ्गुलायामं मध्यमं दशाङ्गुलायाममधममष्टाङ्गुलायाममित्येवमपि त्रिविधं भवति । कुणपदण्डप्रमाणमुत्तममध्यमकनिष्ठत्वभेदात्रिविधम् । सल्लकीधवाशोकार्जुनाशिरीषशिंशपासनराजवृक्षेन्द्रवृक्षतिन्दुकप्रभृतीनां द्रुमाणां दण्डः प्रायो भवेत् । यस्तु सपाणिः परशुः स यथाकामं प्रयोध्य इति ।

राजवृक्षः शम्पाकः, धनवहेड इति प्रसिद्धः । इन्द्रवृक्षः देवदारुः ।

इति परशुलक्षणम् ।

अथ तोमरलक्षणम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

शुक्रो भगवानुवाच जमदग्निं प्रति ।

वत्स निबोध यथाप्रश्नमुच्यमानम् । तत्र दण्डान्वितं सर्वलोहं चेति तोमरं द्विविधं भवति । यत्तोमरं सदण्डं तल्लक्ष्ये पाते च भवेत् । यत्तोमरं सर्वायसं तत्कार्यपाते प्रयोजयेत् । तच्च निकृष्टमध्यमोत्तमं भूयस्त्रिविधं भवति । तत्र चतुर्हस्तप्रमाणं निकृष्टं सार्धचतुर्हस्तप्रमाणं मध्यमं पञ्चहस्तप्रमाणं तूत्तमं भवति । तथा च

कलनायां चाद्यं द्वितीयं तृतीयं चेति त्रिधा । मध्ये द्यङ्गुलकलितमेकं स्यान्मध्यमादूर्ध्वं त्र्यङ्गुलकलितं द्वितीयं स्यान्मध्यात्पूर्वं षडङ्गुलकलितं स्थानकलनया तृतीयं स्यात् । तत्र एकं निकृष्टं त्र्यङ्गुलं मध्यमं षडुत्तमं कलनायाम् । तथा तोमरास्त्रस्य परिणाहः परः षडङ्गुलो भवति सार्धपञ्चाङ्गुलो मध्यमः पञ्चाङ्गुलः कनिष्ठ इति त्रयाणां देशानां त्रयश्छन्दाः ।

छन्द आख्येत्यर्थः ।

छन्दतया आवन्त्यो मागधो दाक्षिणात्यश्चेति । तत्रावन्त्यं यत्तोमरं ततः शाणसंस्थानं भवति मागधं तोमरं योक्त्रसंस्थानं भवति दाक्षिणात्यं तोमरं वृत्तं भवति ।

शाणः करपत्रम् । तेषां नामानि तद्देशतो वेदितव्यानि। दण्डस्तु सर्वायसमयस्ताम्रमयो वेणुमयश्चेति त्रिविधो वोच्छकालङ्कृत इति ।

इति तोमरलक्षणम् ।

अथ कुणपलक्षणम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

जमदग्निं प्रति भगवानुशना प्रोवाच ।

साधु पृष्टं कुणपानां विधानं यथोपदेशं कथयामि । शृणु, विंशत्यङ्गुलो दशाङ्गुलः षोडशाङ्गुलश्चेति श्रेष्ठमध्यमाधमत्वेन कुणपोऽङ्गुलमानेन त्रिविधा भवेत् एवं पलमानेन विंशतिपलः षोडशपलो द्वादशपलश्चेति बालयोग्यानामेतत्प्रमाणमुक्तम् । अबालानां तु कुणपः त्रिंशत्पलः श्रेष्ठः पञ्चविंशतिपलो मध्यमो विंशतिपलस्तु निकृष्टश्चतुर्विंशत्यङ्गुलः श्रेष्ठो द्वाविंशत्यङ्गुलो मध्यमः कनिष्ठस्तु विंशत्य-

गुल एव भवेत् । खेटकमपि कुणपस्य त्रिविधमुत्तमं द्वादशाङ्गुलं दशाङ्गुलं मध्यममष्टाङ्गुलं तु निकृष्टं बालानामेतत् खेटकम् । अ-बालानां तु निबोध । विंशत्यङ्गुलमुत्तममष्टादशाङ्गुलं मध्यमं षो-डशाङ्गुलं निकृष्टमिति । ऋजुकायो मन्यः सङ्कुचितकोणश्चेति त्रिविधा भवन्ति करणैः ।

मन्यः असमान इत्यर्थः ।

कुणपानां तु यानि गात्राणि तानि बलवन्ति निर्व्रणानि च कर्त्तव्यानि । तेषां मुखानि वेदितव्यानि चतुरस्रं कुसुमाग्रं व्रीहिवक्त्रं शिखराग्रं चेति। यः पीनाग्रो निर्व्रणो वलयाढ्यः सुजातो दृढ ऋज्वग्रः शुभशब्दालुः प्रियदर्शनश्चेति जातप्राणस्य पुरु-षस्य प्रशस्तः कुणपो भवतीति ।

इति कुणपलक्षणम् ।

अथ शक्तिलक्षणम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

जमदग्निं प्रति शुक्र उवाच ।

वत्स जमदग्ने शृणु यन्मां त्वं परिपृच्छसि । उत्तमा मध्य-मा कनिष्ठा चेति तिस्रः शक्तयो भवन्ति । तासां दण्डश्चतुर्विधो वैणवो दारुमयो दन्तमय आयसश्चेति । सुस्निग्धत्वं निर्व्रणत्वं व्र-णपूजितत्वं चेति दण्डगुणाः स्युस्तासु पञ्चहस्ता उत्तमा मध्यमा द्विवितस्तिहीना त्रिवितस्तिहीना त्वधमा भवन्ति । तासां क-क्षाद्वयोपघटितलक्षणमुभयतः फलद्वयं भवति । हस्तमात्रमतिती-क्ष्णं कायभेदनसमर्थमतिघनं सुदृढं तच्च निस्त्रिंशाकारं कार्यं सङ्क्षिप्तमध्यभागं भवति। मध्यफलमितराभ्यां कक्षाफलाभ्यां युक्तं श्रितं वा भवति। तच्च द्विविधं मूलयुक्तं मूलाश्रितमुखयुक्तं चेति ।

तच्च दण्डे पत्रभङ्गादिचित्रान्वितं नागबन्धैर्बध्नीयात् । अथोत्तमायाः शक्तेः फलाग्रेण शतपलवर्द्धितं गौरवं भवति । मध्यमायास्त्वशीतिपलं कनिष्ठायाः षष्टिपलमिति शक्तिलक्षणमुक्तमिति ।

इति शक्तिलक्षणम् ।

अथ चोत्थकलक्षणम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

जमदग्निं प्रति शुक्रः प्रोवाच ।

शृणु चोत्थकानां लक्षणम् । चोत्थकस्यार्थे दण्डमुपकल्पयेत् । तस्य ग्रहणविधिर्वक्ष्यते । नातिबालो न वृद्धो न कीटैः कर्शितो न छिन्नो न भिन्नो न सव्रणो न सगर्भाधानकाले नापि फलकाले न पुष्पकाले गृहीतः प्रोक्तद्रुमाणां मध्ये द्रुमोऽन्यतमः प्रशस्तो यः स्यात्तस्य दण्डस्तमेवंविधं द्रुममुक्तक्रमेण गृहीत्वा समाहितो नात्युष्णे नातिशीतले च देशे विन्यस्य विपर्यासेन संस्थाप्य द्रव्यं प्रशान्तो रक्षत्ततोऽग्निकर्मणि सुसमाहितं विधाय चतुरस्रं कृत्वा पुनरष्टास्रं षोडशास्रं च कृत्वा तप्तवर्णमयं कारयेत्समन्तादिति दण्डकल्पः । एतेनैव च विधिना सर्वान् प्रकल्पयेत् । दशहस्तो दण्डः श्रेष्ठो नवहस्तो मध्यमः कनिष्ठश्चाष्टहस्तो भवति । तस्य दण्डस्योभयोः पक्षयोः सम्यक्प्रयोजयेदागमानुरूपमयोमयमम्भोजकर्णिकासंस्थानं वृत्तं वा चतुरस्रं वा प्रमाणेन यथेष्टं फलद्वयम् । तथा हस्तमात्रप्रवेशेन प्रमाणतो द्वौ कोशौ स्यातां द्व्यङ्गुलहीनौ मध्यमस्य चतुरङ्गुलहीनौ कनिष्ठस्य । तेषां त्रयाणामपि मध्ये कल्पना भवति । चोत्थकानां पलमानं वक्ष्यते । तत्र पलानां शतमुत्तमस्य नवतिः पलानि मध्यमस्याशीतिपलान्यधमस्य भवन्तीति ।

इति चोत्थकलक्षणम् ।

अथ गदालक्षणम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

जमदग्निं प्रति शुक्र उवाच ।

गदालक्षणं वक्ष्यते। समाहितो निबोध। तत्र गदा पञ्चाशदङ्गुलायामा श्रेष्ठा चत्वारिंशदङ्गुलायामा मध्यमा त्रिंशदङ्गुलायामा निकृष्टा भवेदिति त्रिविधा गदा बुधैरुपदिष्टा। पलानां सहस्रमुत्तमायाः शतान्यष्टौ मध्यमायाः षट्शतानि कनिष्ठाया इति गदायाः त्रिविधं गौरवं भवति। सैव लक्षणलक्षिता गदा प्रपौत्रशास्त्रतो ग्रहीतव्यां। यस्तु बलदर्पितः समर्थगौरवो देव देववराधिष्ठितः स तां गृह्णाति। तस्य मुक्तस्य च दोषाः सम्भवेयुः। तथा या गदा लघीयसी भवति न सा सङ्ग्रामे युद्धविशारदैः प्रशस्यते। तस्मात्समा सर्वेषां प्रशस्ता भवति। या हि प्रतीचारे प्रहारे चारिकासु च सञ्चारमोक्षा सपेत्यभिधीयते। ऽयस्रा वृत्ताश्रिर्वा सुगात्रा व्रणरहिता सुविहिता प्रियदर्शना कर्त्तव्या। ग्रहो दशाङ्गुलायामो दशाङ्गुलपरिणाहश्च त्रयाणां पुरुषाणाम्। मूलतः सुद्रव्याणि पद्मगर्भोपमं पूर्णचन्द्रोपमं वा ग्रहमूलं चित्रज्ञैश्चित्रितं भवति। स्थूलाग्रा विशिष्टा चतुरस्रा मध्यमा तालमूलाकृतिर्निकृष्टा भवति। तप्तकाञ्चनपदै रजतपदैर्वा बहुचित्रितरूपैर्मूलमध्याग्रबन्धनैर्विचित्रीकृता गदा श्रेष्ठा भवति सर्वशास्त्रेषु। सा हि क्रियाविधौ वपुष्मत्वाद्दृढत्वाच्च सुखयोगा भवति। नानाचित्रैरलङ्कृता सर्वेभ्यः शस्त्रेभ्यश्चाक्षय्या। सा हि गदा शस्त्रज्ञैरायुधवरेत्यभिधीयते इति।

राजविजये,

पञ्चाशदङ्गुलो दण्डो दलेष्वर्काङ्गुला गदा।

दलानि षोडशैव स्युः कलशोऽङ्गुलिमात्रकः । इति ।

इति गदालक्षणम् ।

अथ कुन्तलक्षणम् ।

औशनसे धनुर्वेदे,

उक्ता कुन्तोत्पत्तिरनन्तरं कुन्तद्रव्यं वक्ष्यते । वेणुवेत्रतालचन्दनशिंशपासनखदिरदेवदारुश्चेति कुन्तस्य दण्डद्रव्याणि । तत्र दण्डः सप्तहस्तप्रमाणः श्रेष्ठः षड्भिर्हस्तैर्मध्यमः पञ्चहस्तश्च निकृष्टो भवति । लोहस्याकरौ द्वौ भवतः । एकं पुष्कलावर्त्तं द्वितीयं वीनोत्थितं चेति । तत्र वीनोत्थितं यल्लोहं तीक्ष्णम् । यत्तु पुष्कलावर्तकं तल्लोहं मृदु । तयोस्त्वियं परीक्षा यत्ताडितं नदति तत्तीक्ष्णम् । यन्निःशब्दं तन्मृदु । निपाते च यद्भज्यते तत् वीनोत्थितं तीक्ष्णम्, यन्नमति तत्पुष्कलावर्त्तं मृदु भवेत् । कुन्तस्य च फलं मृदुना लोहेन कर्त्तव्यं तीक्ष्णेन लोहेन धारा कार्या । तयोरलाभे शेषाणि लोहानि शोधयित्वा कुन्तफलं तैः कारयेत् तच्च सप्तपर्णशाकखर्ज्जूरीवेत्रकरवीरवेणुतालानाम् । केतक्यास्तु पत्राकारं कुशाग्रसन्निभं तथा कर्णसंस्थानं वा कर्त्तव्यम् । तच्च निर्व्रणं मनोदृष्टिहरं तीक्ष्णं शुभं च श्रेष्ठं च षोडशाङ्गुलायामं मध्यमं चतुर्दशाङ्गुलायाममधमं द्वादशाङ्गुलायामं भवति । त्र्यङ्गुलविस्तारं द्व्यङ्गुलविस्तारं च क्रमाद्भवति । द्वियवबाहुल्यं सार्द्धैकयवबाहुल्यमेकयवबाहुल्यं च । तत्र श्लोकाः—

वेण्वादिद्रुमजातीनां कार्यो दण्डः स च त्रिधा ।
सप्तषट्पञ्चहस्तोऽसावुत्तमो मध्यमोऽधमः ॥
तस्याकरौ च द्वौ स्यातां वीनपुष्कलावर्त्तकौ ।
तत्रैकस्तीक्ष्णलोहस्य द्वितीयो मृदुनस्तथा ॥

तत्फलं मृदुलोहेन धारां तीक्ष्णेन कारयेत् ।
सप्तपर्णादिपत्राणां समाकारं फलं भवेत् ॥
षोडशाङ्गुलमायामं द्व्यङ्गुलं चापि विस्तृतम् ।
यवद्वितयबाहुल्यं श्रेष्ठं कुन्तफलं भवेत् ॥
मध्यमाधमयोर्हानिर्द्व्यङ्गुलाधाङ्गुलेन च ।
आयामो विस्तृतो वत्स बाहुल्येन यथाक्रमम् ॥

सुगन्धत्वं सुरसत्वं सुवर्णत्वं व्रणपूजितत्वं छायापूजितत्वं चेति फलगुणाः । चम्पकोत्पलचन्दनागरुपत्रोशीरसुगन्धदाफलस्य गन्धसम्पत् । तया युक्तं फलं पूजितं भवति। वसागन्धि विण्मूत्रगन्धि मोत्रगन्धि दुर्गन्धि च निन्दितं भवति। मधुरं यच्चाम्लं यत्कषायं भवति तल्लक्ष्मीप्रवर्द्धनम् । यल्लवणं कटु तिक्तं तन्निन्दितं भवति। शब्दस्तु हिरण्यस्थालीशब्दवत् घण्टाशब्दवत्प्रशस्तः । भिन्नपात्रशब्दवद्भेरीशब्दवच्च शब्दो निन्दितो भवति । वैडूर्यचन्द्रसमानवर्णं नीलोत्पलसदृशवर्णं निर्मलाकाशसवर्णमतसीपुष्पनिभं वा कुन्तफलं श्रियं भर्तुर्ददाति । मधुकोशमषीसमानवर्णं सीसनीलोत्पलमक्षिकावर्णं च निन्दितं भवति । हंसशुकमयूरताम्रचूडषट्पदनन्द्यावर्त्तकूर्ममत्स्याः अन्ये च मङ्गलशंसिनः पदार्थाः कुन्तव्रणेषु यदि दृश्यन्ते तदा ते धर्मकामार्थसाधका निर्दिष्टाः । पाण्डुकोलूकवायसश्वगृध्रजम्बूकशृगालकृकलाशा अन्ये च निन्दिताः पदार्था दृश्यन्ते व्रणेषु ते दृष्टाः श्रियमपहरन्ति वत्सेति व्रणलक्षणम् । छाया वक्ष्यते । ध्वजपताकाचामरच्छत्रतोरणशिविकावेश्माङ्कुशवर्धमानभृङ्गारगजतुरङ्गा यस्मिन् कुन्तफले दृश्यन्ते धौतच्छायान्तरगताः स कुन्तः प्रशस्तस्तमपुण्यकृतो न लभन्ते ।

भृङ्गारः करकः ।

वानरकुररकुलर्क्षवृकसूकरमहिषवायसोलूका अन्ये च निन्दिता यदि कुन्ते स्युर्धौते व्यक्तास्तदा स कुन्तः श्रियं भुज्यमानामपि विनाशयेत् यस्तादृशं कुन्तं विभृयात् स वन्धं सद्यो लभेत् । माहिषीवृकव्याघ्रनखस्य शुक्तिचूर्णं चेति समभागानि कारयेत्। चूर्णितं कृत्वा तेन चूर्णेन फलं घर्षयेत्। घर्षितं कुन्तफलं निर्मलं भवति दुर्गन्धं न भवेत् । तथा मलेन न लिप्यते। तच्च चर्मकोशसमन्वितं समाहितं कारयेत् । नालिका निर्व्रणा सुदृढा पत्रायामेन अनुबन्धैश्च सुश्लिष्टैर्दृढैः सुवर्णमयै रजतमयैर्वा मणिरत्नालङ्कृतैर्नालिका कर्त्तव्या। तथा चोत्थकं कुन्तस्य कर्त्तव्यम्। नालिका सहजा वा नालिका चात्र श्लिष्टा कार्या । हरीतकीसदृशं तले बिल्वफलाकारं कपित्थफलसदृशं वा वृत्तमष्टास्रं वा कलशामलकाकारं चोत्थकसम्भवे सर्वोपस्करान्वितं कुन्तायुधं षष्टिपलं श्रेष्ठं पञ्चाशत्पलं मध्यमं चत्वारिंशत्पलं निकृष्टमिति प्रबलरिपुविनाशकं च कुन्तं कारयेत्। न तु स्वप्रमाणादधिकगौरवम्। यो हि स्वस्य बलमविदित्वा कुन्तमायुधमावहेत्सादी तस्याजीर्णमजानतः पुरुषस्येवातिभक्तमशनं कुन्तायुधं विषीभवतीति।

राजविजये,

एकादशकरः कुन्तो नवहस्तस्तु शर्बलः ।
सप्तहस्तो भवेद्भल्लः क्षेपणी पञ्चहस्तिकी ॥ इति ।

इति कुन्तलक्षणम् ।

अथ प्रसङ्गात्पताकादिलक्षणान्युच्यन्ते ।

राजविजये,

त्रिकोणा नवहस्ता च सैन्यस्था स्यात्पताकिका ।

गजस्थैकादशकरा सप्तहस्ता तथोपरि ॥
पञ्चहस्ता पदातीनां यष्टिः स्यात्तत्प्रमाणिका ।
श्वेतारुणा क्रमात्पीता कृष्णा वर्णचतुष्टये ।
नीलान्त्यजानां चित्रा तु पूर्ववर्णत्रये शुभा ॥ इति ।

इति पताकालक्षणम् ।

अथ दुन्दुभिलक्षणम् ।

राजविजये,
मूले वितस्तिर्निःसाणे सार्धहस्तं मुखं स्मृतम् ।
हस्तत्रयं समुत्सेधश्चतुरस्रस्त्रिलोहजः ॥
यमलैः कीलकैर्बद्धमावृतं सार्द्रचर्मणा ।
उष्ट्रस्थे वादनं द्वन्द्वेनाहतं युगपत् पृथक् ॥ इति ।

इति दुन्दुभिलक्षणम् ।

इति श्रीवीरमित्रोदये लक्षणप्रकाशे नानायुध-
लक्षणप्रकरणम् ।

अथ गजलक्षणप्रकरणम् ।

तत्र—

रिपुविजयः फलमेषां नागानां नागलक्षणोक्तानाम् ।
सञ्चरणसाहसनिरतस्य भवति नित्यं नरेन्द्रस्य ॥
साङ्ग्रामिका द्विपा राजन् सम्यग्लक्षणलक्षिताः ।
राज्ञा तथापि लक्षणवर्जितो वर्जनीयश्च ॥
सर्वलक्षणसम्पूर्णो यो भवेद्गज उत्तमः ।
सङ्ग्रामादिषु कार्येषु पार्थिवस्तं समारुहेत् ॥

इत्यादिबार्हस्पत्यसंहितावचनैः सुलक्षणगजैरेव रिपुविजयो भवतीत्यतो राजा लक्षणहीनं गजं विहाय सङ्ग्रामादिषु सुलक्षणमेव गजमारुहेदित्युक्तम् । तत्र च किंलक्षणोऽभिमत इति तल्लक्षणमुच्यते । तत्रादौ गजप्रशंसा उच्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

कुञ्जरा[1]ः परमा शोभा शिबिरस्य बलस्य च ।
आयत्तः कुञ्जरेष्वेव विजयः पृथिवीक्षिताम् ॥
शिबिरं गृहम् ।
तेषां समर्जने यत्नं पालने च भृगूत्तम ।
यथावन्नृपतिः कुर्याद्गन्धर्वाः कुञ्जरा मताः ॥
तावन्तश्च तथा धार्या यावतां पोषणं सुखम् ।
कर्त्तुं शक्यं न धार्यास्ते क्षुधिता दुःखितास्तथा ॥
दुःखितास्ते नृणां हन्युः कुलानि भृगुसत्तम ।
तस्मात्तेषां सुखं कार्यं यशःश्रीविजयप्रदम् ॥
सन्नद्धपुरुषारूढैः सुसन्नद्धैस्तुरङ्गमैः ।

अनल्पैरपि यत् युक्तं बलं परबलप्रणुत्।
तदेकस्यापि समरे कुञ्जरस्य विचर्मणः॥
न शक्येत मुखे स्थातुं वेगादापततो द्विज।
भिन्नानां राम सङ्घानां संहतानां च भेदनम्॥
एकः क्रुद्धो रणे कुर्यात्कुञ्जरः साधुचोदितः।
मदक्लिन्नकपोलस्य किञ्चिदञ्चितचक्षुषः॥
षट्पदाभोगगण्डस्य कः शोभां कथितुं क्षमः।
वेगेन धावमानस्य प्रसारितकरस्य च॥
कः समर्थः पुरः स्थातुं स्तब्धकर्णस्य दन्तिनः।
यस्य फूत्कारमात्रेण तुरङ्गमशतान्यपि॥
स्वारूढान्यपि वेगेन विद्रवन्ति दिशो दश॥
तत्सैन्यं कुञ्जरा यत्र स नृपो यस्य कुञ्जराः।
मूर्तिमान् विजयो नाम कुञ्जरा मदगर्विताः॥
सपक्षा देववाह्यास्ते मनुजानामपक्षकाः।
वाहनार्थं कृता राम स्वयमेव तु वेधसा॥

दृष्ट्वा पताकाभिरलङ्कृतं तु
नागेन्द्रसैन्यं प्रबलं यथाद्रिम्।
पतन्ति शीघ्रं हृदयान्यरीणां
तस्मात्प्रधानाः सततं करीन्द्राः॥ इति।

पालकाप्ये,

प्रत्यक्षदेवता नागा देवजात्या यतस्ततः।
स्वामिनश्च भवन्त्येते तस्मात्प्रोक्तास्तु भूमिदाः॥
राज्ञाऽऽरूढो गजो भाति गजस्थः शोभते नृपः।
उभयोरविशेषत्वाद्राज्ञामात्मसमा गजाः॥
क्षुधितास्तृषिताश्चापि व्यापत्सु महतीषु च।

न त्यजन्ति नृपं यस्माद्बान्धवास्तेन वारणाः ॥
पुत्रदारात्मसन्देहे सन्धौ चैवात्र भूभृताम् ।
विनये ऋषिभिस्तुल्याः क्रुद्धा नागास्तु राक्षसाः ॥
निस्त्रिंशादधिकत्वाच्च शस्त्रं नागा महीपतेः ।
भूपं युद्ध्यन्ति रक्षन्ति वहन्ति रणमूर्द्धनि ॥

भूपं रणमूर्द्धनि वहन्ति रक्षन्तीति सम्बन्धः ।

प्राणाँस्त्यजन्ति कृच्छ्रेण श्रेष्ठाङ्गास्तेन वारणाः ।
प्राकारगोपुराट्टालकपाटोच्चाटनादिषु ॥
भञ्जने मर्दने चैव नागा वज्रोपमाः स्मृताः ।
स्वसैन्यं परिरक्षन्ति परसैन्यविमर्दनाः ॥
घटाभिरन्विता नागाः प्राकारा इव दुर्जयाः ।
सहसैवागतं सैन्यं घटास्था वारणाः पुनः ॥

घटा गजसमूहः ।

दर्पतः प्रतिरुन्धन्ति सेतुबन्ध इवार्णवम् ।
सहसोत्पतिते कार्ये नागारूढो महीपतिः ॥
रणाङ्गं विजयं कुर्यादेकश्च विजयः कृतः ।
शरजालाञ्चितमुखः कोऽन्यः शक्तः परं गजात् ॥
हन्तुं प्राकारमुन्मथ्य रथाश्वनरकुञ्जरम् ।
एकशक्तिप्रहारेण म्रियतेऽश्वो नरोऽपि च ॥
सहेच्छक्तिप्रहाराणां शतं युद्धेषु वारणः ।
मोक्षात्परा गतिर्नास्ति नास्ति वेदात्परा स्मृतिः ॥
नास्ति कृष्णात्परं भूतं नास्ति यानं गजात्परम् ।
पृथिव्या भूषणं मेरुः शर्वर्या भूषणं शशी ॥
नराणां भूषणं विद्या सैन्यानां भूषणं गजः ।
तत्सौख्यं किल तद्राज्यं धार्मिको यत्र पार्थिवः ॥

तन्मित्रं यत्र विश्वासस्तत्सैन्यं यत्र कुञ्जराः ।
शीलात्तु शोभते रूपं वारिभ्यः शोभते कुलम् ॥
कुलं जनपदः ।
पुष्पितं शोभतेऽरण्यं शोभते सगजं बलम् ।
नासौ पुमान् यस्य हिता न भार्या
नासौ नृपो यस्य शुभा न नागाः ।
यद्वद्वनमसिंहं तु यद्वद्राष्ट्रमपार्थिवम् ।
यद्वत् शौर्यमशस्त्रं तु तद्वत्सैन्यमकुञ्जरम् ॥
यतः सत्यं ततो धर्मो यतो धर्मस्ततः फलम् ।
यतो रूपं ततः शीलं यतो नागस्ततो जयः ॥
खड्गतोमरचक्रैस्तु नागस्कन्धहता नराः ।
क्षणात्स्वर्गं तु गच्छन्ति तस्मात्स्वर्गोपमा गजाः ॥
प्रासादासनशय्यासु निषण्णां शिविकासु च ।
वहन्ति प्रमदां राजन्नुद्यानेषु सरस्सु च ॥
क्रीडासु च नरेन्द्राणां जले पुष्पितपङ्कजे ।
स्नपयन्ति गजा हस्तैर्लग्नपुष्करपुष्करैः ॥
पुष्करः कराग्रम् । पुष्करं कमलम् ।
स्त्रियोऽवतारयन्त्येते मृन्मया इव निश्चलाः ।
नास्ति हस्तिसमो बन्धुर्नास्ति हस्तिसमो रिपुः ॥
नास्ति हस्तिसमः कायो नास्ति हस्तिसमो बली ।
वारणेषु तु सामर्थ्यं विशेषेणेह दृश्यते ॥
त्रयाणामपि सैन्यानां विद्यन्ते नैव ते गुणाः ।
दृश्यन्ते ये सदा राजन् हितेष्वपि च बन्धुषु ॥
चन्द्रहीना यथा रात्रिः सस्यहीना यथा मही ।
नागहीना तथा सैन्या विस्तीर्णापि न शोभते ॥

ये चैवान्ये च बहवो वारणानां गुणाः स्मृताः।
तस्मात्प्रयत्नाद्रक्षेत्तु स्वपुत्रानिव नित्यशः॥
तेषाममितसत्त्वानां कर्त्तव्यमनुपालनम्। इति।

इति गजप्रशंसा।

अथ गजोत्पत्तिः।

पालकाप्ये,

पुरा हि वारणा राजन् कामगाः कामरूपिणः।
चरन्ति मानुषे लोके देवलोके च पार्थिव॥
अथोत्तरे हिमवति महान्न्यग्रोधपादपः।
द्वियोजनशतं राजन्नुच्छ्रितस्तद्वदायतः॥
ऋषिर्दीर्घतमा नाम तस्यासीत्स परिग्रहः।
न्यग्रोधं ते कदाचित्तु समाजग्मुरनेकधा॥
निपेतुस्तस्य शाखायां सर्वे ते सहिता गजाः।
अतिभारेण तेषां तु सा शाखा शतयोजना॥
विदारयन्ती तं देशं निपपात महीतले।
ते चापि वारणाः सर्वे शाखामन्यां समाश्रिताः॥
ततः कोपसमाविष्टस्तान् गजानृषिरब्रवीत्।
मददर्पोच्छ्रयाद्यस्मान्मम भग्नः परिग्रहः॥
विमुक्ताः कामचारेण भविष्यथ न संशयः।
नराणां वाहनत्वं च तस्मात्प्राप्स्यथ वारणाः॥
अथान्तरिक्षान्महती वाणी राजन् विनिर्गता।
यैः क्षयं दानवा नीतास्तान् हित्वा मुनिसत्तम॥
वाणीं श्रुत्वा शुभामेतामेवमस्त्विति सोऽब्रवीत्।
अथ ते वारणाः श्रुत्वा शापमात्मापराधजम्॥
परं दैन्यमुपागम्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे।

अथ तान् पूर्वमेवाह ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
त्यजध्वं वारणाः शोकं न हि शापो मदन्यथा ।
कर्त्तुं यत्नेन मुनिना वचनं समुदाहृतम् ॥
एतद्वाक्यं ततः श्रुत्वा प्रत्यूचुस्ते दिशां गजाः ।
अस्माकमन्वयानां तु गजानां ग्रामवासिनाम् ॥
रोगाः प्रादुर्भविष्यन्ति विषमाभ्यशनादिभिः ।
दिग्गजानां वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच पितामहः ॥
न विषादे मनः कार्यं व्यस्तं प्रति मतङ्गजाः ।
उत्पत्स्यते चिरेणाथ गजबन्धुर्महामुनिः ॥
आयुर्वेदस्य विज्ञाता मत्कृतस्य भविष्यति ।
तेषां रोगान् समुत्पन्नान् हरिष्यत्यौषधीबलात् ॥
एवमुक्त्वा तु दिङ्गागान् विससर्ज यथादिशम् ।
ततस्ते प्रययुः स्थानं स्वं स्वमैरावतादयः ॥
दिग्वारणान्वयास्ते तु लोकं मानुषमाश्रिताः ।
विचरन्ति महीं कृत्स्नां पद्भिः सागरमेखलाम् ॥
शतधा यूथसङ्ख्याभिः प्रवृद्धाश्च सहस्रशः ।
राजन् हिमवतः पार्श्वे महर्षिः सामगायनः ॥
सागरं प्रति लौहित्यं तपस्तीव्रमतप्यत ।
तस्याश्रमपदाभ्याशमाजगाम यदृच्छया ॥
स वृद्धबालं सुमहत् गजयूथं सयूथपम् ।
तं स्वप्ने धर्षयामास यक्षिणी कामरूपिणी ॥
का त्वियं शयनात्तूर्णमुत्थितः स व्यचिन्तयत् ।
आश्रमादभितः क्रम्य मुनिर्मूत्रं चकार सः ॥
तस्य मूत्रेण संसृष्टं तत्रैवेन्द्रियमस्रवत् ।
प्रविष्टमात्रे निलयं तास्मिँस्तु मुनिसत्तमे ॥

अथाजगाम तं देशं गजयूथं सयूथम् ।
दैवात्करेणुसंयुक्तं तत्र तद्रेतसान्वितम् ॥
अपिबद्धस्तिनी मूत्रं ततो गर्भमधत्त सा ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत् ॥
कथं करेणुस्तच्छुक्रं पीत्वा गर्भमधत्त सा ।
को हेतुः करणं किंवा भगवन् वक्तुमर्हसि ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
शृणु सर्वं महाराज शुक्रं पीतवती च सा ॥
गर्भवती यदर्थं च सा शुक्रेण च हस्तिनी ।
ब्रह्मणा विहिता मूर्ती रुचिरा नामदेवता ॥
आदिकाले प्रजासर्गे विजित्य भगवान् प्रभुः ।
देवानां मानुषाणां च गन्धर्वाणां च रक्षसाम् ॥
गृहीत्वाऽसौ सृजंस्तेजः स्वयं स्वायम्भवीमिव ।
तां दृष्ट्वा रुचिरां देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥
इत्यूचुरमृतं प्राप्य विस्मयं सर्वपारगाः ।
रुचिरेत्यभिविख्याता लोकेषु भविता त्रिषु ॥
अचिन्तयित्वा सा देवान् प्रजापतिपुरोगमान् ।
यौवनस्यैव गर्वाद्वा केवलं लीलयापि वा ॥
तत्रैवं मुनिभिः ख्याता कीर्त्यमाना ययौ तदा ।
तां रुष्टो भगवान् ब्रह्मा शशाप वसुधाधिप ॥
भविष्यासि करेणुस्त्वं कदाचिद्वसुधातले ।

रुचिरोवाच ।

मम शापवशात्प्राप्तिं ब्रूहि नाथ क्षितौ तदा ।
इत्युक्त्वा ब्रह्मणः सा तु पादयोरपतत्तदा ॥
तामुवाचाश्रुपूर्णाक्षीं प्रमदां प्रमदां शुभाम् ।

करेणुभावो मेदिन्यां मतङ्गात्ते भविष्यति ॥
प्रसूय भार्गवाख्याते वसुवंशे च कन्यकाः ।
भविष्यासि तदा भद्रे पुनः शापवशाद्वशा ॥
प्राप्तशापा वसुकुले जन्म कामयते तदा ।
उपायं चिन्तयत्यत्र जन्मार्थं पश्चिमां गता ॥
महर्षेर्भार्गवस्याथ वृक्षव्यालनिषेवितम् ।
आश्रमं मुनिभिः श्रेष्ठैः शोभितं ब्रह्मनिःस्वनैः ॥
ब्रह्मसद्मनिभं चित्रं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ।
शैलराजस्य पार्ष्णिस्थं मणिराजिविराजितम् ॥
अप्सरोभिः समाकीर्णं किन्नरीगीतनादितम् ।
आकुलं यज्ञधूमैश्च स्वाध्यायस्वरसंयुतैः ॥
पावकादित्यसङ्काशैरशोकस्तबकैरपि ।
शोभितं वृक्षखण्डैश्च नीलधाराधरोपमैः ॥
कमलोत्पलनद्धैश्च सरोभिरुपशोभितम् ।
ददर्श तत्र धीमन्तं पावकोपमतेजसम् ॥
सुवर्णस्तम्भवर्ष्माणं जटामुकुटधारिणम् ।
तं मेरुशिखराकारं श्रिया विगतकल्मषम् ॥
उवाच वदतां श्रेष्ठं कृत्वा मूर्द्धनि चाञ्जलिम् ।
ऋषीणां भार्गवश्रेष्ठ क्रोधस्यान्तं कदा भवेत् ॥
इत्युक्त्वा ब्रह्मणस्तस्य साऽपतत्पादयोस्तदा ।
मा भैषीः केन वित्रस्ता कलुषा वा शुभानने ॥
तामुवाच महाप्राज्ञो ह्यवस्थां चिन्तयंस्तदा ।
ददर्श सर्वं निर्वृत्तं दिव्यचक्षुःसमन्वितः ॥
वसूनामुत्तमे वंशे जननं ते भविष्यति ।
तत्र वर्षसहस्रं तु नीत्वा शापमवाप्स्यसि ॥

एतत्ते कथितं राजन् पुनश्चेदं निगद्यते । इति ।
विष्णुधर्मोत्तरे,

मार्कण्डेय उवाच ।

पुलहस्य प्रजासर्गं श्रुत्वा गन्धर्वसत्तमः ।
भूयः पप्रच्छ तं विप्रं गजोत्पत्तिं सुविस्तरात् ॥

शैलूष उवाच ।

कुञ्जराणां समुत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामि विस्तरात् ।
कुञ्जरा हि महाभागा भृशं च दयिता मम ॥

नारायण उवाच ।

यदा प्रसूता मार्त्तण्डमदितिर्भास्करारणिः ।
तदा तदण्डमुद्धाट्य दृष्टवान् कश्यपः स्वयम् ॥
तेजोऽधिकत्वादण्डस्थं नापश्यत यदा शिशुम् ।
उवाच देव्या अण्डेऽस्मिन् किमसौ बालको मृतः ॥
ततः सभासः सकलं तेजसा भासयन् जगत् ।
तेन मार्त्तण्डनाथस्य कथिता द्विजसत्तमैः ॥
ततस्त्वण्डकपाले द्वे गृहीत्वा तु प्रजापतिः ।
पृथक्पृथगवस्थाप्य रथन्तरमगायत ॥
रथन्तरं साम ।
मनुः प्रवेशयामास इडायास्ताविडेप्सया ।
उदरे पुलहात्तेन जनयामास सा गजान् ॥
अष्टौ महाबलान् नागान् तेषां नामानि मे शृणु ।
ऐरावतस्तथा पद्मः पुष्पदन्तश्च वामनः ॥
सुप्रतीकोऽञ्जनो नीलः कुमुदश्च मतङ्गजाः ।
शक्राद्यानां दिगीशानां यथासङ्ख्येन वाहनाः ॥
चत्वारो जातयस्तेषामेकैकस्यान्वये स्मृताः ।

भद्रा मन्दा मृगा चैव सङ्कीर्णा च नराधिप ॥ इति।

इति गजोत्पत्तिः।

अथ गजजातिनिर्देशः।

तत्र गजा भद्रमन्दमृगमिश्रजातिभेदेन चतुर्विधा जायन्ते।

तदुक्तम्—

पराशरसंहितायाम्,

तत्र जातयश्चतस्रो भवन्ति। भद्रा मन्दा मृगा मिश्रा चेति।

तथा च,

भद्रो मन्दो मृगो मिश्रश्चतुर्द्धा जायते गजः। इति।

विष्णुधर्मोत्तरे,

ऐरावताद्यष्टौ दिग्गजाननुक्रम्य--

चत्वारो जातयस्तेषामेकैकस्यान्वये स्मृताः।
भद्रा मन्दा मृगा चैव सङ्कीर्णा च नराधिप ॥ इति।

एतासामुत्तममध्यमकनिष्ठत्वमपि स्मर्यते—

तत्रैव,

भद्रा तेषां भवेच्छ्रेष्ठा मन्दा मध्या कनीयसी।
मृगा ज्ञेया च बाहुल्यात्सङ्कीर्णा पार्थिवोत्तम ॥ इति।

पराशरसंहितायामपि,

भद्रा श्रेष्ठा भवेत्तासां मन्दा मध्या कनीयसी।
मृगा मिश्राधिकैर्ज्ञेया गुणदोषैः समासतः ॥ इति।

इति गजजातिनिर्देशः।

अथ भद्रादिगजलक्षणम्।

तत्र भद्रगजलक्षणमुक्तम्—

विष्णुधर्मोत्तरे,

व्यूढोच्चमस्तकोऽस्वच्छपृथ्वायतमुखाङ्गुलिः।

उदग्रश्चोग्रसत्त्वश्च समसाध्यो महाकरः ॥
ताम्रताल्वीक्षणः स्निग्धः सहिष्णुः स्वासनस्तथा ।
अन्वर्थवेदी बलवान् भद्रो ज्ञेयो मतङ्गजः ॥ इति ।

व्यूढोच्चमस्तकः विपुलोच्चशिराः । उदग्र उच्चः । अन्वर्थवेदी सङ्केताभिज्ञः ।

पालकाप्ये,

प्रतिमाने[1] सुविपुलश्चारुपृष्ठायताननः ।
मुखे सुराभिनिःश्वासस्ताम्रजिह्वौष्ठतालुकः ॥
तथाऽस्य तुल्यसंस्थानौ दन्तौ शुभ्रौ विशेषतः ।
मधुपिङ्गलनेत्रश्च महाकायो महाबलः ॥
पुरस्तादुच्छ्रितश्चापि पश्चादवनतोऽपि यः ।
धनुर्विनतवंशश्च समपादतलः शुभः ॥
विंशत्या च नखैर्युक्तो योऽष्टादशभिरेव च ।
विद्युद्दावाग्निसिंहेभ्यो न बिभेत्यङ्कुशादपि ॥
अन्वर्थवेदी शूरश्च क्षमावान्न च कर्कशः ।
कल्याणमेधास्तेजस्वी स भद्रः परिकीर्त्तितः ॥ इति ।

पराशरसंहितायाम्,

तत्र भद्रजातिश्चारुपृष्ठायतमुखो व्यूढोच्चमस्तक उदग्रोग्रसत्त्वोऽनुवृत्तकरः श्रोता दीर्घपुष्कराङ्गुलिवालधिर्महामन्योरोग्रीवः स्थूलमेढ्रोदरस्ताम्रतालुजिह्वौष्ठः सुपार्श्वः स्निग्धः सवर्णमृदुरोमा कूर्मपादतलास्थितिः पृथ्वासनः सुच्छविः सूक्ष्मबिन्दुचित्रो बह्वणुरोमोपचितश्रोत्रः सुनखो धनुःपृष्ठवंशो मधुवर्णवान् यूथाभिरक्षिता सहिष्णुरन्वर्थवेदी बलवान् कामातुरो मृदुनोपा-

---

१ वाहित्थस्याधोभागे दन्तयोर्मध्यं प्रतिमानम् । अधः कुम्भस्य वाहित्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत् । इत्यमरः ।

येन साध्य आशूपदेशग्राही च भवतीति ।

अनुवृत्तकरः अनुक्रमेण वृत्तशुण्डादण्डः । मन्या कन्धरा ।
चित्रत्वं बाहुशिरसोरन्तर्मणिगणं तथा ।
दन्तयोर्मधुवर्णत्वं नेत्रयोर्मधुपिङ्गता ॥
आसनस्य[1] पृथुत्वं च पूर्णता कुक्षिपार्श्वयोः ।
पृथुत्वं पृष्ठभागस्य घनत्वं समसान्धिता ॥
स्निग्धच्छायात्वमायामपरिणाहोच्छ्रयौ तथा ॥
सश्रीकत्वं गुरुत्वं च कायस्यैते गुणाः स्मृताः ।
इत्यादिवचनैः शरीरस्यैते गुणा उक्ताः ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णो दृश्यते न मतङ्गजः ।
इत्यनेन च सुलक्षणसम्पूर्णावयवगजस्य दुर्लभत्वमुक्तम् । अतः शरीरगतगुणज्ञानार्थं कानिचिदङ्गलक्षणान्युच्यन्ते । तत्र बार्हस्पत्यसंहितायां भद्रगजलक्षणमुपक्रम्य—

हीनं कृष्णं च कल्माषं पुष्करं न प्रशस्यते ।
सम्पूर्णं मांसलं रक्तं सुकुमारं शुभं स्मृतम् ॥
त्र्यङ्गुलं तु भेवद्धीनं हीनं पतिविनाशनम् ।
कृष्णं भर्त्तुर्विरोधाय कल्माषं भर्तृरोगदम् ॥
सम्पूर्णं राज्यदं भर्त्तुः पुष्करं चतुरङ्गुलम् ।
सौभाग्यं मांसलं कुर्यात्सुकुमारं तथार्थदम् ॥
रक्तपद्मदलच्छायं तथा मिष्टान्नपानदम् ।
अतः परं शुभे ज्ञेये स्रोतसी पाटलोदरे ॥
स्रोतसी तालुमध्यगतौ प्रदेशौ ।
पञ्चाङ्गुलप्रमाणेन वर्त्तुलत्वेन चार्थदे ।
अतो मृदु च ताम्रं च करनालं सुखप्रदम् ॥

---

१ स्कन्धप्रदेशस्य । आसनं स्कन्धदेशः स्यात् इत्यमरः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि क्रमेण करलक्षणम् ।
न करादीर्घमिच्छन्ति वालधिं शास्त्रपण्डिताः ॥
न वालधिसमं हस्तं नातिदीर्घं क्रमायतम् ।
न तनुं नातिकायं च न रूक्षं न कृतव्रणम् ॥
नाक्रमेण कृतोत्सेधं न हीनं दशनान्तरे ।
न ह्रस्वाङ्गुलिसंयुक्तं नातिसङ्कटपुष्करम् ॥
एतल्लक्षणसंयुक्तं करं शंसन्ति कोविदाः ।
वालधिस्तु समो हीनः समो वा दन्तिदुःखदः ॥
समः, करेणेत्यनुषङ्गः ।
अतिदीर्घो भवेद्भर्त्तुरायुर्नाशकरः करः ।
तनुर्व्याधिकरो भर्त्तुरतिकायोऽर्थनाशनः ॥
रूक्षो व्याधिव्रणं कुर्याद्यातुर्व्रणकृतो व्यथाम् ।
प्रतिलोमेन च स्थूलो गजस्य सुखनाशनः ॥
असमञ्जसहीनश्च असमञ्जसवर्त्तुलः ।
दुःखशोकभयायासकर्ता भवति नित्यशः ॥
दशनान्तरहीनश्च जायते दन्तरोगकृत् ।
कथितं पूर्वमेवैतत्पुष्कराङ्गुलिलक्षणम् ॥
अतो मया ते कथितं साम्प्रतं करलक्षणम् ।
निर्वलिर्दीर्घरोमा च क्रमवृत्तान्तसंयुतः ॥
अणुबिन्दुविचित्रश्च दैर्घ्ये नृप शताङ्गुलः ।
वाहित्थपुष्करं यावदायामो जात्यपेक्षया ॥
अरत्नित्रयनाशश्च हीनो हीनतरः क्रमात् ।
युक्तस्त्वनेन मानेन करः पूज्यतमो भवेत् ॥
निर्वलीकश्च सौभाग्यं दीर्घरोमार्थदः स्मृतः ।
क्रमवृत्तो जयं कुर्यादणुबिन्दुयुतो धनम् ॥

सुप्रमाणो भवेद्राज्ञः शक्त्यायुःपरिवर्धनः ।
आनाहवांश्च सततं राज्यस्फीतिकरो भवेत् ॥
करस्य कीर्त्तितं ह्येतल्लक्षणं शुभसंज्ञितम् ।
अतः परं प्रक्ष्यामि लक्षणं दन्तवेष्टयोः ॥
कचहीनावतिस्थूलौ शिथिलौ विषमौ तथा ।
दन्तवेष्टौ सदा भर्त्तुः प्रमाणाभ्यामसौख्यदौ ॥
दन्तमूले सुसम्बद्धौ सकचौ किञ्चिदुन्नतौ ।
दन्तवेष्टौ सदा भर्तुर्वृद्धिदौ परिकीर्तितौ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं तु विषाणयोः ।
विषाणयोः दन्तयोः ।
व्यस्तता सङ्कटत्वं च तनुता भस्मशुभ्रता ॥
वक्रत्वं ह्रस्वता चैव धूसरत्वं च रूक्षता ।
मृदुताऽधोगतित्वं च हीनता मूलमध्ययोः ॥
सर्पच्छत्रककान्तित्वं दोषास्त्वेते चतुर्दश ।
प्रान्तयोः स्थूलता चैव दीर्घता चातिमात्रयोः ॥
दन्तास्त्वेते समाख्याताः फलं चैषां निबोध मे ।
व्यस्तौ च सङ्कटौ दन्तौ महाहानिकरौ तु तौ ॥
दान्तिनस्तनुतायुक्तौ व्याधिदौ परिकीर्तितौ ।
भस्मशुभ्रौ तथा भर्त्तुर्महाक्लेशकरौ मतौ ॥
वक्रावर्थविनाशाय ह्रस्वौ च परिकीर्त्तितौ ।
धूसरौ रूक्षतायुक्तौ गजस्यायुर्विनाशनौ ॥
मृदुत्वयुक्तौ नागस्य शल्यव्रणकरौ मतौ ।
स्थूलावधोगतित्वं च हीनत्वं मूलमध्ययोः ॥
सर्पच्छत्रककान्तित्वं दन्तयोर्दुःखदं मतम् ।
अतिदीर्घौ तथा दन्तौ भर्तुर्यातुश्च दुःखदौ ॥

अशुभं लक्षणं ह्येतद्दन्तयोः कथितं मया ।
शुभं च साम्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ॥
स्निग्धौ समौ सुनिष्क्रान्तौ सम्पूर्णौ व्रणवर्जितौ ।
मुकुलाग्रौ दृढौ वापि ताम्रचूडाहलोपमौ ॥
दक्षिणाभ्युन्नतौ किञ्चित् मृणालकुमुदप्रभौ ।
दुग्धकुन्ददलच्छायौ हेमचम्पकपिञ्जरौ ॥
मधुपिङ्गौ घृतच्छायौ पीयूषसदृशप्रभौ ।
केतकीकुसुमाभौ च मृगाङ्ककिरणप्रभौ ॥
अध्यर्द्धारत्निमानौ च तदर्धानाहसंयुतौ ।

अध्यर्धारत्निमानौ सार्धारत्निदीर्घौ । तदर्धानाहसंयुतौ पादोनारत्निपरिमितसूत्रगर्भस्थूलौ । अरत्निलक्षणं च पूर्वोक्तमानलक्षणादवगन्तव्यम् ।

अमीभिर्लक्षणैर्युक्तौ दन्तौ नागस्य संमतौ ।
स्निग्धौ धनप्रदौ भर्त्तुरायुषश्च करौ समौ ॥
अरिघ्नौ तु सुनिष्क्रान्तौ सम्पूर्णौ राज्यदौ मतौ ।
निर्व्रणौ राज्यलाभाय मुकुलाग्रौ जयप्रदौ ॥
दृढौ रोगविनशाय ताम्रचूडाहलोपमौ ।
अरिराज्यविनाशाय कीर्त्तितौ शास्त्रपण्डितैः ॥
दक्षिणाभ्युन्नतौ भर्त्तुः कीर्त्तिसौभाग्यकारकौ ।
मृणालकुमुदच्छायौ सुभिक्षारोग्यकारकौ ॥
हेमचम्पकसङ्काशौ वस्त्राभरणदौ स्मृतौ ।
कुरुतो मधुपिङ्गौ च निःसपत्नं महीतले ॥
पशुलाभकरौ ज्ञेयौ घृतपीयूषसन्निभौ ।
केतकीकुसुमाभौ च भर्त्तुर्वंशविवर्द्धनौ ॥
अध्यर्द्धारत्निकौ दन्तौ सुतभृत्यजयप्रदौ ।

आनाहमानसंयुक्तौ सदा स्फीतिकरौ मतौ ॥
दुग्धकुन्ददलच्छायौ पीयूषसदृशप्रभौ ।
चन्द्रांशुसन्निभौ दन्तौ सर्वसौख्यप्रदायकौ ॥
इदं शुभकरं राजन् दन्तयोर्लक्षणं मतम् ।

अत्र—

कुरुतो मधुपिङ्गौ च निःसपत्नं महीतले ।

इति पूर्वमुक्तम् । तत्र मधुपिङ्गलक्षणमुक्तम्—

तत्रैव,

शूलं चन्द्रांशुशुभ्रं स्याच्चक्रं च ज्वलनप्रभम् ।
वज्रं काञ्चनसङ्काशं कालदण्डः स्फुलिङ्गकः ॥
अग्निकणसदृशः कालदण्डः ।
एतेषां च समायोगे दन्तानां मधुपिङ्गता ।
जाता गजविषाणानामतो मधुनिभाः शुभाः ॥
छायापञ्चकमेतद्धि दन्तयोस्तु शुभं स्मृतम् ।
भद्रजातिगजस्यैतन्मन्दस्य मृगमिश्रयोः ॥
घृतपीयूषशङ्खेन्दुकेतकीछाविपञ्चकम् ।
एवं जातित्रयस्यापि सामान्यं शोभनं मतम् ॥
कपोतधूमभस्मास्थिसर्पच्छत्रकसन्निभा ।
दन्तयोस्त्वशुभा राजन् छाया पञ्चविधा अपि ॥
अध्यर्धारात्निका राजन् प्रमाणं दन्तयोः शुभम् ।
युद्धकर्माणि नागानां प्रयोजनकरं भवेत् ॥
अस्मात्प्रमाणाद्दीर्घा ये ह्रस्वा ये च नराधिप ।
प्रतिनागप्रभेदेषु न ते दन्तास्तु पूजिताः ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि नेत्रयोरपि लक्षणम् ।
मार्जारनकुलक्रौञ्चशाखामृगनिभेक्षणान् ॥

सर्वदोषकरान् राजन् दूरेण परिवर्जयेत् ।
स्निग्धे मधुनिभे दीप्ते कलविङ्काक्षिसन्निभे ॥
रक्तपद्मदलच्छाये पद्मरागमणिप्रभे ।
निर्धूमाग्निशिखाकारे इन्द्रनीलसमप्रभे ॥
सौम्यदृष्टिसमायुक्ते त्र्यङ्गुले लोचने शुभे ।
स्निग्धे वृद्धिकरे भर्तुर्मधुपिङ्गे जयप्रदे ॥
दीप्ते दीप्तिकरे चैव प्रतापतपने यथा ।
कलविङ्काक्षिरूपे च धनधान्यविवर्द्धने ॥
चामीकरकरे नित्यं रक्तपद्मदलप्रभे ।
पद्मरागनिभे चैव रत्नालङ्कारकारके ॥
निर्धूमाग्निशिखाकारे प्रतिपक्षक्षयङ्करे ।
इन्द्रनीलनिभे नेत्रे सर्वसौख्यप्रदायके ॥
मानयुक्ते च सौम्ये च लोचने बलवर्द्धने ।
अक्षिकूटकटोद्देशौ निम्नौ राज्यविनाशनौ ॥
सम्पूर्णौ च बलोत्साहमदवृद्धिकरौ मतौ ।
दन्तोद्गमे भवेन्नित्यं तालुकं षोडशाङ्गुलम् ॥
षडङ्गुलं पृथुत्वेन वंशमध्यगतं भवेत् ।
तथा शुभाशुभं चैव लक्षणज्ञैः प्रकीर्तितम् ॥
कृसरं परिदग्धं च कृष्णं कल्माषमेव च ।
चतुर्विधमनिष्टं स्याद्यथावदभिधीयते ॥
कृष्णं मषीसमं ज्ञेयं कल्माषं कृष्णलोहितम् ।
मांसलं धूम्रवर्णं च परिदग्धं प्रकीर्तितम् ॥
कृसरं च तिलच्छायं कथितं शास्त्रवेदिभिः ।
गर्भस्थस्य यदा पित्तं जायते तालुके भृशम् ॥
कृष्णतालुस्तदा नागो जायते पापलक्षणः ।

व्याधिभिः पीड्यते नित्यं वातपित्तकफोद्भवैः ॥
तृतीयां वा चतुर्थीं वा दशां प्राप्य विनश्यति ।
सङ्ग्रामे वा पलायेत बहुशस्त्रकृतव्रणः ॥
शस्त्रप्रघातपूर्णाङ्गः कृतान्तभवनं व्रजेत् ।
वातपित्तकफा यस्य चयं कुर्वन्ति तालुके ॥
गर्भस्थस्यैव कल्माषतालुकं तस्य जायते ।
कृष्णतालुनि ये दोषा रक्ते ये च गुणाः स्मृताः ॥
कल्माषतालुनस्ते तु भवन्ति च द्वयोरपि ।
रक्तच्छायं यदा वंशे पार्श्वयोस्त्वसितं भवेत् ॥
तदा मध्यफलं ज्ञेयं गुणदोषसमाश्रयात् ।
यदा वंशे च कृष्णं स्यात्पार्श्वयोस्ताम्रता भवेत् ॥
भर्त्तुरुद्वेगजनकं कल्माषं तालुकं तथा ।
किञ्चित्पित्तेन यत्तालु परिदग्धं तु जायते ॥
नागस्याधोरणस्यापि बलक्षयकरं हि तत् ।
आधोरणो हस्तिपकः ।
कूसरं च यदा तालु पित्तोत्कर्षसमुद्भवम् ।
महामात्रविनाशाय वारणस्योपजायते ॥
महामात्रो हस्तिपकः ।
कृष्णतालोरपि यदा दक्षिणावर्त्तनं भवेत् ।
दृश्यते नित्यमेवं हि तदाऽसौ दोषवर्जितः ॥
यथा गृह्णाति रागेण दोषान् लोकः समाहितः ।
गुणान् करोति हृदये न तथा कथितानपि ॥
दोषघ्नं लक्षणं शस्तं यदाचार्यैरुदाहृतम् ।
तत्तथैवावगन्तव्यं नान्यथा ऋषिभाषितम् ॥
एवं जिह्वापि मन्तव्या तालुनः समलक्षणा ।

अरत्निमात्रा दैर्घ्येण विस्तारेऽष्टाङ्गुला मता ॥
अशुभं लक्षणं ह्येतत्तालुकस्य मयोदितम् ।
शुभं च साम्प्रतं वक्ष्ये लक्षणं शृणु चानघ ॥
रक्तं श्वेतं च पीतं च कषायं तालुकं शुभम् ।
रक्तं वृद्धिकरं भर्त्तुस्तथा चायुर्विवर्द्धनम् ॥
किंशुकाशोकपुष्पाभं रिपुक्षयकरं मतम् ।
श्वेतं पुष्टिकरं चापि वारणस्योपजायते ॥
चम्पकाभं तथा भर्तू रौप्यहेमाविवर्द्धनम् ।
कषायं सर्वदा तालु मयातुः शोकवर्धनम् ॥
एवं जिह्वापि रक्ताभा सर्वसौख्यप्रदा मता ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि सृक्कमाश्रित्य लक्षणम् ॥
निन्दिते मानहीने तु सृक्किणी मांसवर्जिते ।
सृक्किणी ओष्ठसन्धी ।
मुखरोगकरे नित्यं पण्डितैः परिकीर्तिते ॥
सर्वसौख्यप्रदे तस्य सम्पूर्णे द्वादशाङ्गुले ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं चिबुकोष्ठयोः ।
अरोमशं बलीमुक्तमनाताम्रं लघुं तथा ॥
गजस्योष्ठं न शंसन्ति मुनयो दन्तरोगदम् ।
दीर्घरोमा सुसम्पूर्ण ओष्ठः पद्मदलप्रभः ॥
षोडशाङ्गुलनाहश्च हस्तार्धं चायतः शुभः ।
भर्त्तुरायुष्करो दीर्घो दीर्घरोमा च कीर्त्तितः ॥
पूर्णः पूरयते कोशं रक्तः सौभाग्यदो भवेत् ।
अरोमशं तथा हीनं चिबुकं न प्रशस्यते ॥
ताद्धि वारणनाथस्य मुखरोगकरं मतम् ।
चतुरङ्गुलमानं तु स्थूलं रोमाविलं च यत् ॥

तत्प्रशस्तं गजेन्द्राणां मुखालङ्कारकम्।
निम्ने च विषमे चैव हीने चैवाशुभे मते॥
मदहानिकरे नित्यं सगदे कर्णरोगदे।
सगदे कपोलाधःप्रदेशौ।
अरत्निनाहयुक्ते च समे च सुखदे सदा।
मानं च कर्णपाल्यास्तु मूलादारभ्य गृह्यते॥
बाहित्थं वातकुम्भं च हीनं निम्नं च गर्हितम्।
मुखरोगकरं निम्नं हीनं हानिकरं च यत्॥
पूर्णं चैवोन्नतं साधु हस्तमात्रायतं भवेत्।
त्रिरत्निपरिणाहं च करिणां सत्त्वशक्तिदम्॥
रत्निश्च बद्धमुष्टिः करो रत्निरिति प्रसिद्धः।
वामनं हस्तहीनं च परिणाहविवर्जितम्॥
अव्यक्तं च न शंसन्ति वातकुम्भं विपत्करम्।
द्वादशाङ्गुलविस्तारं दैर्घ्येणाष्टादशाङ्गुलम्॥
व्यक्तं शुक्तिपुटाकारं भर्त्तुर्भूलाभकारकम्।
गर्भाकारे च निर्याणे कठिने चातिकुत्सिते॥
शिरसो रोगजनने गजस्यारोहकस्य च।
सम्पूर्णे सुकुमारे च सुप्रशस्ते प्रकीर्तिते॥
गजवृद्धिकरे नित्यं भर्त्तुर्विजयकारके।
इदमेव हि विज्ञेयं लक्षणं कटपार्श्वयोः॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं कुम्भयोरपि।
विषमत्वमरोमत्वं देहच्छायाविवर्णितम्॥
समता कण्ठपृष्ठाभ्यां समाधिक्यमपूर्णता।
व्यस्तता वामनत्वं च परिणाहविहीनता॥
अनुभावः शिखरयोः कुम्भदोषा दश स्मृताः।

भर्त्तुश्चापत्करौ ज्ञेयौ विषमौ रोमवर्जितौ ॥
देहच्छायाविवर्णौ तु शत्रुशोकविवर्द्धनौ ।
कण्ठपृष्ठसमौ चैव प्रभातुः प्रविनाशनौ ॥
मानाधिकौ च हीनौ च भर्त्तुरुच्छेदकारकौ ।
व्यस्तौ च वामनौ चैव भर्त्तुः कीर्तिविनाशनौ ॥
परिणाहविहीनौ च कोशक्षयकरौ मतौ ।
शिखरस्य तनुत्वेन युक्तौ कुम्भौ तु रोगदौ ॥
अशुभं लक्षणं ह्येतत्साम्प्रतं च शुभं शृणु ।
समौ दीर्घकचाक्रान्तौ विस्तीर्णविवरौ तथा ॥
कर्णमूलात्समारभ्य हस्तार्धजनितोच्छ्रयौ ।
सुसंहतौ च पीनौ च कामिनीकुचसन्निभौ ॥
समाक्रान्तललाटौ च देहच्छायासमप्रभौ ।
आरोहकशरीरार्धदर्शनावरणक्षमौ ॥
सश्रीकौ च सुवृत्तौ च शुभौ कुम्भौ प्रकीर्त्तितौ ।
समौ च दीर्घरोमाणौ भर्त्तुः श्रीसौख्यकारकौ ॥
समानौ रिपुनाशाय तथैव च समुन्नतौ ।
सुसंहतौ च पीनौ च वरस्त्रीलाभकारकौ ॥
शत्रुनाशकरौ ज्ञेयौ कामिनीकुचसन्निभौ ।
समाक्रान्तललाटौ च सुप्रभौ रोगनाशनौ ॥
आरोहकाच्छादितार्धौ सश्रीकौ विजयप्रदौ ।
वृत्तौ च हस्तिनां कुम्भौ पुष्पालङ्कारकारकौ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि कर्णयोरपि लक्षणम् ।
निर्लोमशौ स्तसाकीर्णौ तनुच्छिद्रौ तनुत्वचौ ॥
स्तसा शिरा ।
सङ्कटौ विषमौ रूक्षौ त्रुटिताग्रौ सुनिष्ठुरौ ।

स्तब्धौ च वर्त्तुलौ चैव कर्णौ नागस्य निन्दितौ ॥
फलं च साम्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ।
निर्लोमशौ स्तसाकीर्णौ गजस्य कटरोगदौ ।
निष्ठुरौ त्रुटिताग्रौ च यातृकोशहरौ मतौ ॥
स्तब्धौ च वर्त्तुलौ चैव गजस्यायुर्विनाशनौ ।
तनुत्वचौ तनुच्छिद्रौ सङ्कटौ विषमौ तथा ॥
रूक्षौ कर्णौ तु नागस्य भर्त्तुर्यातुश्च दुःखदौ ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि शुभं कर्णविनिश्चयम् ॥
द्विरत्निमानसंयुक्तौ शिराजालविवर्जितौ ।
समत्वचौ महाच्छिद्रौ स्निग्धच्छायासमप्रभौ ॥
कपोलमण्डलास्फालकृतशब्दौ मुहुर्मुहुः ।
कर्णौ चामरसङ्काशमृदुरोमकृतार्चनौ ॥
अजर्जरमृदुप्रान्तावीषद्द्विगुणचूलिकौ ।
मयूरतालवृन्ताभौ सुविस्तीर्णसमौ शुभौ ॥
द्विरत्निमानसंयुक्तौ भर्तू राज्यकरौ मतौ ।
स्तसाजालविनिर्मुक्तौ शिरोरोगविनाशनौ ॥
समत्वचौ महाच्छिद्रौ गजलाभकरौ मतौ ।
स्निग्धौ कान्तिकरौ नित्यं जयदौ दुन्दुभिस्वनौ ॥
शत्रुनाशकरौ प्रोक्तौ मृदुरोमकृतार्चनौ ।
अजर्जरमृदुप्रान्तौ प्रमातुः सौख्यकारकौ ॥
गजस्योपचयायैव ईषद्द्विगुणचूलिकौ ।
मयूरतालवृन्ताभौ तुरङ्गबलवर्धनौ ।
सुविस्तीर्णौ समौ भर्त्तुर्भूमिलाभकरौ मतौ ॥
कर्णयोस्तु समाख्यातं मयैतत् शुभलक्षणम् ।
फणिमार्जारमण्डूकशृगालैश्च समप्रभम् ॥

वानरस्य समं चैव मुखं नागस्य निन्दितम् ।
स्निग्धान्यापूर्णगण्डानि गिरिकूटनिभानि च ॥
अपूर्णमेघरूपाणि पूजितानि मुखानि वै ।
रोमहीनं कृशं ह्रस्ववाहित्थं निष्प्रभं तथा ॥
वराहलोचनाक्रान्तमदृष्टचिबुकं तथा ।
ललाटतटपर्यन्तं गर्त्ताकृतिभिरन्वितम् ॥
सगदाहीनतायुक्तं मुखं नागस्य निन्दितम् ।
मुखस्य लक्षणं सम्यक्कथितं तव सुव्रत ॥
कण्ठस्य साम्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ।
वक्रो हीनश्च दीर्घश्च कण्ठस्त्वशुभदो भवेत् ॥
आरोहकप्रभूणां च क्रमशः कुञ्जरस्य च ।
अवक्रः परिणाहेन सप्तषष्ट्याधिकं शतम् ॥
अङ्गुलानां तथाऽऽयामे द्वादशैवाङ्गुलानि तु ।
सम्पूर्णपिण्डितोदग्रश्चान्तर्मणिविभूषितः ॥
कण्ठो वारणनाथस्य एवम्भूतस्तु पूजितः ।
ऋजुः प्रमोदजननः सम्पूर्णः कार्यसिद्धिदः ॥
अह्रस्वो जयकृद्वृत्तः कीर्तितः पूर्णपिण्डकः ।
उदग्रो वंशवृद्धिं च प्रतापं कुरुते तथा ॥
अन्तर्मणिसमायुक्तो मणिरत्नप्रदो भवेत् ।
करालं चातिनिम्नं च आसनं न प्रशस्यते ॥
करालं यातुरशुभं निम्नं च व्रणकारकम् ।
दैर्घ्येण हस्तमात्रं तु विस्तीर्णं तु शुभं स्मृतम् ॥
विस्तीर्णं विस्तृतं राज्यं सम्पूर्णं कुरुते जयम् ।
वंशस्याथ प्रवक्ष्यामि लक्षणं तु शुभाशुभम् ॥
अत्युच्छ्रितो निम्नपरो ह्रस्वो वंशो न शस्यते ।

राज्ञश्चोदररोगाणां कर्त्ता च स भवेत्सदा ॥
षण्णवत्यङ्गुलायाममासनात्पश्चिमासनम् ।
यावत्पूरितपार्श्वश्च वंशश्चापलताकृतिः ॥
शुभो ज्ञेयो गजेन्द्राणामायामः कुरुते सुखम् ।
सम्पूर्णपार्श्वो लाभाय धनूरूपो ततो भवेत् ॥
अरत्निद्वयमानं तु पेचकात्पश्चिमासनम् ।
पेचकः पुच्छमूलप्रदेशः ।
घनास्थिविषमं निम्नं गर्हितं पुच्छरोगदम् ।
मांसोपचयपूर्णं च विस्तीर्णं च शुभं मतम् ॥
जघनोपरि रोगाणां तद्विनाशकरं मतम् ।
पेचकः पुच्छमूलाच्च अतिदीर्घोऽतिलम्बितः ॥
करोति महतीं पीडां राज्ञश्चाधोरणस्य च ।
त्र्यङ्गुलस्तु पृथुत्वेन दैर्घ्येणाष्टादशाङ्गुलः ॥
स पूज्यः पेचको ज्ञेयो गजभर्त्तुः सुखप्रदः ।
वक्रं स्थूलं च ह्रस्वं च पुच्छं कचविवर्जितम् ॥
समानाहं च नागस्य सर्वदोषकरं भवेत् ।
अवक्र ऋजुदीर्घश्च ग्रन्थिहीनः सुपेचकः ॥
गोपुच्छतालवृन्ताभः कचप्रान्तविभूषितः ।
भूमिं तु न स्पृशेद्यस्तु चतुर्भिश्चाङ्गुलैः सदा ॥
शुभोऽयं वालधिर्ज्ञेयो गजभर्तृसुखप्रदः ।
अतिप्रमाणं ह्रस्वं च कर्बुरं विगतप्रभम् ॥
शिरालं चाशुभं मेढ्रं गजभर्तृषु दुःखदम् ।
स्निग्धं षष्ठ्यङ्गुलायामं नाहतः षोडशाङ्गुलम् ॥
शिराजालविनिर्मुक्तमाम्रपल्लवसप्रभम् ।
त्र्यङ्गुलस्रोतसा युक्तं रत्नबिन्दुविराजितम् ॥

मेढ्रं प्रशस्तं विज्ञेयं भर्त्तुर्जीवितवर्धनम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं गात्रयोरपि ॥
गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागः ।
सार्धा रत्निर्द्विरत्निश्च त्रिरत्निश्च शताङ्गुला ।
सदानभागः क्रमशः परिणाहस्तु कीर्त्तितः ॥
आयामो द्वित्रिरत्निः स्यात्समत्वं कचहीनता ।
मांसलत्वं घनत्वं च गात्रयोस्तु गुणाः स्मृताः ॥
सुनाहे च सुयामे च भर्तुरारोग्यकारके ।
समे च कचहीने च गजलाभकरे तथा ॥
गजस्य पुष्टिदे नित्यं मांसले च घने स्मृते ।
गात्रे वारणनाथस्य एवम्भूते शुभे मते ॥
चिपिटे चांसफलके गात्रे रोगकरे सदा ।
सम्पूर्णे राज्यदे भर्त्तुर्गजस्य च सुखप्रदे ॥
तथैवोरोमणिर्हीनो गजस्य गर्भरोगकृत् ।
कायोपचयकर्त्ता च सम्पूर्णः कमठाकृतिः ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि नखानां च शुभाशुभम् ।
हीनाः कृष्णाः सुखण्डाश्च रूक्षाश्च न नखाः शुभाः ॥
सदा च रोगदा हीनाः कृष्णा भर्तृविनाशनाः ।
खण्डा रूक्षाश्च राज्ञस्तु पादव्याधिविवर्द्धनाः ॥
स्निग्धाश्चन्द्रार्धसङ्काशा मानेनैव पुरोनखाः ।
सप्तषट्पञ्चसङ्ख्यानि अङ्गुलानि क्रमेण हि ॥
एवंविधा नखाः शस्ता भर्त्तुरारोग्यकारकाः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि पादयोरपि लक्षणम् ॥
हीनौ मृदुतलौ रूक्षौ चरणौ दन्तिदुःखदौ ।

(१) द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् । इत्यमरः ।

हस्तप्रमाणौ दैर्घ्येण कूर्माकारौ सुखप्रदौ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं चापराश्रितम् ।
अभ्युच्छ्रिते च हीने च निन्दिते चापरे तनू ॥
सम्पूर्णे च शुभे ज्ञेये तथा आयामसंयुते ।
निन्दिते रोगदे भर्त्तुः पूजिते प्रभुसौख्यदे ॥
द्वादशाङ्गुलहीनं तु आसनात्पश्चिमासनम् ।
अपरापादयोश्चापि आयामोऽरत्निमात्रकः ॥
नखानां च तथा मानं षट्पञ्चचतुरङ्गुलम् ।
प्रधानावयवानां तु लक्षणं कथितं तव ॥
कचानां साम्प्रतं भेदान् वक्ष्यमाणान्निबोध मे ।
नेत्रयोः पुटपालिस्थाः कचाः पक्ष्माणि कीर्त्तिताः ॥
वालधेः प्राप्तसंस्थाश्च बाला इति हि संज्ञिताः ।
मस्तकस्थाश्च केशाः स्युः शेषा देहगताश्च ये ॥
ते रोमशब्दवाच्यास्तु भेदास्त्वेते कचाश्रिताः ।
न सङ्ख्या नैव मानं तु रोम्णां चैव प्रकीर्त्तितम् ॥
देहच्छायासवर्णत्वं मृदुत्वं च तथा परम् ।
अनाविलत्वं घनता तथा चास्फुटिताग्रता ॥
ऋजुता चैव सूक्ष्मत्वं रोम्णां सप्त गुणाः स्मृताः ।
दोषाश्च सप्तसङ्ख्याः स्युर्गुणानां च विपर्ययात् ॥
शुभानि शुभकर्तॄणि दुःखदान्यशुभानि च ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं पक्ष्मसंश्रयम् ॥
बाह्योत्तानानि रूक्षाणि दीर्घाण्यपि घनानि च ।
मृदूनि पिङ्गवर्णानि पक्ष्माणि करिणः सदा ॥
भर्त्तुरन्तःपुरेऽत्यन्तं दुःखं कुर्वन्ति मानसे ।
स्निग्धच्छायानि कृष्णानि समानि च दृढानि च ॥

अघनानि सच्छिद्राणि पक्ष्माण्यतिशुभानि च ।
गजानां स्वामिनः सौख्यं कुर्वन्ति रमणीयताम् ॥
दृढाः स्निग्धाः प्रलम्बाश्च सुवृत्ताः षट्पदप्रभाः ।
तालवृन्तसमाकारा बाला भर्त्तुर्जयप्रदाः ॥
शुनः पुच्छसमा रूक्षाः कपिलाः स्फुटितास्तथा ।
घनत्वातिशयोपेताः सावर्त्तास्त्वतिनिन्दिताः ॥
भर्तृयातृगजानां तु नित्योद्वेगकरास्तु ते ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि केशानामपि लक्षणम् ॥
अभिन्ना ऋजवः स्निग्धाः घना मेघसमप्रभाः ।
केशा वारणनाथस्य क्षेमवृद्धिकरा मताः ॥
रूक्षाश्च निष्ठुराः पिङ्गाः स्फुटिताश्च जुगुप्सिताः ।
कुर्वन्ति दन्तिनां नित्यं केशा भर्त्तुर्हि चाशुभम् ॥
पक्ष्मबालकेशरोम्णां लक्षणं कथितं मया । इति ।

इति भद्रगजलक्षणम् ।

अथ मन्दगजलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

गम्भीरवेदी निःशङ्कस्तीक्ष्णः साध्यो महोदरः ।
दीर्घमेढ्राङ्गुलिश्चैव सुविभक्तशिरोधरः ॥
स्थिरः कचच्छिलः स्थूलो दीर्घवालधिपुष्करः ।
हर्यक्षः सूक्ष्मनाभिश्च मन्दो ज्ञेयो मतङ्गजः ॥ इति ।
हर्यक्षः सिंहदृक् ।
सैंहीव दृक् मन्दमतङ्गजस्य–इति वराहोक्तेः ।

पालकाप्ये,

महाग्रीवो महावक्षो महाप्रोथो महोदरः ।
पीनोरुवंशः सान्द्रत्वक् सुविभक्तमहाशिराः ॥

बहुलैर्मृदुभिर्दीर्घैर्युक्तः स्निग्धैस्तनूरुहैः।
स्थिराक्रातितलैः पादैश्चिपिटैः पृथुभिः समैः॥
स्थिरास्निग्धे विशाले च पीने चापि प्रकीर्तिते।
विषाणे तस्य विद्धिरोष्ठो दीर्घश्च रोमशः॥
कूर्मसंस्थानगमनो मन्दो मन्दगतिक्रमः।
सम्मील्य लोचने नित्यं निद्रान्ध इव गच्छति॥
धीरोऽनुरक्तो हस्तिन्यां गतोद्वेगो जितश्रमः।
निर्भयो मन्दबुद्धिश्च धृतिमान्मन्द उच्यते॥ इति।

अथाङ्गलक्षणम्।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

नहुष उवाच।

साम्प्रतं श्रोतुमिच्छामि सर्वशास्त्रविशारद।
पूर्वमुक्तं विशेषेण लक्षणं मृगमन्दयोः॥

पूर्वमुक्तमपि साम्प्रतं मृगमन्दयोर्लक्षणं विशेषेण श्रोतुमिच्छामीति सम्बन्धः।

तच्छ्रुत्वा तु महातेजा बृहस्पतिरुवाच तम्।
नोक्तं यदृषिभिः पूर्वं गजज्ञानरतैरपि॥
लक्षणं मन्दमृगयोस्तत्प्रत्यक्षं करोमि ते।
भद्रस्य सदृशाः केचित्केचिदप्यधिकाः स्मृताः॥
मांसलत्वेन मन्दस्य प्रदेशा[1]ऽमरपुङ्गव।
सारत्वान्नेत्रयोरेव प्रथमं लक्षणं शृणु॥
यतो हि वारणेन्द्राणां सत्त्वं नेत्रेषु संस्थितम्।
स्निग्धे मधुनिभे दीप्ते कलविङ्काक्षिसन्निभे॥
रक्तपद्मदलच्छाये पद्मरागमणिप्रभे।

---

१ अत्र सन्धिरार्षः।

नीलच्छायेऽतितीक्ष्णे च मन्दस्यापि हि लोचने ॥
मार्जारवानरादीनां सदृशैर्लोचनैर्गजाः ।
हीनसत्त्वाश्च जायन्ते गिरिकूटोपमा अपि ॥
अधिकं पुष्करं चैव मांसलत्वेन जायते ।
प्रभया यत्कषायं स्यान्मानोनाङ्गुलिपञ्चकम् ॥
किञ्चिदूने च विज्ञेये श्रोतसी चतुरङ्गुले ।
हस्तोऽपि पूर्वमानस्य स्थूलत्वेनाधिको भवेत् ॥
रोमशो नातिवृद्धश्च पृथुलः षड्भिरङ्गुलैः ।
आयामेन च हीनः स्यात्पूर्वमानात् षडङ्गुलैः ॥
नातिगोपुच्छसंस्थानौ कृष्णबिन्दुविभूषितौ ।
आनाहे हस्तमात्रौ च सार्धहस्तद्वयायतौ ॥
पीयूषकुमुदच्छायौ किञ्चिच्चम्पकपिङ्गलौ ।
स्निग्धौ चाधोमुखौ चैव दन्तौ मन्दस्य कीर्त्तितौ ॥
दन्तवेष्टावतिस्थूलौ कचाक्रान्तौ सुनिष्ठुरौ ।
त्र्यङ्गुलौ तु कटौ ज्ञेयौ मांसोपचयपूरितौ ॥
ज्ञेये कटोपरि तथा स्रोतसी द्व्यङ्गुले स्थिरे ।
एकाशीत्यङ्गुलानाहं द्वाविंशत्यङ्गुलायतम् ॥
किञ्चिन्नतं कचाक्रान्तं वाहित्थं तु प्रकीर्त्तितम् ।
प्रतिमानं तु विज्ञेयं हस्तः सचतुरङ्गुलः ॥
प्रतिमानं गजदन्तद्वयान्तरालम् ।
आयामेन तु विज्ञेयस्त्वधरस्तु दशाङ्गुलः ।
विंशत्यङ्गुलमानस्तु परिणाहोऽभिधीयते ॥
पञ्चाङ्गुलं तु चिबुकं सृक्किणी तु नवाङ्गुले ।
षड्विंशदङ्गुलायामे सगदे परिकीर्तिते ॥

---

१ माने ऊनमङ्गुलिपञ्चकं यस्मिन् । किञ्चिन्न्यूनपञ्चाङ्गुलमित्यर्थः ।

अध्यर्द्धारत्निकौ कर्णौ विस्तारेण कचाविलौ ।
कषायपल्लवौ स्थूलौ कृष्णविन्दुविचित्रितौ ॥
कर्णात् कर्णान्तरं यावत्पण्णवत्यङ्गुलं शिरः ।
वातकुम्भं तथा ज्ञेयं स्थूलं सप्तदशाङ्गुलम् ॥
अङ्गुलीनां शतं सार्धमानाहे त्र्यङ्गुलाधिकम् ।
आयतत्वं च कण्ठस्य दशाङ्गुलमिति स्मृतम् ॥
भद्रस्येवासनं ज्ञेयं ततो वंशस्त्वरत्निकः ।
षडङ्गुलोच्छ्रितः स्थूलस्तुल्यो लाङ्गूलतो भवेत् ॥
पुच्छमूलाद्विहस्तं तु जायते पश्चिमासनम् ।
उच्छ्रायेण तु हीनं स्यादासनं षड्भिरङ्गुलैः ॥
पेचकोऽष्टाङ्गुलायामो लम्बत्वेनाङ्गुलत्रयम् ।
विंशत्यङ्गुलमानाहे भवेत्पुच्छस्तथोद्गमे॥
प्रान्तं यावत्क्रमेणैव कथ्यते चाङ्गुलत्रयम् ।
दैर्घ्यवांस्तु स विज्ञेयो भूमेरष्टाङ्गुलस्थितः ॥
इदं वालधिमानं तु मन्दस्य परिकीर्त्तितम् ।
सार्धत्र्यरत्निके मूले अपरे सम्प्रकीर्त्तिते ॥
उदरं चातिमात्रं स्यान्मेढ्रं हस्तद्वयायतम् ।
विंशत्यङ्गुलमानाहे कृष्णच्छायं सदा भवेत् ॥
पञ्च चत्वारि च त्रीणि अङ्गुलानि नखाः क्रमात् ।
आपाण्डुविसकन्दाभा भवन्त्यपरपादयोः ।
अनेनैव तु मानेन गात्रपादसमाश्रयः ॥
नखा मन्दस्य विज्ञेयाश्चरणाश्च कचाविलाः ।
अतिस्थूलः पृथुत्वेन सार्धं समाधिकः करः ॥
अरत्निकं च दैर्घ्येण प्रमाणं गात्रयोरपि ।
उरोमणिस्तथा ज्ञेयोऽरत्निमात्रोऽतिमांसलः ॥

विंशत्यङ्गुलमानस्तु अन्तर्गलमणिर्भवेत् ।
अनेनैव हि मानेन वातकुम्भः प्रकीर्तितः ॥
एते प्रशस्ता मन्दस्य भूनाथ कथितास्तव ।
नोक्ता ये तेऽपि भद्रस्य विज्ञेयाः समलक्षणाः ॥ इति ।

इति मन्दगजलक्षणम् ।

अथ मृगगजलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

ह्रस्वमुष्को दीर्घहनुर्भीरुर्बद्धशनस्तथा ।
ह्रस्ववंशश्च दुर्मेधा यूथस्यानुचरस्तथा ॥
दीर्घजिह्वाविषाणश्च दीर्घकुक्ष्यासनस्तथा ।
क्लेशाक्षमश्च शीघ्राशी मृगो ज्ञेयो मतङ्गजः ॥ इति ।

पालकाप्ये,

तनुत्वक्कर्णपादो यस्तन्वास्यस्तनुमेहनः ।
तनुवंशोदरश्चैव तनुव्यक्ततनूरुहः ॥
दीर्घजिह्वाविषाणश्च दीर्घगात्रस्तथोरसः ।
प्रध्वस्तरोमकर्णत्वक् पुरस्ताच्चापि संवृतः ॥
निपाने गोचरस्थाने शय्यायां चाप्यनिर्वृतः ।
रूपाभिभवशङ्की च नित्यमेवानवस्थितः ॥
ह्रस्वश्रवणलाङ्गूलो दीर्घं विक्रमते क्रमैः ।
पुनः पुनश्च विनदन् दुर्मतिश्चापि धावति ॥ इति ।

अथाङ्गलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

बृहस्पतिरुवाच ।

मृगस्य साम्प्रतं वक्ष्ये प्रदेशान् लक्षणान्वितान् ।
यैश्च तैर्ज्ञानचपला ध्वस्यन्ते मोहजन्तवः ॥

चपलश्चौरः ।
ह्रस्वा ह्रस्वतराः केचित्केचिद्दीर्घतरा मताः ।
अतो न घटते यस्य लक्षणं भद्रमन्दयोः ॥
ऽयङ्गुलं पुष्करं तस्य त्र्यङ्गुले स्रोतसी तथा ।
अङ्गुलानि च चत्वारि कीर्तिता तस्य चाङ्गुलिः ॥
तनुः करस्त्र्यरत्निः स्यादानाहे सार्धरत्निकः ।
वाहित्थपुष्करं यावन्मानं सद्भिरुदाहृतम् ॥
तथा तनुतरौ दन्तौ दैर्घ्ये सार्धद्व्यरत्निकौ ।
प्रतिमानं तथा ज्ञेयं निम्नं पञ्चदशाङ्गुलम् ॥
द्व्यङ्गुलं चिबुकं तत्स्यादधरस्तु षडङ्गुलः ।
अष्टाङ्गुलस्तथानाहे सृक्किणी तु षडङ्गुले ॥
सगदेऽङ्गुलिविंशत्यौ कपोलौ निम्नमध्यगौ ।
कटौ द्व्यङ्गुलमानौ तु निर्याणे चतुरङ्गुले ॥
नेत्रे चापि तथा स्यातां निष्प्रभे स्थूलतारके ।
नातिव्यक्तसमांसं स्याद्वातकुम्भं दशाङ्गुलम् ॥
गर्त्ताकारं च निम्नं च कटकुम्भान्तरं भवेत् ।
अष्टाङ्गुलान्तरौ कुम्भावायामे षोडशाङ्गुलौ ॥
विंशत्यङ्गुलकौ कर्णौ स्तब्धौ रूक्षौ च वर्त्तुलौ ।
षण्णवत्यङ्गुलानाहा आयामे षोडशाङ्गुला ॥
ग्रीवा मृगस्य विज्ञेया करालं चासनं भवेत् ।
सार्धद्व्यरत्निकायामः कुब्जस्तुङ्गोऽतिमात्रया ॥
वंशो मृगस्य विज्ञेयो निम्नतल्पनिभप्रभः ।
स्थूलास्थिविषमं निम्नं पुच्छादध्यर्धरत्निकम् ॥
आसनेन समं चैव मृगे स्यात्पाश्चिमासनम् ।
पञ्चाङ्गुलस्तु विज्ञेयः पेचको गुदसंसृतः ॥

वक्रो ग्रन्थिसमाकीर्णः स्थूलो ह्रस्वश्च वालधिः ।
अपरापादपार्ष्णिभ्यां हस्तमात्रसमुच्छ्रयः ॥
अपरे दीर्घे तनू रूक्षे द्विसप्तत्यङ्गुलायते ।
तत्प्रमाणे तथा गात्रे तत्पुटे चापि निष्प्रभे ॥
चरणाश्च गतच्छायैश्चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैर्नखैः ।
संयुक्ताः स्फुटिता निम्ना मानेनाष्टादशाङ्गुलाः ॥
एवमुद्देशमात्रेण कथितं मृगलक्षणम् । इति ।

विशेष एव मया उक्तः, अन्यदपेक्षितमविरुद्धं भद्रलक्षणोक्तं ग्राह्यमित्याशयः ।

इति मृगगजलक्षणम् ।

अथ मिश्रगजलक्षणम् ।

मिश्रगजस्तु भद्रमन्दमृगलक्षणैर्युक्तः सर्वसङ्कुललक्षणो भवति । तथा च—

पराशरसंहितायाम्,

मिश्रस्तु तेषां परस्परसंयोगजः सर्वसङ्कुललक्षण इति ।
मिश्र एव सङ्कीर्ण इति कथ्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

सङ्कीर्णलक्षणो नागः सङ्कीर्णश्च निगद्यते । इति ।

पालकाप्ये,

बह्वाशी बह्वलीकश्च दन्तपातेषु चाक्षमः ।
गच्छेत्प्रकृष्टवेगश्च भारं प्राप्यावसीदति ॥
कृच्छ्राच्चाप्यायते नागः क्षिप्रं च परिहीयते ।
कट्वम्ललवणैश्चैव रूक्षैश्चातुरतां व्रजेत् ॥
नित्यं च सान्त्वयेदेनं न चैनमभितापयेत् ।
सर्वेषां लक्षणैः कैश्चिद्युक्तो मिश्रो भवेद्गजः ॥ इति ।

बार्हस्पत्यसंहितायां विशेषः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि सङ्कीर्णस्य च लक्षणम् ।
पशुत्वाद्वारणेन्द्राणां गच्छतां च वियोनिषु ॥
धेनुकासु भवन्त्येते गजाः सङ्कीर्णलक्षणाः ।
भद्रो मन्दो मृगो वाथ शुद्धजातिः प्रजायते ॥
तस्मान्मिश्राणि रूपाणि गदतो मे निबोधत ।
आनन्त्यान्मिश्रभेदानां निश्चयो नोपपद्यते ॥
तथापि किञ्चिदुद्देशान्मिश्रलक्षणमुच्यते ।
भद्रमन्दो भद्रमृगो भद्रमन्दमृगस्तथा ॥
इह भेदत्रयं मन्दमृगयोरपि जायते ।
भद्रादीनां च सर्वेषां रूपं सङ्कीर्णसंज्ञितम् ॥
ऊर्ध्वाधःकायभेदेन तत्पुनर्भिद्यते द्विधा ।
त्रिधा च भिद्यते भूय एकैकं तु यथाक्रमम् ॥
एवमष्टादशविधं कीर्त्तितं मिश्रलक्षणम् ।
शुभाशुभविभागेन साम्प्रतं निगदाम्यहम् ॥
भद्रमन्दो भवेच्छ्रेष्ठो मृगमन्दस्तथाऽधमः ।
भद्रमन्दमृगश्चैव मध्यमः परिकीर्त्तितः ॥
भद्रजातिर्महाकायो गजो मध्ये तु दन्तिनाम् ।
मन्दावयवलेशेन स युक्तो भवति द्विपः ॥
मृगस्यापि हि रूपेण किञ्चिच्चानुगतेन वै ।
अशुभत्वं न भद्रस्य जायते शोभनो हि सः ॥
लोचनानां प्रधानत्वं यस्माच्छास्त्रेषु कीर्त्तितम् ।
तस्मान्मृगाक्षिसंसक्तो भद्रोऽपि हि न शस्यते ॥
भद्रेणोपरिकायेन मन्देनाधोगतेन च ।
उन्नतो हि गजानां तु भद्रमन्दो भवेद्गजः ॥

अनेनैव हि रूपेण विपर्यस्तेन यो गजः ।
सोऽपि शोभन एव स्यान्मन्दभद्र इति स्मृतः ॥
एवं मन्दे मृगे वापि लक्षणैर्मिश्रलक्षणम् ।
मन्दावयवबाहुल्यान्मृगरूपस्य लेशतः ॥
भद्रावयवनिर्मुक्तो मध्यमोऽसौ गजो भवेत् ।
कायेन यो भवेद्भद्रो मन्दो वापि मतङ्गजः ॥
मृगगात्रापरश्चैव स भवेद्वेगवान् गजः ।
मृगरूपाधिकत्वं च दृश्यते यस्य दन्तिनः ॥
अधमस्तु स विज्ञेयः सत्त्वशक्तिविवर्जितः ।
करदन्ताक्षिकुम्भैश्च यो मृगो जायते गजः ॥
शेषावयवभद्रोऽपि हीन एव भवेदसौ ।
एवमुद्देशमात्रेण मिश्रभेदा मयोदिताः ॥
नोदिता येऽपि तेऽप्यत्र मिश्रा ज्ञेया मनीषिभिः ।
मिश्रलक्षणसंयोगे उत्कृष्टं यस्य दृश्यते ॥
रूपं तन्नामधेयोऽसौ जायते हि मतङ्गजः । इति ।

इति मिश्रगजलक्षणम् ।

अथ वनविशेषेण गजविशेषलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

अतः परं प्रवक्ष्यामि गजानां ते वनाष्टकम् ।
हिमवत्प्रयागलौहित्यगङ्गामध्ये महद्वनम् ॥
प्राच्यमैरावतस्योक्तं वनं यत्र मतङ्गजाः ।
किञ्चित्कमलवर्णाभाश्चपलाः पृथुमस्तकाः ॥
कुनखा रूपवन्तश्च तथा मन्दमदा गजाः ।
उन्मत्तगङ्गा त्रिपुरी दशार्णं मेकलास्तथा ॥

तेषां मध्ये करूषाख्यं वनं पद्मस्य कीर्त्तितम् ।
ह्रस्वाश्चण्डास्तथा श्यामाः शीघ्रोदग्रा महास्वनाः ॥
सूक्ष्मबिन्दुचितास्तत्र भवन्त्यन्वर्थवेदिनः ।
विल्वे शैलं वेत्रवती दशार्णं च महागिरिः ॥
तेषां दशार्णकं मध्ये पुष्पदन्तस्य काननम् ।
सुवृत्तजघनश्यामाः सूक्ष्मबिन्दुविचित्रिताः ॥
स्थूलहस्तशिरोग्रीवास्तत्र जाता मतङ्गजाः ।
पारियात्रकवैदेश्यौ नर्मदा ब्रह्मवर्धनम् ॥
वामनस्य वनं मध्ये तेषां वै मार्गरेयकम् ।
सुप्रमाणाश्च मध्वक्षाः शीघ्रगाश्च सुविग्रहाः ॥
मध्वक्षा मृदुत्वचः ।
करेणूनामधेयाश्च ततोक्ताश्चाल्पयोधिनः ।
विन्ध्यसह्योत्कलानां च दाक्षिणस्यार्णवस्य च ॥
वनं च मध्ये कालेशं सुप्रतीकस्य कीर्त्तितम् ।
चापवंशा वृत्तनखाः पीना ह्रस्वशिरोधराः ॥
तनुत्वगुदरा दीर्घाः पद्माभास्तत्र दन्तिनः ।
रेवादेशः समुद्रश्च प्रेमहारं च नर्मदा ॥
तेषां मध्येऽञ्जनाख्यस्य वनं खल्वपरान्तिकम् ।
पीनायतविषाणास्या महाकाया बलाधिकाः ॥
रक्तताल्वोष्ठजिह्वाश्च जायन्ते तत्र दन्तिनः ।
कृष्णस्थली महीपाल आवन्त्योऽर्बुदनर्मदाः ॥
तेषां मध्ये तु सौराष्ट्रं वनं नीलस्य कीर्त्तितम् ।
कृष्णस्थली द्वारका । अर्बुदावान्तिनर्मदान्तरतः सौराष्ट्रकं वनमिति पराशरोक्तेः ।
तस्य वंशे तु जायन्ते चण्डा वैकल्यदेहकाः ॥

सूक्ष्मा रूक्षत्वचश्चैव तथा शिक्षात्यजो गजाः ।
हिमवत्कालिकासिन्धुकुरुजाङ्गलमेव च ॥
तेषां पञ्चनदं मध्ये कुमुदस्य महद्वनम् ।
स्फुटिताग्राद्विजास्तत्र जायन्ते कवलद्विषः ॥
ध्यानशीलाश्च भूताश्च दुर्विधेयाश्च वारणाः ।
एतत्तवोक्तं च मतङ्गजानां कुलाष्टकं चैव वनाष्टकं च ।
अतः परं किं कथयामि तुभ्यं तन्मे वदस्वायतलोहिताक्ष॥इति।
बार्हस्पत्यसंहितायां विशेषः । तदुच्यते—

वनानां मध्ये प्राच्यं कालिङ्गकमपरान्तिकं त्रीणि वनानि शोभनानि । त्रयाणामपि प्राच्यं वनं शोभनम् । तत्र कृतयुगोत्पन्ना ऐरावतकुलप्रसूतिसम्भवाः प्रायेण मृगामिश्रभद्रलक्षणा महाकायाः करिणो भवन्ति । नातिक्रोधनाः समुद्विजिताः सत्त्वं दर्शयन्ति । ते च वृक्षकवलैः कायोपचयातिशयेन मदाभिमुखाः कर्त्तव्याः । कालिङ्गके चापरान्तिके च त्रेतायुगोत्पन्ना मन्दमहागजावयवा गजा मन्दाभिधानाः प्रायशो मृगावयवाः सङ्कीर्णगजाः समुत्पद्यन्ते । नात्युदग्रा जलदप्रभा नातिमदा बुद्धिप्रियाश्च गजा भवन्ति । तथा च करूषदशार्णकमार्गरेयकाभिधानेषु मध्यमा गजाः समुत्पद्यन्ते मृगमन्दजातयः । ते च मध्यमबला मध्यमप्रमाणाः स्थूलरोमाविलशरीरा मन्दगतयः । तथा च सौराष्ट्रे पाञ्चनदाभिधाने द्वापरयुगोत्पन्ना मृगमन्दगजान्वया मृगप्राया गजा भवन्ति । भीरवः कुत्सितमदा नातिचण्डा दुर्दमा दुर्वृत्ताश्च एवंविधा गजाः समुत्पद्यन्ते । वनाच्च वनान्तरगजेषु दुर्वृत्तेषु धेनुकासम्पर्केण प्राच्यवनेऽपि कालिङ्गकेऽपि अपरान्तिकेऽपि ।

ह्रस्वासनश्च भीरुश्च बलवान् हीनमस्तकः ।
हीनाग्रभागो दुःशीलस्त्वसंहतशरीरभृत् ॥

समुत्थितस्त्वनायामपरिणाहविवर्जितः ।
भारभीरुर्वालधिना तनुना श्रीविवर्जितः ॥
मृगस्वरूपो दीनश्च मृगजातिर्गजाधमः । इति ।

श्रेष्ठवनेष्वपि वनान्तरस्थदुर्वृत्तगजसम्पर्केण गजाधम उत्पद्यत इत्यर्थः ।

इति वनविशेषेण गजविशेषलक्षणम् ।

अथ गिरिनद्युभयचरगजलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं गिरिचारिणाम् ।
तथा नदीचराणां च तथैवोभयचारिणाम् ॥
महाबला महाकायाः समस्तगुणसंयुताः ।
सुपार्श्वाश्चारुदिग्धाङ्गा दृढपादा गतक्लमाः ॥
उदग्रा निर्भयाश्चैव सल्लकीकवलप्रियाः ।
सदा घातविभिन्नाग्रदन्तदारितभूतलाः ॥
शार्दूलादिमहासत्त्वसंस्फोटातङ्कवर्जिताः ।
मदस्रावकृतोत्साहा दुर्दमा वारिभीरवः ॥
पांसुक्रीडारता नित्यं वृक्षोन्मूलनतत्पराः ।
विषाणचेष्टनासक्ताः शूरा गिरिधरा गजाः ॥
स्निग्धच्छाया नखैः स्निग्धैः पृथुपादा महोदराः ।
दीर्घहस्तविषाणाश्च छन्नगात्रापरास्तथा ॥
अस्थिरा भिन्नशीलाश्च खेदसन्तापनाशकाः ।
कराग्रस्फोटनिरताश्चीत्कारकरणप्रियाः ॥
अनुदग्रा घनश्यामाः सीकरोद्गिरणप्रियाः ।
तोयकर्मणि निःशङ्कास्ते गजाश्च नदीचराः ॥
उभयेषु चरन्त्येते नदीपर्वतसानुषु ।

ये गजा हृष्टमनसस्ते भवन्त्यतिशोभनाः ॥ इति ।

इति गिरिनद्युभयचरगजलक्षणम् ।

अथ गजायुर्लक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

साम्प्रतं तव वक्ष्येऽहमायुर्लक्षणमुत्तमम् ।
आभ्यन्तरं च बाह्यं लक्षणं द्विविधं स्मृतम् ॥
आभ्यन्तरं योगसाध्यं बाह्यं किञ्चित् प्रलक्ष्यते ।
तेनान्तरं परित्यज्य बाह्यं लक्षणमुच्यते ॥
देहावयवसंस्थानि दश क्षेत्राणि दन्तिनाम् ।
छायासत्त्वसमायोगाद्भवन्ति द्वादशैव हि ॥
एकं हस्तगतं क्षेत्रं द्वितीयं वदनाश्रितम् ।
तृतीयं च विषाणस्थं चतुर्थं शिरसि स्थितम् ॥
पञ्चमं नयनस्थं च षष्ठं कर्णाश्रितं भवेत् ।
कण्ठस्थं सप्तमं चैव अष्टमं गात्रसंस्थितम् ॥
नवमं चोरो विज्ञेयं शेषाङ्गस्थं द्विपञ्चकम् ।
एकादशं च कान्तिस्थं द्वादशं सत्त्वसंस्थितम् ॥
एवं द्वादश क्षेत्राणि मातङ्गानां भवन्ति हि ।
द्वादशैव दशा ज्ञेया दशवर्षाभिलक्षिताः ॥
विंशोत्तरं वर्षशतं भद्रस्यायुः प्रकीर्त्तितम् ।
अब्दान्यशीतिर्मन्दस्य चत्वारिंशन्मृगस्य च ॥
मिश्रस्य चायुषः सङ्ख्या जातिभावेन जायते ।
प्रदेशजातितत्त्वज्ञो जातिं समुपलक्षयेत् ॥
सर्वैः क्षेत्रैस्तु सम्पूर्णः सम्पूर्णायुर्गजो भवेत् ।
हीनैश्च हीयते चायुर्यत्प्राग्वदभिधीयते ॥

दशाब्दानां क्षयं कुर्याद्धस्तो लक्षणवर्जितः ।
विंशत्यब्दविनाशश्च हीने क्षेत्रद्वये भवेत् ॥
क्षेत्रत्रये विहीने च त्रिंशदब्दपरिक्षयः ।
चत्वारिंशत्समानाशो हीने क्षेत्रचतुष्टये ॥
समा सम्वत्सरः ।
पञ्चाशदब्दा हीयन्ते हीने तु क्षेत्रपञ्चके ।
षट्क्षेत्रहीनतायां तु षाष्टिवर्षविनाशनम् ॥
सप्तत्यब्दविनाशाय सप्तक्षेत्रविहीनता ।
अशीतिरष्टभिर्हीनैर्वर्षाणां च विनश्यति ॥
नवतिर्नवभिर्हीनैः क्षेत्रैर्नाशं प्रयाति च ।
दशभिश्च तथा हीनैर्नश्यत्यब्दशतं ध्रुवम् ॥
दशोत्तरं चाब्दशतं हीना छाया विनाशयेत् ।
विंशोत्तरं चाब्दशतं हीने सत्त्वे विनश्यति ॥
एवं दशाब्दनाशं तु क्षेत्रं कुर्यादलक्षणम् ।
एवमायुःक्षयं विद्याद्गजस्य गजकोविदः ॥
सामान्यलक्षणं ह्येतत् जीवितस्य परीक्षणे ।
विशेषलक्षणं यावद्ग्रहलक्षणजातितः ॥
एवमुद्देशमात्रेण गजायुर्लक्षणं तव । इति ।
कथितमिति शेषः ।

इत्यायुर्लक्षणम् ।

अथ दोषनाशकलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
नखाः स्निग्धाः सिताः शस्ता विंशतिस्तु नरेश्वर ।
अष्टादश च नागस्य शेषास्त्वशुभसंज्ञिताः ॥

पाददोषक्षयं कुर्यान्नखानां शुभलक्षणम् ।
पादानां लक्षणं चैव गात्रदोषहरं भवेत् ॥
पुष्करस्य गुणो दोषान्नाशयत्यङ्गुलिस्थितान् ।
लक्षणं त्वङ्गुलिगतं करदोषविनाशनम् ॥
हस्तस्य लक्षणं सम्यक् दन्तदोषं प्रणाशयेत् ।
दन्तयोर्लक्षणं हन्ति दोषान् वाहित्थसंश्रितान् ॥
वाहित्थलक्षणैः सम्यक् नेत्रदोषक्षयो भवेत् ।
नेत्रयोर्लक्षणं हन्ति दोषांस्तालुसमाश्रितान् ॥
सृक्किदोषविनाशश्च क्रियते तालुलक्षणैः ।
सृक्किणीलक्षणं कुर्यात्सगदो दोषनाशनम् ॥
कपोलकटदोषं च नाशयेत्सगदो गुणः ।
निर्याणवातकुम्भानां दोषघ्नः कटयोर्गुणः ॥
कुम्भदोषविनाशाय तेषामेव गुणो भवेत् ।
कर्णदोषविनाशस्तु क्रियते कुम्भलक्षणैः ॥
कण्ठदोषविनाशाय कर्णलक्षणमेव हि ।
आसनस्य हि ये दोषास्तान् हरेत्कण्ठजो गुणः ॥
वंशदोषक्षयकर आसनस्य गुणो भवेत् ।
गुणा घ्नन्ति च वंशस्य दोषान् तल्पलसंश्रितान् ॥
तल्पलः पृष्ठवंशोभयपार्श्वप्रदेशः ।
पश्चिमासनदोषघ्नं लक्षणं तल्पलाश्रितम् ॥
कुक्षिपेचकदोषघ्नं पश्चिमासनलक्षणम् ।
गुणाः पेचककुक्षिस्थास्तुच्छदोषविनाशनाः ॥
मेढ्रदोषक्षयं कुर्यात्पुच्छलक्षणमेव हि ।
मेहनस्य गुणो हन्ति दोषांश्चैवापराश्रितान् ॥
अण्डकोशगतं दोषमपरालक्षणं हरेत् ।

नाभिर्दोषक्षयं कुर्याद्दण्डकोशस्य लक्षणम् ॥
नाभेर्गुणैश्च हन्यन्ते दोषाः स्तनसमाश्रिताः ।
उरोमणिगतान् दोषान्नाशयेत्स्तनलक्षणम् ॥
चिबुकस्य हरेद्दोषानुरोमणिगुणोदयः ।
यथा दोषक्षयो राजन् लक्षणैः क्रियते शुभैः ॥
एवं दोषातिरेकोऽपि प्रदेशगुणनाशनः ।
प्रदेशोऽनन्तरस्यैव प्रदेशस्य गुणान्वितः ॥
कुरुते दोषनाशं हि स दोषो गुणनाशनम् ।
करकुम्भविषाणाक्षिकर्णलक्षणसंयुतः ॥
सर्वैर्नखैः शुभैरन्यैर्लक्षणैश्च शुभो गजः । इति ।

इति दोषघ्नलक्षणम् ।

अथ गजमानलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम् ,

उत्सेधायामनाहानां साम्प्रतं कथयाम्यहम् ।
समतन्तुसमायुक्तं सूत्रं कृत्वा सुवर्त्तितम् ॥
सुप्रशस्ते दिने नित्यं मानं कुर्वीत मानवित् ।
सप्तरत्निर्गजेन्द्राणां प्रधानकुलजन्मनाम् ॥
आसनं यावदुत्सेधस्तलसन्धिस्तु कीर्त्तितः ।

तलसन्धिर्यावदासनमुत्सेध इति सम्बन्धः । तलसन्धिः तले पादतले सन्धिः सन्धानं संस्थानं यस्य सः । पादतलमारभ्यासनपर्यन्तं सप्तारत्निरुत्सेधो द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

पेचकात्प्रातिमानं तु आयामो रत्नयो नव ॥
मध्यदेशे तथा नाहो दशरत्निः प्रकीर्त्तितः ।
मानमेतद्धि भद्रस्य मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
सप्तमेन तु भागेन हीनं मन्दस्य जायते ।

मन्दार्द्धीनं मृगाख्यस्य षड्भागेन प्रकीर्त्तितम् ॥
एवं क्रमेण योक्तव्यं मानं मानविशारदैः ।
किञ्चिन्न्यूनेऽधिके वापि न दोषः प्रतिपद्यते ॥
दोषाणां च गुणानां च वृद्धिरेव फलप्रदा । इति ।

इति गजमानलक्षणम् ।

अथ क्षेत्रलक्षणम् ।

पालकाप्ये गजहृदये,

क्षेत्राणि हस्तौष्ठमुखं दन्तौ शीर्षं च चक्षुषी ।
कर्णौ ग्रीवा च गात्रं च वक्षः कायश्च भेदतः ॥

एतानि दश क्षेत्राणि दश दशा तत्र यदङ्गं शुभाशुभलक्षणयुतं यत्क्षेत्रान्तर्गतं तद्दशायामेव तत् शुभाशुभफलं भवति ।

तथा च—

पालकाप्ये गजहृदये,

दशायां च तदाख्यातं प्रभूतमिति सूरिभिः ।
लक्षणं दक्षिणाङ्गस्थं हस्तिनः पुण्यपापदम् ॥
तथा वामाङ्गगं तच्च हस्तिन्याः फलदं मतम् ।

दशायां लक्षणं प्रभूतं फलदमिति सम्बन्धः । लक्षणविषये विशेषोऽपि स्मर्यते—

तत्रैव,

महद्व्यक्तं भवेद्यच्च लक्षणं तन्महाफलम् ।
यदल्पमप्रकाशं च तदल्पफलदं मतम् ॥
मध्यमेन फलं मध्यं लक्षणेन समादिशेत् ।
शुभाशुभेन मिश्रेण बहुत्वेनादिशेत्फलम् ॥ इति ।

इदं च गजलक्षणफलं राज्ञां भवति । करेणुलक्षणफलं च

राज्ञः स्त्रीणाम् । तदप्युक्तम्—
पालकाप्ये गजहृदये,
लक्षणाच्च गजाङ्गस्थात्फलं भूमिभुजां मतम् ।
फलं भूपावरोधानां करेण्वङ्गस्थलक्षणात् ॥ इति ।
गजानामशुभलक्षणमपि राजारोहणे शुभफलदं भवति ।
तदुक्तम्—
पालकाप्ये गजहृदये,
कदाचिच्छुभदं च स्याद्गजानामप्यलक्षणम् ।
शुभकर्माणमासाद्य राजानमथ वा द्विजम् ॥
यथा हि सर्वसरितः समुद्रं समुपेत्य हि ।
स्वरसेन वियुज्यन्ते भवन्ति लवणाम्भसः ॥
एवमासाद्य भर्त्तारं बहुलक्षणलक्षितम् ।
भवन्ति बाधितानीह दुर्लक्षणफलानि च ॥
राजारूढे च यानि स्युः पापचिह्नानि हस्तिनाम् ।
विद्यात्तान्यफलान्येवं गीयते सोमसूनुना ॥
राजाधिरूढस्य गजस्य यानि
भवन्ति पापानि तु लक्षणानि ।
सर्वाणि तानि प्रलयं प्रयान्ति
राजा हि लोके परमं पवित्रम् ॥ इति ।

इति क्षेत्रलक्षणम् ।

अथ छायालक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
सर्वेषामेव नागानां छायालक्षणमुत्तमम् ।
तद्यथा जायते यस्य तत्तथैवाभिधीयते ॥

सत्त्वांशकत्वाद्भद्रस्य पाटला भवति प्रभा ।
नवपूगफलच्छाया स्निग्धा तनुतनूरुहा ॥
तथा तमोंऽशकत्वाच्च कृष्णा मन्दस्य जायते ।
तरुणाम्बुदसङ्काशा स्थूलकृष्णकचाविला ॥
रजोंऽशकत्वाच्च तथा मृगस्यापि हि धूसरा ।
मलिनाम्बुदसङ्काशा रूक्षा तनुतनूरुहा ॥
एवं छायाविशेषास्तु भद्रादीनां मयोदिताः ।
छाया सम्मिश्रभावाच्च मिश्रा भवति दन्तिनाम् ॥
सत्त्वं रजस्तमश्चेति क्रमोऽयं श्रूयते किल ।
भद्रमन्दमृगाणां च क्रमेणैव हि युज्यते ॥
तथैव यत्त्वया प्रोक्तं यतो मन्दस्तमोंऽशकः ।
रजोंऽशको मृगश्चेति ममेदं वक्तुमर्हसि ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य प्रत्युवाच बृहस्पतिः ।
वनजातिगुणैरेव भद्रः श्रेष्ठो नरोत्तम ॥
तमोंऽशकत्वं मन्दस्य ते यदुक्तं निबोध मे ।
दुर्गतित्वं तथाऽऽलस्यं निद्रालुत्वं च मूढता ॥
गम्भीरवेदिता चैव दुष्टत्वं च तमोगुणाः ।
एते मन्दस्य जायन्ते तेन मन्दस्तमोंऽशकः ॥
तेजस्विता च चण्डत्वं चञ्चलत्वं तथैव च ।
शीघ्रत्वं क्रीडितत्वं च तथा चोत्तानवेदिता ॥
एते रजोगुणा राजन्मृगस्तेन रजोंऽशकः ।
धैर्यं स्थैर्यं पटुत्वं च विनीतत्वं सुकर्मता ॥
अन्वर्थवेदिता चैव भयस्थानेषु मूढता ।
सुभगत्वं च धीमत्त्वं सत्त्वस्यैते गुणाः स्मृताः ॥
अतः सत्त्वांशको राजन् भद्रजातिरुदाहृतः । इति ।

हस्तिहृदयप्रबन्धे,

भूखाग्न्यम्बुमरुज्जाता भवेच्छाया विसाशिनाम्[1] ।
प्रशस्ता चाप्रशस्ता च सफला निष्फलापि च ॥
छायायाः सम्भवः पूर्वं परतः परितः प्रभा ।
छायया हि वृतं देहं प्रभा तत्परतः स्थिता ॥
वर्णमात्रमतश्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ।
उत्कृष्टे लक्ष्यते छाया निकृष्टे भा प्रकाशते ॥
स्निग्धता सान्द्रता स्थैर्यं व्यक्ता च शुभवर्णता ।
दीप्तता चेति कथिताश्छायायाः षड्गुणा बुधैः ॥
लक्षणानि तु नागानां पापानि च शुभानि च ।
छायावशात्फलन्त्येव छायायामतिलक्षणम् ॥
यस्य स्याल्लक्षणं भद्रं छाया भद्रा भवेन्न तु ।
नैवासौ शुभदो हस्ती छायोपहतलक्षणः ॥
पापलक्षणयुक्तोऽपि शुभच्छायायुतो गजः ।
फलं लक्षणजं हित्वा छायाफलमवाप्नुयात् ॥
नीराजनेऽभिषेके च ध्वजोच्छ्राये रणोदये ।
तेषु तेषु च कालेषु भवेच्छायावलोकनम् ॥
वक्षसि प्रतिमाने च कुम्भकर्णकटेषु च ।
निर्याणमस्तकस्थाने वेष्टयोश्च कपोलयोः ॥
पिण्डिकाजघनाभोगे तेषु तेषु पदेषु च ।
प्रोदितेषु प्रधानेषु छायाया वीक्षणं भवेत् ॥
शस्यते पार्थिवी छाया वन्हिजा जलजापि च ।
नेष्यते व्योमजा छाया मातारिश्वभवास्य च ॥

---

१ हस्तिनाम् ।

पार्थिवी स्निग्धगम्भीरा सर्ववर्णा विभाव्यते ।
छाया ह्यासां च रक्ता च स्निग्धजम्बूनिभाग्निजा ॥
छाया नीलाम्बुदाभासा स्निग्धा सलिलसम्भवा ।
अव्यक्तपरुषा खस्य छायावगमने तथा ॥
ध्वस्ता रूक्षा च वायव्या भस्माभा निष्प्रभा तथा ।
एताश्छायाः परीक्ष्याः स्युर्मातङ्गे राजपूजिते ॥
नीलाम्बुजेन्द्रनीलाभा नीलाञ्जननिभापि च ।
काप्युक्ता पार्थिवी छाया सुभिक्षक्षेमकारिणी ॥
बालार्कपद्मकिञ्जल्कशक्रगोपकसन्निभा ।
ज्वालाभा तप्तहेमाभा वन्हिजा विजयप्रदा ॥
छाया मणिपयःशङ्खकुन्दरूप्यबिसद्युतिः ।
सोमाख्यया प्रतीता च भर्त्तुरर्थप्रदा सदा ॥
जलबुद्बुदसङ्काशा धूम्रा च द्युतिरस्थिरा ।
जिह्मा च व्योमजा छाया नित्योद्वेगकरी मता ॥
सर्ववर्णैरुपेतापि निष्प्रभा भस्मसन्निभा ।
विच्छिन्ना विकृता छाया वायव्याऽर्थक्षयावहा ॥
वैरिञ्ची वैष्णवी शाक्री तथा चैव हि शाङ्करी ।
कौमारी राक्षसी सार्पी गान्धर्वी च तथाऽऽसुरी ॥
पैशाची चेति याश्चन्याश्छाया दिव्याः क्वचिच्छुभाः ।
भूतोक्तलक्षणं तासामभेदान्नेह कीर्त्तितम् ॥
तेजोऽतिसक्ता भद्रस्य पाटला भवति प्रभा ।
छाया रक्तारुणरुचिः पक्वपूगनिभापि वा ॥
कृष्णा वा मन्दकरिणश्छाया च मृगहस्तिनः ।
मलिनाम्बरधूम्रैव गीर्वाणगणदर्शनात् ॥ इति ।

इति छायालक्षणम् ।

अथ वर्णलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गजानां वर्णलक्षणम् ।
आहारस्य विशेषेण वातपित्तकफैस्तथा ॥
देशजातिगुणैश्चैव बीजयोनिवशेन च ।
ग्रहालोकननक्षत्रलग्नराशिवशेन च ॥
पूर्वकर्मवशाच्चापि धातूनां च विपर्ययात् ।
भवन्ति कारणैरेभिर्वर्णा नानाविधा नृप ॥
दिव्यसत्त्वाः शुभैर्भेदैस्त्रिविधास्ते भवन्ति हि ।
सिन्दूरशङ्खवैडूर्यविद्युज्जाम्बूनदप्रभाः ॥
इन्द्रनीलोत्पलादित्यहरितालनिभाश्च ये ।
अतिश्वेताश्च रक्ता ये शुकबर्हिणसप्रभाः ॥
बर्हिणो मयूरः ।
एते देवगजाः सर्वे भूतले न भवन्ति हि ।
दैवयोगाद्वने प्राच्ये तेषां कश्चिद्यदा भवेत् ॥
वन्दनीयश्च पूज्यश्च नासौ ग्राह्यो नराधिपैः ।
दिव्यवर्णास्त्विमे प्रोक्ताः प्रशस्तान् शृणु साम्प्रतम् ॥
लोहितश्चैव कृष्णश्च श्यामो वर्णत्रयं शुभम् ।
स्निग्धच्छायासमायुक्तं भवेद्भूतलदन्तिनाम् ॥
गोशृङ्गाङ्गारभस्मास्थिपङ्कमाञ्जिष्ठसन्निभाः ।
म्लानपुष्पसवर्णाश्च गजास्त्वेतेऽतिनिन्दिताः ॥
एवं वर्णविशेषास्तु कथितास्तव सुव्रत ।
गजमेकादशगुणं वक्ष्यमाणं निबोध मे ॥
मधुसन्निभदन्तश्च श्यामो मधुनिभेक्षणः ।
उदरे पाण्डुवर्णश्च वक्त्रे च कमलप्रभः ॥

द्विरेफसमबालश्च कुन्देन्दुसदृशैर्नखैः ।
द्विरेफो भ्रमरः । बालाः पुच्छस्थाः केशाः ।
चूतपल्लवमेढ्रश्च शेषेष्वङ्गेषु पीतकः ॥
विचित्रं च मुखं यस्य रक्तैः श्वेतैश्च बिन्दुभिः ।
स नागो गजयूथानां मध्ये राजा तु जायते ॥
तं प्राप्य नृपतिर्भुङ्क्ते सागरान्तं महीतलम् ।
यो वै सवर्णसंस्थानः स गजो गजनाशनः ॥
मुखे मेढ्रे च हस्ते च कर्णोदरशिरःसु यः ।
केशैः शुभ्रैश्च पृथुलैर्बिन्दुभिः परिमण्डलैः ॥
सवर्णो यो भवेद्वर्णः किलासः सोऽभिधीयते । इति ।
हृदयप्रबन्धे,
तत्रापि श्वेतवर्णेन शुकबर्हमणित्विषा ।
शुद्धहेमरुचा चेताः सुरार्हा न नरेषु वा ॥
नृणां तु हृदयाः कृष्णाः श्यामाश्च करिणः स्मृताः ।
स्वे स्वे वर्णे च सुस्निग्धा निःसन्दिग्धाश्च शंसिताः ॥
हरिर्मधुसवर्णः स्यात्कृष्णश्चाञ्जनसन्निभः ।
न कालो न हरिर्नागो मध्यमः श्याम इष्यते ॥
एतेषु च त्रिवर्णेषु हरिवर्णो वरो मतः ।
मध्यमः श्यामवर्णश्च कनिष्ठः कृष्णविद्युतिः ॥
श्वेतैस्तनूरुहैराप्तः समन्तादेककूपजैः ।
सूक्ष्मबिन्दुचितो हस्ती हरिवर्णो महावरः ॥ इति ।

इति वर्णलक्षणम् ।

अथ गन्धलक्षणम् ।

हेमाद्रौ हृदयप्रबन्धे,

१ इताः युक्ताः ।

आस्याक्षिकुम्भकर्णेषु मदनिःश्वासवायुषु ।
शकृद्वमथुमूत्रेषु गन्धान् समुपलक्षयेत् ॥
वमथुर्गजकरसीकरः ।
इष्टगन्धान्निषेवेत वारणानवनीश्वरः ।
अनभिप्रेतगन्धांश्च यत्नतः परिवर्जयेत् ॥
सर्पिर्मधुधरालाजादधिक्षीरानुरूपकः ।
धरा मृत्तिका ।
मालतीकेतकीजातीचन्दनादिकसौरभः ॥
वचासवफलामोदगन्धो नागस्य सम्पदे ।
असृङ्मूत्रशकृत्पूयवसाकुणपकुत्सितः ॥
कुणपः शवः ।
पक्षिनीडपलाण्ड्वादिसप्तपर्णादिसन्निभः ।
खरोष्ट्रसूकरसमः श्वानमेषादिसन्निभः ॥
मीनमत्कुणतुल्यश्च गन्धो नागस्य दुःखदः ।
आमोदवासितजला ये च गेहेषु वारणाः ॥
ते न भीतिभिरिष्यन्ते सागरान्तधराभुजाम् ।
ये आमोदवासितजलास्ते गजा भूभुजां भयाय न भवन्तीत्यर्थः । कुत्सितगन्धास्तु भयाय ज्ञेया इत्यर्थः ।

इति गन्धलक्षणम् ।

अथ निःश्वासलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम् ,
अतः परं प्रवक्ष्यामि निःश्वासस्य तु लक्षणम् ।
निःश्वासो द्विविधो ज्ञेयः शुभश्चैवाशुभस्तथा ॥
शुभः सुरभिगन्धः स्याद्दुर्गन्धस्त्वशुभो मतः ।
विशेषेण पुनश्चैव लक्षणं चास्य कीर्त्यते ॥

४७

सूक्ष्मता दीर्घता चैव समता च सुगन्धिता ।
सौकुमार्यं मृदुत्वं च निःश्वासस्य तु षड्गुणाः ॥
स्थूलता ह्रस्वता चैव दुर्गन्धत्वं तथोष्णता ।
पारुष्यं विषमत्वं च दोषाश्चापि भवन्ति षट् ॥ इति ।

इति निःश्वासलक्षणम् ।

अथाऽऽलोकितलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

अतः परं प्रवक्ष्यामि गजालोकितलक्षणम् ।
स्निग्धं स्थिरं च सौम्यं च वारिजोत्फुल्लतारकम् ॥
सलक्षं प्रतिनागं तु प्रेक्षितं करिणां शुभम् ।
उद्विग्नं चञ्चलं दीनमविकासिततारकम् ॥
ऊर्ध्वाधःपार्श्वदृष्टिं च निर्लक्षं निन्दितं भवेत् । इति ।

इत्यालोकितलक्षणम् ।

अथ गतिलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

अतः परं प्रवक्ष्यामि मातङ्गगतिलक्षणम् ।
समा च लघुपादा च वेगेऽप्यतिशुभा मता ॥
दीर्घक्रमा मुखोत्क्षिप्ता गात्रसञ्चारहारिणी ।
शुभलक्षणसंयुक्ता पुरुषस्य गजस्य च ॥
मातङ्गवृषसिंहानां गतितुल्या शुभा गतिः ।

अत्र मातङ्गवृषसिंहानां गतितुल्या गतिः पुरुषस्य शुभा, वृषसिंहानां गतितुल्या गतिर्गजस्य शुभेति विभज्य व्याख्येयम् । अन्यथा—

अतः परं प्रवक्ष्यामि मातङ्गगतिलक्षणम् ।

इत्यादिना गजगतिलक्षणकथनप्रस्ताव एव मातङ्गगतितुल्या गजस्य शुभेति विरोधः प्रसज्यते । एवं चाविरोधः । ननु

अतः परं प्रवक्ष्यामि मातङ्गगतिलक्षणम् ।

इत्यादिना गजगतिलक्षणमुपक्रम्य मध्ये पुरुषगतिलक्षणमुक्त्वा,

कथितं तव राजेन्द्र गजानां गतिलक्षणम् ।

इत्युपसंहृतम् । एवं सति उपक्रमोपसंहारभङ्गः स्यादिति चेत्, न । गजगतिलक्षणकथनप्रसङ्गात्पुरुषगतिलक्षणमुक्तमिति न विरोधः । आर्षत्वाच्च । न हि ऋषीणां नियोगः कर्त्तुं शक्यत इति ।

क्लेशचालितगात्रा या विषमा सुलघुक्रमा ॥
वेगेऽपि मन्दसञ्चारा विशेषान्दोलितासना ।
मृगस्य कृकलासस्य जम्बूकस्य खरस्य च ॥
गमनेन समा या तु साऽधमा दन्तिनां गतिः ।
कथितं तव राजेन्द्र गजानां गतिलक्षणम् ॥ इति ।

हृदयप्रबन्धे,

शृगालकृकलासादिसमाना विकटा ऽसमा ।
उद्धूता स्खलिता वक्रा सङ्कीर्णा नेष्यते गतिः ॥ इति ।

इति गतिलक्षणम् ।

अथ वेगलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

साम्प्रतं च यथाशास्त्रं कथ्यते वेगलक्षणम् ।
तिसृणामपि जातीनां शृणुष्वावहितो भव ॥
न बालं च न वृद्धं च द्विपञ्चपदसंस्थितम् ।

गजोत्थानसहोत्थानं नरवेगेन धावितम् ॥

द्विपञ्चपदसंस्थितं दशपदस्थितम् । गजोत्थानसहोत्थानं गजधावनसमसमयधावितम् ।

पञ्चाशत्क्रममात्रे तु यस्तु गृह्णाति वारणः ।
कोपाविष्टेन मनसा स वेगेनोत्तमो मतः ॥
यस्तु गृह्णाति वेगेन नरं सप्तपदान्तरम् ।
पदानां शतमात्रे तु स मध्यमजवो भवेत् ॥
यस्तु पञ्चदशस्थं हि नरं गृह्णाति चोदितः ।
पदानां तु शते सार्धे स हीनजव उच्यते ॥
शतद्वयं वा धनुषां गच्छेदुन्नमिताननः ।
द्वात्रिंशता च मात्राभिः स उत्तमजवो भवेत् ॥

मात्रालक्षणं च पुरुषलक्षणप्रकरणे निमेषलक्षणकथनावसरे प्रागभिहितमतो नेहोच्यते ।

पञ्चाशता च मात्राभिर्यो याति च शतद्वयम् ।
स मध्यमोऽधमो ज्ञेयो मात्राणां च शतद्वयात् ॥
एवं परीक्ष्यते राजन् वेगो वीथीषु दन्तिनाम् । इति ।

हृदयप्रबन्धे,

द्वात्रिंशत्सङ्ख्यमात्राभिर्यो याति धनुषां शतम् ।
स उत्तमगतिर्नागो गतिज्ञैः परिनिष्ठितः ॥
मात्रापञ्चाशता मध्यो हीनोऽशीत्या च गच्छति । इति ।

इति वेगलक्षणम् ।

अथ शब्दलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

स्थानान्यष्टौ नृपते भवन्ति शब्दस्य वारणेन्द्राणाम् ।
ताल्वोष्ठशिरउरःकराजिह्वामूलं गलकपोलौ च ॥

गम्भीरसौम्यहृष्टाः स्वस्थाश्च गर्जितास्तथा स्निग्धाः ।
नादाः शुभा नराधिप षडेव कथिता गजेन्द्राणाम् ॥
चत्वारस्त्वशुभास्ते रौद्राः क्षयभयशोकसङ्गमोत्पन्नाः ।
एवं शुभाशुभमता दशप्रकाराः स्वरा ज्ञेयाः ॥
अन्येऽपि वक्त्रकर्णगतानिलास्फालनोद्भवा बहवः ।
शब्दा भवन्ति कारिणां शुभाशुभं तैर्न सम्भवति ॥
निःश्वसितचञ्चुकायितरूक्षितकूजितखरोष्ट्रनादनिभाः ।
वायसजम्बुककपिकाष्ठभङ्गसदृशा रवास्त्वशुभाः ॥
ज्ञेयानि शुभानि सदा मृदङ्गजीमूतदुन्दुभिनिभानि ।
पोतायितफेनायितगर्जितहासितानि नागानाम् ॥
पोतायितं च ताल्वोष्ठसम्भवं गर्जितं च कण्ठेन ।
जिह्वामूलसमुत्थं फेनायितमित्यभिख्यातम् ॥
हसितं कपोलजनितं पुष्करविवरोद्भवं च नागानाम् ।
भवति धनधान्यवाहनभूलाभकरं नरेन्द्रस्य ॥
हस्तेन मृदङ्गरवं कर्णाभ्यां दुन्दुभिनिःस्वनं चैव ।
दर्दुररवं गलेन च करोति यो जयकरः स गजः ॥
सर्वस्थानसमुत्थाः शब्दा नरनाथ वारणेन्द्राणाम् ।
आचार्यैः सर्वैस्ते बृंहितसंज्ञाः शुभास्तु विज्ञेयाः ॥
एते च जयपराजयकथनसमर्था भवन्ति भूपानाम् ।
गर्हितशुभप्रदेशस्था नोपरिवर्द्धिता नादाः ॥
शुष्कतृणकाष्ठकण्टकवल्मीकास्थिश्मशानदुष्टासु ।
पाषाणाङ्गारादिषु भूमिषु यदि संस्थिताः करिणः ॥
बृंहन्ति हीनलक्षणमसकृद्भर्तुस्तदा जयो नास्ति ।
जयदास्तु शार्दूलादिशरभोद्देशस्थिता नित्यम् ॥
स्पृशति कराग्रेण यदा नराधिपस्य विजयस्तदा राजन् ।

सेनामध्ये च यदा बृंहति शार्दूलवद्गजो हृष्टः ॥
भवति स्वसैन्यस्य तदा विजयः सङ्ख्ये नरेन्द्रस्य ॥
सङ्ख्यः सङ्ग्रामः ।
कलहंसनादमधुरं किञ्चिच्चोत्क्षिप्तपुष्करस्तु यदा ।
बृंहति वारणनाथस्तदा जयं नरपतिर्लभते ॥
दशनविवर्जितहस्तस्तुरङ्गगम्भीरशङ्खनादसमः ।
बृंहति यदा च हस्ती तदा तु विजयो भवेद्भर्त्तुः ॥
मुखविवरकपोलगतं बृंहत्यसकृद्गजो यदा हृष्टः ।
मधुरं गजहसितं तज्जयप्रदं भवति भूपानाम् ॥
क्रौञ्चरवं हंसरवं नागो हि बृंहितं यदा कुरुते ।
एतदपि नागहसितं जयप्रदं भवति भूपानाम् ॥
गर्जति कण्ठेन यदा यथा घनो वारणः प्रहृष्टमनाः ।
मुखरन्ध्रनिविष्टकरस्तदा जयो जायते भर्त्तुः ॥
जलधरगृहीतसलिलं ससीकरं बृंहितं यदा कुरुते ।
भवति तदा नरनाथस्य शत्रुविनाशः सुखेनैव ॥
कथितान्येतानि मया शुभानि गजबृंहितानि नरनाथस्य ।
अशुभानि च नागानामतः परं सम्प्रवक्ष्यामि ॥
सङ्कोचायितलपनो वराहघुषितवन्निःस्वनं कुरुते ।
यदि नागो भवति भयं तदा रणे नरपतिबलस्य ॥
भूतलविस्तृतहस्तो नदति यदा धरणिकण्ठनादसमम् ।
नरपतिराष्ट्रविनाशो भवति तदा शत्रुसैन्यकृतः ॥
जायेत विजयविघ्नः शीतं पुरराष्ट्रपीडनं च तथा ।
मदमुदितकरः खरवत् स निःस्वनं यदि करी कुरुते ॥
वलिभुङ्निःस्वनसदृशं यदि बृंहति विनमिताननो हस्ती ।
म्रियते तदास्य यन्ता मासस्यान्ते चतुर्थस्य ॥

बलिभुक् श्वा ।
भूमौ वलितनिवेशितशिथिलकरो बृंहति च यदा करुणम् ।
मीलितलोचनयुक्तो भर्तृविनाशं तदा कुरुते ॥
सततं दुःखितहृदयो रोगाणामागमं रिपुभयं च ।
खरपारावतरुतसमबृंहितमुखरः करी कुरुते ॥
रूक्षं नादं बृंहत्यसकृत्सन्ध्याद्वये यदा हस्ती ।
हस्तिपसहितश्च तदा स एव पञ्चत्वमुपयाति ॥
आघ्राताननविवरो बृंहति च यदा सुदुःसहं दन्ती ।
सहसाभिघातजनितस्तदा भयं भवति भूपानाम् ॥
चीत्कारं यदि कुरुते परुषं सङ्ग्रामकल्पितो हस्ती ।
धरणीतलन्यस्तकरस्तदा भयं जायते भर्तुः ॥
पातारं सैन्यपतिं क्रुद्धो भीत इव यः स्वनं कुरुते ।
गजपरिवर्जितमुखः स नाशयेद्वारणः सङ्ख्ये ॥
अशनिस्फूर्जितसदृशं द्विरदो यदि बृंहते रणारम्भे ।
धरणीतलगतवदनस्तदा जयो नास्ति भूपस्य ॥
निःश्वसति दीनवदनो जम्बुकनादानुकारिकृतशब्दः ।
यो नागो रणसमये न तस्य भर्त्ता जयं लभते ॥
यः किङ्किणीस्वनसदृशं नादं करोति कुपितोऽपि ।
त्याज्योऽसौ नरपतिना सन्तापक्रियाकरो भवति ॥
हर्षिततनूरुहो यदि बृंहति पर्यश्रुलोचनो हस्ती ।
पीलुपतियातृनाशं तदा कुरुतेऽवश्यमेवासौ ॥
पीलुर्हस्ती ।
वामान्दोलितचरणो यदा करी बृंहते सनिःश्वासम् ।
आलानगतः कुरुते तदा क्षयं यातृपीलुपतेः ॥
एवं प्रकृतिस्था यदि मतङ्गजा बृंहितानि कुर्वन्ति ।

आत्यन्तिकानि राज्ञस्तान्येव भवन्ति नान्यानि ॥ इति।

इति शब्दलक्षणम् ।

अथावर्त्तलक्षणम् ।

हृदयप्रबन्धे,

आवर्तः षट्प्रदेशेषु त्वग्जो दशनभङ्गजः ।
केशजः पक्ष्मजातश्च बालजो रोमजोऽपि च ॥
केशरोमभवौ शस्तौ दन्तकल्पनजः शुभः ।
शोकानर्थप्रदाः प्रोक्तास्त्वग्जपक्ष्मजबालजाः ॥
भूमिदो रोमजावर्त्तो केशावर्त्तो जयप्रदः ।
दन्तभङ्गभवावर्त्तः सुतदारप्रदस्तथा ॥
कर्त्तनः पक्ष्मजावर्तस्त्वग्जातश्चामयप्रदः ।
व्रणकृद्बालजावर्त्तः शोकमारणसम्भवः ॥
प्रशस्तो दक्षिणावर्तो वामावर्त्तो विगर्हितः ।
मतः शस्तो मृदुस्निग्धः सवर्णः पीतरोमकः ॥
वामे ये दक्षिणावर्त्ता वामावर्त्ताश्च दक्षिणे ।
आवर्त्तास्तेऽपि नाभीष्टा राजपुत्रमतं यथा ॥
शुभोऽप्यक्षेत्रजातस्तु शुभं नैव प्रयच्छति ।
अशुभः क्षेत्रजातश्च नानिष्टफलदः स्मृतः ॥
अवग्रहेऽग्रहस्ते च स्तनयोरन्तरे तथा ।
ग्रीवायामक्षिकूटे च कुम्भाभ्यन्तरतस्तथा ॥
तल्पले दन्तवेष्टे च कर्णमध्ये च वक्षसि ।
आवर्त्ता वारणानां हि निश्चयाख्याः शुभप्रदाः ॥

अवग्रहः कुम्भोपरितनप्रदेशः । अग्रहस्तः कराग्रस्योभयपार्श्वगतः प्रदेशः ।

स्तनान्तरे शिरोमध्ये कुम्भान्तश्चूलिकान्तरे ।

वक्षस्यावर्त्तयोगेन कुञ्जरः पञ्चमङ्गलः ॥

चूलिका कर्णपिप्पल्युपरितनो भागः ।

शीर्षावर्त्तोऽभिषेकाय स्तनावर्त्तो जयाय च ।
सुखाय चूलिकावर्त्तः कुम्भो राज्ञः प्रियाय च ॥
वंशे प्रोथे च वाहित्थे मन्यायां सगदे कटे ।
कर्णे ऽक्षिकूटे नाभौ च कक्षपार्श्वांसकुक्षिषु ॥
बालधौ पेचके मेढ्रे रन्ध्रसन्धिकलासु च ।
आवर्त्ता न प्रशस्यन्ते कर्णभागेषु तेषु च ॥ इति ।

वंशः शुण्डादण्डवंशः, न पृष्ठवंशः। सन्धिर्निर्याणसमीपप्रदेशः।

इत्यावर्त्तलक्षणम् ।

अथ पुष्पलक्षणम् ।

हृदयप्रबन्धे,

स्वस्तिकादिषु संस्थानं पुष्पं दशनदेहजम् ।
स्निग्धं भव्यं शुभच्छायमच्छिन्नं वाञ्छितप्रदम् ॥
कबन्धादिकसंस्थानं विगतप्रभमस्फुटम् ।
रूक्षवर्णं च कुसुमं ततोऽनर्थकरं मतम् ॥
दद्यात्सुतं सितं पुष्पं स्निग्धं पीतं च हेमदम् ।
नीलोत्पलेन्द्रनीलाभं स्निग्धं कालं च वृत्तिदम् ॥
यच्च स्यात्पूजिते भागे कुसुमं स्निग्धपाण्डुरम् ।
शुभाय च शुभाकारं तद्भवेद्भूपतेः शुभम् ॥
शक्रचापनिभं पुष्पं दन्तोपरि च दन्तिनः ।
दिशेद्वृष्टिं सुभिक्षं च क्षेमं च क्षितिरक्षिणः ॥
श्वेतान्तःस्निग्धरक्ते च पुष्पे रणसहो भवेत् ।
पुष्पे श्वेतान्तःकाले च दानवृद्धिं विनिर्दिशेत् ॥
श्रीवृक्षादिनिभाकारैर्वैजयन्तीध्वजोपमैः ।

शैलप्रासादसदृशैश्छत्रचामररूपिभिः ॥
सोमसूर्यसमाभासैः शिबिकायानमूर्तिभिः ।
पुष्पैर्दशनरोमस्थैर्यथायोग्यं विनिर्दिशेत् ॥
बहून्यनेकवर्णानि फलानां रजतस्य च ।
पुष्पं वराङ्गसंस्थानं कृष्णाहिसदृशाकृति ॥
श्वक्रव्यादनिभाकारं रणे मरणकारणम् ।
धूमाभं पुष्पमिच्छन्ति मृत्यवेऽग्निभयाय च ॥
कृष्णपुष्पोदयेनापि द्विषद्भूतागमो द्रुतम् । इति ।

इति पुष्पलक्षणम् ।

अथ बलपरीक्षा ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
अतः परं प्रवक्ष्यामि तेषां बलपरीक्षणम् ।
गजेन बलहीनेन सुरूपेणापि किं रणे ॥
गुणेभ्योऽपि बलं श्रेष्ठं तत्परीक्षेत पण्डितः ।
शरीरान्तर्गतः प्राणो बलशब्देन कीर्त्यते ॥
क्रियते वारणस्यास्य तस्योपायैः परीक्षणम् ।
जाम्बूनदस्य ताम्रस्य पलानां रजतस्य च ॥
अष्टादशसहस्राणि युक्त्या सङ्गृह्य वेगवान् ।
जाम्बूनदं सुवर्णम् ।
दशयोजनमध्वानं गच्छति श्रमवर्जितः ।
यो गजो गजमध्ये तु स उत्तमबलः स्मृतः ॥
पञ्चतुर्दशसाहस्रं भारमादाय गच्छति ।
सप्तयोजनमध्वानं स मध्यमबलो मतः ॥
दशसाहस्रकं भारं गृहीत्वा पञ्चयोजनम् ।
अध्वानं यो हि संयाति स हीनबल उच्यते ॥

अथ वा खादिरं स्तम्भं शिंशपामयमेव च।
निर्ग्रन्थिलं च वक्रत्वहीनं द्वादशहस्तकम्॥
सत्रिभागद्विहस्तेन परिणाहेन संयुतम्।
चतुर्हस्तनिखातं तु यो भिनत्त्युत्तमो हि सः॥
अथ वोत्पाटयेद्वापि बलेन महता युतः।
सार्धत्रिहस्तनिखातं सप्तहस्तोच्छ्रितं तथा॥
पञ्चाशदङ्गुलीकेन परिणाहेन संयुतम्।
भिनत्ति यो गजः शीघ्रं क्षिपत्युद्धृत्य वा पुनः॥
स गजानां तु सर्वेषां मध्ये मध्यबलो मतः।
हस्तत्रयनिखातं तु षड्ढस्तोच्छ्रयमेव च॥
युक्तं स्थूलतया चैव पूर्वसङ्ख्यार्धमात्रया।
भिनत्ति हेलया यस्तु उत्खातं वा करोति च॥
स्तम्भं कुञ्जरमध्ये तु स हीनबल उच्यते।

इति बलपरीक्षा।

अथ सत्त्वपरीक्षा।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
गुरुत्वं रूपतः श्रेष्ठं गुरुत्वादधिकं बलम्।
बलादप्यधिकं सत्त्वं तस्मात्सत्त्वं निरूपयेत्॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशं सत्त्वं हृदि शरीरिणाम्।
दुर्लक्ष्यं विद्यते सम्यगुपायैस्तद्धि लक्षयेत्॥
पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बाह्यतः फलकैर्घनैः।
सुसङ्कलिपतमूलैस्तु कारयेच्चत्वरं दृढम्॥
उच्छ्रायेण त्रिहस्तं स्यादायामेन चतुर्दश।
हस्तषट्कं पृथुत्वेन परिखाकृतकर्णिकम्॥
बाणपातद्वयायामं पार्श्वे शोधितभूतलम्।

मातङ्गमन्त्रपूतेन प्रोक्षयेत्सलिलेन हि ॥
मन्त्रः—
ईशानमलसम्भूत विघ्ननाथ गणाधिप ।
गजानां गजसत्त्वज्ञ कुरु तत्त्वविनिर्णयम् ॥
सुप्रशस्ते दिने लग्ने गजौ गैरिकमण्डितौ ।
कर्णचामरशङ्खादिमुखाभरणभूषितौ ॥
पादान्दोलनसञ्जातघण्टाघण्टालनिःस्वनौ ।
आरोहककरास्फालकृतोत्साहोन्नताननौ ॥
अन्योन्यटौकयाच्छिद्यौ पार्श्वकोलाहलाकुलौ ।

टौका गजपृष्ठपश्चाद्भागारूढनरहस्तगतो गजपुच्छप्रदेशताडनसाधनं काष्ठमयो मुद्गरः ।

वेगोत्थानकृतास्फोटं दन्तसङ्घट्टभेदनैः ॥
कृताङ्कौ स्थूलहस्तस्य वेदनां यो न मन्यते ।
गजो दन्तकृतास्फालैश्चत्वरं भेत्तुमिच्छति ॥
नापसर्पति घातेन प्रतिघातं करोति च ।
कण्ठगार्जिनादेन परिपूरितदिङ्मुखः ॥
निवर्त्यते च दुःखेन स भवेत्सत्त्ववान् गजः ।
पदात्यश्वसमूहं वा गजमालातिभीषणम् ॥
वेगोत्थानसमुद्भूतं गम्भीरकलहाकुलम् ।
उत्थानसमवेगेन रोषरञ्जितलोचनः ॥
दन्तदारणरागेण प्रतिनागगतेक्षणः ।
प्रसारितैरतिस्तब्धैर्निःशङ्कः कर्णपल्लवैः ॥
यो भिनत्त्यतिवेगेन स भवेत्सत्त्ववान् गजः ।
शार्दूलादिकसत्त्वानां त्रासवर्जितमानसः ॥
कृतकं च तथा नागं यो भिनत्त्युत्तमो हि सः ।

दावानलशिखिश्रेणीशब्दसन्त्रासवर्जितः ।
वनेषु विचरेद्यस्तु स सत्त्वसहितो गजः ॥
कृतशङ्को बलाद्यस्तु न चारोहणमीषते ।
सङ्कुचन् विरसो दीनो मन्दान्मन्दतरो भवेत् ॥
आलोकयति पार्श्वानि चीत्कारकरणप्रियः ।
आलोकयति दीनाभ्यां लोचनाभ्यां प्रतिद्विपम् ॥
पदात्यश्वसमूहं वा ज्वलन्तमिव मन्यते ।
अधमस्तु स विज्ञेयो गजः सङ्ग्रामवर्जितः ॥
यस्तु सङ्घटते मन्दं घटितश्चापसर्पति ॥
तथोपसर्पवेगेन दन्तघातं प्रयोजयेत् ।
किञ्चित्तिर्यङ्मुखो भूत्वा कृतचीत्कारनिःस्वनः ।
कुरुते दन्तसङ्घट्टः समसत्त्वस्तु स द्विपः ॥
एवंविधैः प्रकारैस्तु ज्ञात्वा सत्त्वाधिकं गजम् ।
दन्तघातेषु कुशलं कारयेद्युद्धपण्डितैः ।
धनुर्वेदादिकैः शास्त्रैर्नरा युद्धविशारदाः ॥
बलान्नरसहस्राणि घ्नन्ति सङ्ग्रामभूमिषु ।
एवं गजास्तु राजेन्द्र कुशला युद्धकर्मणि ॥
परानीके तु वृन्दानां कुर्वन्ति बलनाशनम् ।
बलसत्त्वगुरुत्वादिगुणयुक्तोऽपि वारणः ॥
दन्तघातान्न जानाति यो रणे निष्फलो हि सः ।
सम्पातश्च तथोल्लेखः परिलेखस्तथैव च ॥
कर्त्तरी तलघातश्च पार्श्वघातस्तथैव च ।
आराघातश्च सूची च ताडितः सन्धितस्तथा ॥
एते शुद्धेन नागानां दन्तघाता दश स्मृताः ।
अन्योन्यमुखसंस्फोटः सम्पात इति कीर्त्तितः ।

ऊर्द्धक्षेपस्तु दन्ताभ्यामुल्लेख इति संज्ञितः ॥
तिर्यगूर्ध्वकृतक्षेपः परिलेखो ऽभिधीयते ।
उभयोः पार्श्वयोश्चैव दन्तघातस्तु कर्त्तरी ॥
तलघातस्तु दन्ताधः क्रियते यो मुखेन वा ।
पार्श्वघातः स विज्ञेयो यः स्थूलेन प्रयुज्यते ॥
आराघातस्तु विज्ञेयः सम्मुखो यस्तु लक्ष्यते ।
मुखे विषाणघातानां प्रतिमानाङ्गदारकः ।
प्रतीक्ष्य प्रतिघातस्तु दन्तेनैकेन यो भवेत् ॥
करमध्यप्रदेशे तु सूचीघातः स उच्यते ।
अन्योन्यदन्तसङ्घट्टजनितस्ताडितो मतः ॥
सन्धितस्तु स विज्ञेय उपर्युपरि यो भवेत् ।
एतेषां च समायोगे यो भवेन्मिश्रलक्षणः ॥
दन्तघातस्तु नागानां गर्हितः सोऽभिधीयते ।
परिवृत्य गजो वेगात्पार्श्वयोः कुरुते दृढम् ।
दन्तघातं द्विपस्थाय परिवृत्तः स उच्यते ॥
आर्द्रद्रुमकृते स्तम्भे शुचौ देशे सरोपिते ।
निर्जने प्राङ्मुखं कृत्वा नागं बद्ध्वा समाहितः ॥
दृढासनो दृढकर्मा सव्यासव्योरुपीडनात् ।
अङ्कुशोल्लेखनाच्चापि दन्तघातान् प्रयोजयेत् ॥
एवं संसक्तदन्तस्तु स्तम्भहः क्रियते गजः ।
टौकया च कृतोत्साहो परिवृत्य पुनः पुनः ॥
एवमभ्यस्तघातस्य कुञ्जरस्य महारणे ।
मदक्लिन्नकपोलस्य प्रतिरोकं करोति कः ॥ इति ।
अत्र विशेषः ।
दिव्याधमसत्त्वानां लक्षणमथ साम्प्रतं वक्ष्ये ।

निहतद्विपदचतुष्पदकुणपान्न स्पृशति यो न गृह्णाति ॥
न च जिघ्रति मूत्रादीन् स वारणो दिव्यसत्त्वस्तु ।
हत्वा च योऽत्ति मांसं सत्त्वानां सर्वगतं च लोभेन ॥
जिघ्रति मूत्रपुरीषान् पिशाचसत्त्वः स विज्ञेयः ।
एवं सत्त्वपरीक्षा क्रियते नरनाथ वारणेन्द्राणाम् ॥ इति ।

इति सत्त्वपरीक्षा ।

अथानूकलक्षणम् ।

हृदयप्रबन्धे,
यत्पूर्वसम्भवेऽभ्यस्तं सत्त्वं रूपं गतिः स्वरः ।
तस्यानुकरणादुक्तमनूकमिति कोविदैः ॥
सत्त्वरूपजवारावैः शुभैरनुकृता गजाः ।
देवर्षिनरगन्धर्वनागानूका मताः शुभाः ॥
एवमेव च सत्त्वाद्यैर्दुष्टैर्नानुकृतैर्युताः ।
दैत्यरक्षःपिशाचानामनूकैः परिवर्जिताः ॥
वृषसिंहतुरङ्गादिसमानूका मता द्विपाः ।
नेष्टाश्च खरगृध्रादिसमानानूकयोगिनः ॥ इति ।

इत्यनूकलक्षणम् ।

अथ वेदितलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
सत्त्वस्य सम्भवं ज्ञात्वा नहुषस्तं महामुनिम् ।
गजानां वेदितं कोपं वेगं गुणान् स्म पृच्छति ॥
ऊचे सुराधिपगुरुः प्रहृष्टहृदयस्तदा ।
राजन् पञ्चविधं चैव गजानां वेदितं मतम् ॥
अत्यर्थं प्रथमं ज्ञेयं प्रत्यर्थं च तथाऽपरम् ।
अन्वर्थं चैव गम्भीरमुत्तानं पञ्चमं भवेत् ॥

प्रतोदाङ्कुशदण्डाद्यैर्दूरादुद्विजते तु यः ।
तीव्रसङ्कुचितः स्पृष्टः स स्यादत्यर्थवेदितः ॥
यच्च स्तोकं बहु तथा यः कृतं मन्यते गजः ।
वागङ्कुशादिभिर्नित्यं सो हि प्रत्यर्थवेदितः ॥
जानात्यङ्कुशनोदाद्यैर्यद्यथा तत्तथैव हि ।
कृतं, कोपभयैर्मुक्तो योऽन्वर्थज्ञस्त्वसौ भवेत् ॥
अङ्कुशादिकृतान् यस्तु चिरेणैवावगच्छति ।
तीव्रानपि स गम्भीरवेदी भवति वारणः ॥
रोम्णामग्रं तृणेनापि स्पृष्टं वेत्ति तथा गुरुः ।
उत्तानवेदितं तं तु गजं विद्धि महाभुज ॥
सर्वाणि वेदितव्यानि भद्रादीनां भवन्ति वै ।
प्रकृतिस्थाऽस्य सततं भद्रस्यान्वर्थवेदिता ।
गम्भीरवेदिता चापि मन्दस्यैव प्रकीर्त्तिता ॥
उत्तानवेदिता नित्यं मृगस्यैव भवेन्नृप ।
वेदित्वमेवंजातीनां तिसृणामपि जायते ॥ इति ।

हृदयप्रबन्धे,

वेदितानि च वेद्यानि वारणानां विशेषतः ।
अज्ञातवेदितेनैव नागमारोढुमर्हति ॥
पञ्चधा वेदितं चैव विज्ञेयं सामजन्मनाम् ।

सामजन्मनां गजानाम् । सामगायनऋषेर्गजा उत्पन्ना इति पालकाप्ये । विष्णुधर्मोत्तरे तु गजोत्पत्तिसमये ब्रह्मणा रथन्तरसामगानं कृतम् । एतत्सर्वं प्रागभिहितगजोत्पत्तौ द्रष्टव्यम् ।

अत्यर्थोत्तानगम्भीरप्रत्यर्थान्वर्थभेदतः ॥
यस्तु घातादुद्विजते दूरादेवाङ्कुशादिकम् ।
स्पृष्टश्च व्यथतेऽत्यर्थं स गजोऽत्यर्थवेदितः ॥

योऽपि त्वक्स्पर्शमात्रेण रोमस्पर्शवशेन च ।
विद्याद्दण्डाङ्कुशादींश्च स गजोत्तानवेदितः ॥
त्वग्भेदात् शोणितस्रावात्तीव्रं च व्यथनादपि ।
अङ्कुशादीन् विजानीयात् गजो गम्भीरवेदितः ॥
शनैर्हतो भृशं वेत्ति शनैर्वेत्ति भृशाहतः ।
विपरीतगतिर्नागो ज्ञेयः प्रत्यर्थवेदितः ॥
शनैर्हतो भृशं वेत्ति भृशं वेत्ति भृशाहतः ।
प्रत्येति प्रतिषिद्धश्च चोद्यमानश्च गच्छति ॥
यथासंज्ञं विदध्याच्च सर्वकर्माणि योऽद्भुतम् ।
अत्यर्थवेदितं प्राज्ञं जानीयात्तं शुभं गजम् ॥ इति ।

इति वेदितलक्षणम् ।

अथ क्रोधलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
क्रोधोऽपि द्विविधो ज्ञेयः शिशुश्चैवाशिशुस्तथा ।
द्विविधस्यापि राजेन्द्र यथावच्छृणु लक्षणम् ॥
उद्वेजितोऽपि कालेन कोपं बध्नाति मध्यमम् ।
निवार्यमाणश्च तथा शीघ्रं कोपान्निवर्तते ॥
एवंविधस्तु यो हस्ती स शिशुक्रोध उच्यते ।
मध्यमस्तु भवेच्चायं गजः सङ्ग्रामकर्मणि ॥
क्षिप्रं गृह्णाति यः क्रोधं दुर्निवारं च दुःसहम् ।
वार्यमाणोऽपि यत्नेन शमं याति च मुह्यति ॥
स ज्ञेयस्त्वशिशुक्रोधो गजो राजन् रणप्रियः । इति ।

इति क्रोधलक्षणम् ।

अथ गुणलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

अतः परं प्रवक्ष्यामि गजस्य गुणलक्षणम् ।
कल्याणजातिराख्यातः क्षीणः श्रान्तो बुभुक्षितः ॥
भर्त्रर्दितो वा तृषितस्ताडितोऽनपराधतः ।
रात्रौ वा दिवसे वापि निर्विकारस्तु यो भवेत् ॥
कल्याणशीलः स ज्ञेयो मातङ्गो गजलक्षणैः ।
विकारं कुरुते यस्तु पीड्यमानः क्षुधादिभिः ॥
तमकल्याणिनं राजन् गजं दुष्टं प्रकल्पयेत् । इति ।

इति गुणलक्षणम् ।

अथ स्थितलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,
स्थितानां च यथायोगं साम्प्रतं लक्षणं शृणु ।
पञ्चस्थितसप्तस्थितनवस्थितद्वादशस्थिताश्चैव ॥
पुण्यवतां जायन्ते राज्ञां गैरिकसन्निभाः करिणः ।
लक्षणसहितैः स्निग्धैः करकुम्भविषाणकर्णनयनैश्च ॥
संयुक्तो भवति गजः सुखदः पञ्चस्थितो नागः ।
परिणाहायामोच्छ्रायबलविक्रमधैर्यकान्तिसम्पन्नः ॥
भर्तुः प्रतापजननो ज्ञेयः सप्तस्थितो हस्ती ।
उत्साहवेगसाहसमदसत्त्वगुरुत्वदक्षतायुक्तः ॥
करदन्तकर्मकुशलो नवस्थितः कुञ्जरो भवति ।
बुद्धिर्मेधा सत्त्वं दन्तौ कुम्भौ तथाऽक्षिणी हृदयम् ॥
रोमाणि छविः पादास्तथाऽऽसनं पृष्ठवंशश्च ।
द्वादश चैतानि सदा स्थितानि नागस्य यस्य दृश्यन्ते ॥
स द्वादशस्थितो वै भवति गजः सर्वसौख्यकरः ।
चत्वारः स्थितभेदाः कथिता गुणसंश्रिता गजेन्द्राणाम् ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

राम उवाच ।

श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ कुञ्जरं सप्तसुस्थितम् ।
यं प्राप्य किल राजानो जयन्ति वसुधां नृप ॥

पुष्कर उवाच ।

वर्णः सत्त्वं बलं रूपं कान्तिः संहननं जवः ।
सप्तैतानि सदा यस्य स गजः सप्तसुस्थितः ॥ इति ।

इति स्थितलक्षणम् ।

अथ प्रशस्तगजलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

पुष्कर उवाच ।

नागाः प्रशस्ता धर्मज्ञ प्रमाणान्नाधिकाश्च ये ।
दीर्घहस्ता महोच्छ्वासाः स्वासनाश्च विशेषतः ॥
निगूढवंशा मध्वक्षास्तथा व्यूढोच्चमस्तकाः ।
व्यूढा विपुलाः ।
विंशत्यष्टादशनखाः शीतकालमदाश्च ये ॥
येषां चैव करः पादा दीर्घा लाङ्गूलमेव च ।
दक्षिणं चोन्नतं दीप्तं बृंहितं जलदोपमम् ॥
अत्यर्थवेदना ये च शूराः शब्दसहिष्णवः ।
कर्णौ च विपुलौ येषां सूक्ष्मबिन्दुचितत्वचौ ॥
ते प्रशस्ता महानागा ये तथा सप्तसु स्थिताः ।
दन्तच्छेदेषु दृश्यन्ते येषां स्वस्तिकलक्षणम् ॥
भृङ्गारबालव्यजनवर्धमानाङ्कुशास्तथा । इति ।

वराहसंहितायाम्,

येषां भवेद्दक्षिणपार्श्वभागे
रोम्णां तु पुञ्जः पिटकोऽथवापि ।
ते नागमुख्या विजयाय युद्धे
भवन्ति राज्ञां न हि संशयोऽत्र ॥
ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः
स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः ।
चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशा—
स्तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुम्भाः ॥
विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः ।
कूर्मोन्नतैर्द्विनवविंशतिभिर्नखैश्च ।
रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवाला
धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥ इति ।

इति प्रशस्तगजलक्षणम् ।

अथाशुभदुष्टगजलक्षणम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

ते धार्या वामना ये च हस्तिनो ये च मत्कुणाः ।
ते धार्या इति पदं पूर्वोक्तप्रशस्तगजैः सम्बध्यते ।
हस्तिन्यो याश्च गर्भिण्यो ये च मूढा मतङ्गजाः ॥
अपाकलाश्च कुब्जाश्च सद्दन्ता ये च भार्गव ।
कुदन्ताश्च तथा वर्ज्या वामकूटाश्च यत्नतः ॥
अश्रुस्पृशश्च कूटाश्च षण्ढाश्च विकटाश्च ये ।

श्रीराम उवाच ।

वामनाद्याश्च ये नागाः प्रोक्ता निन्दितलक्षणाः ॥
तेषां तु श्रोतुमिच्छामि लक्षणं वरुणात्मज ।

पुष्कर उवाच ।

अनाहायामसम्पूर्णो योऽतिह्रस्वो भवेद्गजः ॥
वामनस्तु समाख्यातो मत्कुणो दन्तवर्जितः ।
नाहः स्थूलता । आयामो दैर्घ्यम् ।
दशां चतुर्थीं सम्प्राप्य वर्धते यश्च यद्द्विजौ ।
स्थूलावनायतौ स्यातां स मूढाख्यो गजाधमः ॥
अपाकलो विशालेन दन्तेनैकेन वारणः ।
सङ्क्षिप्तवक्षोजघनः पृष्ठमध्यसमुन्नतः ॥
प्रमाणहीननाभिश्च स कुब्जो वारणाधमः ।
अनुन्नताभ्यां सद्दन्तः कुदन्तः स्यान्नतो बहिः ॥
वामदन्तोन्नतो नागो वामकूटश्च कथ्यते ।
दन्तावश्रुस्पृशौ यस्य सोऽश्रुस्पृक्कीर्तितो गजः ॥
एकदन्तस्तथा नागः कूट इत्यभिधीयते ।
पादयोः सन्निकर्षः स्याद्यस्य नागस्य गच्छतः ॥
स षण्ढोऽध्वनि युद्धे च लक्षणज्ञैर्न पूजितः ।
त्र्यरत्न्यभ्यधिकं यस्य विस्तरेण स्तनान्तरम् ॥
विकटः स विनिर्दिष्टो दुर्गतिर्निन्दितो गजः । इति ।

वराहसंहितायाम्,

निर्मदाभ्यधिकहीननखाङ्गान्
कुब्जवामनकमेषविषाणान् ।
दृश्यकोशफलपुष्करहीनान्
श्यावनीलशबलासिततालून् ॥

दृश्यमाने कोशफले वृषणौ येषां ते ।

स्वल्पवक्त्ररुहमत्कुणषण्ढान्
हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् ।

गर्भिणीं च नृपतिः परदेशं
प्रापयेदतिविरूपफलास्ते ॥ इति ।

स्वल्पा वक्ररुहो दन्ताः, मुखलोमानि वा येषां ते ।

पराशरसंहितायाम्,

आस्यस्पृशौ विशालस्य विषाणौ पार्श्व उन्नतौ ।
अपाकलो विशालेन दन्तेनैकेन वारणः ॥
अनुन्नताभ्यां सद्दन्तः कुदन्तः स्यान्नतावधः ।
वर्ज्यास्ते शुभकामेन सर्वे एते विगर्हिताः ॥
अब्दद्वये नदीजानां पञ्चमेऽब्दे वनौकसाम् ।
उत्पद्यन्ते हि नागानां दन्ताश्चैव न संशयः ॥ इति ।

तथा च,

अनाहायामसंयुक्तोऽतिह्रस्वो यो भवेद्गजः ।
वामनः स समाख्यातो भर्त्तुर्नार्थयशःप्रदः ॥
सर्वलक्षणसम्पूर्णो दन्तैस्तु परिवर्जितः ।
मत्कुणः स समाख्यातः सङ्ग्रामे प्राणघातकः ॥ इति ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

नहुषं प्रति बृहस्पतिरुवाच ।

दुष्टगजानां प्रथमं दुर्लक्षणमेव ते वच्मि सकलम् ।
ह्रस्वतनुर्वलिवदनो महाशिराः स्तब्धकर्णश्च ॥
नातिस्थूलाधोमुखवान् तथा निरङ्कुशो हस्ती ।
लोचनयुगलं स्तब्धं घनपक्ष्मान्तारिततारकं यस्य ॥
विषमं च मेचकं स्यात् प्रलम्बितः पेचकोऽत्यर्थम् ।
मेढ्रं किलासिवर्णं स्तब्धानि च गात्रवदनरोमाणि ॥
व्यासः स भवति हस्ती निरङ्कुशो दुष्टशीलश्च ।
स्थूलाक्षिपाण्डुररूक्षदीर्घविषाणनाशितमुखश्रीश्च ॥

पृथुपादो वक्रनखो वक्रेण तु पुच्छदण्डेन ।
विस्तृतकुक्षिर्लम्बोदरश्च कृष्णो वाराहनयनश्च ॥
ज्ञेयो वकीलनामा व्यालोऽयं सर्वदोषकरः ।
अतिह्रस्वापरगात्रो बृहन्मुखः काककृष्णनयनश्च ॥
स्थूलतराधोमुखदन्तमुशलः स्फुटितबर्हनखपादः ।
स्थूलनखपुष्करकश्च वामनसंज्ञो गजाधमो यो हि ॥
निर्याणे चातिदृढे ह्रस्वौ परिमण्डलौ तथा कर्णौ ।
वदनं च मांसलं स्यादधोगतं स्थूलनयनश्च ॥
सममांसलत्वयुक्तो ह्रस्वो ह्रस्वाङ्गुलिः करो यस्य ।
नाम्ना च विश्वरूपसुखस्त्याज्योऽयं दुष्टमातङ्गः ॥
ग्रन्थिषु च शुक्लवर्णः कापिजम्बुकलोचनोऽतिविकृततनुः ।
पापात्मायं हस्ती राज्ञा त्याज्यः प्रयत्नेन ॥
दिवसमपि यत्र तिष्ठति तं देशं दहति पावक इव ।
नीत्वा विन्ध्यवने वा परराष्ट्रे वा स मोक्तव्यः ॥
धेन्वा सदृशमुखो यः कर्णकचा यस्य कर्कशा रूक्षाः ।
रोमभिरधोमुखगतैः काकाक्षो दीर्घवक्त्रश्च ॥
स्थिरह्रस्वकर्णयुगलः स राक्षसो हस्तिरूपेण ।
तिर्यक्प्रेक्षणनिरतो दुर्गन्धः काकतुण्डवदनश्च ॥
मूत्रपूरीषाघ्राणे समुत्सुको भवति चाण्डालः ॥
कुम्भौ यस्य विशालौ विक्षिप्तस्थूलतारके नेत्रे ।
तन्वी बलिता त्वक् स्यात् वालधिवालाश्च बहुरूपाः ॥
राजी पेचककारा मेढ्रोपरि संस्थितोदरं च महत् ।
बलपश्चक्षतहस्ती स भवति नाम्ना महादुष्टः ॥
अङ्गं प्रसार्य वदनं विधूय वाऽऽधोरणं निपातयति ।
स जले स्थले च सदृशो विवर्जनीयः प्रयत्नेन ॥

ह्रस्वकराङ्गुलिवालस्तनुदशनश्चाल्परोमगात्रश्च ।
मत्कुणजातिः स गजः सुदुष्टशीलश्च भीरुश्च ॥
स्तब्धोऽतिविडालपक्ष्मा ध्यानपरः शब्दकरणनिरतश्च ।
द्विगुणीकृत्य कराग्रं ताडयति च भूतले नित्यम् ॥
वामेन च लिखति महीं पादेन कुञ्चिताग्रेण ।
जर्जरविरूपकर्णः पापोऽसौ वर्जितो हस्ती ॥
मृदुना मेढ्रेण युतो नेष्टमदः कोशमेही च ।
मन्दालोकननिरतो महाशिराः पृथुविषाणनयनश्च ॥
हस्ती नपुंसकोऽसौ विवर्जनीयश्च सङ्ग्रामे ।
अल्पायुषो भवन्ति हि सकालजिह्वोष्ठतालुका नागाः ॥
नरपतिभिस्ते सततं विवर्जनीयाः प्रयत्नेन ।
आयामे परिहीनं सन्नाहोच्छ्रायेण मुखेन नमितम् ॥
उच्छ्रितवक्त्रं कुब्जं निरङ्कुशं कुम्भहीनं च ।
एवंभूतं नागं राजा दूरेण वर्जयेन्मतिमान् ॥
गृह्णाति मन्दबुद्धिर्यस्तस्य कुलक्षयो भवति ॥
लाक्षामञ्जिष्ठाभोऽतिलोमशो हीनकर्णकरवालः ।
हस्ती विवर्जनीयो हीननखः पूतनो नाम ॥
ज्वलनकृतं सततं दुर्भिक्षकृतं महद्भयं कुरुते ।
यस्मिन्देशे निवसति नाशयति च तं स दुष्टात्मा ॥
यस्य न भवतो दन्तौ कुलरूपवतोऽपि गर्भदोषेण ।
स गजो मत्कुणनामा न तं रणे योजयेद्राजा ॥
कुञ्जरघटागतोऽसौ हरति गजानां बलं च सत्त्वं च ॥
अत एव समरकाले नराधिपैर्वर्जनीयश्च ।
अक्षिभ्यामश्रुजलं निपतति नागस्य यस्य नित्यं हि ॥
नयनव्याधिवियुक्तः स तस्य भर्ता रणे म्रियते ।

कर्णौ दन्तौ च समौ मानेन च भवतो यस्य नरनाथ ॥
सनराधिपबलनाशकरः स करी जायते समरे ।
चित्री रोमाचितो वा स्थूलो वातिप्रलम्बिताग्रो वा ॥
कोशः कोशविनाशं करोति नागस्य भूपानाम् ।
सितबिन्दुविचित्रं वा श्वेतं वा यस्य जायते मेढ्रम् ॥
स गजः शक्तिविनाशं करोति भूपस्य सङ्ग्रामे ।
एकोनविंशतिनखो युवराजविनाशनं कुर्यात् ॥
सप्तदशनखस्तु गजो नरपतिपत्नीविनाशनसमर्थः ।
षोडशनखमातङ्गो नायकनाशं ध्रुवं कुरुते ॥
पञ्चदशनखश्च तथा सेनापतिनिधनकृद्गजो भवति ।
कुरुते चतुर्दशनखो व्याधिं पुरवासिनां नागः ॥
हस्ती त्रयोदशनखो राष्ट्रविनाशं करोति भूपस्य ।
द्वादशनखस्तु कुरुते पदातितुरगक्षयं च समम् ॥
एकादशनखयुक्तो गजहानिकरो भवेत्स गजः ।
पुरदाहं तु दशनखः करोति हस्ती दुरालोकम् ॥
चतुरङ्गस्यापि बलस्य नाशनं नवनखो गजः कुरुते ।
अष्टनखस्तु पुरोहितवंशोन्मूलनसमर्थो हि ॥
सप्तनखः प्रतिहारं नाशयेत् षण्णखोऽमात्यम् ।
पञ्चनखो भक्तचरं चतुर्नखो द्वारपालं च ॥
त्रिनखो विषयवैकृतं द्विनखश्चान्तःपुरानुबद्धं च ।
एकनखो नखरहितो राज्यविनाशं ध्रुवं कुरुते ॥
एवम्भूतनखा ये नरपतिना ते गजा न सङ्ग्राह्याः ।
सुप्तोत्थितस्य वदनाद्यस्य गजेन्द्रस्य गलति रुधिरजलम् ॥
ज्वलनकणं मुञ्चति वा स गजः क्षिप्रं हि भर्तृनाशकरः ।
इति कथितस्तव नरनाथ दुष्टमातङ्गलक्षणं सम्यक् ॥ इति ।

इत्यशुभदुष्टगजलक्षणम् ।

अथ समरकाले राजारोहणयोग्यगजलक्षणम् ।

पराशरसंहितायाम्,

शरशक्तिधनुश्चक्रशूलपट्टिशलक्षणाः ।
दन्ताग्रे राजयो यस्य स नृपं वोढुमर्हति ॥

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

नहुष उवाच ।

रिपुविजयः फलमेषां नागानां नागलक्षणोक्तानाम् ।
सञ्चरणसाहसनिरतस्य भवति नित्यं नरेन्द्रस्य ॥
ये च समरविजयकरणक्षमा गजाः सकलदोषनिर्मुक्ताः ।
त्याज्याश्च ये सदोषास्त्वत्तस्तान् श्रोतुमिच्छामि ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य गुरुः प्रत्यब्रवीन्नृपतिम् ।

त्याज्या गजाश्चात्र क्रमानुरोधात्पूर्वमेवोक्ताः । समरयोग्या उच्यन्ते ।

बलं कण्ठे स्थितं नित्यं कुञ्जराणां नरेश्वर ।
अतः सम्पूर्णकण्ठस्तु शिखिपिङ्गललोचनः ॥
घनमांसयुतांसस्तु दिशावघ्राणतत्परः ।
वराहजघनश्चैव सुविषाणो वराननः ॥
सुप्रतिष्ठितपादस्तु यः स्यादगुरुमाक्षिकः ।
प्राजापत्यो गजो ह्येष सङ्ग्रामार्हः प्रकीर्तितः ॥
मधुपिङ्गलदन्तो यः किञ्चिच्चामीकरच्छविः ।
रोमाणि चैकजातानि मुखं च कमलप्रभम् ॥
रक्तोत्पलदलच्छाये सूक्ष्मे तीक्ष्णे च लोचने ।
ऐन्द्रो गजस्तु विज्ञेयो रिपुवृन्दविनाशनः ॥
ताम्रतालुकाजिह्वौष्ठः सुजानुनिविडापरः ।

पीनोन्नतशरीरस्तु कुन्दामलनखच्छविः ॥
आयतेनानुवृत्तेन करेण मुखशोभिना ।
पीयूषपिङ्गदन्तस्तु गजः कौबेर उच्यते ॥
तरुणाम्बुदसङ्काशो घृतप्रभविषाणभृत् ।
सम्पूर्णकण्ठपादस्तु सम्पूर्णासनमस्तकः ॥
मृदङ्गध्वनिगम्भीरनादपूरितदिङ्मुखः ।
आयतेन च हस्तेन सीकरोद्गिरणप्रियः ॥
वारुणोऽयं गजो राजन् सङ्ग्रामेष्वपि पूजितः ।
कटाक्षिबलिसङ्क्रान्तः सम्पूर्णो यस्य दृश्यते ॥
लोचने ताम्रपिङ्गे च दन्तौ केतकसप्रभौ ।
पादौ च बलिनौ स्थूलौ पीनगात्रसमांसलौ ॥
पृथुलौ बिन्दुचित्रौ च कर्णौ चाताम्रपल्लवौ ।
कौबेरोऽयं गजो राजन् रणकर्मणि युज्यते ॥
ताल्वन्युरसि वक्त्रे च पक्ष्मयोरुभयोरपि ।
आताम्रा यस्य दृश्येत छाया मृदुतनूरुहा ॥
असौ सौम्यस्तु विज्ञेयः कुञ्जरः समरोचितः ।
आर्चिःपिङ्गलरोमा यः केशैर्वालैश्च पिङ्गलः ॥
पिङ्गलाक्षिविषाणश्च रक्तपुष्करतालुकः ।
आग्नेयः स गजो ज्ञेयस्तेजसाग्निसमप्रभः ॥
राज्ञा बुद्धिमता नित्यं कार्य्यः समरकर्मणि ।
कृष्णवर्णस्य ताम्राणि मुखस्रोतांसि लोचने ॥
निर्धूमाग्निसमा छाया भूलम्भश्च करस्तथा ।
कायश्च पीनमांसः स्याद्वेगे वाजिसमः शुभः ॥
अन्ये वायव्यमिच्छन्ति तं गजं शास्त्रकोविदाः ।
वाय्वग्न्यंशोद्भवं त्वन्ये तमिच्छन्ति महागजम् ॥

नागः सङ्ग्रामयुक्तश्च नाशयेद्रिपुवाहिनीम् ।
निरङ्कुशत्वं चण्डत्वं तस्य दोषद्वयं भवेत् ॥
निरङ्कुशत्वं निर्याणैः प्रलेपैश्चोपशामयेत् ।
चण्डत्वं च तथा नित्यं सुकुमाराक्रियादिभिः ॥
रोमाण्यञ्जनरूपाणि नखाः शङ्खसमप्रभाः ।
निस्त्रिंशविमला छाया स भवेद्वैष्णवो गजः ॥
तं रणे योजयेद्राजा रिपुसैन्यविमर्दनम् ।
कुम्भचक्रगदावज्रनिस्त्रिंशधनुसान्निभैः ॥
विन्दुभिश्चित्रितं यस्य मुखं चित्रस्त्वसौ गजः ।
तेन सङ्ग्रामकर्माणि कुरुते यो नराधिपः ॥
नित्यं च विजयं तस्य स राजा फलमश्नुते ।
सुदन्तो दीर्घहस्तश्च बृहदङ्गुलिपुष्करः ॥
घनमांसशरीरस्तु कूर्माकारो हि सुक्रमः ।
साङ्ग्रामिको गजो ह्येष जीवत्यपि समाः शतम् ॥
सङ्ग्रामे विजयी नित्यं प्रतापजननक्षमः ।
महाशिरा महाकायो महामेढ्रो महाकरः ॥
महादन्तोदरश्चैव महागात्रापरासनः ।
महानेत्रो महोष्ठश्च महाकर्णो महामुखः ॥
महाकण्ठो महामेदो भवेत्साङ्ग्रामिको गजः ।
यच्चद्रलक्षणं पूर्वमुक्तं ते शुभमेव हि ॥
मन्दस्यापि हि शस्तं स्याद्द्वावेतौ च महागजौ ।
सपूर्म्णलक्षणो राजन् न भवेच्च महीतले ॥
अनयोरेव भेदास्तु नागानां समुदाहृताः ।
साङ्ग्रामिका द्विपा राजन् सम्यक् लक्षणलक्षिताः ॥
कथितास्तव तत्त्वेन राजसौख्यकरा गजाः ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य नहुषो हृष्टमानसः ॥
अपृच्छत्कौतुकाविष्टहृदयस्तं महामतिम् ।
त्वत्तः साङ्ग्रामिका नाथ सामान्येन मया श्रुताः ॥
विशेषेण रणार्हांश्च श्रोतुमिच्छामि सुव्रत ।
ततः श्रुत्वा महातेजा बृहस्पतिरुवाच ह ॥
शृणु राजन् गजो राज्ये यादृग्भूतः शुभो भवेत् ।
पीनमांसचितांसश्च कूर्म्माकारनखस्तथा ॥
सममेव चितांसस्तु वृत्तहस्तघनापरः ।
छागकुक्षिः सुपार्श्वश्च कण्ठनाहसमन्वितः ॥
ज्वलनोज्ज्वलनेत्रश्च सुविषाणो महाकरः ।
सम्पूर्णचिबुकश्चैव कूर्म्मपादो जयान्वितः ॥
बलसत्त्वसमायुक्तः स्निग्धच्छविमनोरमः ।
साङ्ग्रामिको भवेद्राज्ञामभिषेकोचितो गजः ॥ इति ।

इति समरकाले राजारोहणयोग्यगजलक्षणम् ।

अथ समरकाले जयादिसूचकशुभाशुभलक्षणम् ।

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

यदि तु रिपुगजाभिमुखो निवार्यमाणोऽपि याति रभसेन।
विंशतिपदानि नागस्तत्रापि जयो भवत्येव ॥
अमदो गृह्णाति मदं दुर्गन्धमदश्च सुरभिमदगन्धम् ।
नागो यदि नरनाथ हि तदा विजयो भवेद्राज्ञाम् ॥ इति ।

हृदयप्रबन्धे,

दृष्ट्वा रिपूनाभिमुखान् वार्यमाणोऽपि चेद्गजः ।
व्रजेत्तद्विजयो नूनं यदि वा प्लवते बलात् ॥
दुस्तरं तरते नागो यदि तोयमशङ्कितः ।
तच्छुभं यदि चात्यन्तं सुखमध्वनि गच्छति ॥

दक्षिणेनाग्रपादेन क्षितिमुत्पाटयेद्यदि ।
शोधयेद्वामपादं च तदा जयमुदीरयेत् ॥
यश्चाग्रकुटिलं कृत्वा करं जिघ्रति चेद्दिशः ।
प्रहृष्टहृदयो नागस्तदाभ्युदयमादिशेत् ॥
दक्षिणं तु यदा दन्तं दन्ती प्रमुदितेन्द्रियः ।
परिष्वजति हस्तेन तदा स्यात्प्रियसङ्गमः ॥
अग्रहस्तं यदा नागो मध्येमस्तकसंस्थितः ।
निक्षिप्यमाणो दृश्येत तदा भद्रं जयो भवेत् ॥
लभमानो मदं युद्धे विजयं प्राप्तमावदेत् ।
तलं च तलसन्धिं च पुष्करेण परामृशन् ॥
उद्योगमुपयातं तु वारणो विनिवेदयेत् ।
नूनं हि दक्षिणं पादं वामपादेन चेद्ध्रुवम् ॥
विलिखेद्वारणः खिन्नस्तद्विद्यादात्मराजकम् ।
यदा तु दुर्मना वामं दन्तं हस्तेन शोधयेत् ॥
तदात्मनो वदेन्नाशं यातुर्वाथ निषादिनः ।
करेण वामं नागश्चेत् खिन्नो गात्रं प्रमार्ष्टि यत् ॥
तदनिष्टं भवेद्भर्त्तुरन्यथा च शुभं विभोः ।
अकस्मादेव कुप्यन्ति भ्रमन्ति च पतन्ति च ॥
करिणो यदि तद्विद्याद्ग्रहं च समुपस्थितम् ।
यदा पश्यति मातङ्गो विद्रवं वा पराजयम् ॥
प्रवासं परराष्ट्रं वा तदा भवति दुर्मनाः ।

इति समरकाले जयादिसूचकशुभाशुभलक्षणम् ।

अत्र यानि गजानां शुभाशुभलक्षणानि उक्तानि तानि करिणीष्वपि योज्यानि । तदुक्तम्—

बार्हस्पत्यसंहितायाम्,

यल्लक्षणं मयोक्तं भद्रादीनां शुभं च दुष्टं च ।
तत् करिणीष्वपि योज्यं जातिविभागेन युक्तासु ॥ इति ।

इति करिणीलक्षणम् ।

पूर्वं राज्ञा गजसङ्ग्रहः कर्तव्य इत्युक्तम् । तत्र—

तेषां समर्जने यत्नं पालने च भृगूत्तम ।
यथावन्नृपतिः कुर्याद्गन्धर्वाः कुञ्जरा मताः ॥
तावन्तश्च तथा धार्या यावतां पोषणं सुखम् ।
कर्त्तुं शक्यं न धार्यास्ते क्षुधिता दुःखितास्तथा ॥
दुखितास्ते नृणां हन्युः कुलानि भृगुसत्तम ।
तस्मात्तेषां सुखं कार्यं यशःश्रीविजयप्रदम् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनैः,

ये चैवान्ये च बहवो वारणानां गुणाः स्मृताः ।
तस्मात्प्रयत्नाद्रक्षेत्तु स्वपुत्रानिव नित्यशः ॥
तेषाममितसत्त्वानां कर्त्तव्यमनुपालनम् ।

इत्यादिपालकाप्यवचनैश्च गजानां सुखावस्थानसंरक्षणादिकमभिहितम् । तच्च तदभिज्ञाधिकारिपुरुषैर्विना न सम्भवतीत्यतस्तत्राभिज्ञाः पुरुषा राज्ञा नियोक्तव्याः । ते च किंलक्षणा इति तल्लक्षणानि निरूप्यन्ते । तत्र तावद्गजरक्षाधिकारिलक्षणमुक्तम्—

पालकाप्ये,

प्रोच्यन्ते यादृशा युक्ता गजरक्षाधिकारिणः ।
धार्मिकाः शुचयः सर्वे श्रुतवन्तो निरामयाः ॥
सत्त्वाभिजनसम्पन्नाः सर्वव्यसनवर्जिताः ।

गजभर्तुर्हिते युक्ताः समयज्ञाः प्रियंवदाः ॥
उत्साहबलसम्पन्नाः कृतज्ञा लोभवर्जिताः ।
मौलास्त्वहार्या दक्षाश्च ज्ञातिपक्षाहिते रताः ॥
नृपादेशस्य कर्त्तारस्तत्प्रियान्वेषिणः परम् ।
मङ्गल्यनामधेयाश्च प्रगल्भा वाग्विशारदाः ॥
गजाधिकारिणः कार्या गजधर्मविशारदाः ।
हस्त्यध्यक्षवशे युक्ता भिषजां च विशेषतः ॥
भोजनस्थानगमननिर्वाणगमनेषु च ।
द्रष्टव्याः सह वैद्येन शश्वत्तैरपि वारणाः ॥
यस्य यत्करणीयं तु तन्निवेद्यं महापतेः ।
गजाध्यक्षेण च पुनस्तत्कार्यं भिषजा सह ॥ इति ।

इति गजरक्षाधिकारिलक्षणम् ।

अथ गजवैद्यलक्षणम् ।

पालकाप्ये,

भिषग्विनीतो मेधावी ग्रन्थार्थप्रतिपत्तिमान् ।
नृपतुल्यः प्रियाभाषी महाभोगपरिग्रहः ॥
वाग्मी प्रगल्भः शान्तात्मा धृतिमान् धार्मिकः शुचिः ।
मौलोऽनुरक्तो मधुरः कुलीनश्च प्रशस्यते ॥

इति गजवैद्यलक्षणम् ।

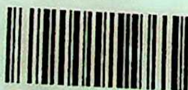
अथ गजामात्यलक्षणम् ।

पालकाप्ये,

शब्दार्थन्यायकुशलः शुचिर्मौलो निरामयः ।
गणितव्यवहारज्ञो गजामात्यः प्रशस्यते ॥ इति ।

इति गजामात्यलक्षणम् ।

RA 224,MIS-V
42987